

СПЕЦВИПУСК, 2014

УКРАЇНСЬКИЙ МЛИНОВЛЮГІЧНИЙ АЛЬМАНАХ

історія, етнографія, культура

Науковий ілюстрований журнал Української Млинологічної Асоціації
Приватного історико-етнографічного музею “Козацькі землі України”

СПЕЦВИПУСК

міжнародної конференції

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ТРАДИЦІЙНОГО МЛИНАРСТВА

Willem van Bergen (Germany)

President of The International Molinological Society (TIMS)

AN INTRODUCTION TO THE INTERNATIONAL MOLINOLOGICAL SOCIETY

Leo van der Drift (The Netherlands)

Secretary of The International Molinological Society (TIMS)

“HANDLE WITH CARE”
FIVE CONDITIONS FOR A SUCCESSFUL MILL
PRESERVATION APPROACH

Раїса Свирида

З ІСТОРІЇ ПОБУТУВАННЯ ВІТРЯКІВ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ У ХІХ-ХХ СТ.

Приватний історико-етнографічний музей “Козацькі землі України”

Вітряк кін.19ст. с.Вересіївка (кутак Миклашівка); вітряк поч.20ст. с.Тилігеньки (сиріжка Тостра); вітряк кін.19ст. с.Кишцінци (кутюр Матвійівка)

Український Млинологічний журнал

історія, етнографія, культура
науковий ілюстрований журнал

КОЗАЦЬКІ ЗЕМЛІ УКРАЇНИ
ПРИВАТНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ МУЗЕЙ

Український Млинологічний журнал
історія, етнографія, культура
науковий ілюстрований журнал

ЗАСНОВНИКИ І ВИДАВЦІ:

Українська Млинологічна Асоціація
Приватний історико-етнографічний музей “Козацькі землі України”

РЕДАКЦІЯ:

Шеф-редактор – **Недяк В.**
засновник і генеральний директор
приватного історико-етнографічного музею “Козацькі землі України”.
Науковий редактор – **Лаврінченко Н.**
президент української млинологічної асоціації. к.і.н.
Заступник наукового редактора – **Крушинська О.**, к.х.н.
Художній редактор – **Недяк В.**
Технічний редактор – **Черкащенко М.**
Літературний редактор – **Гуля Н.**
Відповідальний секретар – **Касян А.**
Коректор – **Лаврінченко Н., Колісник Ю.**
Верстальник – **Кеба П.**

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

Масненко В., д.і.н.
Морозов А., д.і.н.
Гоцуляк В., д.і.н.
Присяжнюк Ю., д.і.н.
Ластовський В. д.і.н.
Волошин Ю. д.і.н.
Красиков М., к.ф.н.
Лазуренко В., к.і.н.
Солодар О., к.і.н.
Верговський С.

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради Черкаського національного університету
ім. Богдана Хмельницького від 2 березня 2010 р.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

Українська
Млинологічна Асоціація
тел.: (0472) 56-98-37; (067) 476-25-26
e-mail: mills@mills.org.ua
www.mills.org.ua
вул. Хрещатик буд. 53. оф. 709
м. Черкаси
Україна
18031

ВИДАВЕЦЬ:

Приватний історико-етнографічний музей
“Козацькі землі України”
тел.: (044) 272-08-09, 272-07-98, (067) 406-07-35
e-mail: cossacklands@ukr.net
www.
вул. Смирнова-Ласточкина, 20, корпус 2
м. Київ
Україна
04053

ЗМІСТ

Лавріненко Назар Від укладачів	5
Кузьмінський Анатолій Іванович Вітальне слово	6
Willem van Bergen, (The Netherlands) An introduction to the international molinological society (TIMS)	7
Ton Meesters, (The Netherlands). The rescue of windmills of poland, the windmills of Wielkopolski and a comparison with the rescue of windmills in the netherlands	10
Leo van derDrift (The Netherlands) “Handle with care”. Five conditions for a succesful mill preservation approach	12
Масненко Віталій, Черкаси. Млинарство, млини, мельники у часопросторі української традиційної етнокультури	14
Крушинська Олена, м. Київ. Пам’ятки дерев’яної архітектури: залучення до інформаційного простору як шлях до порятунку	20
Верговський Сергій, м. Київ Вітряки України в колекції Національного музею народної архітектури та побуту України	26
Жам Олена, Козій Ганна, м. Переяслав-Хмельницький. Колекція вітряних млинів НІКЗ “Переяслав”	32
Doubek Jan Větrné mlýny v české republice, historie a současnost	35
Раїса Свирида, м. Київ З історії побутування вітряків на землях України у XIX–XX ст.	40
Лавріненко Назар, м. Черкаси Збереження пам’яток традиційного млинарства на Черкащині	46

РЕГІОНАЛЬНІ МЛИНОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Лаврик Олександр, м. Умань. Сокилецький млинарський комплекс у спадщині водогосподарського будівництва на річці Південний Буг	56
Солодар Олександр, м. Київ. До історії млинарства на Чигиринщині	59
Крушинська Олена, м. Київ Водяний млин в Купині на Хмельниччині	66
Хаврус Сергій, смт. Стеблів Водяні млини на річці Росі	70
Бульба Катерина, м. Монастирище Млинарство на Монастирищині	74
Стрикун Тетяна, м. Бахмач Технічно-конструктивні характеристики млинарства та мовні особливості назв борошномельного виробництва Бахмаччини в першій половині XX ст.	76
Шевченко Володимир., Майданнік Петро, м. Умань Коржівський млин: минуле і сучасність. м. Умань	82
Касян Андрій, м. Черкаси. Вязівський водяний млин від заснування до сьогодення	84
Кочан Василь, Сологуб Тетяна, м. Ужгород. Традиційні водяні млини на Закарпатті XIX-поч. XX ст.	86
Ісаєва Ольга, м. Канів З історії млинарства на Канівщині.	90
Лавріненко Назар, м. Черкаси Унікальні вітряки Канівщини	92
Тютюнник Юліан, м. Київ Водяні млини південного сходу Житомирщини	96
Голованов Олександр, м. Кірово, РФ В пошуках ветряных мельниц в Вятской земле или Первые шаги по созданию музея мельниц в Кировской области.	98
Козуля Вікторія, м. Черкаси Лящівський млин - минувшина та сьогодення.	101
Вітченко Денис, м. Харків Водяний млин у с. Мала Вовча Вовчанського району Харківської області. Архітектурно-краєзнавчий нарис	102
До історії вітряків	104

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Маслак Володимир, м. Кременчук Млинарство в економіці держави Богдана Хмельницького	106
Єсюнін Сергій, м. Хмельницький	

Борошномельне виробництво у містах Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.	108
Денисик Григорій, Лаврик Олександр, м. Вінниця Млини в історії господарського освоєння річок Поділля	112
Жам Олена . м. Переяслав-Хмельницький Технічний стан парових борошномельних млинів Правобережної України другої половини XIX ст.	114
Мельниченко Василь, м. Черкаси Водяні млини на українських землях у XVI-XVII ст.	119
Ластовський Валерій, м. Київ. Млини та млинарство в історії українських монастирів.	120
Корновенко Сергій, м. Черкаси Заходи особливої наради із забезпечення сільського господарства українських губерній технікою, племінною худобою, промисловими товарами.	122
Пащенко Вікторія, м. Київ Млинарство у житті Олександра Шліхтера.	124
Земзюліна Наталка, м. Черкаси Повсякденне буття українки в традиційному українському суспільстві	125
Івангородський Константин, м. Черкаси Селянство Південної Київщини в етносоціальних процесах (XVI - перша половина XVII ст.)	128
Ганницький Сергій, м. Черкаси Типологія млинів на українських землях XIX - поч. XX ст.	131
Присяжнюк Юрій, м. Черкаси Жорновий промисел у контексті посткріпосної трансформації українського села.	133
Михайлюк Юрій, м. Черкаси. Сільське самоврядування на Південній Київщині у литовську добу.	134
Фареній Ігор, м. Черкаси Створення кооперативними організаціями виробничої інфраструктури українського села початку XX ст.	136
 АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, ФОЛЬКЛОРИСТИКА	
Красиков Михайло, м. Харків Млинарство в українському фольклорі.	140
Темченко Андрій, м. Черкаси Млин в міфологічних уявленнях слов`ян.	147
Чорна Мілена, м. Київ Мірошник у контексті української традиційної чоловічої магії.	149
Мицик Вадим, м. Тальне Зернотерки трипільців-хліборобів.	151
Сиволап Михайло, м. Черкаси Курган "вітрякова могила" на Правобережжі Черкащини.	153
Сиволап Лариса, Сиволап Михайло, м. Черкаси. Українські прізвища пов`язані із млинарством.	155
 МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО ТА ТУРИЗМ	
Гонца Федір, м. Черкаси Млин, як складова композиційної системи об`єктів садово-паркової та ландшафтної архітектури.	158
Десятніков Іван, м. Черкаси. Об`єкти традиційного млинарства у системі туристичних маршрутів Черкащини.	160
Дібрівна Світлана, Березовий Олександр, м. Черкаси Перспективи включення млинів до туристичних маршрутів на прикладі Шполянщини.	162
Колесник Лідія, м. Черкаси Млини у творчості Черкаських художників	164
Малаков Дмитро м. Київ Старовинні млини на малюнках Георгія Малакова	170
Силка О. З., Синявська Л. І., м. Черкаси Млин у гербовій символіці	175
Гоцуляк Віктор Млини у байкарській творчості Є.Гребінки	179
 ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
Таранушенко С. Вітряки	182
Дорошенко Руслан, Безуглий Андрій Документи з історії Млинарства на Чигиринщині	191

Від укладачів

На околиці села стоїть млин... Щодня проходимо повз нього, чуємо тихий шелест старих крил вітряка. Він ніби хоче нам розповісти щось із свого віку. Але чи нам до того? Йдемо далі у своїх справах... Лише коли сонячного ранку, проходячи вулицею, не побачимо “старого знайомого” – щось стиснеться в душі, згадається його скрип. Пролетить жалісна думка, що не цінували, не вберегли й нащадки вже не побачать, не почувуть... Та зрештою: “А що могли вдіяти?”

Але ж могли! Адже доля пам'ятки старовини могла скластися зовсім інакше. Маємо чимало прикладів відновлення старих млинів, повернення їх до життя. Це вітряки у с. Теклине, Івківці, Вереміївка, Гута, водяний млин у Коржовій, кузня-гамора у Лисичово. Завдяки небайдужості місцевого люду ці пам'ятки вдалося порятувати. Такі приклади маєм наслідувати, адже цим не лише порятуємо млини, відновимо зв'язок поколінь, але й врятуємо наші душі.

Першим в Україні науковим заходом, присвяченим млинарству стала міжнародна наукова конференція “Історія українського традиційного млинарства”, яка відбулася 15-17 жовтня 2009 р. у Черкаському національному університеті ім. Богдана Хмельницького та приватному історико-етнографічному заповіднику “Козацькі землі України”. В її роботі взяли активну участь близько півсотні науковців із різних куточків України, представники Міжнародного млинологічного товариства з Голландії, Німеччини, Чехії та Росії. Вчені вперше зібралися й обговорили проблеми відродження українського млинарства. Розглянуто різноманітні аспекти історії млинарства – від узгодження термінології до шляхів збереження традиційних млинів. Широта географії та розмаїття представлених на конференції досліджень яскраво засвідчила зародження української млинології як окремого напрямку історичних студій. Учасниками конференції ухвалено рішення про створення Українського млинологічного товариства, визначено основні напрями його діяльності.

Млинологія (міжнародний відповідник *Molinology*) – наукова дисципліна покликана вивчати млини та інші механічні пристрої, що використовують кінетичну енергію води й вітру для приведення в дію зернопереробного, лісопилного, валяльного, насосного, меліоративного обладнання. Ця галузь має свій науковий апарат, термінологію, наукові видання (“*The international molinologi*”, “*Le Monde des Moulins*” та ін.). Назва цієї дисципліни походить від українського слова “млин” та грецького “*λόγος*” – дослідження. Млинологія в Україні постає як самостійний напрямок.

Щиро дякуємо учасникам конференції за плідну роботу й сподіваємося на подальшу співпрацю й розвиток млинологічних студій.

Назар Лаврінченко, к.і.н.,

Учасники міжнародної конференції “Історія Українського традиційного млинарства” в приватному історико-етнографічному музеї “Козацькі землі України”, с. Вереміївка Чорнобайвського р-на Черкаської обл. 16 жовтня 2009 р.

Кузьмінський Анатолій Іванович, професор, д.п.н., ректор Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

Вітальне слово

Шановні учасники Перших міжнародних наукових читань “Історія українського традиційного млинарства”, радіий вітати Вас на Черкаській землі, у стінах Черкаського національного університету!

Черкаська земля здавна славиться своїми землеробськими традиціями, культивуванням зернових. Саме тут набула розквіту славнозвісна Трипільська землеробська цивілізація, саме тут найкращі у світі чорноземи й саме тут серце “житниці Європи”. У нашому краї здавна розвивалися й зернопереробні, млинарські традиції. За тисячі років довелося пройти тернистий шлях еволюціонування від кам'яної зернотерки до сучасних зернопереробних комплексів. Одним із найяскравіших періодів розвитку млинарства був час, коли кожне село було уквітчано десятками вітряних та водяних млинів. Вітряк став невід'ємною часткою традиційного українського пейзажу XIX – поч. XX ст. Тому цілком логічно, що саме у цьому краї, у нашому університеті відбувається така подія.

Співробітники ННІ історії та філософії тривалий час плідно працюють над красназвочною тематикою, щиро переймаються питаннями охорони пам'яток народної архітектури та побуту в регіоні. Вже стало доброю традицією піклування пам'ятками традиційного млинарства, яких з кожним роком ставало все менше. Упродовж років викладачі та студенти проводили плідну пошукову роботу з виявлення пам'яток млинарства на території Черкащини, Київщини, Полтавщини та інших регіонів нашої країни.

Якщо ще кілька років тому на території Черкащини перебували під державною охороною лише 4 поруйновані вітряки, то на сьогодні таких виявлено понад 30. Нашим науковцям вдалося не лише виявити такі пам'ятки, а й ініціювати їх державну охорону на місцях. Більше того, започатковано всеукраїнську акцію “Відновимо Спільно”, у рамках якої було повністю відреставровано низку вітряків Чигиринщини, Смілянщини та Чернобаївщини. П'ять із яких доведено до цілком робочого стану й у них періодично мелють збіжжя!

Завдяки самовідданій праці викладачів та студентів було проведено масштабну популяризаційну роботу з популяризації глибоких землеробських традицій мешканців Середнього Подніпров'я, привернено увагу громадськості до проблем збереження на своїх історичних місцях пам'яток традиційного млинарства. Спільно із ОДТРК “РОСЬ” було відзнято цикл тематичних телепередач “Пілігрим”, що на Всеукраїнському конкурсі кращих авторських телепередач та неодноразово трансливався республіканськими телеканалами.

Мені приємно, що сумлінна праця наших науковців знайшла підтримку серед колег та вилилася у сьогоднішні наукові читання. Перекоаний у успішності цього заходу та результативності роботи його учасників. Бажаю Вам подальших плідних наукових пошуків та звершень!

Віллем ван Берген,
Президент Міжнародного
Млинологічного Товариства (TIMS)
Німеччина

МІЖНАРОДНЕ МЛИНОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО (TIMS)

У цій публікації Віллем ван Берген представляє огляд основних видів діяльності Міжнародного Млинологічного Товариства (TIMS), його мету та історію розвитку. Раз на 4 роки TIMS організовує Міжнародний симпозіум з млинології, а в середині кожного чотирирічного періоду мають місце екскурсійні подорожі млинами. Двічі на рік TIMS видає часопис "International Molinology", а також випуск новин TIMS, що розсилається електронною поштою. Крім того, видаються розширені монографії в серії "Bibliotheca Molinologica" (донепер 19 випусків).

Our Mission

The mission of The International Molinological Society (TIMS) is to foster worldwide interest and understanding of wind-, water-, human- and animal-powered mills. The Society encourages research and promotes all aspects of molinology including the restoration of mills. Through its Council and individual members, it works closely with national mills organisations and societies.

Віллем ван Берген доповідає на конференції, Черкаси, 2009.

Our Activities – Symposia

Every four years an International Symposium is held in one of the member countries. These week-long occasions give members an opportunity to meet fellow-molinologists from around the world and to present papers on research carried out into aspects of mills and milling. Also included are field visits to mills of interest. Following the Symposium, the papers and discussions are published in the form of Transactions. This sharing of information, research and expertise is an important part of the work of TIMS. TIMS Symposia have been held in Portugal (1965 and 2004), Denmark (1969), Netherlands (1973 and 2007), England (1977), France (1982), Belgium (1985), Germany (1989), Wales (1993), Hungary (1997) and USA (2000). Occasional mill tours have also taken place – most recently to France (2006) and the Czech Republic (2009).

Our History

In 1965 the 1st Symposium on Molinology was initiated by Dr. Joao Miguel dos Santos Simoes. In 1973 TIMS was founded as a non-profit organisation with cultural and scientific aims.

Molinology

The term 'molinology' was coined by Joao Miguel dos Santos Simoes in 1965 to define the study of mills.

It's detailed definition as as follows:

"Molinology is the description and the study of mills and other mechanical devices, using the kinetic energy of moving water or wind as a motive power for driving grinding, pumping sawing, pressing and fulling machines. More particularly, molinology aims at the knowledge of those traditional engines which have been condemned to obsolence by modern technical and economic trends, thus being a chapter in the History of Technology and part of the History of Civilization".

1

2

Our Activities – Midterm Excursions

Every four years (exactly in between two Symposia) a Midterm Excursion is organized to a certain country. Such an excursion offers an excellent opportunity to see the best mills a country has to offer, to get access to mills normally closed to the public and last but not least to meet fellow-molinologists from around the world.

The most recent TIMS excursions were held in Sweden and Finland (1995), Germany (1999), the Baltic States (2003), North Switzerland and the Black Forest (2005) the South of France (2006) and the Czech Republic (2009).

Our Publications

In order to broadcast and share knowledge and information about mills, the Society issues its journal International Molinology twice a year. This contains original articles, book reviews, communications and TIMS news items.

Extended monographs are published in the series Bibliotheca Molinologica which contains 19 titles to date.

A full list of TIMS publications can be found on the website www.timsmills.info.

In addition to the above publications, TIMS sends out twice a year a digital newsletter. This newsletter is sent by email to our members and interested mill friends all around the world (more than 1000 in total).

It contains news items, information on musea and new mill book, dates of mill days and so on.

To receive the free newsletter, any interested person can submit his name and email address to us on our website.

TIMS Membership

Membership of TIMS is open to any person or organisation sharing the aims outlined here. Members receive two journals a year, plus a copy of new volumes in the Bibliotheca Molinologica series.

In 2009 there are some 500 members, drawn from 30 countries.

3

4

5

6

7

8

1. Czech Republic, Rymice – Post mill; 2. Czech Republic, P emyslovice; 3. South Africa, Krugerpark – Windmotor; 4. The Netherlands, Den Hout – Grain mill „De Hoop“; 5. Portugal, Valejas, Anacom – Grain mill; 6. Czech Republic, Ruprechtov – Grain Mill; 7. Switzerland, Calonico (Leventina) – Grain Mill; 8. Germany, Reichenbach – Framer (grain) mill; 9. Czech Republic, Penilov – Interior of the saw mill; 10. Switzerland, Вьрен – Grain mill; 11. Czech Republic, Slup – Grain mill; 12. Germany, Blaubeuren – Hammer mill; 13. Lithuania, Pasvalys – Millstone collection in the Girni museum; 14. CH Gordevio Villa (Locarno) – Horizontal Waterwheel; 15. Italy, Pompeij – Hand-driven grain mill; 16. France, St. Antonin Noble Val – Horse driven oil mill.

ПОРІВНЯННЯ СТАНУ ВІТРЯКІВ У ПОЛЬЩІ (ВЕЛИКОПОЛЬСЬКЕ ВОЄВОДСТВО) Й НІДЕРЛАНДАХ

У роботі представлено дослідження млинів Велькопольського воєводства у Польщі, проведене Весселом Костером і Тоном Мейстерсом. Стаття починається з опису типів млинів, а також інформації щодо регіональних особливостей та стану збереженості млинів Велькопольського воєводства. Висновок простий: вітряні млини цього регіону знаходяться під серйозною загрозою втрати. Від початку дослідження у 2003 році чимало з них вже зникли. У другій частині статті проводиться порівняння із ситуацією щодо збереження млинів у Нідерландах. Перевагою цієї країни є те, що вона славиться своїми вітряними млинами. Справу їхнього збереження у Нідерландах було розпочато в першій половині ХХ ст.

У підсумках автор наводить основні умови збереження млинів.

Introduction

Exciting subjects for study for molinologists from “the West” have always been the windmills of Poland. Literature dealing with the history and technology of the windmills in Poland was almost impossible to find during the years of communism. Hardly any text and photos could be obtained. Some material was found, but this material did not give a complete picture of all windmills of Poland. It was on the other hand quite clear that the events of history had a great influence on the development and of the destruction of Polish windmills.

At the end of the 1970-ies and beginning of 1980-ies several molinologists visited Poland and published their findings in the transactions of the International Molinological Society (1981). The information provided was far from complete, as the author concluded. From this paper it was clear that in the central part of Poland post mills and paltrok mills were the dominant type of windmill. Several other Dutch molinologists visited Poland since the late 1980-ies and from these travels we learned that post mills and paltrok mills could be found throughout Poland, although with regional differences. The Dutch type of windmills, constructed in stone or in wood seemed to be the dominant types in the north of the country.

Together with molinologist Wessel Koster I visited Poland for the first time in 1993. We were impressed by the countryside, the friendly people and of course by the mills. Due to these factors we felt the urge to go back to Poland the next year. In 2009 we will travel to Poland for the eighth time. The necessity to go back also came from the fact that the windmills were disappearing very quickly. From the information we received from our fellow coun-

trymen we quite often had to conclude that the mill had disappeared just recently. Quite often the mill was demolished and replaced by a new modern house. In many cases the mill could only be classified as a ruin. The necessity to obtain wood became fatal for a lot of windmills. Quite a lot of Polish windmills were used as a spot for obtaining firewood. Some windmills were just skeletons or “see-through” windmills, as most of the cladding had been taken away.

Due to these factors Wessel Koster and myself decided to make a survey of the windmills of Wielkopolski. As we were both living in the Netherlands, and our profession and family did not permit to spend all our time in Poland we traveled seven times to Poland, spending almost three months in Wielkopolski. From the survey we finally could visit some 260 windmills, but on 450 spots all windmill remains had disappeared! We were too late! The condition of the windmills varied very much from just a millstone left near the miller's house to complete (almost) working windmills. The definite conclusion unfortunately is that the majority of all windmills is lost and cannot be saved. At the moment of writing no Polish windmill is in use, i.e. the sails turning and driving the millstones by wind. Only a few windmills are restored and one or two windmills can rotate their sails for touristic reasons. The rescue of windmills in Poland is very necessary. It is time to take action and to rescue those mills, which can still be saved.

During our travels we were confronted with the fact that windmills were disappearing in a dramatic way. In the small city of Zagorow (Central Poland) there were still six windmills left in 1993. In 1997 only five windmills remained. In 2003 we could only find four windmills any more. During a visit in 2007 we found out that three more windmills were torn down. Only one windmill remains now. The destroyed mills were all post mills dating from the 18th and 19th centuries.

Another example was in the village of the small village of Pawlowice, not far from Leszno. In the early 1990-ies this village still had three post mills. During our visit in 2004 one windmill had already been destroyed, the second had just collapsed and was lying in a field and the third was still complete, with millstones and millet stamps. In 2006 we learned that the third windmill would be demolished. Together with two windmill friends from Leszno we visited the site again. The mill friends founded a society in order to promote the interest in windmills in Wielkopolski. The windmill of Pawlowice will be moved to a new spot, not far from Pawlowice, in a small village called Tworzanice.

In total we photographed 260 mills and we made some 26.000 photos and slides. This big number was necessary

due to the fact that the windmills were disappearing rapidly. In these cases it is often not possible to go back and to photograph certain details again. At this moment Wessel Koster is in the process of digitalizing all slides, so that more people can enjoy the windmills of Poland and to promote the windmills of Poland. For this reason I gave a lecture about this subject on the conference of the International Molinological Society in Putten (The Netherlands) in June 2007 and at the theme study day at Nowy Dvor (Poland) in September 2007.

Experience with the care of (wind) mills in the Netherlands.

The Netherlands is only a small country, enclosed by Germany and Belgium and the North Sea. In the world our country is well known about its windmills. In two or three hours one has crossed the country from west to east and from north to south. Windmills can be spotted anywhere. More than 1,100 windmills have survived. Most of them are in good condition and in working order. The sails can be turned and the mill can be used for grinding corn, pumping water, sawing of wood, making of oil, etc.

The first initiative on rescuing windmills was the founding of the national mills society "De Hollandsche Molen" (The Dutch Mill). Until the Second World War (1940-1945) the main purpose for the society was to rescue only those windmills which were still in use. If a mill was no longer operable the mill was demolished. The society bought windmills itself and they were leased to millers. In order to promote windmills "De Hollandsche Molen" organized a contest in order to modernize windmill sails. New sails were invented and a lot of windmills, especially during the Second World War, came back into use, due to the fact that the windmills could be operated with less wind. Another reason was that during the Second World War petrol was scarce and of course wind was and is on most days present.

Just after the Second World War mills came out of use. New production methods for making bread, the introduction of new agricultural methods, and the implementation of the hammer mill in traditional windmills were all reasons for rapid decline of windmills in the Netherlands. The Dutch Mill Society realized that the goals and strategy of the society should change in order to save the windmills for future generations. The windmills were apparently not a production factor anymore. The windmills were now considered to be national monuments. A great advantage was that old millers and millwrights, i.e. professional people having knowledge to restore windmills, were still alive. These people could hand over their knowledge to the next generation, who were not capable anymore of working and restor-

ing old mills. The new generation considers mills as a monument. For the latter reason a new society was founded in 1973, the so-called Guild of the Voluntary Miller. The objective of the new society is to organize a course in which the trainee is trained to operate a windmill. The course lasts for two years. Since the founding of this society several thousands of men and woman can now call themselves a voluntary miller.

From my experience I have the following recommendations to come to a solid rescue of windmills:

1. One main society, which deals with the national or regional interest of the mills in the country or region.
2. A national law protecting mills.
3. The mills should not only be classified as a monument. If possible the mills should operate and be in working order. The working of a mill is good for the machine and also attracts a lot of admiration and interest of people.
4. Professionals should carry out restorations, renovations and maintenance. A lot of windmills are ruined because of not-professional renovation work, for example sails that cannot turn or turn in the wrong way!
5. Windmills must be documented, measured, photographed etc. If possible old millers and millwrights should be interviewed.

If these five recommendations are met this can be the basis of good care of windmills.

With this paper I will include twenty slides of windmills in Wielkopolski. Apart from the regional mill types it will also show how fast windmills disappear in Poland.

УДК 351.853 (477)(492)
Leo van der Drift
Secretary of
The International Molinological Society (TIMS)
The Netherlands

УДК
Лео ван дер Дріфт
Секретар
Міжнародна Млинологічна Асоціація
Нідерланди

“HANDLE WITH CARE” FIVE CONDITIONS FOR A SUCCESSFUL MILL PRESERVATION APPROACH

The preservation of traditional windmills and watermills is not an easy task and requires a well-considered approach. In this paper, five fundamental conditions for reaching a successful mill preservation approach are outlined briefly. These conditions are based on the experiences in a number of European countries over the past few decades.

Traditional wind- and watermills have played an important economic part for many centuries all across Europe. Mills once worked from the Iberic peninsula in the far west to the Ural Mountains in the east, and from the polar circle in the north to the Mediterranean in the south, performing a range of functions like grinding grain, pressing oil, sawing wood, forging iron and pumping water, to name but a few. However, over the past 150 years, traditional mills gradually were replaced by more modern techniques and machines, leaving more and more of them economically inactive. Today, with the exception of a few isolated spots, traditional mills are no longer economically used in Europe.

The rather quick disappearance of traditional mills in some countries gave rise to attempts to save and preserve of what was left. Already in the 1920s, the first mill groups were formed to fight against decay and demolition of traditional mills. It was not until the 1960s and 1970s, however, that mill preservation became more widespread across Europe and at the same time became less academic, reaching and involving more and more people. In some countries, the focus changed from preservation of mills as static objects to restoration of the remaining mills to full working order. In the last decades, in order to facilitate tourism, more and more mills are opened to the public, either on specific days in the year or even more regularly, e.g. on weekend days during the summer months. And if possible, these mills are operated again, not by professional millers, but by voluntary ones. This way the historic mill once again becomes a living focal point in the community. In order to achieve this, a solid approach is required of which the main conditions, based on the experiences in different countries, will be outlined below. Note that the order in which the conditions are given is a random one and does not imply any chronology or hierarchy.

Documentation

A consistent mill preservation scheme starts with setting up proper documentation. This documentation should be threefold:

(1) technical documentation of each individual mill, containing a descriptive as well as a photographic component. This should include the mill building as well as the machinery. Also included should be the use of second-hand material in the mill, the presence of inscriptions, and more recent additions like diesel engines. This kind of documentation is often best done by using a checklist. The aim is twofold: firstly, to produce a technical inventory of what is left and, secondly, to serve as a basis for restoration and maintenance planning;

(2) historical documentation, both of individual mills and the milling business in general. Historical information is not only useful from an academic point of view, but can also be used to underline the importance of the mills and to tell their story to the public;

(3) social documentation, in which everyday life of the miller, the millwright, the customers, the owner if differ-

“СТАВМОСЯ ДБАЙЛИВО!” П'ЯТЬ УМОВ ДЛЯ УСПІШНОГО ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК МЛИНАРСТВА

Збереження традиційних вітряних і водяних млинів – непроста задача, вирішення якої вимагає добре продуманого підходу. У даній статті коротко окреслено п'ять основних умов, необхідних для досягнення успіху у справі збереження млинів. Ці умови ґрунтуються на досвіді низки європейських країн за останні кілька десятиріч.

ent from the miller, and other people in and around the mill is described. If possible, this information should be partly obtained by conducting interviews with retired millers and other spokesmen. The information obtained will illustrate that a mill is not an isolated technical object, but instead once was an important social nucleus as well.

Organisation

For a coherent and successful approach, it is necessary that people organise themselves. This can be done at three levels, each with its own objectives:

(1) national level: the most important tasks of national mill groups are to coordinate mill preservation in their country, to advise on mill preservation and restoration, to act as contact for the government, to raise funds, and to initiate national activities such as a National Mills Day. Countries having a national mill organisation include Denmark, Estonia, France, Germany, Netherlands, Portugal, Slovakia, Switzerland and the UK.

(2) regional level: regional mill groups usually care for a number of mills in their region. A regional group operates close to the local communities, from which they also get their support. Their main objectives are usually of a more practical nature: to restore and preserve the mills in their area, and to promote them to the public. Regional mill groups are nowadays active in many countries. In the Netherlands, for instance, there are c. 20 regional mill groups active. In order to inform their members, most groups issue a mill journal.

(3) local level: local mill groups focus on the mill (or mills) in their community, and have generally the same

NL-Warmond

Підйом млинового каменя. с. Ієківці, Чигиринщина, травень 2008 р.

objectives as regional groups. Local groups are usually very dedicated and know best how to mobilise their community. A country like the Netherlands now has some 100 local mill groups, most of which were founded after 1970.

Mobilisation

In order to create sufficient public support for the preservation of traditional mills, it is important to mobilise the local people by raising their interest and convincing them of the significance of historic mills. This can be achieved in various ways: by informing them in the (local) press and on TV, by organising mill visiting days, excursions, etc. Especially worth mentioning here is the National Mills Day, which is conducted in a number of countries, usually in the Spring, bringing thousands of visitors to the mills. In addition, regional and local mill days are organised in some countries as well.

As mentioned above, promoting our mills is one of the important tasks of mill organisations at every level. It will enable mill groups to recruit new members more easily. And equally important, a supportive public opinion will help to raise the necessary funds needed for upkeep and restoration.

Protection

Another important element in the preservation of our milling heritage is to seek legal protection of the mill buildings. Legal protection should prevent demolition and often is a prerequisite for obtaining government funds. However, one should always bear in mind that legal protection in itself does not guarantee that the mill is kept in good condition, as was painfully illustrated by the windmill at Yabluniv near Kaniv, that we visited the day before the conference. Rather, protection must be considered as one of the conditions that must be met in order to reach a successful preservation approach.

Maintenance

Traditional mills often are vulnerable buildings. Many of them are wooden constructions, and in addition contain

moving parts such as gearings, sails or waterwheels that require special attention. In order to keep the mill in good condition, it is therefore important to carry out regular maintenance. This is even more so once a mill has been restored. If no maintenance takes place, a mill will usually deteriorate again within 10 years time, which would be a pity considering the efforts and money spent on the restoration. A solution to this problem which has proved to be very successful in a number of countries is the education of voluntary millers. Starting in the Netherlands in 1972, these educations are now conducted in several countries including Belgium, Denmark, Germany, Portugal and the UK. After having completed the education, a voluntary miller becomes responsible for a mill, and performs the following tasks:

- (1) working the mill on a regular basis, which keeps the mill in better condition;
- (2) carrying out small maintenance regularly, e.g. greasing the rotating parts;
- (3) making small repairs if necessary;
- (4) receiving visitors.

There is yet another advantage to be mentioned. By operating the mills regularly, they contribute significantly to the touristic potential. Turning sails and working waterwheels give an extra dimension to the landscape thus attracting more visitors.

In this article, five important conditions to come to a successful mill preservation approach have been outlined briefly. These conditions are based on the experiences of the last three or four decades in a number of mainly West-European countries. It should be pointed out that circumstances can differ from country to country, and that an approach that is successful in one country does not necessarily have to be equally successful in another country. When developing a certain approach, one should always take into account the possibilities and limitations of one's country. It is therefore best to let Ukrainians themselves decide what approach to adopt to preserve their mills. I wish them every.

УДК 725.4

Віталій Масненко, д.і.н.

Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького
м. Черкаси

МЛИНАРСТВО, МЛИНИ, МЕЛЬНИКИ У ЧАСОПРОСТОРИ УКРАЇНСЬКОЇ ТРАДИЦІЙНОЇ ЕТНОКУЛЬТУРИ: ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті висвітлюється комплекс наукових проблем, які стосуються визначення місця млинарства в українській етнокультурній традиції. Зокрема, міждисциплінарного потенціалу дослідження цього явища, змістовного наповнення млинології як наукової галузі, обсягу джерельної бази, теоретичних засад нової дисципліни, її історіографічного студіювання. Перспективними напрямками наукового пошуку лишаються дослідження генези промислу на території України, класифікації та типології млинів, їхнього місця в традиційному українському ландшафті, ролі у громадському житті та соціальному просторі українського села.

Млинарство в Україні тісно пов'язане з розвитком землеробства, і відповідно осілим способом життя. Отже за цими означеннями може бути віднесене до визначальних атрибутивних рис української етнокультури. Разом із самим землеробством, млинарство складає константу української етнічності. Обробка зернових культур розпочалася від часу появи й поширення землеробства на українських землях. Зародившись як традиційний вид господарчої діяльності українців, млинарство з часом перетворилось у одну з найважливіших галузей харчової промисловості, яка переробляє зерно на борошно та крупи. Іншою етноформуючою складовою була щільна присутність млинарських атрибутів у духовному світі українців, їхніх міфологічних уявленнях, фольклорі тощо.

З самого початку важливо відзначити великий міждисциплінарний потенціал який має дослідження млинарства. Як правило, на нього в першу чергу звертають увагу етнологи. У межах цієї наукової дисципліни студіюється кілька важливих напрямів. Млинарство розглядається, передовсім, у контексті традиційного господарювання та як складова частина народної архітектури (традиційного народного будівництва). Дещо менше уваги йому приділяють дослідники народних вірувань, уявлень, міфології, магії, декоративно-прикладного мистецтва, тощо. Важливе значення має студіювання млинарства для історії. Тут дослідницький пріоритет належить дослідженню соціально-економічного розвитку, історії соціальних стосунків, історії техніки та механізмів. Істотною рисою млинологічних студій в українському випадку є те, що вони активно запрацьовуються у ділянці аграрної історії. Хоча маємо досить вдалі приклади дослідження млинарства з позицій української урбаністики. Чимало цінного дають пошуки лінгвістів, фольклористів, літературознавців, мистецтвознавців, фахівців у галузі спеціальних історичних наук. Особливу роль у дослідженні млинарства відіграє археологія. Хоча в ході реалізації її дослідницьких можливостей маємо помітну неоднорідність. З одного боку, важливі елементи цього промислу (зернотерки, ступи, жорна) різних епох і культур здавна є об'єктами уваги археологів. Однак, з іншого боку, власне млини або їхні рештки як археологічні пам'ятки лише зараз потрапляють в поле зору дослідників. Як показують наявні наукові контакти, комплексний підхід до справи вивчення млинарства дозволить відкрити принципово важливі сторінки буття українського етносу, які до нинішнього часу залишаються прихованими для більшості дослідників.

Оскільки забезпечити комплексність студіювання може така наукова галузь як млинологія, то настав час належного її впровадження в український науковий обіг. Більше того, актуальність такого кроку підсилюється тим, що млинологія тривалий час продуктивно функціонує в європейському інтелектуальному

й суспільному просторі (на рівні наукових інституцій, праць, часописів, громадських організацій тощо). У зв'язку з цим виникає кілька важливих питань, які потребують широкого наукового обговорення. Передовсім – проблема змістовного наповнення поняття. Що має студіювати млинологія як наукова галузь? Тільки млинарський промисел, типологію будівництва і функціонування млинів (водяних та вітряків), млинарську техніку, чи також місце млинарства та мельників у соціальній структурі традиційного українського суспільства, у народній уяві, міфології, сакральній топографії тощо?

По-друге, важливо з'ясувати обсяг джерельної бази вказаної дисципліни. На нашу думку, її комплексність створює можливість для залучення найрізноманітнішого і, відповідно, найрепрезентативнішого кола джерел. Можна виокремити кілька видів джерел. Передовсім – це матеріальні об'єкти млинарства: збережені і відновлені вітряки та водяні млини, млинова механіка, млинове начиння, предмети побуту мірошників. Наступна істотна група – це писемні джерела, до якої належить вся інформація про млинарство, яка міститься на писемних носіях.

Найрізноманітніші історичні джерела містять інформацію про розвиток млинарства на українських землях починаючи від середньовіччя і завершуючи добою трансформації традиційного суспільства у модерне. Проте, саме у частині аналізу писемних джерел є чимало слабких місць і неясностей. Так, і до тепер не має достовірних даних про фіксацію на письмі перших відомостей про появу млинарських споруд в Україні. Фактично джерела до XVI ст. не містять ясної і достовірної інформації про це. Хоча, навіть у давньоруських літописах можна віднайти опосередковані свідчення існування млинарського промислу. До них можна віднести, згадані у тексті, який стосується середини XIII ст., назви міст (город Мельниця, Мельник) [1; 401, 420-421, 423], або вимірювання кількості зерна у цебрах (мірках) [1; 450].

Універсали українських гетьманів, ділова документація Гетьманщини налічують чимало даних про надання права власності на млини, їхню локалізацію, особливості розрахунку за помол зерна, судові справи тощо [2; 219-222, 264-265, 266, 334-335].

Кінець XVIII ст. дає вже доволі об'ємну писемну джерельну базу, яка засвідчує кількість млинів у різних регіонах України, їхні різновиди тощо. До цього періоду стосуються дані В.Зуєва [3], А.Шафонського [4], свого часу проаналізовані С.Таранушенком.

Для XIX – початку XX ст. маємо вже масові найрізноманітніші писемні документи, які свідчать про бурхливе зростання млинарства в Україні.

Важливу інформацію про млинарство також можна знайти у пам'ятках усної народної творчості. Не менш вагомими лінгвістичними джерелами, особливо у ділянці топоніміки та ономастики. Не варто також не-

тхувати інформаційними можливостями етнографічного картографування. Адже до нинішнього часу відсутня фіксація у географічному просторі України хоча б наближеного до реального стану побутування різних типів млинарських споруд. Не говорячи про можливість відстеження її динаміки у межах різних хронологічних зрізів. Така фіксація має актуальність і для окремих історико-етнографічних районів.

Наступною вагомою складовою обговорення, виступає методологія та теоретичні засади на яких може ґрунтуватися нова дисципліна. Тут можуть прислужитися основоположні принципи сучасної теоретичної етнології, з особливою увагою до антропологічного виміру традиційної культури, розуміння її синкретичного характеру, нерозривного зв'язку духовного і матеріального начал.

І нарешті, важливо окреслити перспективи, які відкриваються з впровадженням млинології у широку науково-дослідну практику. Як свідчить сучасний стан цих студій – вони мають найширші можливості для свого розвитку. Вимальовуються реальні наукові проблеми, які цілком можливо вирішувати у межах вказаної наукової галузі, спираючись на її джерельну базу і відповідне теоретико-методологічне оснащення.

Окремо необхідно наголосити на значенні компаративних студій з млинарства. Увага до порівняльних досліджень зумовлена потребою з'ясувати автохтонні та міграційні елементи у становленні цього промислу в цілому, так і окремих його різновидів, (типів, видів) млинів, запозичених технологічних процесів та технічного обладнання тощо.

Водночас варто зазначити, що в українській гуманітарній науці, передовсім в етнології, млинарству приділялося невідповідно мало уваги. Спеціальні студії вкрай рідкісні, як правило, вони не виходять за обсяг окремих статей. Проте вже наприкінці XIX ст. з'явилися публікації О. Андрієвського [5] та М. Стороженка [6], присвячені локальним сюжетам з історії українського млинарства. У більшості же випадків дослідники зупинялися на поодиноких аспектах промислу у межах загальних оглядів етнічної культури українців. Типовим прикладом такого підходу є класична праця Ф. Вовка "Етнографічні особливості українського народу", де у розділі "Хліборобство" оглядово йдеться і про млинарство [7; 56-57].

Поминути млинарство не могли й у регіональних етнографічних дослідженнях. Починаючи від праці М. Сумцова про Слобожанщину [8; 124-125], продовжуючи студіями А. Бодника про Бойківщину [9], Ю. Гошка про карпатський регіон [10; 179] і закінчуючи сучасними буковинознавчими дослідженнями Г. Кожелянка [11; 106-108].

Суттєвий внесок у розвиток української млинології вніс видатний дослідник народної архітектури С. Таранушенко. Його стаття "Вітряки", яка була опублікована понад півстоліття тому й донині не втратила свого важливого методологічного й фактологічного значення [12]. Науковець охарактеризував відому на той час джерельну базу, порушив важливе питання про генезис деяких типів українських вітряків і намагався визначити місце, яке вони посідали серед інших пам'яток української народної архітектури.

Тема млинарства отримала певне висвітлення й у працях історичної тематики. Зокрема, цей промисел розглянуто у контексті урбаністичних студій. Показовою, і значною мірою, знаковою у цьому сенсі є класична праця О. Компан [13]. Про використання млинової техніки у залізорудній промисловості України йшлося у дослідженні П. Федоренка [14]. Етнологи В. Горленко, І. Бойко та О. Куницький в окремому розділі своєї монографії розглянули млинарську техніку серед інших галузей українського традиційного землеробства [15].

У 90-х рр. XX ст. і на початку XXI ст. з'явилося кілька історичних та джерелознавчих розвідок М. Страшніця [16] та П. Пирого [17] про українське млинарство XVI-XVII ст.

Серед праць сучасних етнологів та істориків, які спеціально цікавляться дослідженням млинарства, варто звернути увагу на ґрунтовні статті Л. Прибеги [18-19], М. Маслова [20-21] і більш популярні розвідки С. Смоленського [22] та К. Тищенко [23].

Отже загальний стан історіографічного осягнення млинарської проблематики далекий від задовільного. Тому на часі окреслити найважливіші проблеми, які потребують першочергової уваги. Передовсім починати варто зі з'ясування часу появи й генези млинарства на українських землях.

Зрозуміло, що початковий етап генези технічного способу обробки зерна включав у себе зернотерки (від доби неоліту) та жорна ручного приводу. Використання перших фіксується у всіх поселеннях, де населення було осілим і займалося землеробством. Більше того, як свідчать дані археології, зернотерки були присутні й у представників неземлеробських культур, особливо сусідніх до землеробів. Очевидно, вони отримували зерно як імпортований продукт і здійснювали його власну переробку. Як зауважує Х. Вільсдорф, у розвинених культурах тяжка праця на таких примітивних знаряддях вважалася "рабською" і, як показують зображення виконувалась, як правило, жінками [24; 81].

Ручні жорна становлять наступний щабель розвитку млинарської техніки. Вони мають довгу і складну історію використання і тривалий час лишалися єдиними зернообробними механічними пристроями у селянських господарствах. Така ситуація зберігалася навіть із появою млинів, оскільки їхня початкова кількість і потужність не могла забезпечити всіх споживачів.

Подальше технічне удосконалення відбувалося шляхом заміни людської праці робочою силою худоби (велика рогата худоба, віслюки, рідше коні). Кінноволові млини, на думку сучасного дослідника М. Маслова, набули широкого поширення в селянських господарствах ще з часів Київської Русі. Порівняно із ручними жорнами, вони були значно складнішою конструкцією, і включали в себе механізм для розмелювання зерна та привід у вигляді довгої жердини. Один кінець останньої був сполучений з механізмом розмелювання (жорнами), а в другий впрягали робочу худобу. Ходячи по колу, тварини приводили в обертальний рух робочий механізм. Такі млини іноді називали ще "земляними", оскільки вони частково заглиблювалися.

Удосконалений варіант кінно-волових млинів зберігся в Україні й до кінця XIX – початку XX ст. і відомий під назвою "топчак". Він складався з двох приміщень. В одному розміщувався привід у вигляді нахиленого дощаного кола, а в іншому – механізм розмелювання. Коні чи воли тупцюючи на місці (тупаючи) по нахиленому колу приводили у дію жорна.

У добу середньовіччя на українських землях поширюються водяні млини та вітряки. Це були більш досконалі, складні, високо-технологічні для свого часу механізми (системи механізмів). Водяні млини з'явилися дещо раніше від вітряків і відомі з джерел від середини XIII ст., але аж до XVI ст. їх було мало, і у більшості борошно мололи й надалі на жорнах (крім дрібних ручних, також більших, що оберталися силою коней або волів). Найбільш інтенсивний розвиток будівництва водяних млинів, на думку багатьох дослідників, припадає на першу половину XIX ст. На той час на українських землях функціонувало щонайменше 10 тис. водяних млинів.

Для території України характерні два типи водяних млинів – стаціонарні (гребляні) і наплавні. На-

Кругляк с. Ширяєве

плавні млини базувалися лише на великих річках, зокрема, Дніпрі, Десні, Дністрі, Сіверському Донці, Сеймі, Ворсклі. Основою, на яку встановлювали саму конструкцію млина, були човни (баржі). Цікавий приклад використання таких млинів у сукновальному промислі на Черкащині міститься у статі М.Мартиненка [25].

Стационарні водяні млини на українських землях мали значно більше поширення. Початково відомі т.зв. нижньобійні млини, які встановлювалися прямо у річковому потоці. Колесо-привід оберталось під тиском течії і обслуговували лише жорна. Враховуючи низький коефіцієнт корисної дії, таке колесо намагалися виготовляти як найширше. Пізніше з'являються й інші більш досконалі типи. З XVII ст. поряд з архаїчними нижньобійними колами (підсубійниками, підслідниками, підливними) були вже поширені верхньобійні – наливні, коречні, корчаки. Коефіцієнт корисної дії цього кола був значно вищий, ніж попереднього. Колесо-привід тепер приводилося у дію водою, що жолобами подавалася зверху й спадала на лопаті-ковші. Далі принцип дії механізму однаковий для всіх типів водяних млинів. Закріплене на другому кінці вала палашне колесо, по ободу якого ритмічно розміщені кулачки (дерев'яні зуби), надає руху веретену, зачіпаючи кулачками цівки баклуші, закріпленої на вертикальному металевому стрижні. З рухом вертикального вала обертається верхнє жорно. Спідній камінь не рухається. Над жорнами був кіш для зерна, а борошно висипалося в спеціальний відсік.

Конструктивно-технічне й архітектурне вирішення будівель водяних млинів відповідало тим традиційними способами народного будівництва, поширеним в тій чи іншій місцевості. Відповідно до

них, корпус млина міг мати зрубну або каркасну конструкцію, значно рідше – муровану. Так в українських Карпатах, на Бойківщині та Гуцульщині найбільш поширені зрубні будівлі водяних млинів: на Поділлі, Наддніпрянщині та Полтавщині – переважно каркасні; на Буковині – здебільшого муровані [19; 54].

Варто враховувати, що млини не тільки переробляли зерно на борошно, товкли просо, а й нерідко використовувалися для інших виробництв згадані вище (валюшні для валяння сукна, тартаки для різання дров, виробництва паперу, пороху тощо). Хоча тут потребує уваги той факт, що таке нетрадиційне використання млинів не завжди узгоджувалося з особливостями народних уявлень про їхню природу і призначення. Так, інноваційне запровадження млинів для паперового виробництва у Московському царстві супроводжувалося народними бунтами й спаленнями цих споруд, як це трапилося у 1576 р. під Москвою. У народній уяві місцевого населення, такий млин сприймався як сатанинська будівля [26; 18]. З огляду на це цікаво простежити, яким чином населення України реагувало на подібні явища?

Вітряки, або вітряні млини з'явилися пізніше ніж водяні. Ймовірно вони були винайдені у Китаї, Японії, Єгипті та на Близькому Сході з початком нашої ери. Збереглися описи використання вітряка карусельного типу в іранській провінції Сегістан у II ст. н.е. В Європі вітряки стали відомі під час хрестовних походів. Найбільш ранні згадки датуються початком XII ст. Так, близько 1105 р. вітряки з'являються у Франції, 1140 р. – в Англії, 1393 р. – в Німеччині (м. Шпейер). Останній і отримав назву німецького, або козлового вітряка. Проте, на думку дослідників, справжній, технічно досконалий вітряк з'явився лише близько 1430 р. [24; 83]. Доволі швидко вітряки стали переважати водяні млини у тих регіонах, де немає великого перепаду висот для ефективної роботи водяного млина. Одними з найбільш відомих у Європі вітряків є також голландські. Їхнє масове поширення припадає на середину XVII ст. У Голландії вони використовувалися не тільки для виготовлення борошна, але й для перепомпвання води й осушування боліт. Інший європейський регіон, відомий своїми вітряками, – це Іспанія (передовсім, провінція Ла Манча).

Вітряки в Україні також мають доволі тривалу історію. На українській території вони відомі з XVI ст. (найбільше на Волині), потрапивши сюди, найімовірніше, з Німеччини. Особливо поступально будівництво вітряків розвинулося за Гетьманщини, у другій половині XVII ст. – першій половині XVIII ст. У XIX ст. на Полтавщині, Слобожанщині, Наддніпрянщині та Півдні України вітряків було вже значно більше, ніж водяних млинів. Пік будівництва вітряних млинів припадає на кінець XIX – початок XX ст. Питання про загальну кількість вітряків у той час на території України лишається відкритим. Проте, наявна інформація зі спеціальної літератури й найрізноманітніших джерел свідчить про досить вражаючі показники. Так, за приблизними підрахунками, у межах Російської імперії функціонувало близько 900 тисяч вітряків кустарного виготовлення [27; 15]. Очевидно, що на українські губернії припадала їх досить важлива частина. Так, зокрема, М.Маслов вважає, що в Україні, особливо в її східних та південних регіонах одночасно існувало щонайменше 20 тисяч крилатих млинів [21; 180]. На нашу думку, цей показник може бути оцінений ще вище. Отже, встановлення точної кількості млинів в Україні у різні періоди, з'ясування загальної динаміки розвитку млинарського промислу може розглядатися як одна з пріоритетних задач української млинології.

Принагідно зазначимо, що зі з'ясування питання кількості млинів впливає інша важлива проблема,

яка також потребує свого коректного вирішення. Йдеться про щільність розміщення млинів на українській території в цілому, й у окремих її регіонах. Увагу на цей суттєвий аспект млинарства свого часу звертала О.Компан. Вона наводила підрахунки про щільність поширення млинів у XVII ст. Зокрема, у володіннях князя Вишневецького один млин припадав на 36 кв.км, а на території Брацлавського воєводства цей показник становив – 43 кв.км, тобто один млин стояв на кожній смужці землі завдовжки в 7 км і завширшки у 6 км [28; 225-226]. Важливо з'ясувати яким чином надалі змінювався цей показник в Україні в цілому, й в окремих регіонах зокрема.

Класифікація і типологія вітряків також може вважатися важливим напрямком сучасного студіювання. Як відомо, за конструктивно-технічними особливостями вітряки прийнято поділяти на стовпові (стрижневі) та шатрові (баштові).

Перші переважали у всіх регіонах України. Корпус стовпового вітряка разом з механізмом для обмолоту, валом і крилами встановлювався на нерухомій зрубній чи мурованій основі – стільці й повертався навколо масивного стовпа, глибоко закопаного або закріпленого на стійкій хрестовині. Як певний різновид стовпових вітряків виокремлюють козлові, поширені на Правобережному Поліссі. На відміну од стовпових (німецьких) корпус шатрових (голландських) вітряків не рухався; повертався лише дах (шатро) споруди разом з крилами і валом. Корпус такого вітряка, восьмигранний або круглий у плані, звужувався догори, що надавало більшої стійкості млинарській споруді. На Поліссі в минулому були поширені й вежоподібні вітряки з вертикальними стінами. Частина дослідників вважає їх більш давнім видом вітряка шатрового типу – кругляком.

Крім того, С.Таранушенко, посилаючись на записки В.Зуєва, називає ще один, напевне найбільш архаїчний тип вітряків – нерухомі, які могли працювати лише за умови потрапляння під потік вітру певного напрямку.

Досить своєрідним типом вітряків можна вважати механізми з внутрішніми крилами. Відповідно до будівельних матеріалів, у різних історико-етнографічних районах України стіни корпусу вітряка будувалися як зрубної, так і каркасної конструкції. В українському Степу їх нерідко мурували з каменю. Корпус вітряка був одно- чи двоповерховим. Дахи покривали соломою, гонтом, драницею, а на зламі XIX-XX ст. і металевою бляхою. Вітряки мали чотири, шість або й вісім крил, які від вітру обертали горизонтальний вал. На валу закріплювалося велике дерев'яне “палечне” колесо-шестерня з передачею на “баклушу” – вертикальну шестерню, насажену на веретено, яке закінчувалося роздвоєнням, що вставлялося в “портлицю” і обертало верхній камінь. Існували спеціальні просторі для регулювання швидкості обертання каменів (у межах 60-100 обертів на хвилину). Щілина між каменями, від якої залежала кондиція борошна, регулювалася важелем із гвинтом. Над жорнами встановлювали кіш, куди засипали зерно, під кошем – лоток з “коником”, який вібував, ударяючись об грані веретена. З лотка зерно сипалося в отвір верхнього каменя. За допомогою підйому чи опускання лотка, регулювали кількість зерна, що сипалося в жорна. Для регулювання обертів крил використовували гальмо. “Робочим” для вітряка вважався вітер у діапазоні 3,6-8,5 м/с. Часто, крім жорен, у вітряках встановлювали ступи.

Незважаючи на однотипність механізму й принципу його дії, у різних історико-етнографічних регіонах вітряки різнилися особливостями їхнього архітектурного вирішення. За спостереженням С.Таранушенка найдавніші реліктові архітектурні форми вітряків були запозичені з чотири- або восьмикутних

Кругляк с. М.Морочна

оборонних башт дерев'яних замків чи монастирів. Всього у своїй статті він охарактеризував п'ять регіональних типів вітряків. Сучасні дослідники значно розширюють цю класифікацію. Проте й на нинішній час, не маємо її більш-менш усталеного вигляду.

Отже вітряки мають досліджуватися як **своєрідна галузь народної монументальної архітектури**. Ще С. Таранушенко підсумовував свої наукові студії у ділянці млинології так: “Незважаючи на їх суто утилітарне практичне призначення, оцінюючи архітектуру вітряків з погляду методу розв'язання архітектурних завдань, з погляду принципів організації архітектурних форм, беручи до уваги генезис типів вітряків, нарешті враховуючи їх місце і роль в організації архітектурного обличчя села, ми прийдемо до висновку, що вітряки – це своєрідна галузь нашої народної монументальної архітектури” [12; 99].

Крім того, вітряки відігравали важливу роль в забудові сільських поселень, визначали їхнє архітектурне обличчя, формували краєвид українського села. Певним чином вітряк, поряд з “білою хатою у вишневому саду” та тополею, став найбільш поширеним стереотипним уявленням про **типовий український ландшафт**. Вітряки створювали особливий колорит українських сіл, польових доріг. Біля них подорожні відпочивали, по них відмірювали дорогу.

Важливою науковою проблемою в українській млинології є з'ясування форм власності, власників млинів, оренди цих об'єктів, використання робочої сили і поділ праці при будівництві та функціонуванні цих споруд. На першому аспекті зупинялася, зокрема, у своїй праці О.Компан. Вона зауважувала, що в першій половині XVII ст. більшість млинів належала шляхті [28; 226]. Зрозуміло, що найбільша кількість

Вітряки, с. Вереміївка, Чорнобаївський р-н, Черкаська обл., Приватний історико-етнографічний музей "Козацькі землі України", 2009 р.

млинів перебувала у власності великих землевласників-магнатів (наприклад, Ярема Вишневецький мав понад 420 млинових кіл).

Доволі розповсюдженою була оренда та суборенда млинів. Особливо поширеним це явище було у королівщинах, де орендарями зазвичай і були шляхтичі. Вони ж в свою чергу мали суборендарів з числа міщан або селян, які професійно займалися млинарським промислом. Доволі часто оренда мала спадковий характер.

З другої половини XVII ст. до володіння млинами долучається козацька старшина (березневі статті 1654 р., універсали гетьманів з пожалуванням млинів "для прокормлення"). У цьому сенсі доволі показовою була ситуація, зафіксована у переписних книгах Стародубського полку за 1666 р. Тут зафіксовано, що понад 64% млинів належали міщанам, 18% - козакам, 10% - монастирям, понад 3% - селянам, понад 2% - ратушам тощо. Отже, О.Компан робила висновок, що на Лівобережжі у другій половині XVII ст. міщанам належала керівна і основна роль у розвитку млинарства [28; 232].

У XIX ст., особливо після скасування кріпацтва зростає кількість млинів, які перебували у власності селянства. З'являються і нові форми власності – кооперативні, у складчину тощо.

Вагому роль відігравали вітряки у **громадському житті та соціальному просторі** українського села. Вони були важливим громадським місцем, де збиралася сільська громада для обговорення різних питань. До млина з'їжджалися возами з зерном, приходили з клунками селяни з навколишніх сіл, завжди тут була черга, як казали, "завізно", як і на ярмарку. Серед господарів, які чекали своєї черги точилися розмови на

найрізноманітніші теми, укладалися різні угоди – від купівлі землі до одруження молодих.

Біля вітряків збиралася й молодь, водила веснянки, влаштовувала різні молодіжні забави. Діти також з раннього дитинства знайомилися з млинами, адже мали нагоду відвідувати їх з батьками, чи з дідами. Цікаво, що у багатьох спогадах йдеться про особливий вплив на дитячу психіку та світосприйняття баченого і почутого на млині.

Мельники. Розвиток млинарського промислу, його давня і стала традиція привели до виникнення окремої професії мельника (мірошника). Варто звернути увагу на те, що цей фах стає прерогативою чоловіків, на відміну від обслуговування зернотерок та ручних жорен – жіночої домінації. Формування млинарської професії співпадає з часом появи самого промислу. О.Компан серед 300 виробничих та ремісничих професій, які існували в Україні кінця XVII ст. називає "млинарів" та "мірочників (мірошників)" [28; 169]. Праця на млині отримала й окремий соціальний статус. У народі поважали гончара, теслю, коваля, та чи не найбільше – мірошника (мельника). Оскільки у народній уяві панувало бачення мельника, як особи, що мала стосунок до понадприродних сил. Найвні джерела дозволяють вести мову про спадковість заняття млинарським промислом, формування династій мельників. Етнічна належність мельників – переважно українська.

Робота на млині вимагала певних професійних навичок, знання механіки, розважливого і ретельного виконання своїх обов'язків. Як правило процес помолу відбувався неквапливо, бо мірошник прискіпливо перевіряв зерно, щоб було чистим. Кожну партію

зерна він молот окремо і тільки з нього видавав борошно.

Заробіток мірошника визначався "мірчуком". У середині XIX ст., наприклад на Лівобережжі, мірошник одержував "мірчук" розміром 10% зерна, призначеного для помолу. На Закарпатті "мірка" вже дорівнювала 1/8.

За польовими записами, мельник користувався особливою повагою громади, оскільки він вважався якимось особливим, не таким, як усі люди. Його слово було законом, з ним ніхто не сперечався, не сварився.

Будівництво вітряків, їх функціонування, конструктивні особливості, побут і працю мельника та його родини відображено в **українському фольклорі**: в піснях, легендах, переказах, приказках тощо. Продуктивним може стати порівняльний аналіз млинарських сюжетів в усній творчості різних народів. Пильної уваги потребує студіювання семантики млина, наявності у ній сакральних, трансформаційних, креаційних, еротичних сюжетів. Окремі дослідники цілком справедливо піднімають питання про дослідження зображень млина у християнській іконографії.

Перспективним напрямом дослідження може стати також зв'язок млинарства з **українською демонологією**. Варто лише згадати класичні свідчення М. Маркевича щодо народних уявлень про домових. Зокрема, ті, що мешкали у млинах відрізнялися від інших особливою схильністю до бешкетів: "Мельничні домові стукають, кричать, кидають каміння з вікон та у вікна; до мельничних у гості полюбляють приходити й інші домові" [29; 112]. За народною уявою простір млина та навколо нього був заселений й іншими демонологічними істотами.

Важливе значення має **проблема охорони, збереження й реставрації млинарських споруд**, що становлять історико-культурну цінність. Спрямованість реставраційного процесу обумовлюється вимогами

збереження історично вірогідного архітектурного образу традиційних споруд. Але початковий вигляд як водяних млинів, так і вітряків нині значною мірою спотворений всілякими нашаруваннями і втратами. Найбільше руйнувалися млинарські споруди, коли припинялося їхнє практичне використання. Отже потрібно виконати певний комплекс пам'яткоохоронних заходів для відтворення первісного вигляду будівель і відновлення їхнього автентичного конструктивного кістяка. Щоб відновити первісний вигляд пам'ятки, треба відтворити втрачені елементи або навіть частини споруди. Окремі конструктивні елементи млинів можуть бути однотипними. Тому один чи кілька таких вцілілих елементів традиційного об'єкта використовують як зразки для відтворення втрачених. Застосування як аналогів елементів і деталей безпосередньо зі споруди, що реставрується, забезпечує високий ступінь вірогідності відтворення.

Отже, щоб відтворити первісний вигляд млинарських споруд-пам'яток потрібно, насамперед, забезпечити схоронність автентичних елементів, видалити нашарування, що спотворюють образ традиційної будівлі, замінити пошкоджені елементи й деталі споруди, відновити втрачене і загалом зміцнити матеріальний кістяк об'єкта.

Таким чином, млинарство будучи однією з констант української традиційної культури і маючи тривалу історію розвитку потребує особливої уваги науковців найрізноманітніших галузей: етнологів, істориків, археологів, фольклористів, лінгвістів, істориків техніки тощо. Поєднати їхні дослідні зусилля можливо через активне впровадження у наукове життя такої комплексної дисципліни як млинологія. Остання, як бачимо, має величезний дослідний потенціал для студіювання багатьох маловивчених аспектів млинарського промислу.

1. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця; Відп. ред. О.В.Мишпич. – К., 1989.
2. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів. – К., 1993.
3. Зуев В. Путешественные записки от С.-Петербурга до Херсона. – СПб, 1788.
4. Шафонский А. Черниговское наместничество. Топографическое описание, сочиненное в Чернигове, 1786, - К., 1851.
5. Андриевский А. Судьба киевских водяных мельниц // Киевская старина. – 1891. – Т.34. - №7. – С.131-133.
6. Стороженко Н.В. Из фамильных преданий и архивов. Мельницы в г. Козельце // Киевская старина. – 1892. – Т.36. - №3. – С.496-497.
7. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995.
8. Сумцов М.Ф. Слобожани: Історико-етнографічна розвідка. – Харків, 2002.
9. Бодник А. Народная техника и терминология мукомольного домашнего промысла на Бойковщине // Карпатский сборник. – М.: Наука, 1976.
10. Гошко Ю.Г. Промислове будівництво // Народна архітектура українських Карпат XV-XX ст. - К., 1987.
11. Кожолянко Г.К. Етнографія Буковини. – Чернівці, 1999. – Т.1.
12. Таранушенко С.А. Вітряки // Народна творчість та етнографія. – 1958. - №1.
13. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963.
14. Федоренко П.К. Рудні Левобережної України в XVII-XVIII вв. – М., 1960.
15. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців. – К., 1971.
16. Страшинець М.М. З історії борошномельного виробництва на Україні в другій половині XVI – середині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвідом. зб. наук. праць. – К., 1994. – Вип.26-27.
17. Пиріг П. Джерела Центрального державного історичного архіву України (м.Київ) про млинарство на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2002. - №4. – С.24-28.
18. Прибега Л.В. Млинарські споруди українського села XIX – початку XX століття // Народна творчість та етнографія. – 1985. - №3. – С.54-57.
19. Прибега Л. Традиційні млинарські споруди України: Типологія, охорона та реставрація // Пам'ятки України. – 1998. – Ч.3-4. – С.53-59.
20. Маслов М.П. Будівництво та використання вітряків у господарствах промислових селян у другій половині XIII – першій третині XX ст. // Зб. наук. праць. Серія "Історія та географія". – Харків: ОВС, 2002.
21. Маслов М.П. Розвиток селянського млинарства в Україні у XIX- 20-х рр. XX ст.: техніко-технологічні аспекти // Український селянин. – 2004. – Вип.8. – С.177-181.
22. Смолінський С. Вітряки України // Ватерпас. – 1999. - №18-19.
23. Тищенко К. Механіка млинова // Пам'ятки України. – 1998. – Ч.3-4. – С.60-64.
24. Вильсдорф Х. Мельницы, дробилки // Свод этнографических понятий и терминов. – Вип.3: Материальная культура. – М.: Наука, 1989.
25. Мартиненко М. Сукновальний промисел (Червоному) на Черкащині // Родовід. – 1992. – Ч.3. – С.22-25.
26. Чеснов Я.В. Бумага // Свод этнографических понятий и терминов. – Вип.3: Материальная культура. – М.: Наука, 1989.
27. Фатеев Є.М. Будуймо вітряні двигуни. – Харків: Держ. науково-технічне вид-во України, 1935.
28. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. // Історик Олена Компан: Матеріали до біогр. / Упоряд. Я.Компан. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська акад.", 2007.
29. Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиан // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991.

УДК 725.4

Олена Крушинська, к.х.н., автор проекту
 "Дерев'яні храми України" (www.derev.org.ua),
 м. Київ

ПАМ'ЯТКИ ДЕРЕВ'ЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ: ЗАЛУЧЕННЯ ДО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ЯК ШЛЯХ ДО ПОРЯТКУ

У статті розглядаються загальні підходи до інформаційної підтримки маловідомих пам'яток архітектури та інженерного мистецтва. Необхідним є встановлення взаємодії між розрізненими масивами інформації, її оприлюднення у ЗМІ з метою формування відповідної громадської думки. Сформульовано вимоги до інтернет-ресурсу, що має виконувати роль центру у пошуках, систематизації та опублікуванні інформації про пам'ятки певної категорії, зокрема, млини.

Запропоновано умовну класифікацію млинів України за критерієм їх актуального стану і наведено конкретні приклади для кожної категорії. Найперспективнішою з погляду відновлення є категорія млинів, що діяли донедавна. Саме їх ще можливо мінімальними коштами та зусиллями повернути в стан діючих, не допустивши їхнього занепаду.

На сьогодні в Україні склалася катастрофічна ситуація щодо збереження матеріальних пам'яток історії, архітектури та інженерного мистецтва. Вона триває вже десятиріччями, і найближчим часом сподівань на докорінні зміни державної політики немає. Пам'ятки занепадають без догляду і реставрації, поступово руйнуються і гинуть, причому більшість втрат є безповоротними. Найгіршим є те, що значно більше, ніж від руйнівної сили часу, пам'ятки гинуть внаслідок людської недбалості, вандалізму або, навпаки – самодіяльних перебудов і поновлень. Глибинною причиною втрат є не відсутність коштів на реставрацію, а елементарна необізнаність суспільства, що породжує його байдужість до згаданих проблем. Відсутність інформації, доступної для широкого загалу, є основним недоліком у пам'яткоохоронній справі.

Однак твердження, що по пам'ятках зовсім бракує інформації, було б хибним. Вона існує, але різні її масиви майже ізольовані один від одного і не створюють цілісної структури.

Один з масивів складають наукові дослідження. Але їхні результати публікуються виключно у наукових виданнях, а отже, доступні лише обмеженому

Рис.1.

колу фахівців. Крім того, через вузьку спеціалізацію, притаманну сучасній науці, відсутній належний обмін інформацією між фахівцями у суміжних галузях. Так, викликає сумнів, що спеціаліст з водяних млинів Галичини оперативно отримує інформацію про останні дослідження вітряків Черкащини, і навпаки. Ще більш сумнівно, що про ці дослідження дізнається міжнародна наукова спільнота.

Інший масив інформації, здобутої "в полі", створюють краєзнавці і мандрівники, які під час своїх подорожей виявляють маловідомі або забуті пам'ятки, зокрема, млини. Часто зроблені ними фотографії є єдиними сучасними зображеннями цих об'єктів, а отже – ексклюзивною інформацією. На жаль, вона не потрапляє до науковців, які досліджують дану категорію об'єктів, і які мали б дослідити виявлені пам'ятки та прийняти міри з їхнього збереження. З іншого боку, краєзнавці і туристи не знають, де знайти наукову інформацію по об'єктах, що їх зацікавили.

Не слід забувати і про третю сторону – людей, які безпосередньо користуються пам'яткою, яку часто і не

Рис.2.

1. Водяний млин з села Ломачинці (Чернівецька область) у кийівському скансені. The watermill from the village of Lomachyntsi (Chernivtsi region) in the skansen of Kyiv.

2. Млин-човен у скансені м. Мартін, Словаччина. The water boat mill in the skansen of Martin, Slovakia.

сприймають як пам'ятку. Для дерев'яного храму – це священник і староста церковної громади, для млина – мельник або власник споруди. Вони обов'язково мають отримувати інформацію і про наукову, і про культурно-історичну, і про туристичну цінність об'єкту, що знаходиться у них у користуванні. Останній фактор варто подавати і з комерційної точки зору – адже туристично приваблива пам'ятка здатна принести своєму власникові або орендарові прибуток, а отже, той буде зацікавлений у належному догляді за нею. Ця практика широко застосовується у країнах Європи, де млини переважно знаходяться у приватній власності і використовуються як об'єкти туризму та рекреації.

Всі три розглянуті масиви інформації мають бути пов'язані між собою і разом формувати громадську думку про ту чи іншу категорію пам'яток (рис. 1). За сучасних умов реалізувати таку взаємодію здатен лише якісний інтернет-ресурс.

Мету такого веб-ресурсу можна сформулювати наступним чином – це пошук, структуризація, поширення і популяризація інформації про пам'ятки певної категорії, привертання уваги суспільства до проблем їхнього збереження. Досвід показує, що правильно ор-

ганізований інтернет-ресурс здатен ефективно впоратися з такими основними задачами:

- опублікування матеріалів та фотографій, зібраних під час експедицій, виявлення забутих пам'яток, зокрема, через співпрацю з мандрівниками і краєзнавцями;
- співпраця з фахівцями і публікація наданих ними матеріалів та іншої наукової літератури з даної тематики в електронному вигляді;
- розміщення сучасних публікацій та перехресних посилань на споріднені веб-ресурси України і світу;
- співпраця з ЗМІ, туристичними фірмами, популяризація інформації про пам'ятки в інші способи;
- консультування та інформаційна підтримка ініціативних груп, спонсорів, громадських організацій, що займаються порятунком пам'яток.

Саме за таким принципом діє сайт "Дерев'яні храми України" в рамках однойменного проекту, над яким автор статті працює з 2006 р. В результаті власної експедиційної роботи та співпраці з волонтерами було зібрано електронний фотоархів, що містить понад 17 тисяч фотографій дерев'яних храмів з близько 800 населених пунктів України. Під час експедиційних виїздів вдалося не лише відвідати більш

3. Вітряки у Невіркові, Рівненська область, на світлинах 1970-х рр. та 2006 р. The windmills in Nevirkiv, Rivne region, in the 1970s and 2006 photos.

4. Руїни водяного млина у горішній частині села Нижній Бистрий, Закарпатська область. The ruins of the watermill in the upper part of the village of Nyzhniy Bystrij, Zakarpattia region.

5. Буки, Черкаська область. Руїни водяного млина на р. Гірський Тікич. Buki, Cherkasy region. The ruins of the water-mill at the Hirs'kyj Tykych river.

чи менш відомі з літератури пам'ятки, але і виявити об'єкти, відсутні у реєстрах. Так, у найповнішому на сьогодні каталозі [В. Слободян. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель // "Вісник Укрзахідпроектреставрації", 1996, №4, с.74-159] у Черкаській області представлено 22 дерев'яні церкви, причому одна з них вже не існує. Нашому проєкту завдяки активним пошукам волонтерів вдалося виявити і сфотографувати 42 храми, тобто вдвічі більше. Частина зібраних матеріалів вже опублікована на сайті, що станом на жовтень 2009 р. містить 7,6 тис. файлів контенту. Основний масив складають індивідуальні сторінки пам'яток дерев'яної архітектури, структуровані по областях та районах України, а також тематичні розділи, зокрема, "Млини і вітряки". Завдяки англомовній версії аудиторія сайту є необмеженою за географічною ознакою, що підтверджується щоденно даними статистики відвідування. Для забезпечення інтерактивного діалогу між автором проєкту, волонтерами й відвідувачами сайту діє інтернет-спільнота у форматі LiveJournal, де учасники публікують і обговорюють фотозвіти з мандрівок дерев'яними храмами, новини, дискусійні питання тощо.

Публікація численних статей, надання інтерв'ю та коментарів для преси допомагає підтримувати інтерес до даної тематики. Останні кілька місяців "Дерев'яні храми України" є громадським партнером фірми-спонсора у реалізації соціального проєкту з реставрації одного із дерев'яних храмів Львівщини.

Ті самі мету і завдання, лише у відношенні пам'яток іншої категорії, буде виконувати сайт "Млини України" (www.mills.org.ua), тому його створення є

надзвичайно важливим кроком для розвитку млинологічних досліджень та проєкту "Відновимо спільно". За два місяці існування сайту, завдяки опублікованому там заклику надсилати інформацію про відомі відвідувачам вітряні або водяні млини, лише на Черкащині було виявлено чотири невідомі досі вітряки.

За критеріями актуального становища та способу використання млини України можна умовно поділити на декілька груп (рис.2)

1. Млини – експонати музеїв народної архітектури просто неба (скансенів), де вони знаходяться під наглядом і є доступними для досліджень. Недоліком музейних млинів є те, що у них не збережена функціональність, їх неможливо побачити в дії, тож вони є суто статичними експонатами (фото 1). Крім того, переважна більшість вітряків і млинів в українських скансенах потребують ремонту і реставрації, на що хронічно бракує державних коштів. Навіть у столичному музеї народної архітектури і побуту на ремонт одного з вітряків довелося залучити кошти спонсора, фірми-виробника горілчаних напоїв.

Слід зазначити, що не лише в Україні музейним млинам не приділяється достатня увага. Так, у скансені м. Мартін (Словаччина) у вкрай незадовільному стані перебуває унікальний експонат – частина наплавного млина (слов. "lodnə mlyn"), а саме – човен з млинарським механізмом (фото 2). Він був останнім наплавним млином на річці Ваг, до скансену його перевезли у 1967 р. Походить, вірогідно, з 1779 р., з с. Комарного на Дунаї, звідки його перемістили до Коларова наприкінці ХІХ ст. У 1922 р. батько останнього власника млина разом з десятима товаришами дотягнув цей млин-човен вверх по

6а. Імстичово, Закарпатська область. Діючий водяний млин Imstychovo, Zakarpattia region. An operating water-mill.

6б. Млин в Імстичово. Сліпий мельник. The mill in Imstychovo. The blind miller.

7. Діючий млин у Тячівському р-ні, Закарпатська область. An operating mill in Tiachiv district, Zakarpattya region.

течії Вагу до села Земне, оскільки його попередній млин розчавила крига. Млин функціонував ще по II світовій війні. Існуюче обладнання млина походить з 1956 р. – його відтворили для зйомок епізодів художнього фільму "Posledná bosorka" ("Остання чарівниця").

2. Друга, і, на жаль, найчисленніша група – млини у стані руїни або напівруїни. Саме за рахунок цієї групи відбувається швидка втрата пам'яток. Характерним прикладом є два вітряки біля села Невірків на Рівненщині (фото 3). На світлині у краєзнавчому виданні 1970-х рр. видно, що крила і стіни дещо пошкоджені, але загалом вітряки у задовільному стані. Під час візиту автора статті у 2006 р. вони перебували у стані напівруїни, а до 2008 р. один з вітряків вже впав. Поступово без сліду зникають покинуті малі водяні млини (фото 4). На відміну від них, достатньо довго існувати у стані "мальовничої руїни" можуть великі муровані водяні млини (фото 5).

3. Найбільш цінна і вкрай малочисленна група – автентичні діючі млини, які використовуються за при-

значенням місцевим населенням. Таких млинів дотепер залишилися одиниці. Один із раритетів знаходиться у с. Імстичово Іршавського району Закарпатської області (фото 6а). У 2005 р. господарі на наше прохання запустили його, направивши воду на колесо й змололи кілька жмень кукурудзяного зерна. Діючий млин знаходиться у власності родини старого мельника, Василя Биби (фото 6б). Він незрячий, але це не заважало йому виконувати звичні операції на млині.

Ще один діючий млин (фото 7) авторці статті вдалося виявити випадково, під час досліджень дерев'яних храмів Закарпаття. Він знаходиться у Тячівському районі, у селі, розташованому на межі Угольсько-Широколужанського заповідного масиву, відомого своїми найбільшими у Європі буковими пралісами. Свого часу млин було побудовано з деревини лістяних порід – бука і дуба.

Власник млина підтримує його у робочому стані, ремонтує власними силами, час від часу меле збіжжя на потреби свої та односельчан. За його словами,

8. Озаринці, Вінницька область. Водяний млин на р. Немія. Ozaryntsi, Vinnytsia region. A water-mill at the Nemija river.

9. Дерев'яний млин у Старосамбірському районі Львівської області. A wooden mill in Starij Sambir district, Lviv region.

11а. Водяний млин на допливі Дністра. Нижнів, Івано-Франківська область. A water-mill at a tributary of the Dnister. Nyzhniiv, Ivano-Frankivsk region.

млин побудував його прадід Йосип Ярема. За радянських часів млин "усуспільнили" й забрали до колгоспу, а після 1991 р. він повернувся у приватну власність родини Ярем. На млині, зокрема, збереглося і валило (вставка на фото 7). При потребі вода направлялася у цю конічну посудину з дошок, куди поміщали ліжники, аби у бурхливому вирі води вони за кілька годин набули потрібної щільності та "пухнастості".

Діючий млин зберігся (дані 2007 р.) на річці Немія, допливі Дністра, у с. Озаринці Могилів-Подільського району Вінницької області (фото 8). Млин влаштовано нижче моста через Немію. Вода подається на колесо довгим обвідним каналом, що бере початок з річки вище села і йде уздовж її лівого берега, на кілька метрів понад рівнем води у ній. Водяний млин на іншому допливі Дністра – Стрипі, в с. Сокилець Бучацького району Тернопільської області, нещодавно, включно з колесом, відремонтували господарі, і тепер він є діючим.

Під час однієї з експедиційних поїздок Старосамбірським районом Львівщини нами було виявлено споруду колишнього водяного млина (фото 9). Хоч водний канал вже не існує, все ж млин використовується за призначенням, працюючи на електриці.

Прикладами автентичних діючих вітряних млинів є вітряк у с. Гута Хмельницької області та с. Теклино Смілянського району на Черкащині.

13. Відтворений водяний млин у Поліському державному заповіднику. The rebuilt water-mill in the Polissia state preserve.

Абсолютно унікальним не лише на теренах України, але і всієї Європи, є діюча водяна кузня-гамора в с. Лисичово на Закарпатті. Маючи статус музею і пам'ятки ковальського виробництва, вона водночас діє і як нормальна кузня, де виготовляється звичайний реманент для мешканців села та околиць. Наскільки нам відомо, лисичовська "гамора" є єдиною діючою водяною кузницею в Європі, де подібні "гамори" збереглися, але виконують лише функцію "діючих експонатів" етнографічних музеїв.

4. Млини, що діяли донедавна, варто виділити в окрему групу. Адже саме такі об'єкти можна мінімальними коштами та зусиллями повернути в стан діючих, не допустивши їхнього занепаду. Важливим фактором є те, що при донедавна діючих млинах, як правило, залишається мельник, здатний за допомоги інших майстрів полагодити і запустити млиновий механізм. Часто вони й самі прагнуть відновити роботу млина, і для цього бракує лише фінансової підтримки. Як приклади, можна назвати муровано-дерев'яний млин в с. Демидівка, що на Вінничині, де збереглися механізми (фото 10) та виявлений нами в експедиції "Дністер-2006" дерев'яний водяний млин у с. Нижнів Івано-Франківської області (фото 11 а,б). В останнього млина, що розташований на потічку, за кількасот метрів до його впадіння у Дністер, не підлягає ремонту металеве колесо. Власник регулярно чистить від сміття водний канал і волів би відновити роботу млина, не стільки для практичної користі, скільки з виховною метою. Проблемою, крім пошуку необхідних коштів на заміну колеса і генератора, є регулярні повені, під час яких млин затоплюється чи не на третину висоти, і які пошкодили би електрообладнання.

10. Водяний млин у Демидівці, Вінницька область. Фото Сергія Демет'єва. A watermill in Demydiivka, Vinnytsia region. Photo by Serhij Demytyev.

Сім-вісім років тому вийшов з ладу водяний млин у с. Нижній Бистрий на Закарпатті (фото 12). Млин стоїть на потічку, приблизно на триста метрів вище його впадіння в р. Ріка. Зі слів його нинішніх власників, родини Росох, він має понад сто років. Для того, щоб відновити роботу млина, потрібно відремонтувати колесо, жолоби для подачі води на нього, поправити дах споруди. Цей млин і раніше, і тепер часто відвідують туристи, які отримують інформацію про його існування в ужгородському скансені. Тож при правильній організації справи кошти, вкладені у ремонт цього млина, можна було б поступово повернути за рахунок використання млина як туристичного об'єкту.

Найціннішим з відомих нам об'єктів групи, що розглядається, можна вважати водяний млин на річці Смотрич – детальніше він описаний у статті "Водяний млин в Купині на Хмельниччині" на с. 66.

5. Відновлені до діючого стану млини, що використовуються як туристичні об'єкти. Яскравими представниками цієї групи є деякі вітряки Черкащини, зокрема, "Одинцівський млин" у с. Івківці, відновлений ГО "Молодь за відродження села", та вітряки у приватному скансені "Козацькі землі України" у с. Вереміївка. Водяний млин у Поліському державному заповіднику, на території с. Селезівка Овруцького району Житомирської області (фото 13) відтворений за зразком традиційних для Полісся верхових млинів. Млини цього типу застосовують на річках із слабкою течією – колесо великого радіусу контактує з потоком води своєю нижньою частиною. Відтворений разом із начинням млин буде діяти на потреби мешканців села і водночас – як об'єкт екологічного туристичного маршруту заповідника. Тут відвідувачі

12. Водяний млин у нижній частині села Нижній Бистрий, Закарпатська область. The watermill in the lower part of the village of Nyzhnyj Bystryj, Zakarpattia region.

знайдуться не лише з природою Полісся, що завдяки малодоступності цих країв збереглася у первозданному вигляді, але і з бортництвом та іншими архаїчними способами господарювання місцевого населення.

На думку автора статті, пріоритетним напрямком у справі охорони млинів є їх реставрація із збереженням в автентичному вигляді та в історичному ландшафті села або містечка. Відновлення функціональності млина дозволить зацікавити місцеве населення у догляді за ним, і перетворить млин зі статичного експонату у живу пам'ятку нашої історії. Найбільш реальним шляхом до порятунку млинів, що занепадають, є волонтерська праця громадських організацій із залученням спонсорського фінансування.

Фото автора, 2005 – 2010 рр.

Детальнішу інформацію про згадані у статті та інші млини, а також тематичні публікації можна знайти у розділі "Млини" на сайті "Дерев'яні храми України":

<http://derev.org.ua/mlyny/mlyny.htm>

Find more information about the mentioned and other mills, as well as related publications, in the section "Mills" on the website "Wooden churches of Ukraine":

http://derev.org.ua/mlyny/mlyny_e.htm

11b. Водяний млин на допливі Дністра. Нижнів, Івано-Франківська область. A water-mill at a tributary of the Dniester. Nyzhniv, Ivano-Frankivsk region.

УДК 725.4(086.3)

Верговський Сергій

Старший науковий співробітник Національного музею народної архітектури та побуту України м. Київ

ВІТРЯКИ УКРАЇНИ В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ УКРАЇНИ

У статті проводиться типологізація та аналізуються конструктивні особливості колекції вітряків зібраних у Національному музеї народної архітектури та побуту України. Автор наголошує, що вітряки є енциклопедією будівельної культури народу, феноменом процесів досконалого культуротворення на ґрунті цивілізаційного надбання віків.

С. Верговський.

дівельної традиції, і регіональних особливостей, і сакральних засад, і технологічного досвіду. Навколо сіл, на вигонах і пагорбах часом стояло по кілька десятків (до 80 на півдні) цих фантастичних крилатих створінь, що нагадували то метеликів, то хрестом позначали далечінь. І це вражало заїжджих людей. Так придворний лікар Отто фон Гун, що супроводжував царя у його подорожі в Україну на початку ХІХ ст. занотував цю дивовижу: "Подъезжая к селению Понурнице, увидели мы вдруг, и на одном месте множество ветреных мельниц. Все они махали крыльями, и казалось, что они мелют на всю Украину. Но потом нам объяснили, что каждая не более крестьянского амбара..."

Саме такий вітряк, подібний до селянської надвірної комори з піддашком, і саме з цих же країв – з хутора Лісового, біля Ніжина започаткував музейну колекцію вітряків. На відміну від інших типів – двоповерхових стовпових, що кличуть тут вітряком, шатрових каркасних, що називають машинами, шатрових зрубних, відомих як кругляки і вітряків з внутрішніми крилами, що звали млинами, цей, казкового силуету, що нагадує "хатку Баби Яги на курячих ніжках", одноповерховий вітрячок – млинком. Певно, цей тип тут автохтонний, надто вже він вписується в масову народну будівельну традицію краю, найяскравіше представлену таким архаїчним типом будівлі, як комори, але не лише комори. Кожна садиба зустрічає нас воротами з антропоморфними одвірками – "дідами", модельваними затесаним на чотири грані стовпом, або й виділеною формою голови, чи навіть доповненою цілою системою зубців. Всі ці варіанти є моделюванням предка-діда з метою прикликання духів предків з Вирію задля одухотворення середовища людини тією духовністю, якою володіють духи предків (Дідів, Святих Родителів) у Вирії як

дуже священній частині Світу, тобто заради освячення середовища людини – огорожених стовпами- "дідами" територій, (городів, садиб, ділянок поля, тощо), будівель з моделями предків (сволоки-діди, шули, снопи-дідики, парки, якими криють будівлі, тобто моделі пари предків – діда й баби, тощо).

Саме такий масивний дубовий стовп- "дід", глибоко закопаний у землю, і становить конструктивну і сакральну основу вітряка, і саме цей елемент позначив найпоширеніший в Україні, існуючий у численних регіональних варіантах тип вітряка – стовповий, що відрізняє всі його варіанти – одноповерхові й двоповерхові, чотирикрилі, шестикрилі і восьмикрилі, зрубні і каркасні, на зрубних і мурованих стільцях, тощо, від шатрових, у яких на відміну від стовпових (з поворотним корпусом, зведеним на стільці навколо "діда") на вітер навіртається лише верх, а сама будівля нерухома і центрального "діда" в ній нема. На дубових стоянах, навколо стовпа- "діда" встановлено масивний зрубний стілець з дубових брусів, в'язаних знизу четвериком, а вище – восьмериком, тобто наближеним до круга, адже саме на нього корпус спирається двома поставленими впритул до "діда" підвалинами – "братами" і на ньому повертається зрубна клітка вітряка, центрована стовпом- "дідом", тож опора має бути по можливості круглою. Клітка зрубу формується на поперечних брусах, врубаних у "брати", в даному випадку стіна під крилами має зрізані на восьмерик кути і лише вище, на рівні підлоги зруб переходить на четверик, тож, бачимо, що і в стільці, й у зрубі самого вітряка майстри вільно володіють прадавніми традиціями поєднання четвериків і восьмериків у різних, як у даному випадку варіантах – восьмери на четверику і навпаки – ця наука тисячоліття відпрацьовувалась у оборонних вежах і банях храмів, тож і залишалась у традиціях народних теслів, які зводили і хати і храми. Стовп іде вище підвалин, входячи у простір зрубу, і лише на певній висоті, коли зруб переходить на четверик, у зруб врубуються масивна поперечна балка – "баба", водночас насаджена на круглий шип стовпа. Саме на неї, поздовж, настеляється підлога. Тож корпус контактує зі стовпом і "братами" і "бабою", цієї висоти досить, щоб утримувати вітряк вертикально при будь-яких поривах вітру і будь яких поворотах. Підлога виходить і на піддашом, до якого з одного боку веде драбина, а з другого – вороток для підйому мішків із зерном.

Для установки жорен облаштований окремий поміст, так, щоб борошно могло сипатись із жорен у скриню, приставлену на підлозі до помосту. І тут, у конструкції помосту облаштовано усі механізми регулювання жорен. Нижній камінь ствитається на поміст по рівню, а в його середині – дерев'яне жлукто, крізь яке проходить підвертено, зверху закінчене квадратним конусом, на який кованою портлицею садиться верхній камінь. Підвертено спирається на рухомі балки в кон-

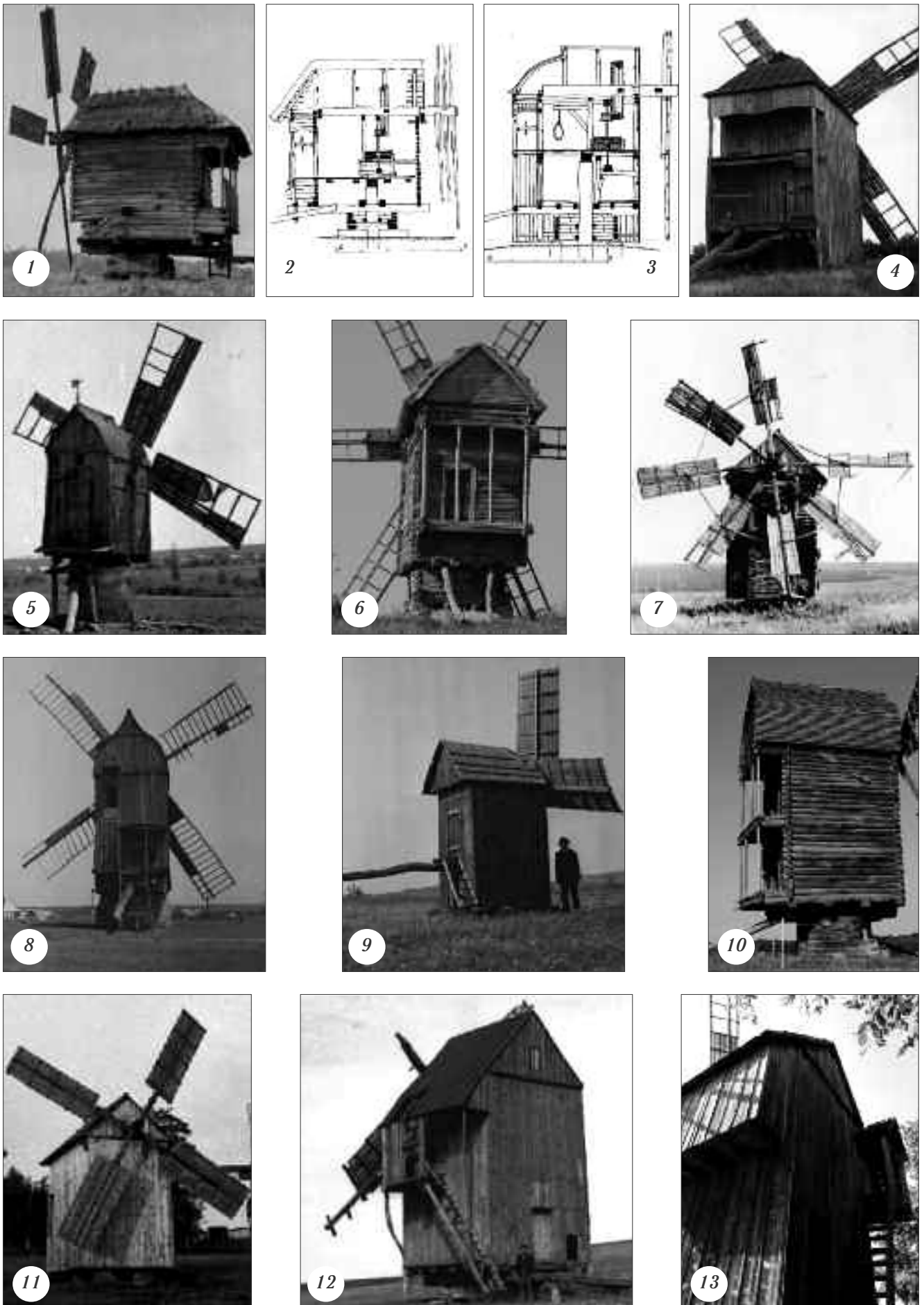

Табл.1. Стовпові вітряки. 1. "Млинок", х. Лісовий; 2. "Млинок", х. Лісовий, перетин; 3. Вітряк с. Сасинівка, перетин; 4. Вітряк с. Сасинівка; 5. Вітрячок с. Благовіщенка; 6. Вітряк с. Благовіщенка; 7. Вітряк с. Вільшана; 8. Вітряк х. Кудрявий; 9. Вітрячок с. Кримне; 10. Вітряк с. Скаргівка; 11. Вітряк с. Копонівка; 12. Вітряк с. Городище; 13. Вітряк с. Лівенці;

струкції помосту, горизонтальним переміщенням опори підвертена добиваються точного прилягання верхнього каменя до нижнього, а підйомом регулюють величину зазору між жорнами, відповідно до потрібної фракції помолу. Коване квадратом масивне веретено великою ставиться на портлицю верхнього каменя і обертає його разом з каменем. Верхом веретено входить у закладне гніздо рухомої балки вже у верхній частині зрубу. У верхній частині веретена закріплена дерев'яна баклуша з цівками, які входять у зачеплення з кулаками великого дерев'яного колеса, облаштованого на валу, його стараються зробити як можна більшим, щоб збільшити швидкість руху жорен, тож воно входить у простір горища, а у багатьох вітряках саме заради цього крокви роблять кривими (журавці) і дах стає опуклим, чи кілевидним.

Вал спирається на окремі балки у верхній частині зрубу, а на його випуску лаштують крила. У даному вітряку крила не мали коромисла, одне крило робилось зі "шмигою" – було довшим і його кінець проходив крізь гніздо валу і на ньому кріпилось друге, протилежне крило. Ця досконала конструкція є архаїзмом. Весь вітряк наvertsався на вітер колодою ("правилом"), кінцем закладеною між братами, за другий кінець накидають кодолу (товсту вірвоку), яку тягнуть у потрібному напрямі кілком і "жлуктом", накинута на стовпі, накидають кодолу на кілок, обводять навколо жлукта і починають крутити жлукто, накручуючи на нього кодолу. Коли мелють, наvertsають крилами на вітер, після роботи ставлять вітряк боком до вітру. Коли треба зупинити, колодою затягають навколо колеса гнуте гальмо і фіксують кодолу вірвоку у такому стані. Сприяють зупинці і осадження верхнього каменя. Щоб від'єднати веретено від колеса, його відводять з гнізда. Зерно засипають у "кіш", закріплений над жорнами так, щоб його вузький отвір у "дні", входить у вузький жолоб-"лоток", з якого зерно крізь отвір сиплеться крізь портлицю у жорна. При цьому випуск лотка – "коник" (тут насправді, зазвичай вирізають голову коня) торкається боковою гранню квадратного веретена, яке при обертанні гранями ворухить-вібрує лоток і зерно легко спливає лотком у жорна, при цьому нахил лотка регулюється мотузками. Така на диво проста і безвідмовна техніка без енергоносіїв, принаймні, два століття перемелювала хліб України. Жорна зрідка кували – гострими молотками – "оскардами" насікали поверхні і спіральні пази, які затягували збіжжя на зовнішню ріжучу кромку – поверхня жорен сферична. Для демонтажу часто ставили поряд пристій з захватами каменя і шнеком, але давніше (як у даному вітряку) це робилось вручну. Знімалось веретено, підважувався скраю верхній камінь, підкладались дерев'яні качалки, камінь зсовували, переважували і перевертвали для ковки, а тоді повертали таким же способом назад. Для підйому верхняка, в процесі помолу застосовують переважно гвинти, шнеки, якими піднімають відповідну опорну балку, на якому стоїть підвертено, та давніше (і це фіксовано нами) за випуск балки, яку треба підняти разом з підвертеною, накидали кодолу, заведену в отвір дерев'яного вертлюга. Скручуючи разом подвійну кодолу, піднімають балку, тонко регулюючи зазор між жорнами для потрібної фракції помолу. В даному вітряку різьблений випуск балки виважують гвинтом з розкішним кованим баранцем. Ця проста безвідмовна техніка дає борошно, з якого випікають найкращий у світі запахний хліб, викладений під рушник на сволок чи полицю він тиждень не черствіє... старші люди пам'ятають його, як вищу святину, що реально освячує, як символ повноцінності буття, духовної повноцінності буття.

Саме стовповий вітряк, в основі якого лежить давній традиційний тип будівлі, поставленої на стілець і обладнаної крилами. Його архаїчні одноповерхові і розвиненіші й потужніші двоповерхові з довгими крилами заповнили чи не всю Україну і утворюють цілий

розмаїтий світ.

Розглянемо вітряк кінця XIX ст., із с. Вільшана Дворічанського р-ну на Харківщині. Витончений силует, шестикрилий, критий очеретом. Це хоч і стрункий, але також одноповерховий стовповий, на невисокому зрубному стільці з восьмериком на четверику. Зрубна клітка зведена з осики. Особливість обладнання у тому, що окрім жорен, розмішених також на помості, попід стіною стоїть ступа на три товчачі. Дія цього безвідмовного механізму на диво проста. Над ступою облаштовано раму, у гніздах якої ходять довгі бруси-товчачі з коромислами вгорі. Проти кожного товчача, у валу задовбано кулаки. При обертанні валу, кулак зачіпає коромисло і обертаючись разом з валом, піднімає його, аж поки, рухаючись по колу, не відходить убік. Піднятий вгору товчач під власною вагою падає вниз, спрямований гніздами, в яких він ходить. При наступному оберті вала все повторюється. Висоти підйому і ваги товчача достатньо для обробки збіжжя, проте, щоб уникнути одночасного удару, кулаки розміщені на валу так, щоб товчачі били почергово, в одному ритмі. Коли не треба товкти, товчачі піднімають і кулаки крутяться вхолосту, не зачіпаючи товчачів. Коли ж треба товкти у одній чи двох ступах, решту товчачів піднімають. Коли треба лише товкти, а не молоти, веретено відводять від колеса і вал працює лише на ступи. За переказами, якщо хороший вітер, і завізно, то мельник сутками не виходив з вітряка, подрімає з пів години, і знов до роботи.

Подібний одноповерховий чотирикрилий вітряк початку XX ст. зі ступами на помості з с. Кононівка, що на Лубенщині. Стілець дуже низький, а корпус каркасний, шальований. Дах трисхилий, критий дошками. Вихід на низько розміщену підлогу з ганочка над "правилом".

Вітряк початку XX ст. із с. Боровиця Чигиринського р-ну також одноповерховий, каркасний, але має ряд особливостей. Піддашок шальований разом зі стінами і критий односхилим дахом, а власне корпус вітряка має кілевидний дах (для збільшення діаметра колеса). Підлога високо, а жорна ще вище, на окремому високому помості.

Вітряк початку XX ст. із с. Сасинівка Приятинського р-ну Полтавщини. Двоповерховий каркасний, з піддашком, внутрішніми сходами на другий поверх, де розміщено жорна і пристій для демонтажу жорен. На першому поверсі комора на збіжжя. Підлога другого поверху настелена по верху "баби", тож стовп-"дід" високий, проходить крізь перший поверх і забезпечує стійкість проти вітру цієї високої споруди. Шалівка верху піддашка з криволінійним обрізом та опуклий кілевидний трисхилий дах надають будівлі вишуканості.

Вітряк початку XX ст. із с. Лютенські Будища Полтавської обл. Двоповерховий каркасний вітряк з піддашком на дуже низькому і широкому стільці. На фотографіях початку XX ст. цілі групи таких вітряків край дороги, на вигонах, висотах під селами повертають нам уяву про не таке вже й далеке минуле, з його неповторним колоритом.

Своєрідний тип такого двоповерхового вітряка сформувався на півдні України. Певно, обмаль лісу, доступність каменю і досвід мурування його на вапні, чи його рештках – "джамурі", або й просто землі, призвели до стійкої традиції зведення високого, звуженого поверху, крайлого стільця навколо велетенського привозного, соснового стовпа. Вінець із масивних брусів, укладених на стілець є опорою масивних "братів", з облаштуванням на них високої двоповерхової каркасної клітки, ввершеної кілевидним дахом. Саме таким є вітряк с. Благовіщенка Куйбишевського р-ну Запорізької обл. датований він 1861 р., тобто роком відміни кріпацтва, дата вирізана на верхній частині дерев'яного гнутого гальма, що обіймає колесо. Завершується шина гальма головою змії (можливо це рудимент давньої традиції залучення цього відомого і шанованого тотема до позначення криволінійних форм), при цьому від столітньої безперервної

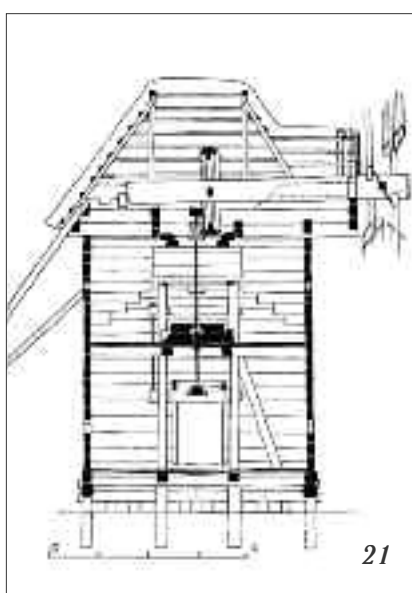
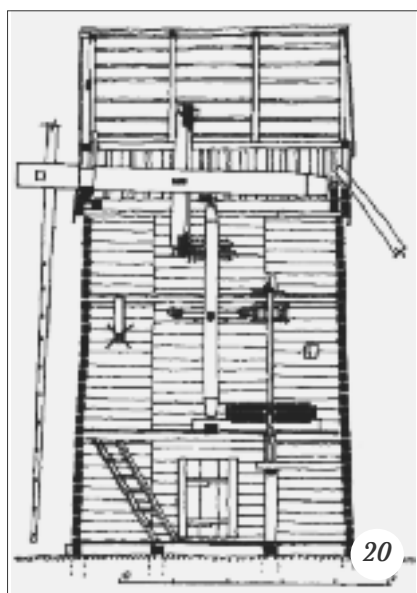
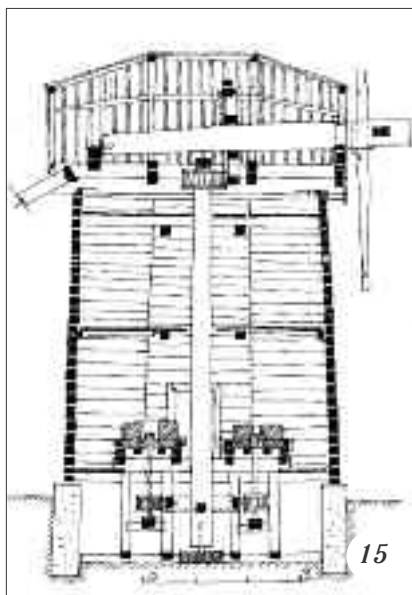

Табл.2. Шатрові вітряки. 14. Кругляк с. Ширяєве; 15. Кругляк с. Ширяєве, перетин; 16. Кругляк с. Смолин; 17. Вітряк с. Олександрівка; 18. Кругляк с. Юнаківка; 19. Кругляк с. М.Морочна; 20. Кругляк с. М.Морочна, перетин; 21. Кругляк с. Синявка, перетин, реконструкція автора; 22. Кругляк с. Синявка, фото. С. Таранушенка.

роботи внутрішній шар гальма, той, що торкався колеса, стерся, стерлась і нижня щелепа і від голови змії залишилась лише верхня щелепа з зубами. Вал має оголовок відлитий із металу. Тож було спеціальне промислове виготовлення з металу цієї важливої, дуже навантаженої деталі, руйнування якої під дощами і негодою змушувало міняти вал. І в той же час усі шалівки прибиті ковальськими цвяхами. Обладнання розміщене традиційно, з коморою на першому поверсі і жорнами на другому. Особливе й облаштування причілка. Тут немає піддашків, лише окремі дашки перед дверима на перший поверх та над воротом, яким піднімали мішки зі збіжжям із землі прямо на другий поверх, не заносючи до приміщення. У цьому ж селі виявлено вітрячок для домашнього використання, зведений молодим хлопцем за подобою до вітряків виробничих, зокрема, наведеного вітряка XIX ст.

Далеко на південь і схід, на Слобожанщину поширювався масово побутуючий на Наддніпрянщині й Полтавщині стовповий двоповерховий каркасний вітряк. На півночі він має зрубні стіни, як вітряк із с. Скаргівка Кременського р-ну Луганської обл., але південніше вони каркасні, як у вітряку с. Нурове на Харківщині. Вітряк зі Скаргівки зведений на високому дубовому зрубному стільці, висока клітка цього стовпового вітряка виведена з дубових, кругло тесаних плах. Кілевидний дах і чотири велетенських крила, заправлені у фабричний металевий литий огорок вала є певною демонстрацією технічного розвитку цієї традиційної галузі культури, і цей монумент достойно представляє хліборобське минуле Луганщини.

Своєрідною зовнішністю вирізняються вітряки Поділля й Буковини. Тут побутує традиція, за якою перший поверх двоповерхових вітряків, як і в інших регіонах, займає комора, але на вміну від них хід на другий поверх, власне до млина, не всередині, а зовні, по сходах, облаштованих на боковій стіні вітряка. У вітряку с.Городище.Піщанського р-ну на Вінничині сходи займають всю стіну, а верхня частина, власне підлога перед дверима, закрита дашком. Особливістю цього чотирикрилого, критого соломною вітряка є двохсадне обладнання. Це виконано дуже просто. На валу влаштовано два однакових колеса і під кожним встановлено пару жорен з відповідними облаштуваннями – баклуші, веретена, портлиці, коші, лотки. У гарний вітер це вдвічі збільшує виробничу ефективність вітряка. Двосхилий дах, критий соломною вивершує цю велику монументальну будівлю.

Своєрідні й буковинські вітряки. Тут сходи ведуть не просто на другий поверх, весь цей другий поверх ширший за перший поверх, над яким він нависає, надаючи соєрідності силуету будівлі. Щоправда, розвідкові дослідження, проведені у перші роки музею виявили існування численних перехідних варіантів, що фіксували етапи поступового формування наведеного типу від вітряків Центральної України. Експонується вітряк с. Лівенці.

Цілком особливий варіант стовпового вітряка поширений на Правобережному Поліссі. Це “козловий” вітряк. Відомий він і в одноповерховому й у двоповерховому варіантах. Документи засвідчують його існування у Німеччині XVI ст. Для України він також має ознаки давнини, давнини сакральної, яка, можливо, вже неусвідомлено перейшла разом з усталеними будівельними прийомами, адже час формування типів вітряків певно, припадає в основному на XVIII ст. Тож як і всі стовпові вітряки, стовп тут не лише має сакральну семантику, але й повноцінний варіант. У цих вітряках стовп називають “королем”. Як і “дід”, “король” також є персонажем культу предків, лише дещо вищого рангу ніж “дід”, що уособлював духа предка родини, “король” несе поняття духа предка громади, спільноти, роду-народу, і семантика якого сходиться до людини, яка наділялась правом священнодіянь, ставить священні знаки – карбувати їх, крають, саме від цього походить статус “короля” як керівника народу, від святителя цього на-

роду, від духовного провідника, тобто з тими ж функціями, що й “дід”. Його моделювання у культурі має мету одухотворення духами предків, що перебувають у енергетично потужній сакральній частині світу – Вирії і спрямовують цю святість у свої культурні зображення, як заклики до роду. Особливості “короля” у тому, що у краї з високим рівнем вологості стовп, закопаний у землю скоро підгниває, тому його ставлять на масивну дубову хрестовину, встановлену на шипи стоянів. Це ще один елемент сакралізації “короля”, його святості, адже хрест побутує в рангу “неутилітарного” тобто сакрального знака, що моделює світ – священного знака з доби мустьє, а у пізньому палеоліті він вже є складовою цілої системи знаків геометричних матеріальних структур світу, тобто священних знаків. Ця сакральна семантика такої конструкції поширена у давньому типі храму з сошиним шатровим верхом, що масово побутував саме у районах, де поширені ці вітряки – на Правобережному Поліссі. Нами цей тип інтерпретований як самодостатній тип, введений до наукового обігу під назвою “королівські храми”. У великих храмах для установки “короля” застосована монтажна система підкосів – козли, проте у менших рамах вона відсутня, цю роль беруть на себе ключі даху, в той час як у вітряках такі підкоси є не лише обов’язковими, вони потужні і беруть на себе усі бокові навантаження на вітряк, а вони значні. Певно саме тому ці вітряки відомі не як королівські, а як козлові. Така ж і назва поширена у німців (Bockwindmule) вона також означає козла. І ця семантична спільність при різнолексичності говорить про тотемну природу цього явища і про спільність тотемного кола багатьох народів. На верхні кінці козла врубують масивний вінець, це і є опора “братів”, на яких через поперечні балки і монтується каркасна клітка вітряка. Тим часом “король” піднімається вище, а насаджена на нього “баба”, як і у попередніх стовпових вітряках є основою підлого другого поверху, а зв’язана з ригелями, вона утримує у вертикальному положенні весь вітряк.

Саме такий вітряк але у мінімальному розмірі, розрахований на потреби одного господарства, початку XX ст. із с. Кримне Старовижівського р-ну Волинської обл. експонується в музеї. Відміни від описаного тут лише у мінімізації конструкції, подібно до одноповерхових стовпових вітряків. При відсутності другого поверху, його роль виконує високий поміст, до якого і піднімається “баба”. Підлога на рівні “братів”. Відповідно до малих розмірів, тут заради збільшення тяги крила дуже широкі, ще й до того ж з переломом площини, так, щоб крило ввігнутою поверхнею ловило вітер з більшим упором на крило, адже саме це є складовою тяги. Критий дрібними дралицями.

Передбачається реконструкція вітряка цього типу, на основі повноцінних розмірів за матеріалами В.Самойловича, із с. Оженина на Рівненщині.

Окрему групу вітряків України становлять вітряки шатрові, так називають вітряки з поворотним верхом і нерухомим корпусом. На вітер навіртається лише дах з крилами і валом та колесом, решта кріпиться до нерухомого корпусу, його балок, підлога тощо. При цьому постійний зв’язок колеса з баклушею досягається тим, що веретено і баклуша стоять точно по центру корпусу, власне по центру круга (на верхньому обрізі стіни чи на стелі другого поверху) на якому повертається дах з крилами валом і колесом. Щоб краще конструктивно підійти до цього круга і вписатись у поверхню, яку окреслюють рухомі частини, такі вітряки переважно зведені восьмериками або зрубом, або каркасом, (хоча є й архаїчні приклади восьмериків на четвериках). Саме тому такі зрубні вітряки називають кругляками. Каркасні, що мають певні генетичні зв’язки з традиціями шатрових вітряків західної Європи, називають машинами, і часто в їх зведенні брали участь запрошені майстри, або й будували їх ті, хто добре роздивився їх, маючи власний традиційний будівельний досвід успішно будував ці “машини”. В музеї були спроби перемістити вітряк такого типу як то з с. Фотевиж на Сумщині, чи із

с. Праці на Чернігівщині, пороте з певних причин цього зробити не вдалося.

Натомість кругляками доля наділила. Цей тип вітряка ввібрав значний традиційний будівельний досвід, нагромаджений у зведених оборонних веж, архаїчного житла і господарських будівель. З традиціями мурування на півдні пов'язаний шатровий вітряк з мурованим круглим, звуженим доверху корпусом. Саме такий вітряк 1907 р. с. Олександрівка на Херсонщині представлений у музейній колекції. Та значно повніше представлений зрубні кругляки. Вітряк кінця XIX ст. із с. Смолин Чернігівського р-ну, двоповерховий, чотирикрилий, зведений з масивних дубових плах і брусів, в'язаних у замки з "канню". Тибльований зруб дуже довгими "лопатнями" – тиблями, що пронизують одразу 1,5-2 вінця. Такі довгі отвори крутять архаїчним лажкоподібним свердлом – лопатнем. Хоч таке свердло і потребує постійного докладання зусилля, адже не має гвинта, що створює тягу, але з однаковим зусиллям іде на будь-яку глибину. Певно, це здобуток досвіду оборонного будівництва, який зберегла традиція. Перший поверх має двоє дверей, це на той випадок, що при певному вітрі крила будуть проходити поряд з дверима. На цей випадок існують другі двері, і це особливість кругляків. Вікна маленькі, круглі, мов бійниці в оборонних вежах. По верхньому вінцю влаштовано круг, що центрує повертання даху з обладнанням. Колесо, веретено, баклуша, жорна, звичайні, як і в усіх інших вітряках. Навертається верх системою "правил", що йдуть від чотирьох поперечних балок шатрового поворотного даху вниз, до землі, де зв'язані в один вузол. Тут же влаштоване і "жлукто", на яке накручується кодола при наворотанні вітряка на вітер. Стовпці навколо вітряка, для закріплення кодоли – як і у всіх інших вітряків. Подібний вітряк кінця XIX ст. із с. Юнаківка Сумського р-ну. Восьмерик зведено з дубових брусів, в'язаних у замки. Корпус рівний, присадистий, без звуження догори. Шестикрилий, критий очеретом.

Та є й особливі кругляки. Таким є кругляк 1911 р. із с. Ширяєве Путивльського р-ну на Сумщині. Це, власне, триповерхова споруда, один мурований поверх займає підвал. На стінах підвалу рублений з дубових протесаних плах двоповерховий звужений доверху восьмерик, чотирикрилого вітряка з шатровим поворотним, подібним до перевернутого човна дахом. Дубові вінці корпусу в'язані замками. Особливе двохсадне обладнання. По центру стоїть велетенський торчовий вал, що відіграє таку ж роль як веретено у всіх вітряках. Вал проходить крізь весь вітряк і спирається на опору в долівці підвалу. У верхній частині вала чимала дерев'яна баклуша, що входить у зачеплення з колесом вала з крилами. Внизу торчового вала теж колесо з бочковими кулаками, що входять у зачеплення з "палешніми" колесами двох садів, розміщених по різні боки від торчового вала. Жорна на першому поверсі, верхній камінь крутиться підверетеном, що йде знизу крізь жлукто нижнього каменя і вилкою у верхній частині захвачує портлицю верхнього каменя. Для засипки зерна у великі коші, закріплені над жорнами, у підлозі другого поверху є відповідні отвори, тож зерно мішками, воротком, крізь ляду у підлозі піднімають на другий поверх і засипають у коші.

Кругляки відомі і на правобережному Поліссі. Так у Заріченському районі було виявлено два вітряки, подібні за типом, але один каркасний у с. Синові, другий зрубний у с. Мала Морочна. Певно цей тип тут потужує у культурі тривалий час.

Вітряк с. М. Морочна зведений у 1948 р., вскладчину всім селом, замість вітряка що згорів у війну. Кожен порізав на своїх межах вільху таку, щоб годилась на бруски, потесали, і під керівництвом власника вітряка, за активної участі його синів звели вітряк, бо потерпали без млина. Тож вітряк зведено толокою, а згодом переведено до колгоспу, хоча власник продовжував працювати на ньому і при передачі його, вже занедбаного до музею,

благословив його майбутню суспільну місію. Це дво-триповерховий кругляк у якого жорна на другому поверсі, на першому комора, мішки з зерном піднімають воротком на другий поверх і засипають у кіш над жорнами, а проте, значна висота (а отже й розмах крил та потужність) викликали ускладнений привід жорен. Жорна розміщені як у стовпових вітряків не по центру, а проз бік. Коване веретено, встановлене вилкою на портлицю верхнього каменя, вверху кріпиться до балки, що визначає висоту другого поверху, хоча підлоги тут нема. Веретено має чималу циліндричну баклушу, що входить у зачеплення з кулаками колеса на торчовому валу, встановленому по центру вітряка на підлозі другого поверху, а вгорі – до вже рухомої балки поворотного верху. Тут на ньому закріплено велику конічну баклушу, що обертається кулаками колеса на валу з крилами. Крила не мають коромисел, а суцільна, дубова, тесана на конус, на два кінці, "шмига", що протягується крізь отвір у валу, є основою одразу двох протилежних крил. Це архаїчна, хоч і складна у виготовленні, доборі довгої рівної деревини, але механічно і експлуатаційно дуже досконала конструкція, виготовленням якої володіли майстри цього глухого присілка. Верх має невисокі каркасні стіни четвериком і двосхилий дах на кроквах, критий колесами дошками. Навертається на вітер двома правилами, закріпленими до каркасу поворотного верху і зв'язані внизу.

Поринувши у цей розмаїтий світ вітряків хочеться згадати і про рідкісні вітряки з внутрішніми крилами. Окрім опису такого вітряка на Харківщині, нам вдалося зустріти рештки такої будівлі і отримати розповіді про конструкцію млина. Власне залишилась лише комора, сам же вітряк розміщено на стелі комори, яка була підлогою вітряка. Будівля вітряка була каркасним восьмериком, критим шатровим дахом. У центрі восьмерика стояв торчовий вал, що йшов на перший поверх, до жорен. На другому поверсі на поперечках вала формувались вертикальні щити-крила. Стіни були шальовані по поворотних щитах, як ворота. Всі вони прочинялись назовні в один бік, тож при будь-якому напрямі вітру вітряк обертаявся в одному напрямі. Потужність його була невеликою.

Перед колекцією вітряків музею постало завдання – відтворення вітряка с. Синявка, фіксованого С. Таранушенком під час досліджень церкви XVIII ст. у цьому селі. Вітряк опублікований дослідником у гравюрах [1] виконаних за фотографією автора, проте автору даної статті С. Таранушенком передана ще одна неопублікована фотографія цього вітряка, яка й стала основою для розробки проекту реставрації пам'ятки, власне реконструкції, спираючись також на матеріали досліджень кругляка У с. Смолині біля Чернігова.

Кругляк має два поверхи, перший є коморою на збіжжя; другий – власне млин, з жорнами по центру, веретеном з баклушею, що обертається колесом на валу. Особливості вітряка у тому, що перший поверх зведено четвериком, а другий восьмериком, при цьому перехід відбувається через зрубний парус, що є надзвичайно рідкісним реліктом. Цей архаїчний прийом є свідченням автохтонних глибин творчого розмаїття застосованого до цього функціонально відносно нового типу будівлі, яка при формуванні увібрала цілий калейдоскоп прийомів, що прийшли з глибин тисячоліть і обертались в арсеналі будівельної традиції народу. Саме цією роллю енциклопедії будівельної культури народу і цінні нині, в час технократії давні традиційні вітряки, як феномен процесів досконалого культуротворення на ґрунті культурного надбання віків.

1. Таранушенко С. Вітряки. Гравюри Л. Літошенко. - 1944. - Гр.

УДК 94(477.41):069.8:621.927.3

Жам Олена,

Завідуюча відділом відділом НІЕЗ “Переяслав”

Козій Ганна,

Звідуюча філалом “Музей просто неба”

НІКЗ “Переяслав”

м. Переяслав-Хмельницький

КОЛЕКЦІЯ ВІТРЯНИХ МЛИНІВ НІЕЗ “ПЕРЕЯСЛАВ”

У статті характеризується колекція вітряних млинів Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянищини Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав”.

На околиці древнього міста Переяслава-Хмельницького розташувалося невелике старовинне українське село – Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянищини 2-ї пол. XIX ст. На околиці штучно створеного села, на підвищенні, як це було в давні часи, мальовничо скупчилися крилаті велетні – вітряки.

Донедавна важко було уявити традиційне українське село без вітряків. З часом нові механізовані млинарські механізми витіснили вітряні млини з ужитку, залишивши лише небагато з них, як музейні експонати.

Колекція вітряних млинів музею-скансена в Переяславі є однією з найбільших в Україні і нараховує 15 одиниць. Представлені вітряки різних областей нашої держави – Київської, Черкаської, Полтавської, Чернігівської, Сумської, Харківської. У своїй єдності вони являють велике розмаїття конструктивних типів, стилів, прийомів народного будівництва, розмірів, форм, художніх деталей.

Незважаючи на відмінність походження всі вітряні млини музейної колекції єднає спільна доля. Збудовані вони протягом 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. заможними селянами чи сільськими громадами для власних потреб. У 30-х рр. минулого століття були відібрані у своїх власників і передані колгоспам, де їх і виявили у занедбаному стані працівники музею. Всі ці вітряки були вилучені зі своїх рідних місць, перевезені у розібраному вигляді до Переяслава і майстерно відновлені реставраторами та науковцями музею. Суворо дотримуючись принципів відбору, переміщення і відновлення млинів, музейні працівники зберегли у незмінному вигляді їх своєрідний вигляд та документальну точність, майстерно вписали споруди у ландшафт змодельованого села.

Заходи по виявленню, перевезенню, реставрації вітряних млинів тривали майже двадцять років. Перший вітряк з'явився у музейній колекції в 1962 р., а останній був перевезений у 1980 р. Ці унікальні пам'ятки народної будівельної техніки були виявлені та збережені завдяки невтомній роботі фундатора чисельних переяславських музеїв Героя України М. І. Сікорського та його колег-сподвижників.

Млини, що представлені в музеї, є типовими зразками вітчизняних традиційних круп'яно-борошно-мельних закладів XIX – поч. XX ст., з їх окремими специфічними регіональними рисами. Тому вони, з одного боку, уособлюють місцеві особливості млинобудування різних регіонів України, а з іншого – демонструють загальні тенденції зернопереробної техніки, характерні для всієї країни загалом. Концентрація в музеї значної кількості вітряних млинів різних видів, типів, конструкцій у порівняно вузьких хронологічних та широких територіальних межах дозволяє узагальнити досвід вітряного млинарства окремих місцевостей України і порівняти його з розвитком інших різновидів млинів (водяних, парових, ручних), яких музейна колекція млинарської техніки теж має чималу кількість.

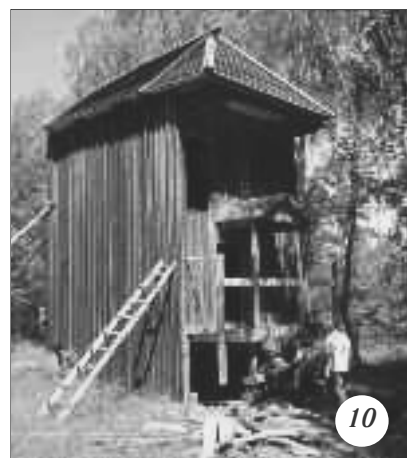
Вітряні млини являють собою самостійне, експозиційно єдине утворення і є одним з чотирьох розділів Музею народної архітектури та побуту. Разом з цим, вітряки просторово зв'язані з усіма пам'ятками архітектури музею і оточуючим їх ландшафтом. При цьому,

штучно створене середовище достатньо правдиве, рівноцінне первинному оточенню вітряків. Так, вітряні млини в музеї розташовані відповідно до свого композиційного і функціонального значення, а також топографічних умов місцевості. Стоять музейні вітряки поодинокі, групами, або ж утворюють цілі ансамблі в різному поєднанні типів, стилів, пропорцій, розмірів. Кожний, хто хоч раз побував у музеї, знає яке це незабутнє видовище. Головна увага в ході екскурсії приділяється найбільш типовим та яскравим вітрякам. Інші ж, періодично виринаючи з оточуючої їх зелені, милують око відвідувачів.

Перевезені в музей вітряки представлені двома видами – стрижневі “стовповики” та шатрові “голландки”. Тринадцять вітряних млинів музейної колекції стрижневої конструкції. У них за вітром обертався весь корпус будівлі. Інші два вітряки – “голландки”. Це вітряні млини, у яких повертається навколо осі лише верхня частина споруди, так звана “шапочка” з крилами. Незалежно від відмінностей будівельної конструкції, мелючий механізм у всіх вітряків однаковий. Через корпус проходить горизонтальний вал, на якому кріпляться крила. На вал в середині споруди надіте велике зубчасте колесо. Воно приводить у рух жорна, точніше, верхній жорновий камінь, а нижній при цьому лишається нерухомим. Над жорновим поставом розміщується дерев'яний ківш для засипання зерна, а внизу – ящик для готового борошна.

Чотири вітряки музейної колекції з сіл Переяслав-Хмельницького району Київської області – Мазінок, Горбанів, Ковалина, Виповзок [7, 9, 12, 13]. У цих млинів багато спільного: всі вони побудовані наприкінці XIX ст. місцевими майстрами на кошти заможних селян. Розташовувалися на підвищеннях за селом. Всі ці вітряки стовпкової конструкції, чотиригранні, двоверхові (за винятком горбанівського, одноверхового), стіни каркасні, ошальовані вертикально дошками. Основа у вітряків теж однакова – міцний зрубний колодязь або ж “стілець”. Особливо ретельно майстри поставилися до спорудження колодязя ковалинського вітряка – розмистили його на цегляному фундаменті і тим самим забезпечили ще більшу стійкість всієї конструкції. Всі згадані вітряки мають один жорновий постав, який приводився в рух за допомогою чотирьох крил. Більш складний мелючий постав у вітряка з с. Мазінок [7]. У ньому, крім пари жорен для виготовлення борошна, встановлено ще й цільну дерев'яну ступу з чотирма товкачами для виготовлення крупи. Відмінною у всіх спорудах є покрівля. Так, “мазінський вітряк” критий бляхою, “горбанівський” – соломою, а “ковалинський” і “виповзський” – горизонтальними дошками. Форми дахів вітряків теж несхожі. Два з них мають трисхили дахи, один – двоскатний, останній – у вигляді овального гребня. Архітектурних оздоб ці млини не мають. Лише “ковалинський” вітряк на чільній стороні першого поверху має галерею, а на другому поверсі – двері з піддашком [12]. Краса цих господарських споруд полягає в простоті та зручності.

Окрасою колекції є вітряк з с. Крисине Богодухівського району Харківської області. Збудований у 2-й пол. XIX ст. на кошти сільської громади. Стриж-

1. Вітряк із с. Крисине, Богодухівського р-ну, Харківської обл.; 2. с. Виповзки Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл.; 3. Вітряк із с. Недобойці, Хотинського р-ну, Чернівецької обл.; 4. с. Горбані, Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл.; 5. Вітряк із с. Васютинці, Чорнобайського р-ну, Черкаської обл.; 6. Вітряк із с. Довжик, Липово-Долинського р-ну, Сумської обл.; 7. Вітряк із с. Мірча, Бородянського р-ну, Київської обл.; 8. с. Ярославець, Кролевецький р-н, Сумська обл.; 9. с. Попівка, Хорольського р-ну, Полтавської обл.; 10. Реставрація вітряного млина, с. Виповзки, Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл.

невий, чотиригранний, двоповерховий, шестикрилий, на один постав. Споруда з добірного лісу, вертикально шальована дошками [1]. Вертикальна обшивка зрубу мала одночасно практичне та естетичне значення – підвищувала обтічність будівлі та ілюзорно збільшувала справжню висоту споруди. Цікаву конструкцію має дах – двосхилий, фігурно ломаний, критий бляхою. Підтримують його різьблені дерев'яні консолі (бальсини), надаючи архітектурі будівлі стійкості, міцності, рівноваги і гармонії. Такі самі консолі підтримують фігурний піддашок над вхідними дверима першого поверху чільної або фасадної сторони (фасадною у вітряках вважається сторона протилежна стіні з крилами). Двері фігурні – “в ялинку”, набрані з дошок, нахилених до центральної частини дверей. На чільній стороні другого поверху єдине вікно – велике, майже як хатне – явище рідкісне для млинобудування. Низ даху, піддашка, а також верхня частина вікна прикрашені ажурним фризом. Ці деталі оздоблюють на піклування майстра про зовнішній вигляд будівлі.

Захоплює довершеністю і стрункістю пропорцій вітряк із с. Мірча Бородянського району Київської області, збудований наприкінці XIX ст. на кошти заможного селянина. Вітряк стовпової конструкції, двоповерховий, чотиригранний, чотирикрилий, з однією парою жорен [11]. Унікальність цього млина – в наявності пристрою для питловання або просіювання борошна. В музейній колекції це єдиний млин з просіювачем. Як правило, вітряні млини рідко оснащувалися такими механізмами.

Вітряк з с. Васютинці Чернобаївського району Черкаської області – типовий вітряний млин цього регіону. Побудований в кінці XIX ст. сім'єю заможного селянина. Вітряк чотиригранний, двоповерховий. Вся конструкція тримається на восьмигранному, дубовому, глибоко закопаному в землю стовпі. Стіни будівлі каркасні, покриті тонкими дошками – шалівкою. Млиновий вал приводився в рух за допомогою восьмираменних крил [15]. З художньої точки зору, крила – найкрасивіша, оригінальна, властива лише вітрякам частина конструкції. Тому, чим більшою була їх кількість, тим привабливішим вважався вітряк. Хоча для технічних характеристик закладу, кількість крил суттєвого значення не мала.

Вітряні млини Чернігівщини в музейній колекції представлені двома будівлями – один з с. Галиця Ніжинського району, інший – с. Ліски Менського району. Це типові споруди для місцевостей, багатих на деревину. Однак єдиною спільною рисою цих двох вітряків є зрубний характер стін. Стіни “галицького” вітряка складені з тесаних плашок-брусків, а ліського – обтесаних осинових кругляків [4, 8]. В іншому між спорудами чимало відмінностей. Так, “галицький” вітряк стрижневий, чотиригранний, одноповерховий, дах трикутний критий бляхою, а ліський – шатровий, восьмикутний, триповерховий, дах восьмихилий, раніше критий соломкою, нині – залізом. Незважаючи на значну відмінність у розмірах, обидва млини мають лише по одній парі жорен. Розгадка криється у різній продуктивності млинів. За свідченням мірошників вітряка с. Ліски М.І. Прищепи та А.А. Дудки, цим закладом при середньому вітрі перемелювалося до трьох центнерів зерна за годину. Вітряк з с. Галиця, за повідомленням мірошника Д.С. Парубця, за добу переробляв близько 30 пудів збіжжя [4, 8]. Цікавою особливістю “ліського” вітряка був розбірний характер конструкції. Млин цей кілька разів продавався, демонтувався і перевозився в іншу місцевість. Незважаючи на багатство будівельного матеріалу, зовнішній вигляд вітряків Чернігівщини скромний. Споруди відрізняються монументальністю, міцністю і надійністю конструкції, стійкістю до руйнації, не містять ніяких декоративних прикрас.

Зачаровує своєю простотою вітряк з с. Попівка Хорольського району Полтавської області. Він однопо-

верховий, шестикрилий, стовпової конструкції, на один постав, вертикально шальований дошками. Збудований на поч. XX ст. на кошти братів-середняків. На чільній стороні споруди ганок з дахом. Покрівля двохсила бляшана [6].

Цікавий вітряк із с. Недобойці Хотинського району Чернівецької області. Він нагадує за формою гриб - верхній другий поверх у нього нависає над нижнім. Збудований у сер. XIX ст. сільською громадою [2]. За типом конструкції вітряк стовповий. Стіни каркасні, вертикально шальовані дошками. Вхід у млин із піддашком і “баранцем” – невеликим коловоротом для піднімання мішків із зерном на балкончик. Покритий вітряк драною.

Як брати-близнюки, виглядають два вітряки з с. Рудяки і с. Кийлів Бориспільського району Київської області. Обидва стовпового типу, одноповерхові, чотирикрилі, на один постав. Стіни каркасні, вертикально шальовані дошками. Дахи двохсильні, у першого – критий дошками, у другого – бляхою. По фасаді “кийлівського” вітряка розміщена крита галерея на зразок лоджії, яку підтримують два стовпи [3, 10]. Інших декоративних прикрас немає. Художні принади цих вітряків полягають головним чином в гармонійному поєднанні простих архітектурних форм, в струнких пропорціях складових частин, міцності конструкції і граційності при незначній висоті будівель.

Є в музейній колекції і вітряки з Сумщини. Один із с. Довжик Липово-Долинського району, інший – із с. Ярославець Кролевецького району. Обидва двоповерхові, на один постав, виконані з добірної деревини, тільки перший стовпової конструкції, а другий – шатрової. Збудовані на поч. XX ст. заможними селянами. Конструкція стін вітряків каркасна, в шули. Обшивка стін в одному випадку вертикальна (“ярославецький” вітряк), в іншому – горизонтальна закидка із дубових пластин. Оригінальною є форма вітряка с. Ярославець – восьмигранна, майже кругла, з нахилом стін у середину, звужена доверху [5, 14].

Цікаві й дахи обох вітряків – двоскатні, з ломаними фронтонами, криті дошками. Привертає увагу той факт, що вітряк із с. Довжик перебудований з одноповерхового у двоповерховий. Причому у новій споруді спеціально підкреслено двоповерховість горизонтальними дошками. Інші елементи архітектурних прикрас відсутні. Вже сама незвичність форм і пропорцій будівель привертає увагу.

Таким чином, всі зібрані у музейній колекції вітряні млини, при загальній для них типовості для народного млинобудування України і тих регіонів, де вони побутували, зокрема, виділяються своєю яскраво вираженою індивідуальністю, своєрідністю архітектурно-конструктивних форм, самобутністю декорування. Все ж, основні технічні параметри, продуктивність, розташування, соціальний статус власників всіх цих вітряних млинів мало чим відрізняються.

1. НІЕЗ “Переяслав”. Фонди. Книга “Пам'ятки архітектури”, інв. № ПА-25 (вітряк с. Крисине, богодухівський р-н, Харківська обл.).
2. Там само, ПА-26 (вітряк с. Недобойці, Хотинський р-н, Чернівецька обл.).
3. Там само, ПА-33 (вітряк с. Кийлів, Бориспільський р-н, Київська обл.).
4. Там само, ПА-34 (вітряк с. Галиця, ніжинський р-н, Чернігівська обл.).
5. Там само, ПА-37 (вітряк с. Ярославець, Кролевецький р-н, Сумська обл.).
6. Там само, ПА-38 (вітряк с. Попівка, Хорольський р-н, Полтавська обл.).
7. Там само, ПА-39 (вітряк с. Мазінки, Переяслав-Хм. р-н, Київська обл.).
8. Там само, ПА-40 (вітряк с. Ліски, Менський р-н, Чернігівська обл.).
9. Там само, ПА-41 (вітряк с. Горбані, Переяслав-Хм. р-н, Київська обл.).
10. Там само, ПА-42 (вітряк с. Рудяки, Бориспільський р-н, Київська обл.).
11. Там само, ПА-43 (вітряк с. Мірча, Бородянський р-н, Київська обл.).
12. Там само, ПА-44 (вітряк с. Ковалин, Переяслав-Хм. р-н, Київська обл.).
13. Там само, ПА-45 (вітряк с. Виповзки, Переяслав-Хм. р-н, Київська обл.).
14. Там само, ПА-46 (вітряк с. Довжик, Липово-Долинський р-н, Сумська обл.).
15. Там само, ПА-47 (вітряк с. Васютинці, Чернобаївський р-н, Черкаська обл.).

УДК 94(437.1/2.)621.927.3

Doubek Janpředseda sekce Větrné mlýny při
Technickém muzeu v Brně
Česká republika**Дубек Ян**Голова секції Вітряні млини
при Технічному музеї у м. Брна
Чеська республіка**VĚTRNÉ MLÝNY V ČESKÉ REPUBLICE,
ČI HISTORIE A SOUČASNOST****ВІТРЯНІ МЛИНИ В ЧЕШЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ,
ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ**

Česká republika není zemí větrných mlýnů jako například Holandsko. Přesto i v této malé zemi lze historicky doložit více než tisíc lokalit, kde větrný mlýn nebo větrný mlýnek s turbínou stál. Největšího rozmachu dosáhly velké větrné mlýny v 19. století a větrné mlýnky s turbínou v letech 1910-1930. V průběhu 20. století jejich počet rychle klesá, po druhé světové válce už fungují pouze výjimečně.

Do dnešního dne se v ČR dochovalo 60 objektů větrných mlýnů, z toho pouze ve 22 z nich je plně, nebo alespoň částečně zachované technologické vybavení. Na dalších 19 místech můžeme najít ruiny nebo základy zaniklého větrného mlýna.

Větrných mlýnků s turbínou se na Ostravsku dochovalo přes šedesát. Některé jsou dobře zachované, mnohým už něco chybí. Terénní průzkum oblasti ještě nebyl dokončen, takže lze předpokládat, že se nám pár větrných mlýnků ještě podaří najít.

Majitelé, badatelé a přátelé větrných mlýnů v České republice se spojili v rámci Kruhu přátel Technického muzea v Brně do sekce Větrné mlýny. Společně usilujeme o zachranu větrných mlýnů, jejich rekonstrukce i o propagaci tohoto druhu technické památky.

Historie větrných mlýnů v ČR:

Nejstarší spolehlivá zpráva o větrném mlýně na území Čech pochází od pokračovatelů z Kosmovy kroniky, kde se píše, že v roce 1277 byl větrný mlýn postaven na zahradě Strahovského kláštera v Praze. Zmiňuje se o něm i kronikář Neplach jako o stavbě v Čechách nevídané. Mlýn postavili premonstráti, kteří měli intenzivní styky se západní Evropou. Od tohoto data vznikají na území Čech Moravy a Slezska další mlýny, jejichž staviteli jsou hlavně kláštery, feudálové a města. Větrné mlýny postupně nahrazovaly málo výkonné ruční mlýnky a doplňovaly síť mlýnů vodních.

Nejstarším českým znázorněním větrného mlýna je kolorovaný dřevoryt o rozměrech 142 x 70 mm v Kutnohorské bibli z roku 1489. Mlýn na dřevorytu je zděný, o třech okeních osách a s čtyřmi důkladně prokreslenými perutěmi. Významná jsou zobrazení větrného mlýna německého typu přímo v Praze z roku 1562 a let následujících.

Rozšíření větrných mlýnů u nás bylo závislé na hydrologických podmínkách. Vznikaly pouze tam, kde nemohlo mletí obilí být zajištěno mnohem efektivnějšími mlýny vodními. Vodní mlýny např. téměř chyběly v oblasti Labských pískovců. Propustné vápence a pískovce neumožňují vytvoření sítě povrchových vodních toků. To znamená časté vysy-

chání potoků během pozdního léta nebo podzimu, případně jejich zamrzání v zimě. V těchto oblastech byl nedostatek vodních mlýnů vyvážen stavbou mlýnů větrných. Důležitou podmínkou je i výskyt pravidelných a stálých větrů. Proto také největší rozšíření větrných mlýnů můžeme najít v oblastech, kde jsou splněny oba předpoklady, a to je např. v oblasti Moravské brány na Novojičínsku. V Čechách je počet lokalit podstatně nižší. Nejvíce byly větrné mlýny rozšířeny v horských oblastech na severu Čech. Horami obklopená kotlina Čech nemá vhodné vzdušné proudění, proto se zde větrné mlýny vyskytují jen velmi zřídka.

Hustota rozšíření větrných mlýnů v ČR

Rozmach větrných mlýnů nastal v období vlády císaře Josefa II, který svým patentem č. 310 z roku 1784 prosazoval, aby každá obec byla v mletí soběstačná. Takže, kde nebylo možno postavit mlýn vodní, vznikaly mlýny větrné nebo žentoury. Na tento patent navazují další nařízení Moravského gubernia. Patentem č. 314 z 1. prosince 1814 vydaný císařem Františkem I., je ve všeobecném nařízení o mlynářství podporována výstavba všech mlýnů a vydán Všeobecný mlynářský řád. Dekretem Dvorní kanceláře č. 9822 z 28. dubna 1837 je provozování větrného mlýna zařazeno mezi živnosti vyžadující vydání koncese. K přidělování koncesí byly potřeba cechy. Původně byli mlynáři dohromady s pekaři. Postupně se však osamostatnili, získaly vlastní znak a zásady tzv. dešatero, které viselo v každém mlýně.

O povolení výstavby většiny větrných mlýnů tehdy žádaly obce u vrchnosti, která stanovovala roční nájemy. Získané právo k stavbě však obce většinou postupovaly jednotlivým zájemcům, vyučeným mlynářům. Tito mlýn stavěli na vlastní náklady a obci odváděli pravidelné poplatky. Větrné mlynářství se tak stalo samostatným řemeslem vázaným na koncesi. U většiny větrných mlýnů se majitelé nebo nájemci často měnili. Jen výjimečně zůstávaly mlýny v držení jednoho rodu po několik generací.

Koncem 18. a počátkem 19. století počet větrných mlýnů v českých zemích rychle roste v důsledku rozvíjejícího se hospodářství. Na území ČR bylo identifikováno více než 1000 lokalit s větrným mlýnem, z toho cca 220 v Čechách a více jak 800 na Moravě a Slezsku. Úpadek větrných mlýnů nastal až začátkem 20. století s nástupem páry a elektrické energie. Velkou škodu na nich způsobily i války. Po druhé světové válce, během níž byly mlýny zapečetěny, jich začalo mlít již velice málo, a to jen na krátkou dobu.

Typy větrných mlýnů v ČR:

V ČR nejrozšířenějším typem větrného mlýna byly dřevěné mlýny německého typu. Druhou nejpočetnější skupinou byly větrné mlýny zděné, holandského typu, Variantou těchto mlýnů byly moderní mlýny s Halladayovou turbínou. Sice početně, ale jen krajově byly zastoupeny větrné mlýnky s turbínou.

a) větrné mlýny německého typu

Základním znakem větrného mlýna německého typu je dřevěná budova čtvercové nebo obdélníkové základny. Stavbu je možno pomoci oje natáčet celou proti větru okolo pevného středového sloupu. Budova je dvoupatrová, nejčastěji o rozměrech 5 x 5 m. Výška stavby bývá mezi 9-13 m.

b) větrné mlýny holandského typu

Druhým typem mlýnů jsou zděné mlýny holandského typu. Vyznačují se válcovým nebo kuželovým tvarem. Na obvodových zdech je umístěna otáčivá jehlanová střecha krytá šindelem nebo později plechem s větrným kolem. Otočná střecha je opatřena kolečky a usazena na kolejnici nebo je uložena na válečcích pohybujících se po dřevěné pozednici. Střechou se otáčí pomocí dvou vrátků v nejvyšším podlaží nebo pomocí zvláštního převodového zařízení. Průměr mlýna u země se pohybuje od sedmi do jedenácti metrů. Výjimečný průměr mají torza mlýna v Příčověch a Příkrakově – přes čtrnáct metrů. Tloušťka zdi bývá u země přes jeden metr a směrem nahoru se zeď mírně ztenčuje. Celková výška těchto mlýnů se střechou je od osmi do čtrnácti metrů.

c) větrné mlýnky s turbínou

Celodřevěná stavba o rozměrech cca 2,2 x 3 m a výšce 3 m. Jako pohon slouží větrná turbína typu Eclipse, kterou lze samostatně natáčet proti větru. Tyto mlýnky se vyskytují v rámci ČR pouze na Moravě v oblasti mezi Ostravou, Frýdkem-Místkem a Českým Těšínem. Vyskytují se tedy v kraji, kde začátkem dvacátého století, kdy mlýnky vznikaly, byla většina obyvatel zaměstnána v dolech či hutích a měla navíc i menší zemědělské hospodářství. Každá usedlost původně vlastnila na šrotování obilí ruční y mlýnky v každé usedlosti.

Od roku 1910 si začali hospodáři stavět větrné mlýnky s turbínou, aby nahradily jak ruční, tak i malé mlýny otáčivé a neotáčivé. Stavěly se do třicátých let minulého století. Sloužily především ke šrotování obilí pro dobytek, jen výjimečně na mlétí na mouku.

d) speciální konstrukce (kombinace předchozích typů)

Technicky unikátním řešením pohonu mlýna pomocí větru je využití **Halladayovy turbíny**. Základem je zděná nebo dřevěná budova libovolného půdorysu, kde na střeše je umístěna turbína, která se sama otáčí proti větru. Ta je tvořena oběžným kolem o průměru deset a více metrů s jedním nebo dvěma věnci žaluzií rozdělených na jednotlivé sektory. Každý sektor ovládalo jedno táhlo. Všechna táhla uchycená na pohyblivém prstenci pak mohla být nastavována ručně nebo automaticky pákami se závažími nastavenými na určitý tlak větru. Protizávaží muselo být zvoleno tak, aby při nadměrné síle větru došlo k samočinnému nastavení žaluzií po větru a tím se automaticky zabránilo poškození větrného motoru a hnaného pracovního stroje. Význam žaluzií spočíval v možnosti nastavit je buď pod zvoleným úhlem podle síly větru, nebo zcela rovnoběžně se směrem vzdušného proudění. Větrné turbíny jsou navíc vybaveny dvojitým směrovým kormidlem, které zajišťuje automatické natočení turbíny proti větru. Halladayova turbína, jako jediná v ČR i v Evropě, se dochovala v Ruprechtově na Moravě.

Jedinečnou konstrukci větrného mlýna si vyrobil mlynář Josef Fendrych koncem 19. stol. v Dobřenicích. Během krymské války jako voják procestoval Rumunsko, kde zřejmě viděl neobvyklý pohon větrného mlýn, který pak uplatnil i doma. Místo perutí namontoval po obou bocích mlýna lopatkovou kola na svislé hřídeli, kterým říkal bubny.

Na archívních výkresech ještě například najdeme unikátní konstrukci s horizontálně umístěným větrným kolem. Mlýn měl pracovat před více než sto lety v Kostelci nad Černými lesy. Zbytky budovy se dochovaly, nepodařilo se však zatím doložit, zda nezvyklá konstrukce byla realizována.

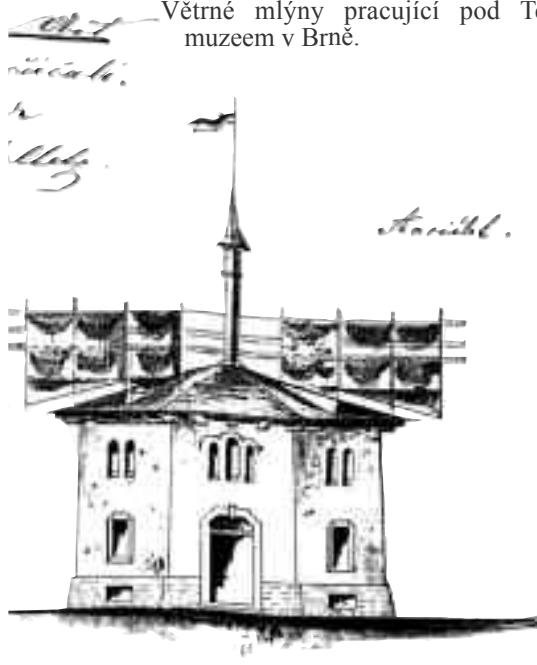
Současnost větrných mlýnů v ČR:

Z původních téměř tisíce lokalit dnes máme větrné mlýny nebo jejich zbytky na pouhých 79 místech v celé ČR. Mlýnů holandského typu je v 61, německého typu pouze 18. Přítom mlýnů německého typu bylo historicky v Čechách asi dvakrát více než mlýnů holandského typu. Současný stav je způsoben tím, že dřevěné mlýny německého typu zanikaly beze zbytku, a to buď rozebráním, nebo požárem. Po tom co zpusly, stávaly se nebezpečnými a nezbývalo než je zlikvidovat. Kamenná resp. cihlová stavba tzv. *holand'anů* je daleko stabilnější, a vhodnější k přestavbě pro jiné způsoby využití, nejčastěji na rekreační objekt. Kamenné mlýny chátraly a většinu z nich zachraňovali až chalupáři od sedmdesátých let minulého století. Většina zachovaných staveb nemá proto už dochované vnitřní zařízení. Celkem 24 objektů bylo přestavěno k rekreačním účelům, z devíti je trvalé bydli a v šesti se podniká.

Využití dochovaných větrných mlýnů v ČR

		Čechy Bohmen Bohemia	Morava Mähren Moravia	celkem Zusammen whole
obydlí, rekreace	něm, Deutsch, .German	0	1	1
Wohngebäude, Rekreation				
habitation, recreation				
	hol. Holländ, Dutch,	11	21	32
komerční využití	něm, Deutsch, .German	0	0	0
Kommerziele Ausnutzung				
penzion, restaurant	hol. Holländ, Dutch,	2	3	5
ruiny	něm, Deutsch, .German	0	0	0
Ruinen				
nepřístupné, unzugänglich				
inadmissible	hol. Holländ, Dutch,	1	2	3
ruiny	něm, Deutsch, .German	1	5	6
Ruinen				
přístupné, zugänglich				
accessible	hol. Holländ, Dutch,	7	4	11
Museum	něm, Deutsch, .German	0	9	9
přístupné, zugänglich				
accessible	hol. Holländ, Dutch,	0	7	7
nevyužíváno	něm, Deutsch, .German	0	1	1
Nicht bezutzt				
inane				
	hol. Holländ, Dutch,	0	2	2
celkem objektů	něm, Deutsch, .German	1	17	18
Objekte zusammen				
on the whole object				
	hol. Holländ, Dutch,	22	39	61
<u>celkem. Zusammen. whole</u>		23	56	79

Dobré je, že všechny dochované větrné mlýny už mají svého jasného majitele a žádnému z nich nehrozí zánik. Celkem 53 větrných mlýnů je státem památkově chráněno. Veřejnost může navštívit 17 objektů fungujících jako malá muzea. Majitelům mlýnů v jejich péči o ně pomáhá sekce Větrné mlýny pracující pod Technickým muzeem v Brně.

Veřejnosti přístupné větrné mlýny s expozicí:

Německého typu:

Litultovice-Choltice, okres Opava, státní muzeum, www.povetrnik.cz

Rymice, okres Kroměříž, státní muzeum, www.muzeum-km.cz

Partutovice, okres Přerov, soukromé muzeum, www.povetrnik.cz

Skalička, okres Přerov, soukromé muzeum www.povetrnik.cz

Rožnov pod Radhoštěm, okres Vsetín, skanzen, www.vmp.cz

Klobouky u Brna, okres Břeclav, obecní muzeum, www.kloboukybrna.cz

Stará Věc u Bílovice, okres Nový Jičín, obecní muzeum, www.povetrnik.cz

Starý Poddvorov, okres Hodonín, obecní, www.poddvorov.cz

Holandského typu:

Kuželov, okres Hodonín, státní muzeum, www.technicalmuseum.cz

Štípa, okres Zlín, soukromé muzeum, www.povetrnik.cz

Rudice, okres Kroměříž, obecní muzeum Moravského krasu, www.dknet.cz/rudice

Ruprechtov, okres Vyškov, soukromé muzeum, s Halladayovou turbínou, www.mlynruprechtov.cz

Spálov, okres Nový Jičín, soukromé muzeum, www.povetrnik.cz

Větrné mlýny s turbínou

Haviřov – Bludovice, okres Haviřov, státní muzeum Kotůlova dřevěnka,

<http://www.muzeumct.cz/pobocky/pobocky/kotulka.php>

Rožnov pod Radhoštěm, okres Vsetín, skanzen, interiér nepřístupný,

www.vmp.cz

Jindřichovice pod Smrkem, okres Liberec, funkční mlýnek, <http://www.lunaria-jindrichovice.cz/>

U větrných mlýnků s turbínou ještě nebyl ukončen terénní průzkum. Dosud bylo v severomoravské oblasti nalezeno více jak 60 těchto mlýnků. Některé objekty plně funkční, mnohým však již některé části chybí (většinou větrné kolo). Se záchranou větrných mlýnků s turbínou je situace horší. Jen málo z majitelů si uvědomuje, že jim na zahradě chátřá technické památka, kterou je škoda nechat zaniknout. Těla mlýnků slouží většinou jako skladiště na nářadí a jiné harampádí. Bohužel, žádný z větrných mlýnků v terénu není dosud památkově chráněn. Dobrou zprávou je, že dva kompletní mlýnky byly přeneseny do skanzenů a na dva podala sekce Větrné mlýny návrh na státní ochranu.

Hlavním cílem členů sekce je majitele mlýnků přesvědčit o nutnosti objekt i technologické vybavení udržovat a neničit. V případě, že o něj opravdu zájem nemají, ho můžeme odkoupit a přemístit na jinou lokalitu, kde mu bude zajištěna patřičná údržba a péče.

Sekce Větrné mlýny při TM v Brně

V roce 2005 při příležitosti konání výstavy a konference „Větrné mlýny a mlýnky včera a dnes“ v Technickém muzeu v Brně byla založena Sekce Větrné mlýny. V ní se sdružují všichni, koho větrné mlýny zajímají a mají chuť zúčastnit se společné práce. Sekce má 44 členů což jsou zejména majitelé mlýnů, pracovníci muzeí a památkových ústavů, novináři, architekti, etnografové, profesionální a amatérští badatelé. Úzce spolupracujeme s mlynáři v sousedním Rakousku a Slovensku.

Cílem práce sekce je předávat si odborné informace mezi členy a společně větrné mlýny prezentovat veřejnosti jako zajímavou technickou památku. Vzájemnou pomocí pak přispět k odborné obnově a údržbě dochovaných větrných mlýnů a mlýnků.

Hlavní aktivity sekce:

- každé jaro pořádáme zájezd za větrnými mlýny do zahraničí

- na podzim se koná pravidelné zasedání sekce spojené se seminářem a exkurzí po mlýnech v ČR

- jednou ročně vydáváme zpravodaj sekce pod názvem

Hasáčert

- provozujeme internetové stránky www.povetrnik.cz pro veřejnost se složkou určenou pouze pro členy sekce

- členové sekce se podílí na odborných posudcích větrných mlýnů v ČR i v zahraničí

- navzájem si pomáháme při obnově a rekonstrukci našich větrných mlýnů

- připravujeme informační a propagační materiály o větrných mlýnech pro tisk, rozhlas a televizi

- seznamujeme s větrnými mlýny veřejnost (probíhají tři stálé výstavy o větrných mlýnech)

Naším největším úspěchem byla záchrana nejmenšího větrného mlýna v obci Spálov. Členové sekce se o záchranu mlýna zasloužili jak osobní úctami na brigádách, tak i finančně. V opraveném interiéru mlýna je instalována výstava o větrných mlýnech v okolí. Příští rok nás čekají vnější omítky a na závěr výroba perutí.

Základní literatura o větrných mlýnech

A history of technology, díl I, II, III, Oxford 1967.

BERKA, M. a kolektiv: Větrné mlýny jako technické památky, TM v Brně 1979.

BURIAN, V.: Větrné mlýny na Moravě a ve Slezsku, Olomouc 1965, DOUBEK, J.: Dochované větrné mlýny a mlýnky v České republice, TM v Brně, 2005.

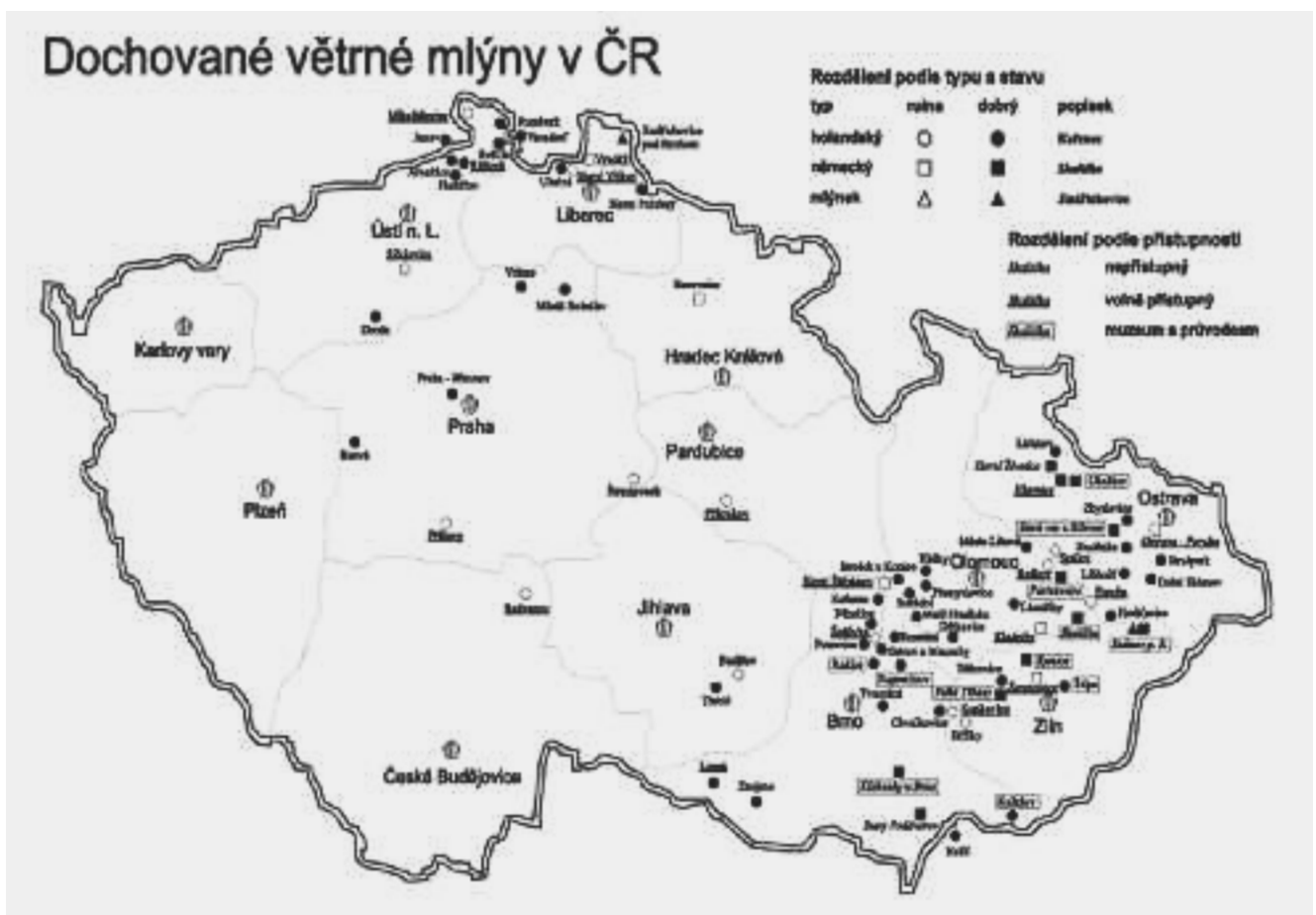
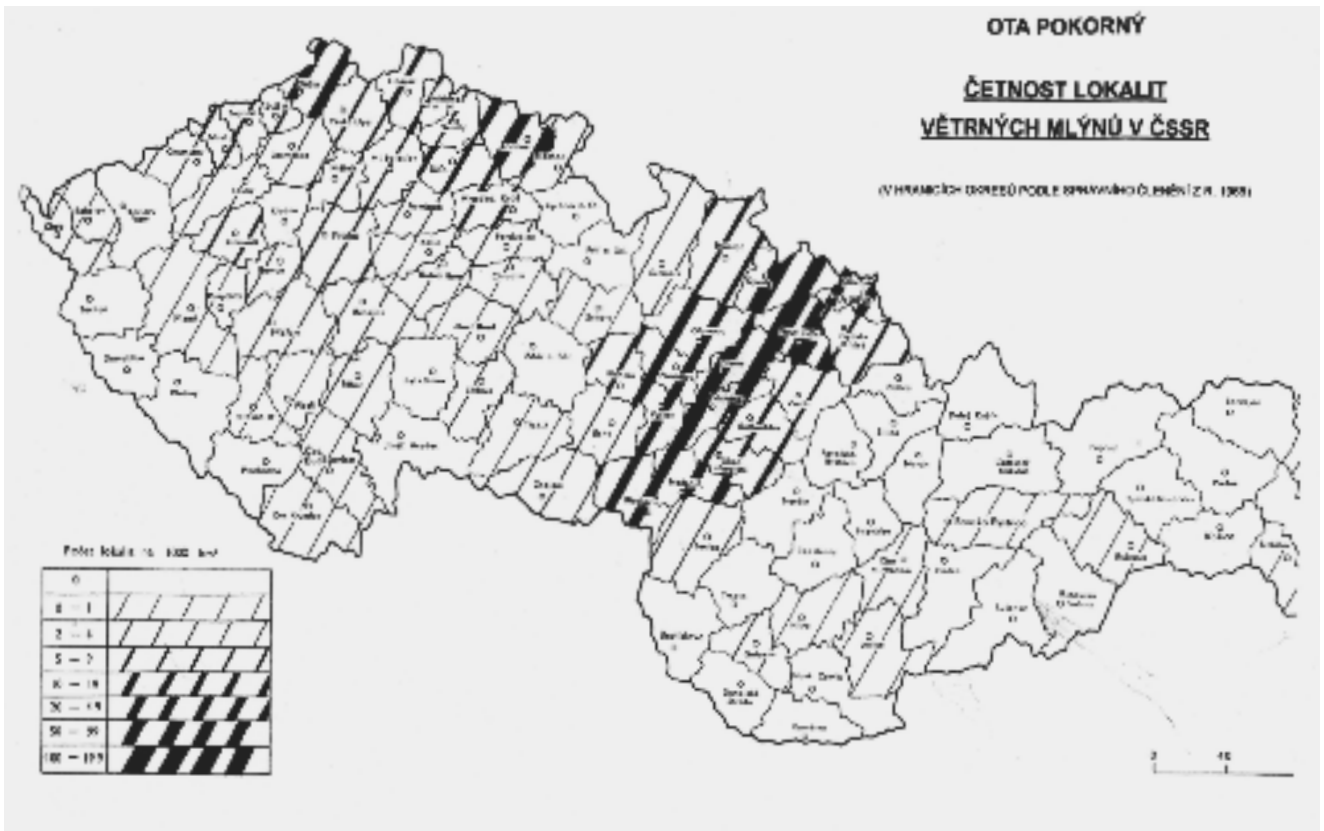
POKORNÝ, O.: Soupis a kategorizace větrných mlýnů v Čechách, GÚ ČSAV Brno 1973.

ŠTĚPÁN, L. - KRIVANOVÁ, M.: Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách, Agro 2000.

ŠTĚPÁN, L. - URBÁNEK, R. - KLIMEŠOVÁ, H. a kol.: Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II. Argo 2008

VÁREKA, J.: Větrné mlýny na Moravě a ve Slezsku, Slováké muzeum Uh. Hradiště 1982.

УДК 94(477):621.927.3

Раїса Свирида

Національний музей народної архітектури та побуту України,
м.Київ.

З ІСТОРІЇ ПОБУТУВАННЯ ВІТРЯКІВ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ У ХІХ – ХХ СТ.

Автор на основі власних польових досліджень вітряків Полісся й Середньої Наддніпряниці проводить типологізацію та визначає конструктивні особливості вітряків. Особливої цінності дослідженню додає залучення відомостей про вже не існуючі, але вчасно досліджені авторкою вітряки.

Ключові слова: млин, вітряк, Полісся, Середня Наддніпряниці.

На території України, згідно статистичних описів, вітряки набули значного поширення у ХІХ та на початку ХХ століть, і в деяких регіонах, зокрема, на Лівобережжі, кількісно переважали водяні млини, які з'явилися там значно давніше. Так, у Полтавській губернії на поч. ХХ ст. в Прилуцькому повіті вітряків було 717, а водяних млинів – 165, у Лохвицькому відповідно – 645 і – 121, у Золотоніському – 623 і 168, Зінківському – 435 і 201, Пирятинському – 419 і 67, Хорольському – 418 і 146 [1, 77-84, 90-102]. У інших регіонах вітряки переважали лише на підвищених місцевостях. У степових хліборобських районах по деяких селах ще до 30-х рр. ХХ ст. їх кількість досягала й до сотні. Так, на Дніпропетровщині у с. Прядівка “вітряків було 120, вони були на стовпах, повертався весь вітряк, а один був такий, що верх повертався” [2]. З розвитком зернового та борошномельного господарства, після відміни кріпосного права, були сприятливі умови для масового будівництва вітряків селянами. Ставили їх переважно на громадських територіях – вигонах, крутих схилах, при дорогах на польових пагорбах. Це були, як казали в народі, “дядьківські” вітряки. Будували їх господарі в складчину, або сукупно з родичами: батько й син, брати чи інші близькі з родини. Споруджували

самі, або наймали майстрів. Млинарська справа, як і вітряк, передавалась у спадок синам. Так було і в родині Шевченкового брата Микити: мірошником був його син Петро, і Петрову дочку Олену називали “мірошниківна”. Мірошником був і молодший син Петра Тиміш, а коли його вітряк забрали в колгосп, то згодом уже в колгоспі працював на тому вітряку Тимошів зять (з розповіді онуки Петра Микитовича Секлети Артемівни Шевченко) [3].

У роки запровадження насильницької колективізації вітряки забирали до колгоспів, часто переносили на колгоспні двори, деякі залишали в полі. Частина вітряків знищила війна, ті що вціліли, працювали в колгоспах (в основному до 60-х рр. ХХ ст.), коли господарства перейшли на електродвигуни. А непотрібні вітряки лишилися без господарського нагляду, поступово руйнувались від бурі й негоди, чимало з них розібрали, щоб не бовваніли рештки.

У польових експедиціях, проведених Національним музеєм народної архітектури та побуту України в період його створення (починаючи із 1970-х рр.), фіксувалися вітряки та інформативні відомості про їхнє побутування в першій половині ХХ ст. Це дало можливість не лише сформуванню унікальної музейної колекції вітряків з різних областей України, а й зібрати певну інформацію, що може започаткувати базу даних для каталогів. Мені пощастило брати участь у дослідженнях регіонів “Полісся” та “Середня Наддніпряниці”.

Під час обстеження доводилося бачити у деяких селах по одному, по два, і дуже рідко по три вітряки, найбільше їх було збережено на Чернігівщині. Всі вони були побудовані на початку ХХ ст.: 1905–1910-ті рр., 1923–1928 рр., а два – у ХІХ ст. Лише зрідка траплялися доглянуті і “працюючі” вітряки. А більшість із цих будівель зазнали жахливих руйнацій: поламані крила, обдерті стіни, пошкоджена покрівля, розбите обладнання, двері та інші деталі. Тож вітряки стали німими свідками безгосподарності, душевної бідності і байдужості нащадків їхніх творців.

А колись ці крилаті велети своєю кількістю і мальовничою урочистістю вражали мандрівників, приваблювали художників, поетів і письменників. Традиційно в “завізну” пору, коли до вітряків ставали в чергу, щоб змолоти зерно, не лише односельці, а й приїздили хлібороби з навколишніх сіл, там “вирував справжнісінький сільський майдан”, де обговорювалися всі події, вирішувалися життєві й господарські проблеми, укладались різні домовленості. В іншу пору, коли вітряки не працювали, біля них по теплу любили гратися діти, збиралася молодь.

За оцінками відомого і поважного дослідника народної культури Стефана Таранушенка, вітряки разом із дзвіницями та церквами “визначали характер старовинної української монументальної народної архітектури”, вони були головними акцентами в архітектурній композиції села і його окрасою. Як пам'ятки народного будівництва вітряки увібрали і зберегли кращі будівельні традиції з регіональними особливостями. С. Та-

с. Яхни Київська обл. фото: А.Борисов

Таблиця 1. Вітряки стовпкові: 1.с. Берестовець Борзнянський р-н Чернігівська обл.; 2.с. Смоляж Борзнянський р-н Чернігівська обл.; 3.с. Оленівка Борзнянський р-н Чернігівська обл.; 4.с. Нориця Коропський р-н Чернігівська обл.; 5.с. Кобижча Бобровицький р-н Чернігівська обл.; 6.с. Ядути Борзнянський р-н Чернігівська обл.; 7.с. Головеньки Борзнянський р-н Чернігівська обл.; 8.с. Дерев'яне Кам'янець-Подільський р-н Хмельницька обл.; 9.с. Петровське Бахмацький р-н Чернігівська обл..Фото С.Верговського

ранушенко визначив поширені в Україні типи вітряків: вітряки-башти, вітряки-комори на піддашку і вітряки, що повторювали форму клуні, хати, культових будівель. Крім того, вітряки розрізняють з поворотним корпусом і з поворотним верхом, зрубні і каркасні, одноповерхові й двоповерхові. Залежно від потужності вітрів і вітряків, ставили на валу по чотири, шість і вісім крил, а бувало й десять.

Найпоширенішим в Україні типом є стовпові вітряки, одноповерхові і двоповерхові, зі своїми регіональними особливостями. Одноповерхові стовпові вітряки набули поширення на Лівобережній Україні. На Чернігівщині їх називали "млинки", вони мали рублені стіни, дах з піддашком над входом, подібно до селянської рубленої комори. До цієї групи відносимо вітряки-млинки, фіксовані у селах Ніжинського р-ну (хутір Лісовий), Борзнянського р-ну: села Берестовець, Смоляж, Оленівка. Одноповерхові вітряки побутували тут і в каркасному варіанті. Про що свідчить виявлений вітряк у с. Хотинівка Це невеликий одноповерховий каркасний шальований шестикрилий вітряк на низькому зрубному стільці, з піддашком, критий на два схили дошками. За свідченням інформаторів, в одному й тому ж селі стояли різні типи вітряків, особливо на Чернігівщині. Так, у с. Озеряни Варвинського р-ну було півтора десятка вітряків, одно і двоповерхових, на 1988 р. збереглося два з них, на 6 крил, один працюючий, другий – ні. У двоповерхових вітряках були й ступи з товчачами, які розміщали внизу при боковій стіні.

Одно і двоповерхові вітряки побутували і на Київщині, зокрема в с. Сеньківка Бориспільського р-ну: "було шість млинів на шість крил, були одноповерхові і двоповерхові вітряки" [4].

Тип одноповерхового каркасного вітряка був відомий і на Полтавщині. Обидва варіанти одноповерхових вітряків подібні між собою: і каркасний, і зрубний корпус вітряка встановлений на зрубному стільці (інша назва *колодязь*) на підвалинах, які називають "братами". У центрі стільця глибоко закопаний у землю стовп, який називають "дідом". Вгорі на круглий шип стовпа насаджується масивна балка "баба", кінці якої врубані у стіни, поверх "баби" настеляється підлога. Над підлогою влаштовується окремий поміст для жорен. Над дверима високий піддашок. Дах трисхилий на кроквах, укривали соломною, деревом, рідше бляхою, а в колгоспах перекривали шифером. Через невелику висоту вітряка, а відповідно й малу довжину та малу потужність крил, всі вони шестикрилі.

У двоповерхових зрубних і каркасних стовпових вітряках відстань між "братами" і "бабою" збільшують до висоти першого поверху і влаштовують комору. Підлогу першого поверху стелять на підвалах, а другого – над "бабою". Двоповерхові стовпові вітряки відомо мало не по всій Україні у численних регіональних варіантах. Таким є десятикрилий вітряк с. Дерев'яне на Хмельниччині, представлений на фото 1928 р. відомого дослідника народної культури Костя Моценка. Це двоповерховий каркасний вітряк. Стоїть на низькому широкому зрубному стільці. Стіни шальовані. Дах двосхилий. Особливістю є велика кількість крил – десять, що є рідкістю, всі крила шальовані.

До 1980-х рр. стояв двоповерховий стовповий вітряк на Київщині у с. Веселинівка. Він був чотирикрилий, з двосхилим дахом і піддашком на другому поверсі. Його побудував у 1928 р. селянин Пічка Микита Тимофійович (1894 р.н.). У роки колективізації вітряк був забраний у колгосп, де працював до 1965 р., у 1980-х р. був розібраний [5].

У с. Велика Вільшанка Васильківського р-ну "на горі було 12 вітряків на два поверхи, на чотири крила, на крила надівали квартири, сані такі були, щоб повертати вітряк" [6]. Про побутування в цьому районі двоповерхових каркасних вітряків свідчить недоруйнований вітряк у с. Ксаверівка. Він стоїть на пагорбі над долиною на краю міста Зінченка Миколи

Павловича (1944 р.н.). Будував цей вітряк його дід Зінченко Сергій у 20-их рр. ХХ ст., його також забрали в колгосп, там він був у роботі до 1953 р. З розповіді Миколи Павловича бурея зломилася на млині крила (було чотири) і знесла дах. З обломків видно, що вітряк був двоповерховий, шальований, на другому поверсі був зроблений невеликий піддашок. Випуски балок підлоги піддашка, на кінцях вирізані зубцями. Вал з колесом обвалився всередину вітряка, збереглося обладнання, жорна, *вирло* з колесом (так називають дишло). На вітер повертали вітряк "бабою", що лежить поряд з вітряком.

На Київщині ще можна побачити подібний двоповерховий каркасний вітряк у с. Яхні Миронівського р-ну. На Чернігівщині двоповерхові стовпові вітряки будували як каркасні, так і зрубні. Так, у с. Дрімайлівка Куликівського р-ну було у 20-х рр. 32 вітряки, з них два великі зрубні [7]. Каркасні двоповерхові вітряки виявлені у селах Головеньки Борзнянського р-ну і Петровське Бахмацького р-ну. Обидва шестикрилі, шальований корпус зведений на низькому зрубному стільці, висота другого поверху менша за перший поверх. Перед дверима на перший поверх – невеликий ганочок. Плахти невеликі. Трисхилий дах критий соломною.

Окрім того, вітрячок с. Петровське не має піддашка, лише на другому поверсі замість дверей зроблено люк для прийому мішків із зерном.

Чотирикрилий вітряк на хуторі Нориця села Нехаївка Коропського р-ну Чернігівщини. Шальований корпус стоїть на високому стільці, з піддашками на обох поверхах, на верхньому – у пів висоти зашиті стінки. Подібний до нього вітряк у с. Кобижча Бобровицького р-ну, але в нього корпус стоїть на низькому стільці.

Із зрубних двоповерхових каркасних вітряків було виявлено на Чернігівщині вітряк у с. Ядути Борзнянського р-ну, побудований 1910–1911 рр. Зрубний корпус з трисхилим дахом стоїть на високому рубленому стільці. Піддашок зроблено на всю висоту, а підлога лише на першому перед дверима, на другому поверсі на місці дверей влаштовано лише люк для прийому мішків з зерном. *Прав'ило* (дишло) закладене між "братами" і підвішене на дерев'яному хомуті. До піддашка підвішене "жлукто", яке накидають на закопані навколо вітряка стовпці і, накручуючи кілком товсту в'язку – *кодолу* на жлукто, навертають *прав'илом* (рубель) вітряк на вітер, або одвертають од вітру. Подібного типу був вітряк у с. Краснава.

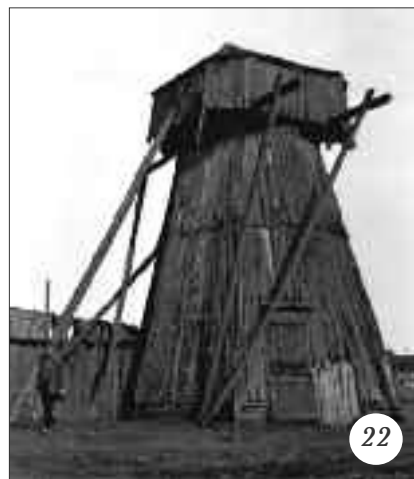
Специфічним варіантом стовпових вітряків є козлові, у яких центральний стовп не закопується в землю, а врубється в масивну хрестовину і підпирається підкосами-козлами (*п'ятерями*). Як і на Київщині, цього стовпа називають "королем". Для козлових вітряків також характерні одноповерхові і двоповерхові види. Терени побутування цього типу – Правобережне і Волинське Полісся, де високий рівень ґрунтових вод не дозволяє закопувати стовпа глибоко в землю. Характерним представником таких одноповерхових вітряків є вітрячок із с. Любохине Старовижівського р-ну на Волині, фото якого виконав дослідник традиційного будівництва Архип Данилюк. Вітрячок невеликий, розрахований на потреби одного – кількох господарств. Корпус одноповерховий, каркасний, шальований. Дах двосхилий, зі зрізаним спереду рогом, критий дошками. Через невеликі розміри, а отже і невелику тягу, крила відносно широкі, ще й з переломом поверхні, щоб ловити вітер.

Козлові вітряки поширені і по всій Рівненщині. Такий тип представляє вітряк з Корецького р-ну с. Городище Це високий вітряк, крила довгі, трохи плахтовані, і тому їх досить чотирьох. Дах двосхилий зі зрізаним переднім кутом, виступає над дверима на фігурних підкосах. Люк для прийому мішків із зерном влаштовано на другому поверсі.

Подібні вітряки у с. Хотивель з плахтованими, розширеними на кінцях крилами, у Качинському вітряку

Таблиця 2. Вітряки козлові: 10. с. Хотивель Старовижівський р-н Волинська обл.; 11. с. Любохини Старовижівський р-н Волинська обл. Фото А.Данилюка.; 12. с. Качин Камінь-Каширський р-н Волинська обл.; 13. с. Макаревичі Ківерцівський р-н Волинська обл.; 14. с. Городище Корецький р-н Рівненська обл.; 15. с. Стовпін Корецький р-н Рівненська обл.; 16. с. Латаші Народицький р-н Житомирська обл. Фото С. Верговського

Таблиця 3. Вітряки шатрові: 17. с. Семеняївка Чернігівський р-н Чернігівська обл.; 18. с. Піски Буринський р-н Сумська обл. 19. с. Нова Слобода Путивльський р-н Сумська обл.; 20. с. Ярославка Бобровицький р-н Чернігівська обл.; 21. с. Лутава Козелецький р-н Чернігівська обл.; 22. с. Тамарівка Ріпкинський р-н Чернігівська обл.; 23. с. Тростянка Борзнянський р-н Чернігівська обл.; 24. с. Прачі Борзнянський р-н Чернігівська обл.; 25. с. Калинівка Бахмацький р-н Чернігівська обл.; 26. Хутір Муравейня с. Фотевиж Глухівський р-н Сумська обл.; 27. с. Скитьки, Ріпкинський р-н, Чернігівська обл.; 28. с. Будище, Звенигородський р-н., Черкаська обл. Фото С.Верговського (1-26), В. Вечерського (27), І. Одокієнка (28).

корпус шальований з нащільниками, а на фронтоні (*фіціяті*) шалівками позначене сонце з променями. Видно конструкцію ганка, дверей, люків, характер плахтування.

Інформативним є фото вітряка с. Макаревичі Ківерцівського р-ну з шальованим ромбом фронтоном і криволінійним нижнім обрізом піддашка з фігурними підкосами. Збереглася конструкція ганку. Критий вітряк дрібною драпкою.

У 1989 р. на Хмельниччині, у с. Бесідки, виявлено два двоповерхові козлові вітряки з піддашками над входом, на чотири крила. Один із вітряків був діючий, його доглядав сімдесятирічний Гнець Іван Бартохович, який пропрацював мельником 29 р., сам міг полагодити механізми. А вітряк, за його словами, був роблений у 1923 р. Центральний стовп тут також називають "король", а бокові – "н'ятери". Кінці підвалин хрестовини фігурно зарізані зубчатими уступами, як традиційно вирізають на випусках хатніх сволоків.

Такий тип вітряка поширений на захід до Німеччини, а на схід до Житомирського й Київського Полісся. Демонструють цей тип два вітряки з с. Латаші, що на Житомирщині. Поруйновані шалівки вітряка відкрили конструкції "козла". Попри однотипність у одному вітряку на другому поверсі влаштовано маленький *ганочок*, щоб приймати мішки з зерном, а на другому зроблено лише люк.

Значного поширення на Лівобережному Поліссі набули шатрові вітряки з поворотним шатровим верхом, по-місцевому їх так і називають "шатровки". З поміж них розрізняють каркасні і зрубні. Автохтонністю і архаїзмом позначені зрубні *кругляки*, виведені двоповерховими восьмериками з поворотним шатровим верхом. Таким є вітряк с. Семенягівка Чернігівського р-ну, зведений восьмериком з соснового брусця, з круглими віконцями, що нагадують бійниці оборонних веж, напевне, як пам'ять про давні традиції оборонного будівництва. Як і у всіх *кругляках*, на випадок, коли крила, залежно від напрямку вітру можуть перекрити доступ до дверей, робили ще одні двері – навпроти. Дах поворотний, також складений восьмериком, з додатковим зрубом під оголовку валу. Дах критий дошками. Такі *кругляки* побутували і в Борзнянському р-ні, зокрема, у с. Сапонівка.

Своєрідністю позначені виявлені *кругляки* на Сумщині. Так у с. Піски, зрубний восьмерик приземистий, а прав'ило так само довге, з підкосами, дах також зроблений восьмериком, але без додаткового зрубу, критий соломомою. Дуже пошкоджений. У крапцю стани був на той час вітряк у с. Нова Слобода, що має подібні характеристики зрубу, даху і прав'ила.

За свідченням Клишти Ганни Харлампівни (1903 р. н.), вітряки-*кругляки* побутували і у с. Дударків Бориспільського р-ну Київської обл.: "Було одинадцять вітряків, рублені в зруб, круглі. Криті дошками шалівками" [8].

Значного поширення набули шатрові вітряки на Лівобережному Поліссі. Вони значно вищі за *кругляки*, різняться між собою формами стін і поворотного даху.

Особливим є вітряк у с. Ярославка Бобровицького р-ну. Циліндричний високий корпус, зведений як дванадцятигранна каркасна конструкція, шальована зовні. Дах поворотний, шатровий, невисокий. Вітряк чотирикрилий, має складну систему прав'ил для наворотання даху на вітер. Розібраний у 1980-х рр. Поширені тут каркасні шатрові вітряки з особливим, звуженим доверху восьмериковим корпусом та нависаючим над ним поворотним каркасним дахом, зведеним також восьмериком і вивершеним вальмовим дахом. Верх вітряка навертається цілою системою *прав'ил*, на нижній кінець центрального *прав'ила* закріплене *жлукто*. Кругом вітряка закопані стовпці, на один із них закріплюють кінець кодоли, яку накручують на *жлукто* в нижній частині *прав'ила*. Це високі, а отже й потужні вітряки – "машини". У с. Прачі Борзнянського р-ну був обстежений

восьмигранний триповерховий вітряк на чотири крила, з високим поворотним верхом і складною системою *прав'ил*. У стінах трьох поверхів для освітлення вирізані вікна. Обладнання було збережене. До цієї групи можна віднести вітряки в селах Тамарівці і Мутичеві, вони подібні, але значно нижчі. На фрагменті правила видно, як бокові *правила* врубуються у центральне, а знизу випуск на *жлукто*.

Окрему групу становлять вітряки північно-східної Сумщини. Це, власне, ті ж машини, але вочевидь, з привнесеними певними особливостями архітектури. Звужений доверху каркасний шальований восьмерик має внизу навколо прибудовані приміщення під одним дахом у вигляді опасання. Поворотний верх критий опуклим дахом, зведеним по кружалах-журавцях куполом. Це дозволяє розмістити у цьому просторі колесо великого діаметру. При значній висоті вітряка це підвищує потужність і дозволяє підвищувати швидкість руху. Одним із найбільших є вітряк на хуторі Муравейна с. Фотевиж з великими плахтованими крилами на масивних коромислах, на вершині купола встановлений флюгер. Внизу з опасанням над великою квадратною прибудовою. Подібний вітряк у с. Калинівка з могутніми плахтованими крилами і розвиненим низом. Вітряк у с. Миколаївка дещо менший і присадкуватий, з плахтованими крилами і менш розвиненим низом.

Своєрідні поєднання традицій шатрових вітряків бачимо у вітряку із с. Лутава Козелецького р-ну (Чернігівщина). На першому поверсі зрубна комора, виведена восьмериком, над зрубом каркасний шальований корпус, звужений доверху і вивершений поворотний шатровий дах. Збереглася вся система правил.

Зібрані матеріали побіжних польових досліджень про вітряки регіонів Полісся й Середньої Наддніпрянщини не дають вичерпної характеристики про кожен вид і кожно будівлю, та все ж свідчать про високий рівень освоєння селянами технічно складних борошномельних механізмів у поєднанні з віковим досвідом народного будівництва і вироблення трьох типів вітряків з різними підвидами та варіантами, які широко побутували в цих регіонах з кінця XIX до 30-х рр. XX ст. і в значно меншій чисельності до середини XX ст.

1. Павловський І.Ф. Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад. – Полтава, 1905. – С. 77 - 84, 90 - 102
2. Записано автором .від Лисенка Тимофія Євграфовича, 1907 р.н. у с. Прядівка Царичанського р-ну 1986 р.
3. Записано автором у 2001 р. у с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкаської обл.
4. Записано автором у 2001 р. від Чайки Хими Михайлівни 1926 р.н.
5. Записано автором у 2009 р. від онуки Пічки М.Т. Василенко Тамари Миколаївни у м. Києві
6. Записано автором . у 2001 р. від Ковриженка Євнуха Івановича 1909 р.н.
7. Записано автором у 1988 р. від Худини Семена Овсійовича 19898 р.н.
8. Записано автором в 1999 р.

"Вітряки", із поштової листівки Г.П.Шевченка, поч. XX ст.

УДК 94(477.46):621.927.3

Лавріненко Назар, к.і.н.,
викладач кафедри історії та етнології України
Черкаський національний університет
м. Черкаси

ПАМ'ЯТКИ ВІТРЯНОГО МЛИНАРСТВА НА ЧЕРКАЩИНІ

Стаття є результатом проведених останніми роками пошукових робіт з виявлення пам'яток традиційного млинарства на теренах Черкащини. Тезово охарактеризовано конструктивні особливості та оцінено стан збереження об'єктів.

Ключові слова: млин, вітряк, Черкащина, збереження.

Черкащина – це споконвічно хліборобський край, де з часів трипільської культури вирощували жито, пшеницю, ячмінь, горох, просо. З тих далеких часів сягають наші зернопереробні традиції. Від примітивних розтиральників до водо-вітроприводних млинових технологій минули тисячоліття. За найсміливішими припущеннями перші вітряні млини з'явилися на Русі ще у “домонгольський час”.

Новим витком у розвитку млинарства став період XVIII–XX ст., коли на території України широко впроваджувалися вітряні млини “німецького” та “голландського” типів. Саме з “Заходу” – із Німеччини та Голландії ширилося вітряне млинарство нашим краєм та всій Східній Європі. Провівши аналіз спеціальної млинової термінології вчені твердо переконалися у її “німецькому” походженні.

Піком розвитку вітряного млинарства на Черкащині стала перша третина XX ст., коли кількість вітряків сягала своїх найвищих показників. Та з початком колективізації, вітряне млинарство опинилося серед “неперспективних” галузей господарства й поступово занепадало.

Непоправним ударом по галузі стали роки Другої світової війни, коли Черкащиною двічі пройшла лінія фронту, коли двічі (перед відступом) було застосовано тактику “випаленої землі”. Якщо свідчень, що під час евакуації 1941 р. була вказівка знищувати млини не виявлено, то у часи відступу німецьких частин млини масово підірвалися вибухівкою, розстрілювалися гарматами. Не рідкість і випадки, коли радянська артилерія використовувала такі об'єкти для “пристрілювання” на місцевості.

По завершенні Другої Світової війни лишилася мізерна частина вітряків, вони вже перестали бути невід'ємною частиною краєвиду кожного українського села. Та не зважаючи на це, вцілілі вітряки продовжували справно служити людям. Більше того, після війни на Черкащині, на основі поєднання традиційних млинових традицій та тодішніх технологій, було розроблено та успішно впроваджено унікальний у світовій практиці проект – “вітродвигун Д-15”. Після схвалення проекту на всесоюзному рівні за ним будували вітроагрегати на просторі від Карпат до Тихого океану.

Остаточного удару по галузі завдала масова електрифікація, дешевизна електроенергії та партійна установка на сприяння знищенню вітряків, як “пережитків” минулої, досоціалістичної епохи.

Особливо загрозливого розмаху набуло це явище у роки після ліквідації Радянського Союзу... Млини опинилися нікому не потрібними, нічийними. Колективні господарства часто банкрутували, швидко зникали, як явище. Нові їх власники у погоні за швидкою наживою не звертали уваги на старі вітряки. Був час, коли сільські громади, шукаючи шляхи для підтримки села у скрутних економічних умовах, забували про подібні пам'ятки й не поспішали приймати вітряки під свою опіку. Нерідко, коли вітряки, які навіть нанесено на топографічні карти і які, нібито, перебувають на спеціальному обліку запозятливі господарі прилюдно

пиляли на дрова... (Вергуни, Нечаївка та ін.). Траплялися й випадки, коли нащадки колишніх власників млина не могли поділити “спадок” й спалювали діючі вітряки (с. Медведівка, 1998 р.).

Складалася ситуація, коли на Черкащині можна було побачити вітряного млина хіба-що у приватних скансенах... Їх власники проводили роботу зі збору цих вітряків по глухих селах та містечках краю. Завдяки цьому було порятовано низку млинів, та водночас села втратили часто останні пам'ятки старовини...

Йшлося до того, що на Черкащині невдовзі не буде можливості оглянути вітряки у своєму історичному середовищі, де вони віками служили людям. А вже у скансенах, навіть державних, вони часто стоять на місцях до годі шукати вітру! Там до них не можна зайти... не можна побачити їх у дії (Пирогово, Переяслав).

На запитання: скільки вітряних млинів на Черкащині, чи в Україні? – донедавна ніхто не міг дати певної відповіді. А вже млини рідко потрапляли до державних реєстрів, за якими можна вести їх облік. А скільки їх лишалося на просторах України? – можна було лише гадати.

Поштовхом до зміни ситуації стало відродження вітряного млина у с. Івківці Чигиринського району. Під час цих робіт ініціатори зіткнулися з низкою питань, що потребували негайного вирішення. Було потрібно наново виготовляти низку оригінальних деталей та механізмів. Пошуки їх аналогів поставили питання: А де є вітряки? у реальну площину. Зрештою, було усвідомлено, що вітряки перебувають у критичному стані...

Із 2007 р. громадські організації “Молодь за відродження села”, “Конгрес молодих вчених Черкащини” та викладачі й студенти Черкаського національного університету розпочали збирати відомості про вцілілі пам'ятки млинарства та опікуватися ними. Спільними зусиллями було проведено і відновлено низку вітряків, здійснено велику пошукову роботу. Якщо було відомо про чотири вітряки, що перебували на обліку в обласному управлінні архітектури та кілька придорожніх велетів, то з часом виявили близько трьох десятків подібних пам'яток.

Відомими у регіоні були вітряки розташовані при великих шляхах та поблизу туристичних об'єктів. Це вітряк на території Худоліївської сільради, розташований за 400 м від шляху Черкаси-Чигирин, біля межі Черкаського й Чигиринського районів (фото 13). Незважаючи на зручне розташування, цей млин не став об'єктом туристичної інфраструктури краю. Зовні він ще створює образ вітряка, але стан внутрішнього начиння, в жодному разі, не дозволяє його показувати широкому загалу туристів. Цей стовпний вітряк, збудований на початку XX ст., втратив майже всю механіку. З якої лишився ведучий вал та великий триб на ньому. Вал у своїй зовнішній частині не придатний для роботи й потребує заміни. Великий триб малого діаметру й завдяки наявності даху достатньо добре зберігся. Каркас цього вітряка частково виготовлено із порід м'якого дерева, що призвело до їх знищення. Добре збереглися масивний стовп (“дід”), крижня (“баба”), “брати”. Решта деталей каркасу у задовільному стані. Вирла біля цього

Таблиця 1. 1 - с. Івківці, Чигиринський р-н; 2 - с. Теклине, Смілянський район; 3 - с. Жовнино, Чорнобаївський р-н; 4 - с. Вереміївка, Чорнобаївський р-н, Приватний історико-етнографічний музей "Козацькі землі України"; 5 - с. Будище, Звенигородський р-н; 6 - с. Стецівка, Чигиринський р-н; 7 - с. Суботів, Чигиринський р-н; 8 - с. Капустине "К1", Шполянський р-н; Фото Н.Лаврінєнка, І. Одокієнка.

Таблиця 2. 9 - с. Капустине "К2", Шполянський р-н; 10 - с. Капустине "К3", Шполянський р-н; 11 - с. Лебедин, Шполянський р-н; 12 - с. Хижинці, Лисянський р-н; 13 - с. Худоліївка, Чигиринський р-н; 14 - с. Квітки, Корсунь-Шевченківський р-н; 15 - с. Бучак, Канівський р-н; 16 - с. Лука, Канівський р-н; 17 - с.Горобіївка, Канівський р-н; Фото Н.Лаврінєнка, О. Березовського, А. Касяна.

18

19

20

21

22

23

24

25

26

Таблиця 3 18 с. Тіньки, Чигиринський р-н; 19 с. Тарасо-Григорівка, Чигиринський р-н.; 20 с. Ленінське, Чорнобаївський р-н.; 21 - с. Яблунів, Канівський р-н; 22 с. Ляцівка, Чорнобаївський р-н.; 23 с. Бубнівська Слобідка, Золотоніський р-н; 24 - Бобрися, Канівський р-н; 25 - Прохорівка; 26 - Грищинці. Фото Н. Лавріненка, Ф.Гонци, В.Козулі, В.Бобуха.

Таблиця 4 27 - с. Григорівка, Канівський р-н; 28 - с. Лебедин (триби), 29 - с. Лебедин (крила), 30 - с. Лебедин (нижня передаюча шестерня), 31 - с. Теклине (триби), 32 - с. Теклине (вал), 33 - с. Будище (триби), 34 - с. Будище (механіка). Фото Н. Лавріненко, Ю. Овсієнко.

млина немає. За відносною п'ятибальною шкалою стану збереженості, цей вітряк ми оцінили на "3".

До групи "відомих" належить і вітряк у с. Суботів Чигиринського району (фото 7). На відміну від попереднього він добре зберігся. Його каркас виготовлено із відмінного дуба, добре шальовано вербовими дошками та вкрито оцинкованим залізом. Добре збереглася частина млинових механізмів: Великий триб середнього діаметру, пудло із обома каменями, ведучий вал з підкрилками та крилами. Зовнішня частина валу частково ушкоджена та потребує ремонту. Збереглася система гальмування, сходи до першого та другого поверхів. Добрим станом збереження цей млин завдячує капітальному ремонту силами місцевої громади у середині 1990-х р. За свідченнями місцевих жителів, цього млина намагалися запустити, але не змогли належно відцентрувати камені. Млин перебував у відмінному стані до хвилі пошуків металобрухту на початку ХХ ст. Тоді було знищено всі металеві механізми. В цілому цей традиційний стовповий млин придатний до відновлення та за відносною шкалою стану збереженості оцінений у "4,5" бали.

Одним із найвідоміших вітряків Черкащини лишається вітряний млин у с. Будище Звенигородського району. Він розташований за селом біля шляху Будище Шевченкове, яким проїздять тисячі туристів, що їдуть вшанувати Т. Шевченка на його батьківщину. Ще наприкінці минулого століття неподалік стояв ще один вітряк, але він, на жаль, не вцілів. А цьому пощастило. Відвідуючи ці святі місця у 1998 р. тут побував мешканець м. Трускавець В.М.Кушнір. Побачивши занедбаний стан цього вітряка, він зорганізував доставку до с. Шевченкове із рідного Трускавця вантажівки наповненої відмінними смерековими дошками. Завдяки такому дарунку дирекція місцевого музею організувала відновлювальні роботи, що дозволило зберегти цю унікальну пам'ятку.

Цей млин за своєю конструкцією належить до "голландського типу", тобто до шатрових вітряків. Він є класичним взірцем традиційного шатрового млина кінця ХІХ – початку ХХ ст. й лишився останнім вітряком цього типу на теренах Черкащини! Шатро правильної круглої форми звужене до верху. Чотири крила мають вкорочену робочу поверхню та не відцентровані належним чином. Це дозволяє унебезпечити пам'ятку від руйнації поривами вітру та водночас забезпечує достатньо привабливий зовнішній вигляд. Внутрішня млинова механіка частково втрачена внаслідок неодноразових пограбувань місцевими "металістами". Відсутні веретено, підверетінок, регульовальні гвинти та навіть обручі на каменях. Такі механізми, як триб, горизонтальний та вертикальний вали добре збережені та здатні до роботи (фото 33, 34). Цей млин придатний для повного відновлення та за відносною шкалою оцінки стану збереження оцінюється у "4" бали.

До цієї групи належить вітряк при в'їзді до с. Лебедин Шполянського району. Це останній із понад півсотні вітряків, що діяли у цьому населеному пункті на початку ХХ ст. [1] За своїми конструктивними особливостями, він належить до стовпового типу вітряків. Має два поверхи та чотири крила. Його вирізняє наявність залишків оригінального механізму передачі зусилля на камені (фото 28). Роль центрального валу відіграє металева труба. В приміщенні вона лежить на підшипнику розміщеному в поперечній балці у центральній частині конусу. На трубу наварено два металеві квадрати, до яких кріпиться великий триб. Зовні труба завершується, не баченою у жодному іншому вітряному млині Черкащини, литою хрестовиною. До неї безпосередньо, без використання підкрилків, кріпляться бруси крил (фото 29). Бруси кріпляться хомутиками, для яких передбачено спеціальні отвори у хрестовині. Продовженням горизонтального валу слугує металева конусоподібна трубка, на кінцях якої розміщено кріплення для металевих розтяжок крил.

Зусилля від великого триба передається на оригінальну систему шестерень. Замість традиційного вер-

тена використовується металева труба. У її верхній частині закріплено спеціальну шестерню із зубами, розрахованими під традиційний крок кулаків великого триба. На нижньому краю вертикальної труби розміщено ще одну шестерню іншої конструкції (фото 30). Вона має металевий каркас у зовнішній периметр якого пристосовано для вставних дерев'яних зубів. Далі зусилля передавалося на підверетінок який приводив у дію жорна. В цілому цей традиційний стовповий млин придатний до відновлення та за відносною шкалою стану збереженості оцінений у "4" бали.

До числа найкраще збережених вітряків належить млин у с. Теклине Смілянського району (Фото 2). Серед інших млинів регіону його вирізняє не лише ідеальна збереженість, а й оригінальність конструкції та механізмів. За типом цей млин належить до стовпових. Він має чотири крила виготовлені "під парус", тобто для роботи їх поверхня повністю закривається спеціальним сукном. Вітряк триярусний, що дозволяє йому бути стрункішим більшої обстежених вітряків та мати суттєво довші крила.

Перший поверх не містить зернопереробного обладнання. На другому поверсі розміщено обладнання для регулювання якості помолу та збирання переробленого зерна. Другий поверх має відкриту "балконну" частину, призначену для приймання піднятого спеціальними механізмом збіжжя. На третьому поверсі зосереджено всі робочі механізми. Вони типові для вітряків цього типу. Вирізняються лише малий триб та однотипна з ним шестерня у хвостовій частині великого валу (фото 31, 32). Ці шестерні вилито із металу у формі придатній для роботи від дерев'яних "кулаків" великого триба. Шестерня у хвостовій частині надіта на металевий вал, що одним краєм закріплений у центрі великого валу а іншим – спирається на підшипник. Ця шестерня призначалася для приведення в дію механізму підйому зерна.

Завдяки зусиллям місцевих жителів у 1990 р. відбулося відновлення цього вітряка. Це та проживання у безпосередній близькості нащадків первинного власника дозволило тривалий час лишатися цій пам'ятці єдиною цілком збереженою на Черкащині. За відносною шкалою стану збереженості цей вітряк оцінено у "5" балів.

До числа цілком збережених належить вітряк у с. Івківці Чигиринського району (фото 1). Це традиційний стовповий чотирикрилий вітряк відновлений силами місцевої громади у 2007 р. Було відновлено перекриття першого другого поверхів та наново шальовано каркас. У цьому млині наявна вся млинова механіка та періодично мелеться збіжжя. Об'єкт у відмінному стані.

Поряд із вцілілими на своїх історичних місцях, до числа максимально збережених належать вітряки перенесені до новостворених музеїв просто неба: "Музею млинарства" у с. Стецівка Чигиринського р-ну (фото 6) та історико-етнографічного заповідника "Козацькі землі України" у с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну (фото 4). Якщо у Стецівці не завершено відновлення вітряків, то у Вереміївці майстерно відтворено низку вітряків, зібраних по селах Чорнобаївщини. Першим постав, у всій своїй красі, стовповий шестикрилий вітряк придбаний у сусідньому с. Кліщинці. На кінець 2009 р. у цьому музеї діяло ще два восьми крилі вітряні млини стовпового типу. Вереміївські вітряки перебувають у відмінному стані. У Стецівці ситуація значно гірша: вітряки законсервовано, механіка не відновлена, крила відсутні. Тому й оцінені за станом збереження у 4 бали.

Тож, до числа діючих на Черкащині можна зарахувати 5 вітряків: Теклине – 1, Івківці – 1, Вереміївка – 3.

До числа добре збережених також належить один із трьох вітряків у с. Капустине Шполянського р-ну. Говорячи про це село, варто відзначити унікальність ситуації, коли в одному селі вціліло три вітряні млини. Вищезгаданий (умовно К-1) розміщений на південній околиці села, в полі (фото 8). Це типовий чотирикрилий двоповерховий вітряк. Його крила подібно до

млина у с. Теклине виготовлено “під парус”. У середині повністю збереглася традиційна млинова механіка. Відсутній лише гвинт для регулювання якості помолу. Решта: веретено, підверетінок, порплиця, жорна, великий та малий триби, система гальм та все інше у відмінному стані. Це дозволяє стверджувати про можливість відновлення працездатності механізмів та запуску цього млина. За відносною шкалою стану збереженості вітряк “К-1” оцінено у “4,5” балів.

На західній околиці цього села, навпроти подвір'я колишнього колективного господарства розміщується ще один вітряк “К-2” (фото 9). За своїми конструктивними особливостями, він схожий із попереднім, але стан його збереженості значно гірший. Не збереглася внутрішня млинова механіка, суттєво пошкоджено перекриття першого та другого поверхів. Водночас, млин має дах та придатний до роботи центральний вал та великий триб, що теоретично уможливило його відновлення. За відносною шкалою стану збереженості вітряк “К-2” оцінено у “3” бали.

У цьому ж селі зберігся ще один неповторний вітряк “К-3” (фото 10). Два попередні вітряки було споруджено після відновлення радянської влади у 1944–1946 рр. двома братами, для двох сільських колективних господарств. Вийшовши на заслужений відпочинок, один із братів у 1970-х рр. зконструював на своєму подвір'ї зменшений варіант традиційного стовпового вітряка. Цей вітряк лишився діючим до 2004 р., коли помер його будівничий. Станом на серпень 2009 р. цей вітряк був у відмінному стані, за виключенням одного зламаного буревієм крила. Дирекція Капустинської ЗОШ у спілкуванні із представниками Української млинологічної асоціації висловила бажання – перенести його на шкільне подвір'я, щоб школярам з дитинства прививати любов до традиції рідного народу. Принагідно варто подякувати жителям цього маленького села за справжню турботу про спадщину своїх батьків, за збереження цих вітряків. За відносною шкалою стану збереженості вітряк “К-3” оцінено у “4,6” балів.

До числа добре збережених також належить вітряк у с. Жовнино Чорнобаївського району. Цей млин до 2004 р. лишився діючим. У жовтні 2009 р. його оглянули учасники Перших міжнародних наукових читань “Історія українського традиційного млинарства”. Було виявлено, що буревієм суттєво пошкоджено крила вітряка (фото 3). Все решта лишилося у відмінному стані. Доступ сторонніх осіб до об'єкта унеможливлений тому ідеально збережено всі механізми й необхідне для роботи обладнання.

Вітряка було перенесено у 1958 р. під час відселення села із передбачених під затоплення водами Кременчуцького водосховища місць. У 1986 р. замінено традиційний дерев'яний горизонтальний вал на тотожного діаметра сталеву трубу. У її зовнішній частині зроблено отвори для підкрилків. Решта млинової механіки автентична. За умови відновлення крил – цей вітряк готовий до роботи. За відносною шкалою стану збереженості Жовнинський вітряк оцінено у “4,9” балів.

На північній околиці області, у с. Бучак Канівського району зберігся ще один традиційний чотирикрилий вітряк стовпового типу. Він споруджений у 1946 р., й завдячуючи розміщенню у напівпустошеному селі, лишився непограбованим. Цьому сприяло його сусідство із садибами місцевих сторожилів. У вітряка відсутні крила – решта механізмів збереглися (фото 15). За відносною шкалою стану збереженості Бучацький вітряк оцінено у “4,5” бали.

Північніше Бучака, у с. Григорівка зберігся типовий вітряний млин стовпового типу (фото 27). Він вирізняється серед решти підведеною лінією електромережі та переобладнаною механікою під електричний привід. Стан збереженості, за відносною шкалою, оцінено у 3,5 бала.

Загалом, Канівщина, порівняно з рештою районів Черкащини, багата вітряними млинами. Традиційні вітряки збереглися також у селах Лука, Горобіївка та Яблунів. Перші два знаходяться у занедбаному стані.

В обох із них значно пошкоджено дах, що призводить до руйнації самої будівлі млина. Біля обох цих млинів живуть прямі нащадки їх первинних власників, що вселяє сподівання на подальше збереження цих об'єктів. У с. Лука вітряк збудовано у 1924 р. Це чотирикрилий (колись “під парус”), двоповерховий стовповий вітряк середніх розмірів (фото 16). В Горобіївці вітряк збудовано у 1947 р., він значно вищий за свого сусіда в Луці. Підкрилки відсутні, та за отворами у зовнішній частині валу видно, що він мав чотири крила (фото 17). На першому поверсі ще збереглися старі ваги, якими відважували збіжжя... Ці два вітряки (за станом збереженості) оцінено в “3” бали.

Останнім у переліку традиційних вітряків Канівщини зазначимо вітряка при в'їзді до села Яблунів (фото 21). Цей млин, на відміну від більшості вищезгаданих, перебуває ще із 1970-х рр. на обліку як пам'ятка архітектури обласного значення. Станом на жовтень 2009 р. цей похилений каркас вже було складно назвати вітряком... Його стан збереженості визначено в 1 бал.

У чотирі бали оцінено стан збереженості стовпового вітряка у с. Хижинці Лисянського району (фото 12). Цей традиційний чотирикрилий вітряк на сьогодні є “самим західним” з усіх виявлених вітряків Черкащини. Далі на захід області виявлено лише десятки водяних млинів...

Ще один стовповий вітряк вцілів на околиці села Квітки Корсунського району (фото 14). Його механізми за виключенням великого триба та головного валу розграбовано. Зовнішня частина валу відсутня, що унеможливило визначення кількості крил. Каркас доволі міцний, критий залізом. Його стан збереженості визначено в 3 бали.

На Черкащині крім Яблунівських руїн виявлено ще низку вітряків, що перебувають у вкрай незадовільному стані, що межує з руйнацією. Це вітряки у с. Лящівка Чорнобаївського р-ну, у с. Тінки й Тарасо-Григорівка Чигиринського району (фото 18–20, 22). Руїни вітряків лишаються у с. Ленінське Чорнобаївського району та у с. Соболівка Шполянського району.

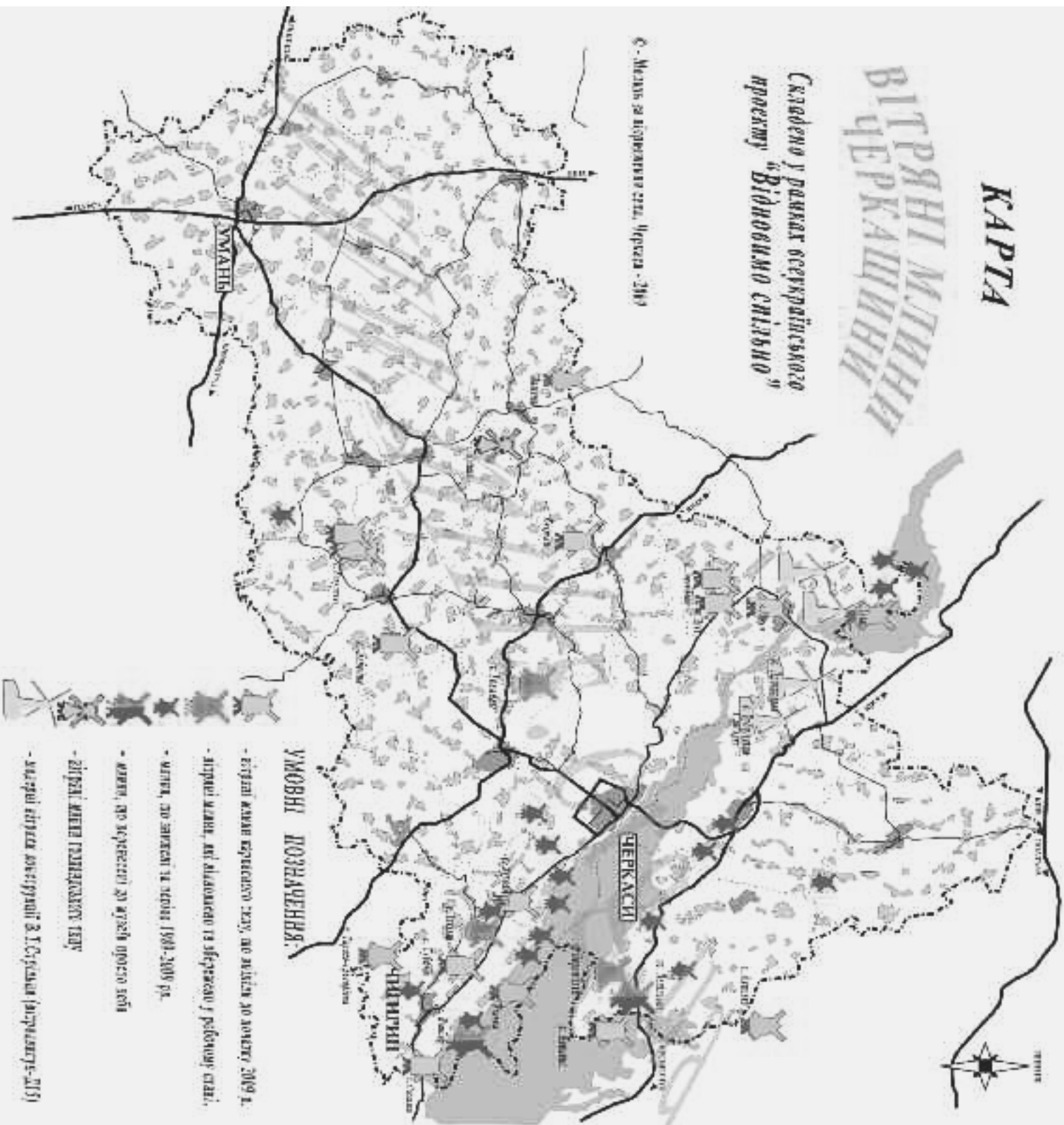
Окрім традиційних вітряків стовпового та шатрового типів, на території області виявлено й декілька модернізованих вітряків конструкції В.Т.Стрельця. Їх конструктивним особливостям присвячено окрему статтю у цьому збірнику, тому не зупиняємося на них детально. Лише відмітимо, що вони збереглися у с. Грищинці, Бобриця, Прохорівка Канівського району та у с. Бубнівська Слобідка Золотоніського району. Їх стан збереженості коливається у межах “3”–“4” балів. Влітку нашої експедиції пощастило зняти відео та зафотографувати вітряка у с. Грищинці, де ще було три із чотирьох крил. Та поспілкуватися із його будівельником, та (тривалий час) мірошинком Володимиром Сторчеусом. Невдовзі після нашого візиту два крила цього унікального вітряка не витримали буревію й відламалися... Детальні креслення цього вітряка збереглися у книзі автора проекту В.Т.Стрельця [2], що дозволяє сподіватися на їх подальше відтворення.

У цілому, на території Черкащини виявлено 32 вітрянні млини. П'ять із них перебувають у робочому стані. Решта, більшою чи меншою мірою, потребують ремонту. Всіх їх було встановлено на облік, як пам'ятки місцевого значення. Більше того, враховуючи їх вкрай малу кількість, проведено роботу для організації їх охорони, як пам'яток народної архітектури та побуту обласного значення.

Українська млинологічна асоціація акумулює кошти на їх відновлення та подальше збереження. На весну 2010 р. заплановано відновлення вітряків у с. Горобіївка та с. Грищинці Канівського району.

1 Список населених мест Киевской губернии – 1900. – 1896 с.

2 Стрелец В.Т. Ветродвигатель Д-15. М., Сельхозгиз, 1955 – 84 с.

Регіональні микологічні студії

Двочілий водяний мли на Поліссі, фото Олени Крушинської, 2009 р.

УДК 94(477.46) : 621.23.5

Лаврик Олександр

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Черкаська обл.,
м. Умань,

СОКІЛЕЦЬКИЙ МЛИНАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС У СПАДЩИНІ ВОДОГОСПОДАРСЬКОГО БУДІВНИЦТВА НА РІЧЦІ ПІВДЕННИЙ БУГ

У статті розглядається млинарський комплекс с. Сокилець (Вінницька область), який розташований на лівому березі р. Південний Буг. Основну увагу автор зосереджує на історії створення, технічних характеристиках і сучасному стані господарських споруд і водовідвідного каналу. Картографічний матеріал наглядно ілюструє історичний розвиток млинарського комплексу.

Млини, які використовують енергію води, здавна викликали захоплення у людей своєю величністю, потужністю, естетичною привабливістю і таємництвом процесу перетворення зерна в борошно. У давнину майже кожне українське село, через яке протікала річка, мало свій “водяний” млин. Ось, як азіатський архідиякон Павло описує враження господарством українців свого батька патріарха Макарія, який подорожував Україною у 1654 р. і 1656 р.: “Коло кожного місточка або села завсіди буває став, з дощовою або проточною водою. В середині він має деревляну гать, на ній лежать вязки ріща, накриті гноєм або соломою. Під нею протікають течії, що обертають млини, – так що мешканці мають одночасно воду, рибу і млини, і нічого не потребують. Все се неодмінно буває в кожному місточку і в маленькому селі. Їх приряди для обертання млинів предивні: ми бачили млини, що крутилися від горсточки води” [2].

У середній течії Південного Бугу, де на земну поверхню виходять гранітні породи Українського щита, розташовуються старовинні подільські села – Печера та Сокилець, які розділені порожистим руслом річки. Саме у с. Сокилець (Немирівський р-н Вінницька обл.) знаходяться залишки млинарського комплексу (рис. 1), які вражають кожного, хто опиняється поруч. У нашому випадку поняття “млинарський комплекс” об’єднує споруди вальцьового млина, крупорушки, складу, гранітної дамби, гідроелектростанції, додаткових господарських будівель і аналізується з точки зору антропогенного ландшафтознавства.

Млин будувався з 1894 по 1898 рр. [3] за наказом тогочасного власника сіл Сокилець та Печера, польського графа Костянтина Потоцького в лівобережній заплаві Південного Бугу. Для цього він запросив німецького архітектора Яна Гойріха. Будівля млина в середній частині має три поверхи, з боків – по чотири поверхи (фото 1). Споруда висотою 15 м, збудована з рваного різнокольорового гранітного каміння та червоної цегли. Шви між каменями естетично оформлені

і утворюють своєрідний візерунок. Стіни потужної товщини – 141 см та 107 см. Довжина будівлі – 33,5 м, ширина – 15,7 м. Перший дах млина будівельники вкрили черепицею. Парапети і балкони зроблені з металу та виконані в ажурному стилі (вони збереглися до сьогоднішніх днів). За даними К.К.Мацяньського, млин відносився до водно-вальцьового типу млинарських споруд, мав одну гідротурбіну в 100 кінських сил, за добу міг перемолоти 2 800 пудів зерна (44,8 т). Річне виробництво сягало 600 000 пудів зерна (9 600 т), основний капітал оцінювався в 200 000 рублів [4]. Млин обслуговувала турбіна Жерара, яка в діаметрі мала 2,26 м [5]. Поблизу млина знаходиться кілька господарських будівель. До цього часу зберігся залізний транспортер, яким зерно передавали із триповерхового складу на переробку. Транспортер рухався за допомогою коней. Млин спеціалізувався на виробництві кількох сортів борошна, якість якого була високою. На початку ХХ ст. на млині працювали 42 робітники та 18 службовців. Млин діяв, використовуючи енергію води, до 1992 р. поки його не спалили. За свідченням місцевих жителів, пожежа була такої великої сили, що листки бляхи з даху перелітали на правий берег Південного Бугу в с. Печеру. Зараз залишилися лише стіни будівлі без даху і залишки обгорілих балок з вбитими в них кованими цвяхами. Міцність стін зумовлена складом розчину, на якому колись здійснювалося будівництво (у вапно кидали яйця, мертвих тварин і залишали на кілька років; перед початком будівництва у розчин добавляли пісок). Зараз приміщення млина заростає рудеральними видами рослин і деревами. Турбіна Жерара відсутня.

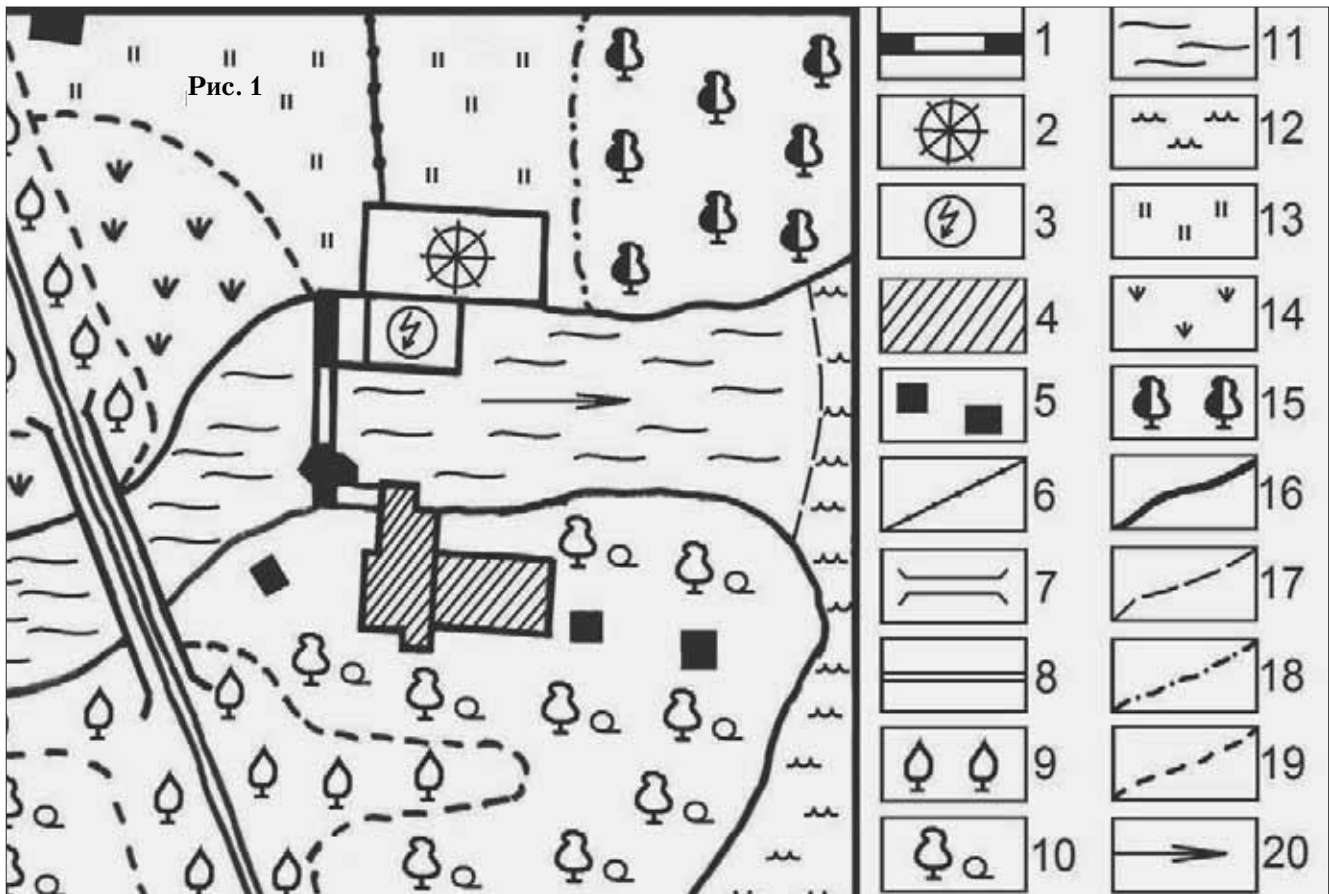
Водовідвідний канал (рис.2) був спеціально прокладений для відведення води з основного річища Південного Бугу та її подачі на турбіну вальцьового млина. Він бере початок поблизу першого каскаду порогів. Будівництво каналу розпочалося у 1894 р. Зараз вік каналу – 115 років, однак до цього часу він знахо-

1. Залишки вальцьового млина і транспортера (2009 р.)

2. Будівля крупорушки (2009)

На рис. 1 зображено:

Ландшафтно-техногенні системи:

1 – невисока (3 м) гранітна дамба довжиною 30 м з відкритим шлюзом; 2 – будівля колишнього вальцьового млина; 3 – мала гідроелектростанція; 4 – будівля крупорушки та олійні; 5 – додаткові господарські будівлі; 6 – металевий транспортер на високих (3 м) металевих опорах;

Ландшафтно-інженерні системи:

7 – залізобетонний міст на одній опорі (довжина 44 м, ширина проїжджої частини – 6 м, вантажопідйомність – 30 т); 8 – дорога з асфальтованим покриттям (ширина проїжджої частини – 6 м); 9 – зем рівно-злаковою рослинністю на дернових-суглинних ґрунтах; 14 – надмірно зволожені луки з осоково-різнотравною рослинністю на замулених відкладах;

Урочища схилового типу місцевостей:

15 – круті (15-20°) схили з обривистими берегами, засаджені плодовими деревами.

Межі:

16 – руслового типу місцевостей; 17 – водовідвідного каналу та річища Південного Бугу; 18 – ставково-заплавного і схилового типів місцевостей; 19 – урочища.

Інші позначення:

20 – напрям течії.

диться у задовільному стані. Це пояснюється тим, що дно та береги каналу викладені гранітним камінням з метою укріплення. При вході води в канал знаходиться шлюз у вигляді мосту. Це місце старожили називають Опустом. У часи, коли млин працював, канал регулярно чистили. До цього шлюз перекривали дубовими колодами, які накладали одна на одну. Сучасна довжина каналу 1175 м, ширина 11-12 м, гли-

бина 1-1,5 м, при наповненні каналу об'єм води складає 44523 м³. Швидкість течії повільна – 0,3-0,4 м/с. Канал майже прямий і проходить паралельно основному річищу в південно-східному напрямі. Водна рослинність майже відсутня, рідко в прибережній частині каналу можна зустріти глечики жовті (*Nurchar lutea (L.) Smith.*). Правий берег каналу і дно ще й зараз викладені камінням, хоча в багатьох місцях ук-

Рис 2. Річище Південного Бугу з водовідвідним каналом і островом на сучасній карті

Рис. 3. Річище Південного Бугу на карті 1890 р.

ріплення зруйнувалися. У середній частині через канал прокладено невеликий місток, який з'єднує острови з лівобережною заплавою. Сучасний лівий берег каналу не має кам'яного укріплення. Він обривистий, висота над рівнем води 0,5-0,7 м.

Завдяки прокладанню водовідвідного каналу утворився острів (рис. 2). До 1894 р. територія острова була частиною лівобережної заплави Південного Бугу. На австрійській топографічній карті 1890 р. [6] острів ще не зображений (рис. 3).

Гранітна дамба була створена для загати води і зумовлювала її підняття у верхньому б'єфі на 2,5 м. Довжина дамби понад 30 м, висота – 3 м, ширина – 2,5 м. Олександр Бируля зазначав, що дамбу “складено з окремих каменів, що їх покладено в дерев'яному каркасі, межі каменями зроблено забутку, а зверху та з боків зроблено одяг з каміння на цементованому розчині” [1, 70]. При піднятті вода утворювала невелике водосховище і майже повністю затоплювала лівобережну заплаву. Зверху дамби знаходиться міст-шлюз. До середини ХХ ст. шлюз був побудований з дубового матеріалу, заставки піднімалися за допомогою дерев'яних коліс з ручками. Потім дерев'яний матеріал шлюзу в зв'язку із зношеністю повністю замінили на металевий. Шлюз розділений на 4 секції різної ширини. Через I секцію вода подається на турбіну крупорушки, через II – на скид, через III і IV – на турбіну ГЕС і млина. Друга секція в свою чергу розділена на 8 підсекцій, які закриваються заставками. Зараз через бездіяльність ГЕС і млина заставки опущені в I, III та IV секціях. Через II секцію вода каскадами падає вниз трьома великими кам'яними сходами. Верхній б'єф дамби перебуває у непорядкованому стані: водна поверхня вкрита колодами дерев, старим пластиком матеріалом, порожніми скляними пляшками тощо.

Крім основного вальцьового млина була збудована додаткова будівля, де розташовувалися крупорушка (фото 2). Будівля знаходиться через канал навпроти млина на острові. Тут, біля правого берега каналу в окремій камері встановлена вертикальна турбіна Френсіса (діаметр 1,55 м) [5]. Крупорушка, як і млин, збудована в стилі ХІХ ст. з граніту неправильної форми та цегли. Споруда розділена високою (вище даху) стіною на дві частини. Дах вкритий шифером. В одній частині переробляли зерно на крупи, в іншій функціонує олійня. Крупорушка не працює, однак знаходиться ще в робочому стані.

У 1924 р. у зв'язку із виконанням діючого в СРСР плану ГОЕРЛО до вальцьового млина прибудували малу гідроелектростанцію потужністю 240 кВт. На станції було встановлено динамо-машину, струм якої освітлював Печеру і Соколець. У 1951 р. ГЕС було реконструйовано з метою збільшення потужності. У кінці 50-х рр. ХХ ст. робота станції зупинилася.

У 1964 р. було збудовано залізобетонний міст на одній опорі (рис. 1), який розташувався трохи вище за течією каналу від дамби (попередній міст знаходився на відстані 45-50 м нижче будівлі млина і ГЕС). Будівництво мосту зумовило спуск води у водосховищі, а його розташування перешкоджало колишньому наповненню верхнього б'єфу водою. Після того, як млин згорів воду з водосховища було остаточно спущено.

Зараз вся територія млинарського комплексу повністю знаходиться у господарському занедбанні і лише зовнішнім виглядом будівель нагадує про свою колишню потужність. Серед головних заходів з оптимізації майбутнього функціонування досліджуваних ландшафтних систем можна запропонувати: відновлення роботи малої гідроелектростанції з метою отримання дешевої енергії, реконструкцію колишнього млина та створення на його базі музею стародавнього українського млинарства.

1. Бируля О. Ріка Бог та її сточище. Матеріали до гідрології ріки та використання її енергії. – Вінниця: Віндерждрук ім. Леніна, 1928. – 95 с.
2. Ізборник [Електронний ресурс]: Грушевський М. Історія України-Руси. Том ІХ. Розділ ІХ. С. 3. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>. – Заголовок з екрану.
3. Малаков Д.В. По Брацлавщине. – М.: Искусство, 1982. – С.112.
4. Справочникъ къ картъ мельницъ, винокуренныхъ, пивоваренныхъ и писчебумажныхъ фабрикъ и заводоу губерній Кіевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской / Сост. К.К. Мацяньскій. – К.: Треугольникъ, 1912. – 381 с.
5. Технический проект Соколецкой гидроэлектростанции на р. Ю. Буг Немировского района Винницкой области. Том III – Производство работ / Сост. Лебедев, Яблочников. – Винница: Украинская зональная проектно-изыскательная контора “Укрсельэлектропроект”, 1951. – С.3.
6. 3rd Military Mapping Survey of Austria-Hungary [Електронний ресурс]: Index sheet of the general map of Central Europe (1:200 000). – Режим доступу: <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/200e/46-49.jpg>.

Соколецький млин,
фото О. Крушинської, 2010 р.

УДК 94(477.46) : 621.927.3

Солодар Олександр

Національна академія СБ України,
м. Київ

ДО ІСТОРІЇ МЛИНАРСТВА НА ЧИГИРИНЩИНІ

У статті на основі широкої джерельної бази висвітлено розвиток млинарства на Чигиринщині від найдавніших часів; історію промислового добування млинового каменя в Чигирині та окремі аспекти відображення млина, як центру громадського життя українського традиційного суспільства в регіональному фольклорі.

Початки землеробства на території колишнього Чигиринського повіту сягають епохи трипільської культури. В археологічних колекціях музеїв Черкащини широко представлені, знайдені на території регіону, зернотерки і камені – розтиральники різних історичних періодів, адже кожен рід мав самостійно турбуватися про наявність запасів борошна. Навіть за умов досить високої соціальної організації життя у скіфський період (кінець VII – початок VI до V ст. до н.е.), коли на території Холодного Яру виникло протомісто площею 150 га з населенням близько 10 тисяч жителів (Мотронинське городище), зернотерка була обов'язковим атрибутом кожної сім'ї [1, 22 – 32]. Тоді процедура перетворення зерна на борошно була досить важкою і потребувала чималих затрат часу. Мабуть, з тих пір, українці ще називають борошно “мукою”... З винаходом млинового колеса, зникла потреба кожному “мучитися” над зернотеркою. Натомість, у суспільстві з'явилася професія мельника (мірошника) – приборкувача стихій води і вітру, який із допомогою магічних пристосувань і механізмів (як видавалося багатьом) змушував сили природи перетворювати зерно на борошно. Недаремно народ у фольклорі дуже часто отожднював мірошника з чаклуном – мольфаром, а млин населяв таємничими потойбічними істотами.

Ой, піду я до млина...

Млин упродовж століть залишався осередком громадського і культурного життя українського села. Часто на примлиновій території обговорювалися та вирішувалися сільські проблеми. Сама поїздка до млина перетворювалося у важливе дійство, до якого готувалися задалегідь: готували воза, мішки з зерном, споряджали коней або волів. Господарі, у яких не було власного тягла, домовлялися про поїздку із сусідом.

Ой, служив Яшка у попа.
Та й вислужив кобилу.
Та й поїхав до млина [2].

Інкони біля млина молодята призначали побачення.

Ой, піду я до млина, до дірявого,
Чи не стріну Василя кучерявого?
Ой, піду я до млина, до дрантвого,
Чи не стріну Василя чорнобривого? [3]

Поза млином кременина, зацвіла калина.
Задумала в саду спати молода дівчина.
А де ж вона задумала – попід яблуньками...
Мала ж вона розмовоньку з трьома козаками [4].

За переказами, зібраними краєзнавцем, учителем географії Чигиринської ЗОШ №1 Дарією Арсентіївною Козак (Парієнко), один з чигиринських вітряків, що знаходився на схилі Замкової гори, до подій 1917 р. був не лише господарським об'єктом, а й місцем зібрань молоді. При

цьому, ініціював вечорниці біля вітряка його власник. Коли погода була вітряною, то мельник на млині вивіщував білого (у борошні) лантуха, аби чигиринці за умовним сигналом їхали молоти. Коли ж був штиль, мельник вивіщував на млині червоні шаровари, які було видно чи не на всю стару гетьманську столицю. То був знак для початку вечорниць. З піснями і жартами сходилася молодь до вітряка. Однією з розваг на тих вечорницях було катання хлопцями дівчат на млиновому крилі [5].

Особливого статусу в українському фольклорі набуло млинове каміння – жорна. Чи то у зв'язку з їх кам'яною безживністю, чи з якихось інших причин, але жорна у піснях увійшли до формули заклинання, прокльону:

– Ой, бодай, ти, дівчинонько, тоді заміж вийшла,
Як у млині на камені пшениченька зійшла [3].

– Бодай би ти, козаченьку, тоді оженився,
Як у млині на камені кукіль уродився.
(...) А у млині на камені кукіль все не сходить,
Козак старий, як собака, нежонатий ходить [6].
“Тече вода коло млина” [7], “Коло млина, коло броду / Два голуби брали воду” [8], народні варіації на тему Тараса Шевченка “Мельник меле – шеретує, обернеться – поцілує” – у цих та багатьох інших піснях, що побутують на Чигиринщині, живе образ млина. Вочевидь, значний слід млинарства у фольклорі свідчить про надзвичайно важливу його роль в житті українського традиційного суспільства.

Промислове млинарство на Чигиринщині у XVI – на початку XX століть

Промислове млинарство на Чигиринщині виникає уже в XVI ст. Як ми бачимо з універсалу польського короля Сигізмунда III від 15 жовтня 1592 р. про надання Чигирину магдебурзького права, жителям міста дозволялося мати “ятки всякі хлібні народні” [9, 7 зв.10]. Торгівля хлібними виробами передбачала виробництво борошна не лише для власного споживання, але й на продаж та для хлібопекарської промисловості. Очевидно, млини обслуговували і потреби місцевого населення у переробці зерна. Характерно, що у першій чверті XVII ст. на території Речі Посполитої млинарство поруч з винокурінням перебувало в державній монополії, право на користування якою передавалося фізичним особам в оренду. Відповідно до люстрації Чигирини, “оренда з млинів та горілки” у 1616 р. складала 1000 злотих [10, 784], а у 1622 р. – 500 злотих” [11, 1 зв.].

Млини були підприємствами прибутковими, а тому за володіння ними велися справжні війни. Відомо, що у власності Богдана Хмельницького у Суботіві було “чотири ставки рибні і млини”. Можемо припускати, що млинів було також чотири – на кожній ставковій греблі. Зазіхання польських можновладців на власність чигиринського сотника і стали однією з причин національно-визвольної війни середини XVII ст. Є відомо-

мости, що спочатку комісар Шемберк забрав у сотника Богдана Хмельницького один з млинів, а згодом у 1648 р. Чаплинський збройним наїздом захопив у нього увесь родинний маєток [12, 50 – 51].

У ході національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького Чигирин перетворюється у “місто стольне козацьке”. Заходами Хмеля та його наступників місто розбудовується й укріплюється. Про заняття чигиринського міщанства важко сьогодні говорити у зв'язку з відсутністю джерельної бази. Але, використовуючи аналіз перепису населення 1666 р., зроблений московськими воеводами у Переяславі, можна з певною вірогідністю стверджувати, що міщани “вищої статті”, у тому числі власники млинів, займалися, переважно, торгівлею [13, 4 зв. – 8]. Відомо, що в цей час у Чигирині на Тясмині, навпроти Соборної церкви Петра і Павла був споруджений водяний млин [14, 30; 15, 36]. Кому належала ця споруда – невідомо. Але, зважаючи на стратегічну для оборони гетьманської столиці роль, її було укріплено фортифікаційними спорудами. На час другого Чигиринського походу береги Тясмину з'єднувала млинова гребля довжиною 177 м і завширшки 5,3 м, яка використовувалася як міст. Гребля підпирала значне за площею озеро-болото, утворене загатою Тясмину. Озеро захищало Замкову гору з північного сходу, залишаючи попід горою вузьку

Святкування 400-річчя від дня заснування Чигирини. На задньому плані – три вітряки на Замковій горі. Фрагмент світлинки 1912 року.

смугу суходолу. На правому березі Тясмину знаходився Млиновий (за іншими джерелами – Корсунські) ворота. Над воротами стояла башта, яка становила частину оборонної дерев'яно-земляної стіни уздовж Тясмину. У 1678 р. “старий гнилий частокіл” було знесено і збудовано нову “стену от Водяных ворот старого замка вдоль реки до Мельничных ворот города, с фланками и удобными калитками или выходами к реке”. На лівому березі Тясмину млинова гребля була захищена фортом з глибоким ровом [16, 40 – 88].

Існує проблема щодо визначення місця розташування самого млинового механізму. Логічно було б вважати, що водяний млин знаходився на якомусь рівні (поверсі) Млинової (Корсунської) башти. Але уважне вивчення замальовок, креслень і планів Чигирини другої половини XVII ст. спростовує цю думку. Так, на малюнку з Літопису Самійла Величка і на плані Чигирини зі щоденника Патріка Гордона ми бачимо лише греблю і її фортифікаційні укріплення. І жодної ознаки млинового колеса... Зате на плані Чигиринської фортеці того ж таки Патріка Гордона посеред Тясмину нижче млинової греблі ми бачимо схематичне зображення якоїсь споруди, яка у легенді плану під №25 називається млином! [17, 175]. Нерегулярність появи млина на практично виконаних в один і той же час планах, малюнках і схемах Чигирини пояснюється дуже просто: млин був пересувним (наплавним, мостовим або “лодейним”). Будувалися такі млини на плаваючих баржах, понтонах і могли змінювати місце розташування [18, 127]. Отож, на час другого Чигиринського

походу 1678 р. млин міг “помандрувати” вниз по Тясмину аж до Дніпра, де й знайти тимчасовий прихисток.

Період Руїни і майже все XVIII ст. як для Речі Посполитої загалом, так і для Чигиринського старства були часом непевним, сповненим братовбивчих війн, чужинських наїздів, змов, заколотів і повстань, що аж ніяк не сприяло розвитку млинарства в краї. Лише наприкінці XVIII ст. ситуація в краї стабілізувалася. Цьому сприяло і включення у 1793 р. Правобережжя до складу Російської імперії [19, 424 – 425]. 24 січня 1794 р. жителі Чигирини присягли на вірність російській імператриці Катерині II [20, 1 – 2 зв.].

Епохою розквіту млинарства на Чигиринщині стало XIX ст. Капіталізація промисловості і сільського господарства зумовила швидкі темпи розвитку млинарства. Так, якщо у Чигиринському повіті в 1827 р. працювали всього 217 млинів, з них 150 водяних, 12 кінних та 55 вітряних [21, 13 – 53 зв.], то вже в 1846 р. діяло 453 млини, з них – 133 водяних та 320 вітряних і кінних [22, 176]. Таким чином, протягом 20 років кількість млинів зростає більше, ніж вдвічі. Водночас, зменшується кількість водяних млинів, які працювали, переважно, сезонно, а зростає кількість вітряків. У 1857 р. із 510 вітряків 247 належали поміщикам, 237 – селянам, 26 – міщанам; з 99 водяних млинів 55 належало поміщикам, 43 – селянам, 1 – міщанам; з 23 млинів на кінському приводі лише один був селянським [23, 206 – 209]. Тільки в поміщицьких селах Чигиринського повіту в 1859–1860 рр. діяло 236 млинів, з них – 191 вітряк, 33 водяні, 11 – з тваринним приводом та 1 паровий в Златополі, що належав одеському купцю Ізраїлю Бродському. Цікавий той факт, що із загальної кількості млинів 32 належали селянам. Лише в с. Баландиному діяло 19 селянських млинів [24, 4 зв. – 39]. Власниками млинів були і монастирі. Так, у 1882 р. Медведівському Святомиколаївському монастирю належало три млини [25, 96 – 97].

Розвивалося млинарство і в повітовому центрі. Якщо у 1827 р. в Чигирині діяло лише 8 вітряків [26, 14], то у 1919 – 20 вітряків і три парові млини [27, 204 зв. – 205; 28, 124 зв. – 125]. Власником одного з парових млинів був дворянин Олександр Григорович Безрадецький [29, 44].

Із кінця XVIII ст. орієнтовно до середини XIX ст. у Чигирині на правому березі р. Ірклій біля с. Галаганівка Херсонської губернії діяв водяний млин. За свідченням чигиринських міщан, він ще до приєднання старства до Російської імперії належав “некому Оглинському”, потім був перепроданий “чигиринському мешчану Василю Лагоде, а от него достались умершему уже дворянину Щепаненкому”. У 1835 р. млином володів дворянин Раковський [30, 14 зв. – 15; 31, 3]. Про подальшу долю млина невідомо, але ставок проіснував аж до проведення у 1956 р. меліоративних робіт в гирлі річки Тясмин [32, 31].

Млинарство за радянської влади

Події революції 1917 р. і утвердження радянської влади призвели до занепаду млинарства на Чигиринщині. У 1924 – 1925 рр. із 8 працюючих “цензових підприємств” працювало лише 3 млини. Окрім того, діяло 30 приватних млинів. Таким чином, порівняно з 1857 роком кількість працюючих млинарсько-круп'яних підприємств скоротилася у 20 разів [33, 118 – 159]!

У першій половині 1920-х років, незважаючи на розруху і хаос, посіяні братовбивчою війною, вітряки дозволяли їх власникам почуватися досить упевнено. Розповідає жителька с. Розсошинці Науменко (Дивнич – дівоче) Мотря Павлівна: “У діда Юхима був млин коло двору – у селі стояв коло Тясмину. У 1921 як була голодовка, так моя баба наміняла на формочку зерна білий, чорний і жовтий кашиміровий платок. Мені попав жовтий, сестрі Марійці (1927 р.н.) білий, братові Мишкові (1923 р.н.) – чорний платок” [34].

У другій половині 1920-х рр. навіть незначне домашнє виробництво, не кажучи вже про надзвичайно розвинуті на Чигиринщині до революції 1917 р. мли-

нарство чи гончарство, негласно опинилися поза законом. Офіційної заборони займатися ними органами радянської влади не видавалися. Проте державна податкова політика була спрямована на повне їх викорінення. Таким чином, “ремесло було загнане в тупик” [35]. Характерним підтвердженням цієї тези стало вилучення державою як особливого податку мірчука – зерна або борошна, якими розраховувався за помел селянин з власником млина. У лютому 1929 р. передбачалося вилучити в Шевченківському окрузі 117 тис. пудів мірчука, у тому числі 1200 пудів у Чигиринському та 2200 пудів – у Медведівському районах. Щоб активізувати процес викачки продовольчих запасів у власників млинів, органи влади постановили 10% зібраного мірчука залишати на місці для потреб бідноти [36, 149]. Таким чином, ще до початку процесу розкуркулення та вилучення в заможних селянських господарств їх майна, у тому числі й млинів, підірвалася їх економічна база. Власнику млина чи крупорушці ставало невигідно надавати практично безкоштовні послуги односельцям.

До подальшого занепаду промислового млинарства призвели політика розкуркулення та колективізація. Відповідно до Постанови РНК УСРР від 13 серпня 1929 р. до переліку ворожих стосовно радянської влади “куркульських господарств” включено такі, де “є млин, олійниця, круподерня, просорюшка” [37, 106 – 107]. 30 січня 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) “Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”, згідно з якою передбачалося “ізолювання” куркулів у тюрмах або концтаборах, виселення до північних районів СРСР або за межі населених пунктів на непридатні для обробітки землі” [38, 94]. Відповідно до цієї постанови Чигиринський райвиконком розробляє “План відводу землі куркульським господарствам по Чигиринському району” на невдоби. Серед куркулів “третьої категорії” – житель Тіньок Капшитар Гаврило із сім'єю в 12 осіб, який раніше мав 60 десятин землі, а на момент розкуркулення – лише 7,5 десятин, вітряк, пару коней, одну корову, теля та пару свиней. Вітряка, коня, дві корови, 4 вівці та дві свині мала також “куркулька” з Тіньок Плетінь Марія. Раніше їй належало 40 десятин землі, а на момент розкуркулення на трьох членів її родини припадало лише три десятини. Серед куркулів з с. Шабельники: Хведір Мартиненко (8 десятин землі, пара волів, вітряк, 50 вудликів) [39, 29 – 37].

Лише в с. Трушівці було розкуркулено 7 власників млинів (7 вітряків та одного парового млина); у с. Полуднівка – 9 власників млинів (5 вітряків та 5 водяних млинів); у с. Мордва – 8 власників (5 вітряків); у с. Розсошинці – 6 власників (6 млинів) [40 – 45]. Згідно зі свідченнями, лише в одному випадку розкуркулений власник двох вітряків із с. Трушівці дід Настасій залишився працювати мельником на своїх же млинах, але вже в колгоспі [44].

Згадує жителька с. Адамівка Грицаєнко (Кривенко – дівоче) Параска Степанівна: “Пам'ятаю, як у 1929 р. вигрібали борошно і зерно з нашої хати. Відгоді нам приклеїли ярлик “куркулів”. Відібрали хату, яку потім використали для розведення колгоспних свиней. Сад – вирубали, палісадник – виотпали, підсобні приміщення, млина – розвалили, розтягли, худобу забрали до колгоспу. Нашу сім'ю добрі люди приютили, підтримали” [46].

Якщо у Галаганівці у 1859 р. було 7 вітряків [47, 94], то вже напередодні II світової війни в селі залишилося лише “чотири млини: три з них на горі коло садка, один – у нас на городі”, – розповідає місцевий житель Василь Петрович Семеренко. “Була дінастія, що млини держали. Коло садка один з млинів був Яхрема Беденка, тоже Беденка Филимона (жив на Луках, не межі зі Стецівкою, де сьома бригада була). У Филимона на дворі були і воли, і коні. Цього куркулили. (Власника – авт.)

Солдати імперської армії на перепочинку біля одного з вітряків Чигиринщини, фото 1914-17 рр., архів автора.

третього (млина – авт.) не знаю. Усі млини чотирикрилі. Филимона млин був під цинком, під жилізом. Робив найдовше – до 1954 чи 1955 р. У нашому городі млина розвалили відразу ж після революції. Чий він був – не знаю” [48].

Ганна Чепурна (1909 р.н.) із с. Красносілля (Мордва – до 1946 р.) згадує: “Батько – Федір Левкович Чепурний мав 3/4 десятини землі на трьох чоловік, коли одружився. На заробітках заробив гроші, купив чотири десятини землі. Батько робив мости. Приська Іванівна Назаренко (мати) мала корову-дві, одного коня. Купили третину косарки, 1/4 сівалки, третину вітряка. (...) Коли нас розкуркулювали, дописали у власність паровий млин, олійницю, 20 волів, 20 найманих робітників” [40].

Під час голодомору 1932 – 1933 років колгоспні вітряки продовжували працювати. Житель с. Галаганівка Семеренко Володимир Феодосійович розповідає: “Рябого (по-вуличному – авт.) Петра млин. Голодомор. А млин меле. А тут вночі залізи два хлоп-

Міст через р. Ірклій – місце розташування водяного млина наприкінці XVIII ст., фото автора, 2009 р.

ці. Їх вловили. Повитрушували з карманів борошно. Побили. Побили так, що рвали травою. Бо їли одну траву. Один вирвався. А другого застрелили з ружжа. Хлотська (по-вуличному – авт.) Килина – його сестра. Кажуть: “Прийди, забери. Він – вор”. “Та який же він вор – він з голоду помер”. Почали розбирати хто бив. А бив би то колишній власник млина Каркач і Петро Рябий (Устенко (?) – авт.). Петро Рябий бідняк, але служив куркулям. Звертаються до батька (Семеренко Феодосій Іванович (1891 – 1990), голова місцевого колгоспу “Бідняк” – авт.), щоб визвали тих, хто бив і слідчого. Але на слідчого не дали коней. Почали розбирати.

– За що ви вбили?

– Як за що? Вони ж вори.

– А ти чиє мелеш?

– Народ клуночками носить – і мелю. Мірчук беру.

– Ну харашо, – каже Іван Єфремович до Каркача, –

ти ще куркульська душа... А ти, Петре!

І вдарив Рябого наодмаш. Рябий аж полетів через контуру у куток.

Устенко Михайло до Івана Єфремовича:

– Не то ти робиш, Іван Єфремович...

– А їм можна було голодних бити? Якби мені зустрілися в Одесі, ми б їм утопили з товаришами.

Рябого Петра одпустили.

Два млини були. Люди просили, щоб мірошник був. Одним керував Петро Денисов.

Із Кременчука, із ГПУ приїхали руські холопці і кажуть, що треба здати скільки-то зерна для Петрограду. Люди їм кажуть: “Немає”.

– Млини у вас є?

– Є.

– Мелють?

– Мелють...

– Значить, є зерно. Завтра тонн 5 зерна в Кременчук доставить” [49].

Під час голодомору під загрозою репресій опинилися власники ручних млинок. У 1933 р. житель с. Галаганівка “Гончар Прокіп (Ковбаса) мав бути засуджений за знайдений в нього ручний млинок. Від суду врятувала смерть: йшов по рогіз на Турово й помер. Вмерли жінка Марія, дочки: Галя (10-12 років.), Ольга (до 8 років.), син до трьох місяців. Мати ходила з грудною дитиною по селу, дитина кричала й померла на руках” [50].

Переважна більшість механічних млинів, переведених на баланс колгоспів і машинно-тракторних станцій, зупинилися і без достатньої опіки поступово руйнувалися. Тим більше, що керівництво колгоспів віддавало перевагу будівництву більш потужних млинових комплексів на паровій або дизельній тязі. Так, упродовж 1930 – 1940 рр. Чигиринський державний (паровий) млин щорічно виготовляв продукції на 200 тис. рублів. На базі електростанції млина були електрифіковані міські установи та частина квартир мешканців міста [51, 664; 32, 29]. У 1943 р. млин було зруйновано німцями під час відступу [52].

Незважаючи на те, що у с. Галаганівка ще діяло два вітряки, керівництво колгоспу відправило на навчання до Одеси на курси механіків Петра Йосиповича

Яковлева (1890 – 1980). У 1933 р. по закінченню курсів Петро Йосипович разом з напарником сконструювали колгоспний млин на паровій тязі. У 1941 р. млин був замінований та підірваний відступаючими червоноармійцями. Після війни млин відновили: спочатку він працював на дизельній, а згодом – на електричній тязі. Після влиття у 1974 р. Галаганівського колгоспу ім. Калініна як дільниці у Стецівський колгосп “Дніпро” млин перевезли до с. Стецівка, де він пропрацював аж до кінця XX ст. [50].

Ще наприкінці 1950-х рр. у Чигиринському районі продовжували діяти вітряки. Зокрема, у 1958 р. після ліквідації Медведівської МТС працівники сільгоспартілі ім. Політвідділу (с. Трушівці) на загальних зборах вирішили “придбати всю техніку МТС, яка працювала на полях артілі, і сплатити її вартість протягом 2-3 років” [53]. Таким чином, сільгоспартіль з посеред іншої техніки та інвентарю придбала 4 механічні млини [51, 680 – 681].

Чигиринські каменоломні

Розвиток млинарства створював попит на жорна. Єдиним центром з виробництва млинового каменю в Україні стають Чигиринські каменоломні. Камінь Замкової гори для будівництва і виробництва жорен почали використовувати ще в другій половині XVII ст. У вже згаданому щоденнику Патріка Гордона (1678 р.) про його перебування в Чигирині читаємо: “Я поручил каменотесам резати камні для ручних мельниць. (...) Обеспечив добрий запас каменей для ручних мельниць, я назначил плотников делать стеллажи, устанавливая оные в помещениях под стенами” [16, 40 – 45]. Як бачимо, вже тоді серед жителів міста існувала професія каменотеса, а в міській каменоломні виготовлялися жорна.

Приблизно від початку XIX ст. розпочалося промислове добування млинового каменю. Згідно з угодами про оренду каменоломні, робітниками там “могли бути різного звання жителі Чигирини або сторонні. Ці останні повинні (були – авт.) мати законні письмові види” [54, 88]. Більшість робітників каменоломні в середині XIX ст. були кріпосними селянами з Орловської губернії. Так, у 1855 р. 12 робітників каменоломні були саме з Росії, і лиш 5 – чигиринськими міщанами. Селянин поміщика ротмістра Ратницького с. Гнезділова Дмитрівського повіту Орловської губернії Гнат Пронін розповідав, що він “по виданих на вільне проживання щорічних паспортах”, “будучи навченим каменоломній майстерності (...) займався ламанням каменя і його розробкою (...) в повітовому городі Чигирині на тамтешній міській каменоломній горі по найму різних утримувачів якої підряд всього вже чотири роки”. Пронін казав, що “знає добре силу цього виробу, а тому називають мене і інших подібних мені робітників гірниками” [54, 290 – 291 зв.]. Постійно в каменоломнях працювало 3 артілі [22, 193]. Робота там потребувала певних навичок, була тяжкою і небезпечною. Так, 4 лютого 1827 р. під час добування каменю відірвалася брила “величиною до 1500 пудів”. Під обвалом загинув робітник з Московської губернії Жуков [55, 7].

У 1855 р. було складено докладний опис каменоломні. На горі було чотири відкриті ями для добування каменю, з них три – робочі, а “четверта з давніх часів ледве запам’ятних, завалена, а тому не робоча”. Найстаріша яма носила назву Золотої, а ще одна невелика яма, завалена дрібними штуками каменю називалася Лагоминою. Найбільша яма згідно з описом простягалася “з півдня на північ глибоким з заломами ровом, протяжність в довжину цієї каменоломні біля ста сажнів. Зі східного боку, на всю довжину цієї каменоломні простягається скеля, з якої ламають і обробляють камінь; скеля висотою від основи до вершини від чотирьох до шести сажнів, в тому числі зверху покрита товстим шаром землі, яка, при ламанні скелі, вся знімається і складається на тому ж східному боці. Із західного боку в тій же каменоломні, чи правильніше сказати, в глибокому рову, на всю його довжину, складені осколки

малого каменю, з яких утворилася похила стіна високою переважно в рівень із протилежною стіною і землею, що покриває її, а в інших місцях вище скелі з землею. Простір між скелею і складеними осколками переважно становить від двох до трьох і чотирьох аршин ширини, але є місця, де його ширина від двох до чотирьох сажнів. Хід між скалою і складеними осколками повсюди очищений, за виключенням двох місць, в яких (...) скеля упала сама по собі і засипала рів на декілька аршин в довжину. (...) В двох тільки місцях помітні в скелі відколені й повислі камені, які найближчим часом від дощів і від власної ваги повинні впасти і засмітити яму, а тому прохід в цьому місці доволі небезпечний. Із західного боку, де складено дрібний камінь, зроблено п'ять ходів із рову на вершину гори для витягування сміття й викочування обробленого каміння. Ходи ці з обох боків закладені осколками каміння і біля підніжжя становлять не більше двох – трьох аршин, але самі ходи не засмічені й очищені задовільно” [54, 31 – 93 зв.].

У 1831 р. в чигиринських каменоломнях виготовлено 1100 жорен [51, 659]. Окрім жорен, в каменоломнях виготовлялися точильні камені, камені до крупорушок та інші вироби. Млинове каміння продавалося в Херсонській, Полтавській, Чернігівській, Волинській, Подільській, Орловській, Мінській та Могилівській губерніях імперії [22, 193]. Вартість одного млинового каменя в середньому становила 3 рублів сріблом [54, 262 – 262 зв.].

Як правило, Чигиринська міська дума здавала каменоломню в оренду на чотири роки. Згідно укладеної угоди орендарю надавалося право проводити виробництво млинового каменю та вивозити його “не менш як по 10 садів кожного разу, а інші окремі штуки (камена – авт.) – скільки йому захочеться”. Було заборонено “продаж каменів млинових” в самому місті Чигирині та їх вивіз через чотири місяці по закінченні законтрактованого часу, не дозволялося також приводити на каменоломню гору “до свого каміння нікого з покупців”. Контрактом передбачався розмір орендної плати та умови її виплати [54, 35-89]. У 1820 р. міській прибутки від оренди каменоломень становили майже 360 крб., а в 1855 р. річний чистий прибуток вже становив 2126 руб. [22, 193].

Очевидно, утримання каменоломні давало її орендарям значні прибутки, оскільки кожні чотири роки за право укладення контракту з міською думою розгорялися цілі баталії. Так, 1 травня 1850 р. закінчувався час утримання у відкупі гори купцем Тищенко. Міська адміністрація призначила нові торги. Заявки на участь в них подали купці Єгоров і Тищенко, та купці – євреї бобринський – Рабинович, чигиринські – Янкель Заславський, Годік та Коган. Ціна за оренду зросла від 1253,5 руб. до 4300 руб. на рік. 15 квітня 1850 р. справа про оренду гори розглядалася в сенаті. Сенат прийняв рішення: “утримання згаданої каменоломної гори затвердити за купцем Єгоровим на чотири роки – за оголошену ним ціну” [56, 1-34]. Після закінчення орендного терміну купцем Єгоровим на складах в с. киндрівці Олександрійського повіту Херсонської губернії було близько 7000 штук млинового каменя. Скільки ж штук каменя було продано за чотири роки оренди – невідомо. Але можемо припускати, що каменоломні працювали прибутково. По закінченні оренди Єгоров почав “продавати (...) камінь значно дешевше проти попереднього, коли він сам був утримувачем каменоломні”, що завдало новим орендарям збитків [54, 36].

Ще запекліші баталії розгорілися у 1854 р. Тоді місцеві торги за володіння каменоломнею нічим не закінчилися і були призначені відповідні губернські

Жителі с. Боровиця біля млина.
Світлина 1950-х років.

торги. До часу їх проведення чигиринська міська дума у зв'язку з неможливістю утримання гори на своєму балансі за відсутності “робітників, інструментів і капіталу” передала гору в утримання чигиринських кушців – євреїв Юхима Заславського та Нахмана Білостоцького. Щомісячно (до 18 лютого 1855 р.) у міську казну вони вносили 358 руб. 33 коп. сріблом. У 1855 р. на торгах в Київському губернському правлінні право оренди гори отримали черкаські купці Тимофій Мещеряков та Василь Тищенко. У ході торгів сума оренди виросла з 3025 до 4300 рублів. Проте нові орендарі не поспішали приступати до проведення робіт на горі та виконання умов контракту. Вони висунули ряд претензій до попередніх утримувачів каменоломні, зокрема, звинуватили їх у засмічуванні гори і вимагали розчистити каменоломню від щебеню, що могло коштувати “від двохсот до трьохсот рублів сріблом”. У свою чергу Заславський і Білостоцький скаржилися на нових орендарів, що ті “виклопотали в міському магістраті неправильно в минулому травні місяці (1855 р. – авт.) складені відгуки в місто Херсон і в інші міста зупинити продаж нами вироблених каменів, називаючи їх брехливо своєю власністю”. Вони навіть погоджувалися взяти на себе очистку каменоломні, якщо тільки їм буде надано право “обробити і вжити на свою користь як дрібний, так і крупний камінь, що засмітив каменоломню”. Не обходилося і без диверсій. У липні 1855 р. “навмисно відламана кимсь частина скелі, з якої недавно вироблено й прикрито осколками три млинових каменя”. В думі вважали, що Мещеряков зумисне відмовляється від користування каменоломнею з метою змусити міську владу збавити ціну проти останніх торгів”. Водночас, в міську думу та до російського імператора звернувся “купецький син”, житель м. Кременчук Іцко Юровський, який погоджувався прийняти каменоломню в такому вигляді, як вона є і за ту ж орендну плату, але “поверх того набавляв щороку” від 25 до 50 рублів сріблом” [54, 36–440].

Упродовж 1855 р. Мещеряков на ім'я імператора відправляє 13 листів зі скаргами на попередніх орендарів [54, 382 – 438]. За свій рахунок нові утримувачі розчистили дві малі, давно покинуті каменоломні ями, в яких з березня 1855 р. займалися ламанням та обробкою каменя. Лише у вересні 1855 р. з метою “утримати робочих людей й не втрачати більше часу” Мещеряков оголошує про початок роботи на каменоломні [54, 35 зв. - 423].

У жовтні 1855 р. для залагодження конфлікту в Чигирин прибув губернський секретар Ільницький, а 24 січня 1856 р. ним було складено акт про закриття справи щодо каменоломні. Це не

Яковлев Петро Йосипович –
випускник курсів механіків.
Світлина 1931 р.

Чигиринські каменоломні. Листівка поч. XX століття.

задовольнило нових орендарів, і Мещеряков продовжує щороку писати листи до імператора. 14 квітня 1860 р. Чигиринський міський магістрат слухав справу щодо тимчасового утримання гори купцями Білостоцьким і Заславським і прийняв постанову про очистку ними каменоломні. Проте у жовтні 1865 р. губернське поліцейне управління визнає постанову вже неіснуючого магістрату незаконною [54, 553 – 640]. Розробка каменю велася до початку XX ст., однак, статистичної інформації про об'єми розробок каменя на горі ми не маємо.

Стихійне видобування каменю на Замковій горі на господарські потреби здійснювалося аж до початку 1960 р. Цікаво, що до ініціативи щодо остаточного припинення розробок у каменоломні був причетний поет і журналіст Василь Симоненко. 19 лютого 1962 р. на одній з нарад в редакції обласної газети “Молодь Черкащини” Василь Андрійович заявив: “Вважаю, що газета виявила певну мужність, надрукувавши гостру статтю проти тих варварів, які організували на Богдановій горі у Чигирині гранітний кар’єр (стаття „Хто довбе Богданову гору”, у номері за 16 листопада). Правда, у автора статті не вистачило сміливості назвати високопоставлених чиновників, які дозволили таке знущання над історичною святинею, але вони самі себе виявили у грізних дзвінках до редакції. Даремно. Нам слід завжди пам’ятати, що на Черкащині є три священні вершини і всіляко охороняти їх. Перша – це Тарасова гора у Каневі, де покоїться прах Кобзаря, друга – це Богданова гора у Чигирині, звідки пішла слава козацька, третя – Михайлова гора у Тимківщині під Каневом, на батьківщині Михайла Олександровича Максимовича, першого ректора Київського університету, великого вченого і мислителя. Забувати, а страшніше – руйнувати ці висоти – великий гріх”. Після публікацій в газеті кар’єр на Богдановій горі був закритий остаточно [57, 226]. Із закриттям кар’єру виникла проблема його подальшої долі. Автори проекту планування Чигирини у 1962 р. передбачали упорядкування Замкової гори. Згідно з проектом, “передбачається в південній частині Богданової гори в утвореному котловані в результаті виробки каменя упродовж декількох століть побудувати міський стадіон на 5 тисяч глядачів з трибунами з природного ґрунту і каменя” [32, 30]. Однак, лише у 1974 р. під час благоустрою гори на місці кар’єру було створене озеро [58].

Таким чином, промислове млинарство на Чигиринщині з’являється вже наприкінці XVI ст. Особливого розвитку цей промисел набув у першій половині XIX ст., чому сприяла капіталізація сільського господарства (з 1827 по 1846 роки кількість млинів у повіті зростає вдвічі). Значні темпи розвитку млинарства зумовлювали потребу у жорнах, яку повністю задовольняли чигиринські каменоломні. Більше того, поставки чиги-

ринського млинового каміння здійснюються і за межі регіону, у тому числі на територію теперішньої Російської Федерації і Білорусі. Упродовж XIX ст. плата за оренду каменоломні залишалася однією з найбільш прибуткових статей міського бюджету. На заводі подальшому розвитку традиційного млинарства стала політика радянської влади, яка вважала ворожими собі господарства з “млинами, олійницями, круподернями, просорухками”. Розкуркулення і колективізація призвели до повного занепаду млинарства. Вітряки, які перейшли від приватного власника у власність колгоспів, позбавлені належної опіки, поступово руйнувалися. На початку 1960-х років вцілілі млини остаточно припили роботу. Але у свідомості народу традиційний млин до сьогодні залишається символом українського села, про що свідчить наявність у місцевому фольклорі значного масиву інформації, пов’язаної з млинарством.

Додаток №1
Млини та їх власники в окремих населених пунктах Чигиринського району (1917 – 1929 рр.)

Адамівка [46]

Вітряк Степан Кривенко

Боровиця [59]

Вітряк Юхим Степанович Солонько
 Вітряк Євмен Карпович Чигирик
 Вітряк Тиміш Солонько
 Вітряк Дем’ян і Яків Яремченки
 Вітряк Грицько і Степан Притули
 Вітряк Михайло і Роман Йосипенки
 Вітряк Іван Іванович Збаразький
 Вітряк Дерев’яно
 Водяний млин Микола Бурима
 Водяний млин Химичі (?)

Бужин [43]

Вітряк Калістрат Самойлович Коропенко,
 Микита Проценко, К. Башлик
 Вітряк Невідомо

Галаганівка [48; 49]

Вітряк Яхрем Беденко
 Вітряк Филімон Беденко
 Вітряк Невідомо
 Вітряк Невідомо

Мордва (з 1946 р. – Красносілля) [40; 41]

Вітряк Панько Вусатий
 Вітряк Федір Левкович Чепурний, “дядько”
 Борис,
 Іван Солонько
 Вітряк Данило Назаренко
 Вітряк Павло Назаренко
 Вітряк Марко Холоденко

Вітряк Ларіон Мотайленко
Полуднівка [45]
 Вітряк Петро Кириченко
 Вітряк Герасим Філонович Кириченко
 Вітряк Петро Федорович Кириченко
 Вітряк Сергій Прохорович Полудень
 Вітряк Іван Полудень
 Водяний млин Іван Полудень
 Водяний млин Пилип Смолінський
 Водяний млин Пилип Смолінський
 Водяний млин Христан Ступало
 Водяний млин Сергій Лісовий

Розсошинці [42]

Вітряк Платон Касяненко
 Вітряк Хтодось Голуб
 Вітряк Яків Юрченко
 Вітряк Хома Гап'єнко (Юрченко)
 Вітряк Михайло Дивнич
 Вітряк Лазур Пилипович Кононенко

Рублівка [45]

Вітряк Григорій Бойко
 Вітряк Павло Федорович Ступало

Тіньки [39, 29 – 37]

Вітряк Гаврило Капшитар
 Вітряк Марія Плетінь

Трушівці [44]

Вітряк Адам Ціпов'яз
 Вітряк Дев'ятківський
 Вітряк Дід Настасій
 Вітряк Дід Настасій
 Вітряк Дід Самійло
 Вітряк Невідомо
 Вітряк Невідомо
 Паровий млин Панас Яремака

Чигирин [29, 44]

Паровий млин Олександр Григорович Безрадецький

Шабельники [39, 29 – 37]

Вітряк Хведір Мартиненко

16. Гордон Патрик. Дневник 1677 – 1678. /Перевод с английского, статья и примечания Д.Г. Федосова./ – М., Наука, 2005.
17. Ленченко В.О. Гетьманський двір Богдана Хмельницького в Чигирині за джерелами XVII – XVIII ст. // Дневник 1677 – 1678. / Перевод с английского, статья и примечания Д.Г. Федосова / – М., Наука, 2005.
18. Скурагівський В. Берегиня. – К., Радянський письменник, 1987.
19. Історія Української РСР. – К., 1979. – т. 2.
20. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – ф. 660. – оп. 1. – спр. 63.
21. ЦДІА України в м. Києві. – ф.553. – оп. 2. – спр. 209. (Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии г. Чигирина и Чигиринского повета Киевской губернии. Сентябрь 1827 г.).
22. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1852. – ч. II.
23. Памятная книжка Киевской губернии, изданная редактором Киевских Губернских Ведомостей Н.Чернышовым на 1857 г. – К., 1857.
24. ДАЧО. – ф.697. – оп. 1. – спр. 146.
25. Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни. – К., 1882.
26. ЦДІА України в м. Києві. – ф. 533. – оп. 2. – спр. 209 (Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии города Чигирина и Чигиринского повета).
27. ЦДІА України в м. Києві. – ф. 707. – оп. 229. – спр. 177.
28. ДАЧО. – ф. Р550. – оп. 2. – спр. 31.
29. ДАЧО. – ф. 548. – оп. 1. – спр. 30.
30. ДАЧО. – ф. 420. – оп. 1. – спр. 166.
31. ЦДІА України в м. Києві – ф. 492. – оп. 34 – спр. 861.
32. Архів автора. Польові дослідження, виписи з архівів, книг, рукописів. (Проект планировки г. Чигирина Черкаської області. Пояснительная записка. Госстрой УССР. “Гипроград” Харьковский филиал. – Харьков, 1962).
33. Економічний нарис Черкащини. - Б.м., Видавництво “Радянська думка”, 1926.
34. АПД. Записано від Науменко (Дивнич – дівоче) Мотрі Павлівни (1925 р.н.) у с. Розсошинці Чигиринського району. 2009 р.
35. АПД. Записано від Кривенка Миколи Пилиповича (1911 р.н.) та Колісника Степана Васильовича (1928 р.н.) в с. Тіньки Чигиринського району. 1997 р.
36. ДАЧО. – ф. Р184а. – оп. 1. – спр. 80.
37. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів. – К., 1992.
38. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991.
39. ДАЧО. – Ф. Р184а. – оп. 1. – спр. 115.
40. АПД. Записано від Чепурної Ганни Федорівни (1909 р.н.) в с. Красносілля Чигиринського району. 1996 р.
41. АПД. Записано від Мотайленко Ганни Трохимівни (1912 р.н.) в с. Красносілля Чигиринського району. 1996 р.
42. АПД. Записано від Шапошника Петра Потаповича (1903 р.н.) в с. Розсошинці Чигиринського району. 1996 р.
43. АПД. Записано від Коропенка Олексі Антоновича (1914 р.н.) в с. Тіньки Чигиринського району. 1996 р.
44. АПД. Записано від Ціпов'яз (Демиденко) Параски Ульянівни (1910 р.н.) в с. Трушівці Чигиринського району. 1997 р.
45. АПД. Записано від Жолдак Мотрі Родіонівни (1912 р.н.) в с. Полуднівка Чигиринського району. 1997 р.
46. Гненний В. Адамівський висотник. // Зоря комунізму. – 14.09.1989 р. – №111.
47. ЦДІА України у м. Києві – ф. 1316. – оп.1 – спр. 228.
48. АПД. Записано від Семеренка Василя Петровича (1936 р.н.) у с. Галаганівка Чигиринського району. 2007 р.
49. АПД. Записано від Семеренка Володимира Феодосійовича (1934 р.н.) у с. Галаганівка Чигиринського району. 2009 р.
50. АПД. Записано від Яковлевої Тетяни Петрівни (1914 р.н.) в с. Галаганівка Чигиринського району. 1992 р.
51. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972.
52. Матяшко П. Сяють електричні вогні. // Зоря комунізму. – 01.01.1989 р. – №1.
53. Федоров В. Техніка напругові. // Черкаська правда. – 22.04.1958 р. – №69.
54. ДАЧО. – ф. 420. – оп. 1. – спр. 1236.
55. ДАЧО. – ф. 420. – оп. 1. – спр. 109.
56. ЦДІА України в м. Києві. – ф. 442. – оп. 82. – спр. 556. (Об отдаче в откупное содержание каменоломенной горы в г. Чигирине. 5.11.1849 – 19.10.1851 г.г.).
57. Симоненко В. Твори. – Черкаси, 2004. – т. 2.
58. Горковенко В. Стотисячний відвідувач. // Зоря комунізму. – 29.07.1975 р. – №90.
59. АПД. Записано від Цириці Василя Івановича (1920 р.н.)

1. Безсонова С. Мотронинське городище. // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2002. – №2.
2. Авторські польові дослідження (далі – АПД). Записано від Яковлева Петра Йосиповича (1890 р.н.) в с. Галаганівка Чигиринського району. 1979 р.
3. АПД. Записано від Піщаної Ніни Семенівни (1923 р.н.) в с. Красносілля (Мордва) Чигиринського району. 1995 р.
4. АПД. Записано від Телятник Ярини Варивонівни (1905 р.н.) в с. Суботів Чигиринського району. 1997 р.
5. АПД. Записано від Лебеденко Наталії Іванівни (1963 р.н.) у с. Галаланівка Чигиринського району. 2009 р.
6. АПД. Записано від Мотайленко Ганни Назарівни (1926 р.н.) в с. Розсошинці Чигиринського району. 1995 р.
7. АПД. Записано від Онуфрійчук Марії Федорівни (1926 р.н.) в с. Розсошинці Чигиринського району. 1995 р.
8. АПД. Записано від Дудник (Вусатої) Євдокії Степанівни (1922 р.н.) в с. Тіньки Чигиринського району. 1996 р.
9. Центральна наукова бібліотека Національної академії наук України (далі – ЦНБ НАНУ). Інститут рукопису. – 61,768. (Архів А.Кистяковського. Привилей короля Станіслава Августа Вольного городу Чигирину.)
10. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1880. – т. 1.
11. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА) України у Києві. – ф. 2227. – оп. 1. – спр. 152. (Виписи з привілеїв, лострацій до історії Чигирина).
12. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.
13. ЦНБ НАНУ. Інститут рукопису. – 61, 1567. (Перепись населення українських городів XVII ст. Архів А.Кистяковського). Копія з рукопису Московського архіву Мін. Юсту. 1666 р.).
14. Логвин Г.Н. Чигирин. Суботів. – К., 1954.
15. Бажанова Т. Малюнок Чигирина з Літопису Самійла Величка: спроба історико-містобудівної інтерпретації. // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2002. – №2.

УДК

Олена Крушинська, к.х.н., автор проекту
“Дерев’яні храми України” (www.derev.org.ua),
м. Київ

ВОДЯНИЙ МЛИН В КУПИНІ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

У селі Купин Городоцького району Хмельницької області на річці Смотрич, зберігся унікальний водяний млин, заснований ще у XV ст. На зламі XIX-XX ст., із метою модернізації млина, було створене акціонерне товариство за участі власника млина та усіх трьох національних громад містечка. Млин перебудували, а обладнання фірми Даверіо-Цорих закупили у Швейцарії. Крім млинарського обладнання, турбіна рухала токарський, фрезерний та свердловальний верстати, динамо-машину.

Одна з важливих деталей турбіни зламалася, і млин перестав діяти у 2005 році. Поки процес занепаду ще не зайшов далеко, вкрай необхідно знайти кошти для ремонту і повернення млина в діючий стан.

Діючі водяні млини нині є великою рідкістю. До травня 2005 року серед них був і млин в селі Купин (фото 1, 2), унікальний своєю історією. Низка присвячених йому статей, вийшла у пресі [1, 2]. Додаткову інформацію про історію млина та його актуальний стан нами було отримано у мельника, Володимира Калатіна (фото 3), під час відвідин Купина, на початку жовтня 2009 р.

Село Купин розташоване у Хмельницькій області, за 8,5 км від районного центру – містечка Городок. Через село протікає річка Смотрич, лівий доплив Дністра, одна з найвідоміших малих річок Поділля. У своїй нижній течії ця річка утворила славнозвісний каньйон, на якому постало місто-фортеця Кам'янець-Подільський.

Ділянка Смотрича у межах Городоцького району належить до середньої течії річки. Тут річка, порівняно з верхньою течією, вже починає набувати каньйоноподібної форми. Береги подекуди скелясті – в межах Купина біля русла річки спостерігаються відслонення вапняків та аргілітів. У минулому природний перепад висоти і зазначені відслонення твердих порід уможли-

вили створення загати і ставка з наступним роздвоєнням русла річки. Основний, лівий рукав річки проходить по верх відслонення, утворюючи водоспад заввишки до 3,5 м і завширшки до 15 м (фото 4).

Цікава пам'ятка старовини збереглася трохи вище водоспаду – це невеликий мурований міст (фото 5). Там, де облетіло цементне покриття XX ст., проглядає старовинна кладка. За переказами, цей міст було побудовано за часів турецької окупації Поділля, отже і називають його "турецьким". Мешканці села переказують, що раніше русло проходило інакше, і водоспад був на іншому місці, але його "сильно проривало"; тоді русло штучно посунули саме так, щоб воно проходило по верх твердих порід. Від основного русла було прокопано короткий обвідний канал, щоб правий рукав річки направлявся на млин. Перед мостом і на обвідному каналі перед млином влаштовані шлюзи для регуляції потоку води.

Перша згадка про млин на цьому місці сягає 1455 р.,

1. Видляд млина з боку нижнього ставка.
Фото автора, 2009 р.
View of the mill from the lower pond. Photo by the author, 2009.

2. Інтер'єр першого поверху млина. Фото автора, 2009 р. The mill ground floor interior. Photo by the author, 2009.

3. Мельник Володимир Федорович Калатін прагне відновити роботу млина. Фото автора, 2009 р. The miller Volodymyr Kalatin is willing to return the mill into action. Photo by the author, 2009.

і тепер ця дата прикрашає фасад нині існуючої споруди. Очевидно, що за кілька століть млин неодноразово перебудовувався, але докорінно новий етап в його історії розпочався наприкінці XIX ст. У 1890-х рр. було вирішено провести капітальну реконструкцію млина. На той час він належав поміщику, барону фон Гильдебранту, який здавав його в оренду місцевим мешканцям. Варто зазначити, що це нині Купин є глухим селом, а в той час він був містечком, де, крім млина, було кілька десят крамниць, шість гончарних заводів, цегельня, аптека, однокласне училище, волосне і міщанське правління, сільський банк, чайна з читальнею, шість заїжджих дворів [2].

До створеного задля модернізації млина своєрідного "акціонерного товариства" власник вклав сам млин, а міщани – кошти на реконструкцію. Гроші збирали всі три громади містечка: українська, польська та єврейська. Обладнання вирішили придбати у Швейцарії.

Досить численна "делегація" від містечка вирушила до Цюриха, везучи із собою торбинку із золотими червінцями. Функцію перекладача виконував один з купинчан, який мав гімназичну освіту й володів німецькою та іншими мовами. Пізніше його разом ще із кількома подільцями лишили стажуватися на одному зі швейцарських млинів. А вже після повернення в Купин вони мали самостійно встановити й експлуатувати складне обладнання, а при потребі – вміти його відремонтувати.

У Швейцарії купинська делегація вибрала і придбала обладнання фірми Даверіо-Цюрих – її логотипи німецькою та російською мовою добре видно на устаткуванні (фото 6). У наш час, ця фірма вже не існує, а відомості про неї нам не вдалося знайти навіть за допомогою наших колег із Західної Європи – фахівців з млинарства. Єдине свідчення про те, що колись фірма Даверіо була доволі респектабельною, було знайдено автором цієї статті абсолютно випадково, при пере-

4. Водоспад на основному, лівому рукаві р. Смотрич. Фото автора, 2009 р. A waterfall on the main, left tributary of the river Smotrych. Photo by the author, 2009.

5. "Турецький міст" вище водоспаду. Для забезпечення греблі від прориву перед мостом знаходиться "опуст", який при потребі піднімають або опускають. Фото автора, 2009 р. The "Turkish bridge" upstream from the waterfall. To avoid the dam failure there is a lock before the bridge that can be moved up or down when needed. Photo by the author, 2009.

гляді творів... славнозвісного Альфонса Мухи. Один з найвідоміших у світі представників стилю модерн, він працював у кількох напрямках: як живописець, театральний художник, ілюстратор, дизайнер і плакатист. Зокрема, він створював і численні рекламні плакати. На одному з них ми і звернули увагу на напис G. Daverio Zurich. Не викликає сумніву, що це та сама фірма, чие обладнання примандрувало до Купина. На плакаті зображено дівчину, яка тримає в руках серп і сніп хлібних колосків, що цілком очевидно символізує галузь спеціалізації фірми Даверіо.

Закуплене обладнання зайняло кілька залізничних вагонів. Цікаво, що двоє з купинчан, які супроводжували ешелон, змогли ще й підзаробити на цьому. Російські революціонери, які у той час залюбки базувалися в Цюриху, познайомилися зі своїми земляками й “зметикували”, що ящики з устаткуванням прекрасно підходять для переправки нелегальної літератури в Росію. Двоє купинчан-поляків спокусилися на гарно оплачувану пропозицію й потай від інших сховали газети й брошури поміж млинарським обладнанням. Після успішного перевезення через кордон і передачі літератури замовнику все одно в закутках залишилося чимало брошур. Згодом купинчани раз по разу витягали їх з-поміж устаткування, коли розпаковували ящики [1].

Ешелон прибув на станцію Дунаївці, а звідти об-

ладнання цілий рік поступово перевозили волами й кінями до Купина, що знаходиться за тридцять кілометрів. За той час, що делегація провела у Швейцарії, в Купині вже підготувалися прийняти нове обладнання – для нього прибудували додатковий корпус. Також була збільшена й укріплена гребля. Всі роботи виконувалися власними силами всіх трьох згаданих вище громад містечка. Модернізований млин (як і планувалося) знаходився у співвласності, а безпосередньо управляв ним орендатор, якого призначали на загальних зборах. Прибутки від млина розподіляли у встановлених пропорціях.

Крім власне млинарського обладнання, що дозволяло отримати борошно шістнадцяти видів і близько двадцяти видів круп, чавунна турбіна, встановлена замість традиційного колеса, рухала токарський, фрезерний, розточувальний та свердлувальний верстатки, а також потужну динамо-машину. Тому навіть у найскрутніші роки громадянської війни в Купині завжди була електрика. Електрогенератор вийшов з ладу під час II світової війни, коли німецькі солдати, перед приходом Червоної армії спробували вивезти устаткування млина. Це їм не вдалося, але кілька важливих деталей від електрогенератора пропали, що унеможливило його ремонт.

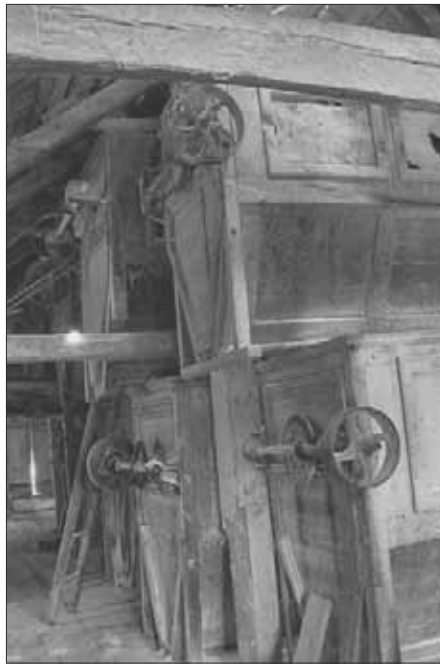
Зупинимося детальніше на млинарському облад-

6. Рекламний плакат фірми Daverio Zurich створив чеський художник Альфонс Муха, один з найвідоміших у світі представників стилю модерн. Advertisement poster of Daverio Zurich company was created by the Czech painter Alphonse Mucha, one of the greatest modernists worldwide.

7. Фірмовий знак. Фото Ігоря Хоми, 2006 р. Trade mark. Photo by Ihor Khoma, 2006.

8. Вальцеві млинарські верстатки. Фото Ігоря Хоми, 2006 р. Roller mills. Photo by Ihor Khoma, 2006.

9. Плакат, що нагадує про небезпеку травмування при спробі очищення вальцевих механізмів руками, без спеціальних пристроїв. Фото автора, 2009 р. A poster reminding of the danger of being injured when trying to clean the roller mechanism manually, without using special instruments. Photo by the author, 2009.

10. Апарати для висівання. Фото Ігоря Хоми, 2006 р. Sifters. Photo by Ihor Khoma, 2006.

11. Зернодробилка з віброючим дном. Фото Ігоря Хоми, 2006 р. A corn-crusher with a vibrating bottom. Photo by Ihor Khoma, 2006.

нанні (фото 8-10). Купинський млин належить до модерних на той час вальцевих млинів із системою сортового помолу (за німецькою термінологією *Kunstmühle*) [3]. Це означає, що його обладнання включає три основні частини: для очищення збіжжя, розмолу та висівання. Верстат з однією парою рифлених вальців (фото 8, на першому плані) служив для грубого помолу зерна. Другий тип вальцевого верстату (фото 8, на задньому плані) мав дві пари вальців – пару рифлених та пару гладеньких, на яких проходило лущення або розмелення крупи. На фото 9 зображено плакат, що нагадував працівникам про техніку безпеки при очищенні вальцевих механізмів. Пшениця розмелюється до муки через крупу, яку можливо просівати, чистити і сортувати повітрям, відповідно до маси частинок. Відсортована та вичищена пшениця розминається вальцями на білу муку. Висівання забезпечують спеціальні агрегати (фото 10, нижні апарати) – восьмигранні сита, що обертаються. Над ними знаходяться апарати для попереднього висівання (фото 10, верхні апарати), на яких відокремлюються найгрубіші частинки, щоб вони даремно не обтяжували сита. На фото 11 видно насипний кіш зернодробилки, в нижній частині якої знаходиться віброюче дно.

Як розповідає мірошник Володимир Федорович Калатін, який багато років працював на млині, на початку 2000-х рр. попит на його послуги впав. До того млин працював у три зміни – збіжжя привозили з усіх навколишніх сіл. Але згодом у них з'явилися сучасні млини, що працювали на електриці або на дизпаливі, і купинський млин став обслуговувати лише своє село, виробляючи за день до двох тонн борошна. Але найгірше сталося у травні 2005 року – луснула чавунна турбіна, і млин зупинився. Ремонт млина ніхто не хотів оплачувати: ані сільрада, ані орендне підприємство "Левада", у віданні якого знаходився млин. За кілька років занепаду і будівля млина вже стала потребувати ремонту. Щодо обладнання, то необхідно відремонтувати турбіну та придбати бронзові болванки, з яких майстри могли б виточити потрібні деталі для обладнання, які за сто років вже зносилися, відновити ремінні передачі та інше. Пан Володимир каже, що він прагне відновити роботу млина, і якби

мав можливість, давно відремонтував би його своїм коштом. Лімітує лише фінансування – мельник твердить, що ремонтні роботи він міг би виконати самостійно з кількома помічниками.

Купинський млин – найперспективніший кандидат на інвестування спонсорських коштів у відновлення, адже він може бути використаний водночас і за призначенням, і як унікальний туристичний об'єкт. Додатковим фактором є розташування млина у надзвичайно мальовничому ландшафті, неподалік від водоспаду. Наявність цих двох пам'яток, інженерно-технічної та природної, є цілком достатньою передумовою для розвитку зеленого туризму у депресивному подільському селі.

1. Полухович Д. Жорна й історія // Дзеркало тижня. – № 2 (530) 22-28 січня 2005 р.
2. Василевський М. Річка "у запряжці" // День. – №103, – 26 червня 2007 р.
3. Urbánek R. Vodní mlýny a posuzování jejich hodnot // Zprávy památkové péče. Ročník 69. – 2009. – číslo 2. – s.21-28.

УДК 94(477.46) : 621.22.3.5

Хаврусь Сергій

заслужений працівник культури України,
завідувач літературно-меморіального музею
І. С. Нечуя-Левицького
смт. Стеблів

ВОДЯНІ МЛИНИ НАДРОСНЯ

Статтю присвячено традиційному водному млинарству на Корсунському Надроссі. Автор на основі спогадів, писемних джерел та художніх творів відтворює неповторну млинарську атмосферу кінця XIX – початку XX ст. Розповідається про відновлення водяного млина у смт. Стеблів.

У своїй краєзнавчій розвідці я прагнув розкрити тему водяного млинарства у мальовничому Надроссі, у славленому класиком української літератури Іваном Нечуєм-Левицьким. Цей край належить до Правобережної України і знаходиться у лісостеповій зоні. Рельєф нашого краю тісно пов'язаний з геологічною будовою Східноєвропейської платформи, у межах якої виходить на поверхню знаменитий на весь світ Український кристалічний щит, що тягнеться від Білорусі до Азовського моря і має ширину близько 500 кілометрів. Надросся – це пересічена місцевість, на якій є пагорби, скелі, яри, байраки, долини, ліси, річки.

Водні ресурси України складають в основному річки, з яких понад сто перевищують довжину 100 кілометрів. Саме до таких водних артерій належить наша Рось. Свій початок вона бере біля с. Ординці на Вінниччині і впадає у Дніпро неподалік від села Хрещатик на Черкащині. Загальна довжина Росі, як подають енциклопедичні довідники, становить 346 кілометрів. [1, 494]. Біля містечка Корсуня, за свідченням І. Фундуклея, Рось поділяється на два рукави, утворюючи при цьому кам'яний острів, який обступають з обох боків скелясті береги. Є підстави гадати, що автор, описуючи нашу знамениту річку, не був у Стеблеві. Адже Рось роздвоюється не тільки в Корсуні, а й у Стеблеві, утворюючи відповідно острів Замок (до речі, у Стеблеві новоутворене русло називається Самовількою, а в Богуславі – Свавількою). Ці топоніми походять від українських слів “самовільна” і “свавільна”.

Високі бескидні береги Росі стримували великі розливи її вод під час весняної повені. Води затопляли поля нижче Корсуня, у районі Гарбузина, де розливи бували шириною 300 сажнів, тобто понад півкілометра. Так, навесні 1845 р. росьова вода піднялася в Корсуні (а значить, і в Стеблеві) до 5 сажнів (близько 10 метрів) над звичайним своїм рівнем. “Взагалі розливи цієї ріки за стрімкістю її течії бувають занадто руйнівними”, [2, 606] – до такого висновку приходять І. Фундуклей. Особливо руйнівною була повінь на Росі 1956 р., коли з метою захисту доколишніх населених пунктів, були задіяні військовики – авіація й сапери.

На Росі споруджено кілька гідроелектростанцій: Корсунь-Шевченківська, Стеблівська (найбільша в Україні міжсільська), Богуславська й Дибинецька. А в минулому тільки на території Корсунщини й Стеблівщини на стрімкій течії Росі було споруджено близько 40 водяних млинів. Це свідчить про те, що Роський льодовиковий язик та Український кристалічний щит сприяли утворенню оригінального русла річки з численними притоками, рукавами й островами, які обмивала швидкоплинна течія з водоспадами й водоворотами, де вельми зручно було зводити водяні млини.

Іван Нечуй-Левицький, описуючи надроссянський край, також робить історичний екскурс у його геологічну добу. Вся Канівщина, за словами письменника, від берега Дніпра вкрита крутими горами, але най-

вищі з них розташовані у південній частині цього краю, де річка Рось прорізує гори і кам'яний шар, обставляючи обидва береги високими скелями. Земля у цій місцевості наче схопилася пухирями й бульками, коли кипіла й клетотіла, захопнувши “саме тоді, як добре вбилося в ключі” [3, 442].

Говорячи про мальовниче Надросся, класик української літератури показує заселеність його і наявність водяних млинів. “Вся сторона, – пише автор у першому варіанті повісті “Кайдашева сім'я”, – густо засипана селами, як рясні яблуні яблуками... З'їдеш з крутої гори в глибокий яр, і перед тобою на всі боки неначе одчиняються ворота між крутими горбами, а через ті ворота виглядають то села з зеленими садами та городами..., то зелені бані церков, то зелені байраки...”

А там по другий бік шляху між горами в'ється Рось од Стеблева до Корсуня; понад Россю скрізь млини, коло млинів високі верби, хати з зеленими огородами...” [3, 442].

А яку життєву й поетичну картину змалював коло водяного млина над мальовничою Россю великий майстер художнього слова І. Нечуй-Левицький у тій же повісті “Кайдашева сім'я”, коли Лаврін зустрів тут свою зорю – красуню Мелашку! До речі, млини та їх околиці у той час були для селян-трудівників також своєрідними місцями відпочинку, цікавих зустрічей та залиць парубків до дівчат. Отож, письменник на початку п'ятого розділу класичної повісті розповідає, як одного разу перед зеленими святками Кайдаш послав Лавріна до млина. Коли Лаврін запряг воли, батько виніс з комори два мішки жита і поклав на віз. Лаврін рушив з двору, виїхав із с. Семигір. Далі дорога пролягла понад Россю. Млин був коло Богуслава. І. Нечуй-Левицький, як досвідчений письменник-краєзнавець, досить докладно описує цю будівлю, що має не тільки естетичну, але й наукову вартість: “За Россю під високою скелею блищав на сонці новий гарний панський млин, увесь обтесаний, обмальований, як цяцька, з покрівлею з дощок, з двома вікнами, з білими стовпами, навіть з ганком. Четверо коліс неначе залюбки та за іграшки крутились на ясному сонці й сипали бризками на всі боки. Вода гула на лотоках, шуміла білою піною нижче од коліс, бризкала ніби туманом, в котрому неначе грали в хрещика маленькі веселки” [3, 349].

І навіть в одному із своїх перших оповідань 1868 р. “Рибалка Панас Круть”, змальовуючи своїх стеблівських і богуславських земляків, Іван Семенович вдається до описів місцевої поетичної природи й річки Росі, при цьому неодмінно звертаючи пильну увагу на велику кількість водяних млинів: “Гляньмо ж з міста назив, на Рось і на Заросся. Як же там хороше, як чудово!..

Розлилась Рось рукавами й рукавцями поміж зеленими острівцями, розсипалась по камінні, переливаючи білу хвилю з каменя на камінь, то вигинаючи воду, наче шию лебедина, то розбиваючи її білими

краплями в білій, як пух, піні. А там далі знов зійшлися скелі до берегів, знов піднялися над водою гори...

Нанизу од гатки ходить по Росі важкий порон на товстій додолі; греблі з тарасу помережили річку, наче чорними шнурками або стежками. Водяні млини, попритулювавшись до високого каміння, поховавшись під зеленими вербами, крутять день і ніч чорними колесами. На греблях на пороні сновигають і вештаються люди, як комашня” [4, 104 – 105].

Вище наведені описи водяних млинів письменно-ком-реалістом настільки правдиві й докладні, що по них (при потребі) можна успішно відбудувати ці корисні господарські споруди.

А ще про один з таких водяних млинів на Росі в сусідньому від Стеблева Богуславі І. Нечуй-Левицький розповідає дуже цікаву, але й водночас прику історію у своїх спогадах “В богуславськiм училищі”. Адже майбутній письменник навчався в тамтешній “бурсі”, що існувала при монастирі, сім років. Що й казати: добротний був той монастирський млин, де виробляли борошно не тільки ченці, а й жителі навколишніх сіл. “Ігумен Феодор, – пише І. Нечуй-Левицький, – поставив на Росі млин на троє коліс саме проти нашої квартири на кінці Шума, де на камінні на неглибоких місцях була перекинута гребля з т`арасу та каміння на супротивний порожній берег” [5, 53 – 54].

Потім письменник розповідає про те, як білоцерківський граф Браницький розпочав судовий позов на ігумена, щоб зруйнувати млинову греблю та відібрати від монастиря тутешній хутір із лісом. Тож одного дня, коли школярі йшли на уроки, то побачили, “що за Россю на кінці греблі вештаються чоловіки з сокирами й рубають хворост і т`арас на греблі, скидають усе це в воду, і воно пливе за водою...”. При цьому І. Нечуй-Левицький згадував про те, що гребля була розкидана, вода ринула в порожнє місце, а млинові колеса зупинилися і стояли нерухомі. Монастир, за свідченням письменника, з того часу зубожів. Млин купили євреї, розібравши його, поставили нижче на Росі, в с. Хохітві.

А кому з читачів не відомі хрестоматійні описи природи з класичної повісті І. Нечуя-Левицького “Микола Джеря”? Вже перші рядки її першого розділу розпочинаються прекрасним пейзажем з тихою річкою Роставицею. А ось третій розділ повісті письменник присвятив рідному Стеблеву. І знову зірке око живописця слова помічав великий водяний млин: “Микола з товаришами помандрував на сахарні в Канівщину, в Стеблів. Він ішов не великим битим шляхом, а через малі села понад Россю, не великими дорогами, щоб не стрінуться з вербівськими людьми або й з своїм паном.

У Стеблеві, де кінчається містечко, де Рось виринається з тісних берегів, обставлених скелями, є дуже гарне місце. Там Рось минає чималий скелистий острів Замок і знов зливається з своєю Самовілкою...

На острові під кам’яною стіною притуливсь здоровий питель на два етажі і трохи не достав покрівлю до верху скелі. Коло самого питля з берега на острів висів перекинаний місток з поренчатами. Місток висить високо над Россю, прикований залізяками до скель на обох берегах Росі. Під ним шумить і б’ється об каміння біла водяна хвиля. Просто по Росі вгору видно високі скелісті покручені береги, а там далі над самою скелею, що зветься Спас, стоїть церква серед зеленого дерева, котру видно наче через кам’яні ворота” [3, 69–70].

Думається, що вище наведена характеристика надросянського краю з історико-географічного погляду краще допоможе розкрити тему даної краєзнавчої розвідки і на основі документальних джерел та спогадів очевидців.

Отже, млинарство – це борошномельна промисловість, одна з найважливіших галузей харчової промисловості. В Україні перші водяні млини відомі із кінця

ХІІ ст., а вітряні – із ХVІ ст. Млинарство на Корсунщині, за свідченням науковця і краєзнавця Тетяни Полякової, вперше згадується в польських люстраціях 1616 і 1622 рр. [6, 42]. Тетяна Юрївна також виявила в архівах інші матеріали, що проливають світло на сторінки історії млинарства в надросянському краї. Так, 25 травня 1653 р. була укладена угода між братами Шупиченками щодо батьківського млина на річці Росі в районі Нижні Буки (Боки). 22 червня 1671 р. гетьман Петро Дорошенко видав універсал, за яким Мошенському монастирю було подаровано млин під назвою “Квачуг”, що знаходився на річці Росі в Стеблеві. У 1616 і 1622 рр. козацьке сотенне містечко Стеблів належало до Корсунського староства. Зокрема в 1622 р., давало 20 флоринів чиншу. Оренда млинів і корчми – 300 флоринів. [7, 62]. Подорожуючи Україною у 1781 – 1783 рр., європейський географ-мандрівник Ж. А. Мюнц занотував у своєму щоденнику, що в Корсуні 1781р. він нарахував дюжину (12) млинів, які розташовані поміж скель на річці Росі і працюють взимку та влітку [6, 42].

Співавторка розвідки “Млинарство” [6, 42 – 44] Т.Ю. Полякова спостерегла також інші цікаві факти, які свідчать про розвиток цього виробництва в нашому краї. У 1789 р. на річці Росі в районі Корсуня було 6 млинів (всі вони вірогідно належали власнику староства). На початку ХІХ ст. (до 1827 р.) на території Корсуня налічувалось вже 20 млинів, які мали 28 поставів для помелу пшениці й жита та 17 – для товчення проса. Ще 1 млин на 2 борошномельні постави стояв на потоці Корсунці, неподалік її впадіння в річку Рось.

Кількість млинів на території Корсуня, за свідченням Т.Ю. Полякової, з часом змінювалась. Відомо, що у 1862 р. на річці Росі налічувалось 2 панські млини: Тартацький (5 десятин 1110 квадратних сажнів землі) і в урочищі Гончариха (19 десятин 949 квадратних сажнів). Млини обслуговували тільки економії маєт-ку. Селянський хліб мололи на млинах, які належали більш заможним корсунцям, але розташовувались на панських землях. У документах того часу записано: “Макар та Іван Ляшенки, Іван Вишнюк, Марко Радченко та Харитон Фесенко, Артем Денисенко та дворові люди Влас і Нестор Берегові, Гордії Моргуненко мають млини, всього 6 по р. Росі” [6, 43]. У с. Нетребці власником млина був селянин Корній Ковтун, у с. Таращі – селянин Марко Мирончик, у с. Кичинцях – селянин Григорій Шаблій. Прибутки від млинів розподілялись таким чином: 2/3 – поміщику і 1/3 – їх власникам. Млини ремонтувались матеріалами з панських лісів, механізми – за рахунок власників.

У 1880 р. у Корсуні працювали борошномельний млин на станції Корсунь (2 робітники) та крупчатоциліндричний млин (10 робітників). Останній був побудований у 1874 р., а 1880 р. дав продукції на 78300 рублів. Працювала в Корсуні й круподерня (2 робітники). За даними на 1900 р. у Корсуні було 9 водяних звичайних млинів, які належали князеві Лопухіну-Демидову (один знаходився у віданні конторимаєтку, а решта були віддані в оренду місцевим євреям). У селах Корсунщини працювали млини в такій кількості: Квітки, Драбівка – по 4, Шендерівка – 3. У більшості сіл діяли млини-вітряки: у Завадівці – 18, у Сахнівці та Черепині – по 14, у Сотниках – 9. Були вітряні млини в інших селах Корсунщини.

У 1902 р. у Сахнівці діяв паровий млин, власниками якого були місцеві селяни Яків Трифонович Філоненко та Андрій Юхимович Костиренко. У Стеблеві з 1885 р., крім 6 водяних млинів та 1 вітряка, діяли ще крупчастий млин, де працювали 20 робітників, та великий вальцювальний млин. Останній належав княгині О.В. Лопухіній-Демидовій, і в ньому працювало 20 місцевих селян. У той же час на річці Росі в Стеблеві і на його околицях існували 1 семириківський і

Водограй на Росі.

2 мельниківські водяні млини, 2 олійниці й 3 круподерні при них.

На хуторі Хльорівці у 1906 р. поміщиком із села Миколаївки бароном С.Е. Штейгером, предводителем Канівського дворянства, був побудований вальцювальний млин ("Питель"). Разом з ним була олійниця. Вальці, жорновий камінь, драч та окремі механізми олійниці приводила в рух водяна турбіна. Приміщення млина й оселі хльорівців у 1920–1930-х рр. освітлювались за допомогою електрогенератора, що мав водяний привід. У 1951 р. під час спорудження Стеблівської гідроелектростанції Хльорівський млин був розібраний і перенесений у Стеблів. Працював на електроприводі.

Нині у Корсунь-Шевченківському районі працюють млини відкритого акціонерного товариства "Корсунь-Шевченківське хлібоприймальне підприємство", а також млини на електричних приводах у селищі Стеблеві, селах Деренівці, Квітках, Драбівці та інших.

Із усіх перелічених вище водяних млинів мені, як авторові цієї розвідки, найбільше відомий Хльорівський "питель", біля якого я малим виростав, молоз з матір'ю житне борошно, пастухував, купався і вудив рибу. А тому мені хочеться розповісти про це рукотворне диво докладніше. Адже млин – це не тільки необхідний засіб виробництва борошна з метою випікання хліба, як основного продукту харчування людини, а й важливе місце для її спілкування.

ГЕС. Стт. Стеблів.

Давно це було – відразу по війні. У вдовиній хаті не стало ані пилинки борошна, ані окрайця хліба. Отож, не дочекавшись жнив, мати взяла серп та й пішла на свою невеличку ниву жати ще недозріле жито. Нажавши кілька снопів, а може, й п'ятку та висушивши їх на щедрому червневому сонці, обмолотила ціпом. А як провіяла на вітрі той пуд безцінних зерен, то понесла в домотканому пасастому мішку до Хльорівського млина, що був тоді за горою, неподалік од рідної Миколаївки. Тоді ж таки взяла з собою й мене, семилітнього хлопчика. Скільки-то радощів було!..

Велике цегляне приміщення млина ховалося під розкішними хльорівськими вербами чи не в наймальовничішому місці всієї нашої тихоплинної Росі. Тут її перегорджувала довга земляна гребля з двома дерев'яними заставками, де пінилися-вирували кришталевою водою два

диво-шуми. А ті шуми розділяла довга-предовга коса з митого-перемитого піску. Нашим голопузком пастухам було де вволю купатися й впікатися на сонці. Вище по руслу – чудовий гайок, якого хльорівці називали "лужком". За гайком – зелений мочар та овіяна легендами Бабина гора. А в затінку під крилатими берестами воли круторогі ремигали, жумряючи запащене сіно з возів, закиданих меливом. Тітки голосно балакали, дядьки густо диміли тютюном-самосадом. І їм у такт стиха гуркотіла-воркотала дужа водяна турбіна, що ховалася за високою металевою решіткою. А через ту решітку струмувала-цідилася трудівниця Рось. На той час у мої дитячій уяві чомусь постали Нечуєві образи – щиро закохані Лаврін та Мелашка з "Кайдашевої сім'ї", які, як відомо, зустрічалися над замріяною Россю, саме коло млина-кременина. А ще я запримітив тоді на фронтоні млина збоку річки викладену з цегли дату: "1906".

У Хльорівському млині був жорновий камінь для звичайного мелива, а також устаткування для виготовлення борошна-вальцьовки. Тут же – драч, який переробляв із проса пшоно, а з соняшникового насіння – зерно, з якого били смачну підсмажену олію в тутешній олійниці. Що й казати: гарний млин був у Хльорівці, бо в ньому й гарні мірошники були. І, як на диво, з промовистими прізвищами – миколаївці Сарій та Клим Мельники, москаленець Степан Мельниченко. Мабуть, їх давні прашури теж мірошникували. А ще олійники Дмитро Шестопап та Василь Лихітько... Добра слава про Хльорівський млин ширилася по багатьох селах тодішньої Київщини, а нині Черкащини.

Та ось 1951 р. це підприємство було розібране у зв'язку з будівництвом Стеблівської гідроелектростанції. Хльорівська екзотика, що оточувала млин, опинилася під водою. Устаткування, за винятком водяної турбіни, було перевезене до Стеблева, на його західну околицю.

Невдовзі підприємство відновило свою роботу за допомогою електропривода. Колгоспники з місцевих сіл почали знову привозити зароблене на трудодні зерно до прославленого у всій окрузі млина. Пам'ятаю, уже юнаком і мені довелося вальцювати пшеницю, зароблену пастушиною працею у місцевому колгоспі "Жов-

тень". Із того гарного, білого та м'якого, як пух, борошна моя мати, мабуть, уперше після війни напекла смачних та рум'яних паляниць. До цього ми задовольнялися тільки житніми буханцями, спеченими в печі на висівках чи капустаєних листках. Правда, були ще перепічки й "вихватні" або "хватопеки", як їх часом називали господині.

Понад десять літ у Стеблівському млині трудівники села і борошно мололи, і пшоно дерли, і гречані крупки виготовляли, і олію били... А десь наприкінці 1960-х рр. про це надто корисне підприємство чомусь забули. Його приміщення поволі перетворювалися у звичайні склади, а бувало, що й так пустували. Деяке обладнання розмонтували, а те, що залишилося, почало припадати пилюкою, застарівало, ламалося.

Минув тривалий час, поки добрі господарі нарешті згадали про млин. Повернулися до цього вкрай необхідного діла обличчям. Щоправда, довго довелося шукати спеціалістів, які б змогли взятися за відновлення устаткування, а ще довше доводити його до робочого стану. До речі, ремонтували устаткування такі не спеціалісти-фахівці, а любителі-ентузіасти, які взагалі люблять техніку і свято шанують працю хлібороба.

Так, Іван Омелянович Усенко (свого часу) працював комбайнером і трактористом місцевої машинно-тракторної станції, автомеханіком у стеблівському колгоспі і майстром виробничого навчання профтехучилища №9. Після відновлення Стеблівського млина він став вальцювальником. Крупчатником працював зарічанець Василь Макарович Литус. Та ще вибійник Юрій Семенович Авраменко і вагар Василь Васильович Логвиненко. Ось і весь тодішній штат.

Але щоб цьому невеличкому трудовому колективу була робота, довелося багато попрацювати саме І.О. Усенку й В.М. Литусу. Реконструкція підприємства тривала цілих два роки. Деякі невіри, так ті прямо дорікали: "Навіщо тобі, Омеляновичу, оця рухлядь здалася? Чи для тебе не знайдеться кращого діла?.."

Проте Іван Омелянович не з тих, щоб отак відразу й спасувати. Куди він тільки не звертався за порадами й допомогою: відвідував старих бувалих мірошників у сусідніх селах Сидорівці, Щербашенцях, Бівцях. Разом з Василем Макаровичем побували в Городищі, звідки їм передали майже повністю зношене обладнання для круподерки. Та хлопці реставрували всі частини, а згодом почали виготовляти високоякісні гречані крупки.

Довелося також виїздити в різні місця, де стояли покинуті напризволяще млини. Побували і в Корсунці Тальнівського району, де на річці Гнилий Тікич зберігся стародавній млин. "Не млин, – казав Іван Омелянович, – справжнісінький тобі музей. Там аж одинадцять вальцювальних агрегатів, а приміщення яке оригінальне..." Саме тут добрі люди наділили стеблівцям розсів і сепаратор для вальцювального устаткування. А в преславному Путивлі, що на Сумщині, роздобули ще один розсів і два сепаратори. Хоч усе це устаткування було теж занехаяне і потребувало серйозної реставрації, І.О. Усенко і В.М. Литус впоралися і з цим завданням. І це тоді, коли ніхто з них ніколи не мав бодай найменшого відношення до мірошницької спеціальності. Та гору взяла, як і належить, їх хліборобська совість, жагуча допитливість і велика працелюбність.

Та хіба тільки це? У Стеблівському млині були відремонтвані, їхніми ж зусиллями, приміщення, повністю перероблено трансмісію на другому поверсі: викинули багатопасову передачу, обладнавши індивідуальний привід. А на жорновому млині довелося замінити великі й незграбні, ще прадідівські трибки з дерев'яними "кулаками", подібні до вітрякових. Бо ті ж такі "кулаки" під час роботи швидко зношувалися, їх часто-густо розшатувало й вибивало. Це на досить

тривалий час припиняло роботу млина. І тут хлопці зробили пряму передачу. Реконструкція за рацпропозицією І.О. Усенка дала змогу помітно зекономити електроенергію, прискорити роботу жорнового каменя і, таким чином, значно збільшити виробництво борошна і дерті.

Незабаром було введено в дію ще й драч для виробництва пшоно. Щоправда, його робота потребувала певного вдосконалення, що також успішно здійснили завзяті ентузіасти.

Електрообладнання на підприємстві виконали учні місцевого профтехучилища.

Після цього у Стеблівському млині, як і в давніші часи, стало завізно й гамірно. Сюди звернули жителі сіл: Яблунівки, Шендерівки, Комарівки, Заріччя, Миколаївки, Дацьок та багатьох інших. А, як відомо, де людно, там цікаві оповіді, дотепні жарти, веселий сміх. А той сміх, усі добре знають, – чудодійні ліки од усяких болячок. Ось, приміром, зароський характерник Володимир Сліпченко, лукаво зиркаючи на всі боки очима-тернинами, вже підступає до літньої заборовичанської витівниці, котра тримає в руках дишло візка:

– Слухайте, тіточко, підкиньте мене своїм "таксі" додому, на Заросся, або хоча б до центру містечка.

– А ти думаєш, – не підвезу? – відповіла та з перцем. – Поглянь-но, який віз широченний маю: хоч – сідай, хоч – лягай... От чи вистачить у тебе грошей на "таксу?.."

– Дам – що заправите. Та ви, бачу, постидаєтесь отакечки через усеньке село...

– Овва!.. Хоч би не так!..

– А на Шевську гору вивезете?

– Куди заманеться – туди й поправую. На те ж "таксі"...

І весело стало всім од таких жартів.

Одного разу в нашому млині побував із цікавості старий і досвідчений мірошник із с. Сидорівки. Оглянувши відновлене господарство, він сказав І.О. Усенкові: "Ти, Іване, вже забрав од мене помольців. А недавнечко ж приїздив за наукою..."

Встиг побувати тоді і я в нашому-таки млині, дорозумі мені ще з дитинства по хутору Хльорівка. Надер півтора пуда добротних гречаних крупів. А вагар, виписуючи квиток, з усміхом приказує:

– А гречана каша сама себе хвалить...

Скуштував я пухких вареників з вишнями та медом: стеблівська вальцювка – вищого ґатунку!

... Розмірено стукотить-виграє Стеблівський млин. Найщирішим струмом-золотом біжить-сиплеться з ковша біло-жовте диво всіх віків – життєдайне борошно. І радісно виспівує мірошникове серце. Він раз у раз наповнює блискучий коряк тим дивом, пробуючи на якість. Потім, підморгнувши напарникові, веселенько заведе:

Мельник меле, шеретує,

Обернеться – поцілує..

1. УРЕ. Видання друге. – К.: Головна редакція УРЕ, 1983. – Т. 9 (ПОПЛУЖНЕ – САЛУН). – С. 494.

2. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 606.

3. Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів: У 10 томах. – К.: Наукова думка, 1965. – Т. 3. – С. 442.

4. Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів: У 10 томах. – К.: Наукова думка, 1965. – Т. 1. – С. 104 – 105.

5. Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів: У 10 томах. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 53 – 54.

6. Полякова Т. Ю., Хаврус С. Л. Млинарство // Малий енциклопедичний словник Корсунщини. – Корсунь-Шевченківський, 2004. – Т. 2 (Л – Я). – С.42 – 44.

7. Хаврус С. Стеблів над Россю. – Черкаси: Кур'єр, 2004. – С. 62.

УДК 94(477.46) : 621.927.3

Бульба Катерина

старший науковий співробітник

Монастирищенського районного краєзнавчого музею.
м. Монастирище

МЛИНАРСТВО НА МОНАСТИРИЩИНІ

У статті розповідається про минувшину віцілого до сьогодення “одаєвського млина”, що у с. Сарни.

у с. Боровиця Чигиринського району. 2007 р.

*А на горі, з дитинства пам'ятаю,
У нас в селі стояли вітряки.*

Старий вітряк розкинув темні крила
І з пагорба вдивляється у даль...
Над ним хмарки пливуть, немов вітрила,
І сива вічність в двері загляда.
І згадує наш трудівник крилатий,
Яким потрібним був він для села:
З усіх кінців, з віддаленої хати
До нього стежка втоптана вела.
І струменіло життєдайне мливо
Із зерен жита й сонячних пшениць,
І жарту, й сміх лунав отут щасливий
З уст парубків й веселих молодичь.
Та відлетіли з журавлями роки,
Минулому немає вороття.
Стоїть вітряк на пагорбі високім,
Як пам'ятник і праці, і життя.

К. Бульба

Де і коли був вперше випечений хліб, ученим, мабуть, ще не вдалося установити. Але той факт, що вже в епоху неоліту існували засоби для розтирання зерна, свідчить про хлібопекарські вміння жителів території України ще в IV-III тисячоліттях до н.е. Лише на території Монастирищенського району сьогодні знайдені сліди 8-и трипільських поселень, а в них зернотерки.

Жорна (млинок, млинець, мельничка, крупник) – найдавніший пристрій для розмелювання зерна, ручний млинок. На Україні ще за середньовіччя почалося витіснення жорнів вітряками і водяними млинами. На кінець XIX – початок XX ст. вони побутували на селі лише пережитково. До них зверталися, коли було потрібно швидко одержати невелику кількість борошна, або для ритуального розмолу зерна на весільне печиво. Найпростіший варіант жорнів складався з двох вапнякових каменів, у верхньому з яких закріплювалася ручка (“погонич”), а посередині містився отвір (“горло”), куди сипали зерно. Ручкою обертали верхній камінь у горизонтальній площині, і він розтирав зерно на нижньому камені; по боках останнього сипалося борошно. У досконаліших варіантах камені були вмонтовані в обичайку (іноді у гніздо, видовбане у суцільній колоді), встановленому на станку-табуреті. Для висипання борошна був влаштований льоток (“мучник”). Ручку нерідко робили високою (веретено, мельон, жорнівка), і верхній кінець її кріпили у перекладину рами, що була споруджена над станком, або навіть у стелю хати чи сіней. У кінці XIX – на початку XX ст. деякі селяни обладнували жорна трансмісією, шестернями тощо. Там, де бракувало каменю, жорна виготовляли із дубових кряжиків, набиваючи їхню робочу поверхню металевими клинцями.

У епоху середньовіччя з'явилися механічні облаштування для помолу зерна – водяні та вітряні млини; із зародженням капіталістичних відносин у XIX ст. – млини-мануфактури, де для приведення в дію механізму використовувалася кінська або воляча сила, згодом – парові двигуни.

Водяні млини з'явилися на території України ще в XII ст, а з XIV ст. часто згадуються у давньоруських пам'ятках.

Водяні млини, як і інші господарсько-виробничі споруди, виникли в умовах натурального господарства й були нерозривно пов'язані з хліборобством. За часів феодалізму млини стали джерелом значних прибутків. Селяни і міське населення змушені були молоти зерно тільки на панських млинах, інакше накладалися штрафи. Існував звичай, за яким за помол збіжжя платили не грішми, а зерном.

Розрізняють водяні млини двох видів: колісні і мунтовчасті. Останні – це прообраз сучасної турбіни. У них на вертикальній осі були лопаті, розташовані під кутом. Потік води, потрапляючи на лопаті, змушував вісь із насадженими на неї жорнами обертатися. Це одні із перших примітивних млинів, які будувалися на ріках із сильною течією.

Колісні водяні млини бувають переважно двох видів: наливні і підливні. В Україні більшого поширення набули наливні млини, при яких ріка обов'язково запруджується. Воду пускають лотком на ринву (жолоб). Приблизно на половині віддалі від ринви до водяного дзеркала потоку обладнують вал з водяним колесом. Вода, падаючи на нього, заповнює по колу ящикки-кювети і своєю вагою обертає колесо. На рівнинних річках вода на колесо потрапляє завдяки створенню (з допомогою гребель) спеціальних водойм.

У підливному колесі замість ящикків розташовані лопаті. Колеса приводяться в рух течією води. Щоб такі млини працювали продуктивно, споруджували спеціальні греблі, які заходили далеко в ріку. Млини з підливними колесами були і плаваючі – переважно на Дніпрі, Прип'яті, Горині. Їх ставили на пором або два човни, які кріпили до берегів линвою.

Механізм дії всіх водяних млинів подібний. Їх обладнували у спеціальних будинках. У лісових зонах млини виготовляли з дерева, зрубні. Великі двоповерхові водяні млини в минулому були поширені на Волині. Деякі з них збереглися донині; до них підключені електродвигуни.

На території Монастирищини, за свідченнями старожилів, водяних колісних млинів була велика кількість (26), адже майже кожне поселення району знаходиться на невеликій річечці. Зокрема, багато млинів було в селах Коритні, Княжій Криниці, Лукшівці, Івахнах, Цибулеві, Шарнополі, Леськовому. До сьогоднішнього дня жоден із них, на жаль, не зберігся, залишилися лише греблі, насипані колись для установки млинів. У районному музеї зберігається макет водяного млина, за допомогою якого ми пояснюємо відвідувачам принцип його дії

Водяні млини глибоко увійшли не тільки в побут, а й у фольклор українського народу. Багато народних пісень, романтичних балад, казок, легенд, переказів пов'язані з ними. Про млин існують численні прислів'я та приказки: “Перемелеться – мука буде”, “На воді млин стоїть, та від води й гине”, “Одне око на млин, друге – на кузню” (про косооку людину).

Одаєвський млин, фото початку ХХ ст.

Вітряки у XVIII-XIX ст. були масово поширені на території України. Відомі села і містечка, поблизу яких їх було по кілька десятків: Ковалин (Київщина) – 20, Велика Сорочинця (Полтавщина) – 60, Піщане (Черкащина) – понад 250 вітряків. Це й зрозуміло, адже головним заняттям населення України було хліборобство.

Вітряки використовувались для розмелювання зерна на борошно, крупу, а також для викачування води для зрошення, як це було на Полтавщині. Тому народ з пошаною ставився до вітряків – великих помічників у праці. Багато переказів, повір'їв та легенд пов'язано з вітряками. Наприклад, вважалося, що найбільша сила криється у вітряку, котрий стоїть на перехресті доріг. До вітряка ходили ворожити дівчата, чекаючи сватів; молодичі, чоловіки яких були у рекрутах. Уламки крил кришили й додавали до ліків, приписуючи їм цілющі властивості.

Розрізняють вітряки двох типів: козлові (“стовпівки”) та шатрові. Перші є більш давнім типом.

У центрі будівлі млина-стовпівки закріплено товстий дерев'яний стовп, навколо якого можна її повернути. Стовпом вітряного млина служив товстий стовбур дуба або сосни. На вершині його закріплювався горизонтальний вал – “баба”. На кінці цього вала і спирався будинок млина, каркас якого складався із чотирьох кутових стовпців і двох горизонтальних сватів, обшитих вертикальними дошками. Млини повертали до вітру за допомогою ворота. Загальна висота таких вітряків сягала 15 метрів.

Перекриттям, спертим на горизонтальний вал, млин ділився на два яруси – нижній і верхній, не рахуючи основи (“бази”). У нижньому ярусі розміщувався ящик для борошна та клин для регулювання віддалі між жорнами (“каменями”). У верхньому ярусі знаходився власне механізм – вал із насадженим на нього зубчастим колесом і жорна з кошем для засипання зерна.

Макет водяного млина, Монастирищеський краєзнавчий музей.

У передній частині вала, який виступає назовні, закріплені чотири крила. Жорна приводяться в рух насадженим на вал великим зубчастим колесом за допомогою шестерні.

Вітряки шатрового (голландського) типу були поширені переважно в Прибалтиці, Білорусі, Росії. Будували їх з дерева, каменю, зберігаючи при цьому всі принципові особ-

ливості конструкції. Ці вітряки де-не-де прижилися в Чернігівській, Київській, Житомирській, Рівненській, Запорізькій областях. Особливістю цього типу є те, що вся будівля вітряка залишається нерухомою, а для орієнтування його на вітер повертається лише шатро (верх) із крилами.

У дореволюційний час на Монастирищині діяло 65 таких вітряків. Останній із них був перевезений у 1980-і рр. із с. Теолин для оформлення ярмаркової площі м. Монастирища, але згорів через необережне поводження. На картині місцевого художника О.Галая “Бій під Монастирищем у 1653-му р.” на горизонті видніється вітряк.

Як зразок млина-мануфактури (промислового підприємства) на Монастирищині зберігся Одаєвський (Сарнівський) млин, який працював до недавнього часу і зараз міг би відновити виробництво при наявності підприємливого господаря.

З історії відомо, що збудований млин був у 1846 р. володарем с. Сарни (до 1845 р. – Охрімове) поміщиком Марком Сарнецьким разом з уманськими купцями-євреями Позенами. Оскільки у євреїв не було права мати землю, тому звели споруду на 30 сотках заболоченого берега річки Одаї (мужуку, який тримав берег для сінокошу, подарували пару коней віз та зброю, щоб мовчав). Через це млин і сьогодні підтоплюється водою. Назвали його Одаєвським, щоб не носив мужицької назви Охрімівського. Розміри будівлі – 42 x 13 метрів, половина споруди має 3 поверхи, інша частина – 2. Будівельним матеріалом послужила високоякісна міцна цегла, у розчин при кладці добавляли яечні білки. Будівництво велося з участю страхової австрійської компанії “Саламандра”. Устаткування було придбане в Голландії: 3-тонний маховик, трансмісія. Спочатку 3 камені приводили в рух коні, а пізніше – німецький паровик з численними трансмісіями. Підмурок, на яких містилося 10 штирів для підтримки двигуна, зберігся до сьогоднішнього часу. Млин виробляв високосортне борошно. Потужність установки складала 10 тонн зерна на борошно протягом зміни. На одному камені могли переробити 1 тону зерна на дерть за годину.

У 1854 р. Сарни придбав новий поміщик Володимир Чарковський, який мав хватку справжнього підприємця. Він оновив устаткування млина, установив вальці, 5 шовкових сит тощо. У сусідньому с. Попудні він заснував конезавод, бо потрібні були чумаки, щоб розвозити продукцію млина у різні точки. За добу млин виробляв 800 кулів борошна. Куль (за словником В.Даля) – рогозний мішок, розміром 1,25 аршинів довжини та 3,25 аршинів ширини, в який вміщалося до 16 фунтів ваги. При підрахунках із переведенням у сучасні міри 800 кулів – це близько 5,25 тонн борошна! За рік млин давав 100 тисяч пудів (1600 тонн) борошна. Крім цього, у двоповерховій частині будівлі була обладнана олійниця, яка теж виробляла високоякісну продукцію із соняшникового насіння. Успішно працювала також крупорухка.

Як склалася доля цього промислового підприємства у післяреволюційний період? У 1919 р. млин разом із землями останнього сарнівського поміщика Батянова був націоналізований. У радянські часи належав місцевому колгоспу. У першій половині 1980-х рр. млин припинив роботу. Відновлення його роботи, а також олійні і крупорухки відбулося лише в часи незалежності України. А сьогодні ця пам'ятка промислової архітектури знову бездіяльна.

1. Волошенко І.І. Нариси з історії поселень Монастирищенського району Черкаської області. – Монастирище, КВІП “Мрія”, 2003.

2. Даль В.И. Большой иллюстрированный словарь русского языка: современное написание. – М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2007.

3. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – Київ, “Либідь”, 1993.

4. Українське народознавство, – Київ, “Знання”, 2006.

УДК 94(477) "19": 664.71

Стрикун Тетяна

директор Бахмацького районного
історичного музею
м. Бахмач

ТЕХНІЧНО-КОНСТРУКТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЛИНІВ ТА ТЕРМІНОЛОГІЯ БОРОШНОМЕЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА БАХМАЧЧИНИ У І ПОЛ. ХХ СТ.

У статті на основі ґрунтовних польових досліджень та опрацювання значного масиву джерел проводиться аналіз конструктивних особливостей млинів Бахмаччини, простежується еволюція технологій. Зафіксовано специфічну млинарську термінологію регіону.

У нашому краї не було жодного села, а часто й хутора, де б не стояв вітряк чи кілька їх на полі, уздовж доріг на горбках. А там, де річки й ставки, працювали й водяні млини. Всі вони довгий час були важливими підприємствами борошномельної промисловості з використанням "дармової" сили вітру і води. В сучасних умовах значного подорожчання різних джерел енергії варто шукати її альтернативні види. У нагоді знову стає енергія вітру і води для млинів досконалішої конструкції. У Німеччині, наприклад, до 2020 р. 25 % добутої енергії буде отримано завдяки вітрякам [1,4]. Знання будови колишніх млинів – важлива основа для конструктивних ідей при створенні їхнього нового покоління.

Проведене мною дослідження конструкції млинів виявило водночас і цікаву мовну різноманітність назв деталей млинів та млинарських виробничих процесів в різних куточках нашого краю. Народна мовна творчість також заслуговує фіксації й використання її в сучасний період. Тому вважаю за потрібне разом з подачею описів конструкцій млинів дати їхні мовні різновиди.

Найбільше на Бахмаччині було вітряних млинів. Якими ж вони були в останній період свого існування, в 20-50-х рр. ХХ ст.? Слід відзначити, що про них особливо добре пам'ятають мої земляки 20-30-х і частково 40-50х рр. народження, адже вітряки стояли і в 60-х, а подекуди навіть до 90-х рр. ХХ ст. Майже ніхто не відмовляв мені в описуванні конструкцій млинів, може тому, що вони довгий час слугували їхнім дідам-прадідам, будучи невід'ємною, необхідною частиною життя нашого народу.

Бахмачмани добре знають використання в господарських цілях вітряків двох типів - стовпових і шатрових. Їх, за неповними даними, було 136 [2,1]. На справді ж цих виробничих споруд нараховувалось набагато більше. Адже, за архівними документами, у першій половині 20-х рр. ХХ ст. тільки у с. Стрільниках стояло 20 вітряних млинів, у Фастовцях – 43, Мартинівці – 38 [3, 1-2]. До вищевказаної загальної кількості, крім того, не увійшли млини 6 німецьких сіл – Біловеж, Великого і Малого Вердерів, Городка, Кальчинівки, Рундевізе. В першій половині 20-х рр. ХХ ст. там їх було 61 [4, 1-3]. Навіть у залізничному містечку Бахмачі, який виник у 60-х рр. ХІХ ст., був збудований стовповий вітряк виходцем із с. Городища, відставним офіцером, на місці теперішнього, так званого, Лапиного кладовища, на горбку. І це при тому, що в Бахмачі діяв паровий млин.

Більшість вітряків із згаданих, опитаними мною людьми, – 129 – становили стовпові. У стовпових млинах на вітер повертався весь вітряк, поставлений на зрубний стілець і центрований на ньому дубовим стовпом, глибоко закопаним у землю в центрі стільця [5,123]. Стілець млина в різних селах Бахмаччини називається "зрубом", "подушкою", "підвалиною", "присо-

хами", і навіть фундаментом. На шпії стовпа містилась дубова переклада, з'єднана зі стінами вітряка. За допомогою неї значною мірою повертався весь його корпус знизу дишлом. Стовпові вітряки були одно- і двоверховими, квадратної форми спорудами (зрідка шестигранної – с. Атюша, Піски), від 6 до 10 м висоти, покритими на даху шалівкою (на Бахмаччині називають шильовкою), залізом, соломкою, на кроквах.

Будівлі каркасні (інколи зрубні – у с.Обмачеві, Пісках, Фастовцях), в яких стіни пошильовані, з вертикальними рівчачками для стікання дощової води. Горизонтальний вал із 4 крилами (рідко із 6) й колесом, в яке вмонтовані зуби (кулаки, пальці), розміщувався в просторі даху [6, 1-3]. На валу робився хресток – наскрізні отвори (підкрильники) для закріплення стержнів крил (рамен) під кутом 45 градусів. Вал, колесо та основа крил робились з дуба. У с. Терешисі дуб морили – закопували в болоті, щоб робився міцнішим. Крила зашильовувались легшим деревом – липою, осикою, сосною [7, 1].

Зусилля вітру, який крутив крила, вал і колесо на ньому, передавалось на кругову шестерню (кітвеницю) з дерев'яними спицями-палками: кулаки зачіпляли спиці і обертали шестерню з її вертикальним металевим валом (веретеном). Старі діди, як згадує М.Г. Вакуленко із с. Стрільників, шестерні проварювали, щоб вони не лопнули, були міцнішими. Нижній роздвоєний кінець веретена кітвениці заходив в отвір верхнього каменя, в металеву корплицю, приводячи його в рух. Нижній камінь був нерухомий. Гніздо рухомого каменя змазували старим салом. [8, 1-2].

Зерно, засипане в ківш у вигляді лійки (у нас її зрідка називають кіш), що містився над жорном, йшло між камені через отвір навколо веретена. Дерев'яний ківш закріплювався на чотириох дубових стояках діаметром до 20 см. Внизу його знаходився лоточок, збитий із трьох дощечок (коритце або дерев'яний рукав із засувкою), що, ударяючись об грані вала, вібрував, цокотів, і зерно просипалось із ковша тією мірою, наскільки часто він стукався об нього. При зменшенні сили вітру слід було чітко регулювати просипання зерна в рукав: зменшувати його кількість, припіднімаючи рукав, інакше жорна могли не потягнути, зупинитись [9,3]. У водяних млинах такої проблеми не було. Пустого вітряка також не можна було пускати, тому що відривало крила.

На верхньому камені робились зигзагоподібні поперечні канавки-насічки спеціальним, дуже міцним, з якісної сталі молотком – оскардою, який загартовували в ковальському горні. Ближче до центру каменя насічки були глибшими, до країв – дрібнішими. Зерно під час обертання каменя, рухаючись канавками за рахунок відцентрової сили, перетиралось на борошно або обмішку. Відстань між каменями також регулювалась спеціальним пристроєм для отримання різних

видів помелу: верхній камінь для цього піднімався або опускався за допомогою коромислоподібного важеля – “козла”. Цей же камінь знімали при зношуванні насічок і кували оскардою (оскарбом). Каміні могли бути до 1,5 м діаметром [10,1,2].

За сильного вітру мішок зерна перемелювався приблизно за півгодини, за слабшого – вдвічі довше. Так було, наприклад, в с. Красному [11,1]. Для порівняння – в паровому млині с. Городища за день обслуговувалось 25 підвід [12,1]. У електричних млинах процес іде швидше. Однак борошно з вітряків дрібніше, ніж з електричних млинів, де воно ріжеться.

Коли вітру не було, а потрібно було молоти у вітряку, наприклад, перед храмовим святом у селі, то навіть молебн замовляли, щоб попросити вітру, як це було у с. Фастовцях у 30-х рр. XX ст. [13,2].

Навколо жорен у вітряках знаходилась кругова дерев'яна обичайка висотою до 0,5 м (могла бути фанерною або з липової кори); вона не давала розсипатись борошну. Прикріплювалась до підлоги першого чи другого поверху в залежності від місцезнаходження жорен. Через отвір у ній помел збігав по полотняному рукаву в скриню (ящик, ківш) на першому поверсі [14, 3,1].

Жорна, зазвичай, знаходились на другому поверсі або ж на невеликому помості нижнього поверху. Зерно на поміст подавали з воза через двері або ж воротом (бараном – своєрідною катушкою з ручкою) ззовні, “на скрут”, мішки піднімали на другий поверх зсередини таким же способом з першого поверху на другий; заносили також східцями вгору всередині млина. У великому млині с. Терешихи воріт було 2 – одним зтягували мішки з надвору на перший поверх і з нього другим – на верхній [15,1].

У с. Голінці в одному з вітряків на першому поверсі стояли ще й 2 ступи, в яких товкли просо. Ступи знаходились у півтораметрової довжини видовбаному

с. Городище, Бахмацький р-н, фото 1912 р.

брусі. У них опускались або з них піднімались двоє двометрових, вертикально розмішених товчачів із зацепами. Товчачі приводились в рух завдяки обертанню горизонтального валу із чотирма видовбаними в нього під кутом 90 градусів штирями (0,5 м довжини), які й зачіпляли їх, опускаючи чи піднімаючи. Ступи стояли неподалік дверей [16,1].

Вітряки починали працювати після того, як їх повертали за вітром кількаметровим дишлом (завагою, приводом, воротилом), вмонтованим внизу в рухому раму (плаваючий міст), розміщену на нерухомій і на зрубі. Щоб повертати вітряк було легше, до дишла прикріплювали товсту конопляну вірьовку, край якої зачіплювався у вигляді петлі на баранчик (жлукто, діжечку, катушку), надітий на стовпець (у с. Рубанці – паколь), який знаходився на віддалі дишла. Палкою, встромленою в петлю, закручували вірьовку, повертаючи цим самим млин. При потребі діжечку переносили на інший стовпець (їх було не менше чотирьох), знову накручуючи вірьовку, добиваючись при цьому постановки крил проти вітру. Вітряк у с. Григорівці, який важив 6-7 тонн, повертали дишлом 6-7 чоловік. Це була нелегка справа [17,1-3]. Якщо млин був невеликим, його міг повернути й один чоловік.

Молоття зерна великою мірою залежало від крил, тому їм приділяли значну увагу при будівництві вітряків. Вони були різних видів – густо чи рідко пошильовані, із засувками в шильовці, з полотном (парусиною) на рамі чи без цього. Від таких моментів залежала швидкість обертання крил. Якщо крила (паруси) були густо пошильовані або в їхню шильовку вставлені дерев'яні засувки, а також якщо крила повністю зашпунтовані полотном по реєчках, то вітер їх сильно обертав. Натомість, щоб зменшити їхні оберти, робилось все навпаки. Зустрічались також тільки до половини густо пошильовані крила. Так, біля в'їзду до с. Городище стояв великий шатровий млин на два посади (камні, постави), який був знятий у фільмі “Бур'ян”. На крила цього вітряка, як і стовпового, напинались брезентові паруси. За великого вітру їх змотували по довжині крил, прив'язуючи до них, щоб вони не розламались [18,1]. За спогадами В.Ф. Міщенко у с. Терешихі було після війни троє млинів. У найбільшому з них, який стояв у саду, в шильовки шестиметрових крил, з боків, вставлялись дерев'яні засувки – по дві на кожному кінці, щоб збільшити обороти крил, або зменшити, якщо їх виймали. Щоб вітер не крутив даремно крил, їх прив'язували до стовпців [19,1].

Для зупинки млина перш за все притискали гальмівний важіль (дерев'яну шину) до колеса горизонтального валу за допомогою мотузки, що кріпилася на першому поверсі. Потім вже повертали і сам вітряк з крилами в сторону, протилежну вітру, і припинали до стовпця [20,1,2].

У с. Городищі був млин особливої конструкції – не повертався ні знизу, ні зверху. За спогадами Петра Степановича Сокирана (1918 р.н.), жив господар Дудка, який зробив собі невеликий млин. Він та двоє помічників пересували той вітряк за появи вітру на полозках в бік теперішньої дороги з Бахмача до Києво-Московської траси: з цього напрямку в бік села найчастіше дули вітри. Взагалі з того боку Городища на поч. 20-х рр. XX ст. стояло немало млинів – до 8 штук, в тому числі й шатровий велетень. До цього часу автобусну зупинку неподалік колишнього млинового царства в народі називають “Млини” [21,1].

Будівництво вітряків, як і будь-якої машини, потребувало знання точних співвідношень розмірів їхніх деталей, та й не тільки їх. У селах були свої будівельники млинів, які володіли цими непростими вміннями або запозичували їх в майстрів з інших місць. Неврахування тих чи інших моментів механіки могло звести нанівець всю роботу із спорудження вітряної машини. На Бахмащині до цих пір пам'ятають

чудового старого майстра Матяша із с. Часниківки, який споруджував шатрові вітряки. У нашому краї живе немало нащадків власників млинів, які добре знають їхню конструкцію. Так, внук Якіма Кузьмовича Федая із с. Курені Іван добре пам'ятає млин діда, якого той сам і збудував: висотою до 8 м, в діаметрі 4 м, станина дубова, крила соснові, дах солом'яний, повертався знизу завагою; кругом вітряка стояли стовпці, на які одягався жолоб – діжечка до землі, камені в діаметрі 130 см. Млин розібрали десь у 1954 чи 1955 рр. [22,1]. Цікава і повчальна історія створення та функціонування млина у с. Пустій Греблі. Григорій Онищенко з цього села (до 60-х рр. ХХ ст. воно – Бахмацького району), придивившись до шатрового вітряка у с. Городищі, зробив такий самий, не врахувавши при цьому, що поряд з його селом стоїть ліс і через це вітри будуть слабкими. Млин, зроблений ним у 1956 р., трохи помолов, хоча і був малої потужності. Невдовзі ж пішли електричні мельниці [23,2].

Мій земляк В.Ф. Міщенко розповів і про один із курйозів, пов'язаних з утаємненням млинарської будівельної професії. Про цей факт знають й інші жителі с. Терешихи. Так, у їхньому селі жили троє братів-умільців – Данильці Григорій, Сергій і Яків, які збудували найбільший в Терешисі млин. Були вони й неперевершеними практиками з ремонту вітряків. Однак ні з ким не ділились секретом швидкого їх підняття після падіння при ураганному вітрі. Вдавалось їм зберегти свою таємницю завдяки проведенню ремонту тільки в темряві, за відсутності свідків [24,2]. Однак, як повідала внучка Сергія Дмитровича Данильця Віра Полонська, дід свій досвід таки передав Павлу Лебедку, який, на жаль, помер раніше свого наставника, до 1957 р. С.Д. Данильця запрошували в усі навколишні села ремонтувати й шестерні вітряків. Будівельники млинів зазвичай були прекрасними теслями, а деякі з них ще й винахідниками. Так, С. Данилець не тільки робив верстаті й прядки-кози, а також дерев'яних пташок-іграшок, які крутилися від подуву вітру й розпушували крила й хвости [25,1].

с. Пальчики, Бахмацький р-н, фото 2009 р.

Як там не було з непростими характерами братів Данильців, але вони являлись професіоналами млинарської справи високого класу.

За спогадами земляків, шатрових вітряків на Бахмащині було 7: у Батурині (1), с. Бахмачі-І (1), Городищі (2), Обмачеві (1), Пальчиках (1), Стрільниках (1). У них на вітер повертався лише дах, в якому був закріплений вал з крилами й колесом. На Бахмащині вони були каркасними (тільки в Обмачеві зрубний), з 4 крилами, шестигранными, не менше 10 м у висоту, з 2 посадами (а значить із 2 валами, які йшли до посадів), на фундаменті. На вітер дах повертали за допомогою 4 палиць – лат (поворотів), які спускались з башти – голівки, скріплюючись внизу болтом; прикріплений до вузла палиць трос так само накручувався на стовпці, як і в стовповому вітряку [26,1].

Повертання башти відбувалось легко, що було головним плюсом цього типу вітряків. Інша їхня перевага – більша потужність. Однак ці млини потребували при будівництві значних матеріальних витрат, тому, не дивлячись на досконалішу конструкцію, не змогли витіснити своїх менш "просунутих" конкурентів [27,15]. Про це свідчить і їх невелика кількість у нашому краї. Очевидно, й сучасні вітряки матимуть свої різновиди.

До наших днів на Бахмащині дожив шатровий вітряк біля с. Пальчиків – без крил і жорен. Варто було б відбудувати його як рідкісний пам'ятник народної архітектури. Як згадує Андрій Григорович Коваленко (1928 р.н.) із с. Пальчиків, його дід Сущенко Пилип працював мірошником у цьому млині. Він будувався, очевидно, у 1937 р. Споруджував його запрошений із с. Часниківки майстер Матяш. В середині вітряка стояли 4 каменів (камнів) з 2 валами. Він мав три поверхи. Кругом млина – 4 стовпці. На крила напинали полотно: як вітер був сильний, його змотували на крилі (на двох, наприклад, а на інших – ні). У вітряку була комірчина мірошника. Працювало 2 чоловік. Останній ремонт вітряка проводився у 1954 р., про що вибито на цегляному фундаменті. А.Г. Коваленко хотів його відремонтувати ще й у 80-х рр. ХХ ст., встановивши новий горизонтальний вал довжиною 11 м і товщиною 70 см. Іздив у Батуринське лісництво, але не знайшов дерева такої товщини. [28,1]. Тому відбувається природне руйнування вітряка. Як би ж тільки воно! Знаходяться й ласі до його деталей. Так, жорна забрав якийсь "бізнесмен", виламавши для цього стіну [29,1]. Однак все-таки стоїть вітряк (з високими стінами, валами, могутніми колесами), переживаючи байдужість людей і водночас чекаючи їхньої допомоги.

У І половині ХХ ст. на Бахмащині вітряків було значно більше, ніж водяних млинів. Але раніше все-таки виникли, на думку науковців, водяні млини. Їх спочатку було більше. Вони відомі на наших землях ще з часів Київської Русі, з ХІІІ ст. [30,97]. На Чернігово-Сіверщині водяні млини до 1619 р. будувалися рідко, але згодом їх стали будувати на всіх несудохідних водних артеріях, в тому числі і на Сеймі [31, 367]. Розквіт борошномельного промислу на Україні припав на добу Гетьманщини. Млини у ХVІІ-ХVІІІ ст. являли собою цілий комплекс промислових закладів: млини на збіжжя, круподерні, валуші, тартаки, папірні, порохові млини, рудні та гарматні – все це було пов'язане з млинарством [32, 181].

Поширені в Україні водяні млини мали, в основному, типову конструкцію. Водяні млини на Бахмащині були зрубними будівлями, розміщеними під греблею так, що вода потрапляла на водяне колесо, встановлене на валу, що йшов у млин і через "баклушу" (шестерню з паличками) й веретено обертало жорна, розміщені вище, переважно на другому поверсі чи помості. Зерно завозили з греблі на другий поверх, а борошно забирали з першого, куди також був під'їзд. Були й великі водяні млини на 3-4 водяних колесах,

що обертала жорна, а також ступи. Будівлі нагадували зрубну комору з чотирисхилим дахом на кроквах. У кінці XIX – на початку XX ст. у Батурині діяло 18 млинів на 51 коло [33,2].

За спогадами Миколи Яковича Новохацького (1919 р.н.), у Батурині до колективізації були водяні млини з 33 каменями. Всі вони працювали і до війни, а в війну лише шість. Млини стояли на рукавах Сейму на дубових палях. Рукави перекривали греблею. Її робили з лози, яку в'язали тросом і прикріплювали до дна рукава кілками. Лоза була фундаментом греблі, накладена до дзеркала води, а на неї насипалась земля. Довжина греблі становила 150-200 м, ширина – 2-3 м. У воді, біля греблі, на дні, лежала дубова скриня з двома бортами і днищем. Вода йшла по ній, а не розливалась на боки, потрапляючи з неї на лопаті колеса. Скриня йшла під саме колесо. За греблею безперервно стежили – досипали. Всі млини будували в зруб, у вигляді комори. Весною, в березні, перед розливом Сейму, млини розбирали і вивозили подалі від нього, а коли вода входила в береги, їх знову перевозили, складали, і мололи. Він мов у млині з колесом нижнього бою та з 1 каменем.

Через 200-300 м за одним млином ставили інший. Млини покривали залізом, тому що їх розбирали кожного року. У млині була відгороджена комірчина для відпочинку мірошника. На підлозі стояли ваги. Мірошник брав собі помел. Мололи на обмішку і простий помел (борошно). Він чув з розповідей інших людей, що були сукновальні, але не бачив їх. Там з овечої шерсті робили сукно.

У млин, де вони з батьком мололи, приїжджали люди з Красного, Митченка [34,1-2]. Своєї черги чекали по днів три. Навіть бувало, що дехто все пропивав, поки діждеться черги [35,1].

Михайло Пантелеймонович Білан (1926 р.н.) також бачив біля батуринського острова млин на палях, на воді, із двома колесами. Гребля там була дубова, зроблена так, щоб був доступ до млина. Стояли колеса нижнього бою. На острові, біля якого були млини, стояло 15 хат. Нині вже нема нічого [36,1].

с. Пальчики, Бахмацький р-н, фото 2009 р.

За спогадами Миколи Йосиповича Хроліка (1923 р.н.), в Батурині, неподалік вул. Охматівки, йде рукав від Сейму, де були збудовані мости. Ширина рукава – до 20 м, немалою була і його глибина до війни. Рукавів Сейму біля Батурина – більше чотирьох. Всі вони сходились біля х. Слобідки в один рукав, звідки той ішов до Нових Млинів. Тому-то перед Слобідкою, перед с. Обмачевим, стояли також водяні млини. Його батько працював на млинах. На одному з них була “валуша”, де обробляли овечу шерсть: товкачі там гупали. Водяні млини стояли на палях; заходили у млин з берега; вода біла на колесо знизу; у мості (греблі) були застави, а сам міст із дощок, на палях; заставки піднімали руками: бувало одну заставку відкривали, а другу ні, або всі разом; на дні лежала скриня з бортами. Перед розливом Сейму колеса млинів знімали, розбирали мости дерев'яні, щоб вода проходила.

Біля с. Матіївки, на млині, колесо знаходилося всередині, а не зовні, куди потрапляла вода і крутила його, вал і жорна [37, 1]. За спогадами П.С. Сокирана, вода під час розливу піднімалась у рукавах і перекривала греблю, і тоді з лотків вода падала на колеса. Воду затримували в спеціально викопаних канавах, а потім її спускали до млина: затримували воду, щоб вона не пішла назад під час спаду води в Сеймі. Він бачив два млини, які під час розливу Сейму піднімали, щоб не знесло водою; тросами також прив'язували млини до стовпів на ґрунті [38,1].

Іван Григорович Бондаренко (1938 р.н.) пам'ятає 3 водяні млини в Батурині після війни, але їх було набагато більше до колективізації. Ці млини знаходились біля острова: вони стояли на руслі, як гідроелектростанція; у воду від млина опускалась турбіна (2 колеса з лопатями); колеса – 2 м діаметром; млин на палях стояв над водою на висоті 1,5 м; його висота – 3 м, ширина – 4 м, довжина – до 5 м; у ньому працювало 3 чоловік; млин ділився на 2 приміщення (склад і місце млина). Ці млини існували ще до революції. Після війни один залишився, а ті розібрали [39,1].

Жителька м. Батурина Ніна Олексіївна Полетай відзначала, що за розповідями матері, Сейм колись був чистою, швидкою і глибокою річкою, а зараз зробився мілким і не таким чистим [40,1]. Звідси постає проблема річки щодо необхідності збереження її природної краси, тоді можливо вона послужить і для отримання енергії. Однак останнім часом на річці проводились роботи, які, як вважають старожили Батурина, завдали їй шкоди.

Водяні млини на Бахмащині були не тільки на Сейму, а й на ставках сіл та на р. Борзенці, притоці Десни. Так, у Митченках, наприклад, 4 млини стояли на ставках Гудовича, Довгополівщині, Бабинському і в центрі села. Старожили с. Голінки розповіли, що водяних млинів у них також було кілька, адже до проведення меліоративних робіт їхня глибина – Яцунки, Ступника, Молодієва, Головного – становила більше 4 метрів [41,1]. У с. Стрільниках на р. Борзенці, на Заріччі, стояв водяний млин, збудований ще до революції. До Великої Вітчизняної війни більшості цих млинів вже не було, тому мало хто навіть із старожилів може розповісти про їхню будову. Однак їхня конструкція подібна до загальної конструкції всіх водяних млинів.

Михайло Федорович Кривошея (1929 р.н.) із Митченка пам'ятає один водяний млин на ставку, який ще залишався до війни: він був потужнішим вітряків; перед ним стояла гребля для накопичування води; колесо було опущене у викопану заглибину, щоб вода падала на нього і обертала його разом з лопатями. Працювало у млині 2 чоловік, а у вітряку – один. [42,1]. За словами Івана Степановича Заліського, цей млин стояв в кінці ставка; в мості були дерев'яні застінки для затримування води. [43,1]. Трохи більше

про водяний млин розповідав Микола Михайлович Редько (1941 р.н.) із Стрільників: млин стояв біля мосту на палях, на руслі Борзенки; він був великим; на опущене у воду колесо вона падала зверху, причому крутилось колесо і приводився в рух горизонтальний вал та двоє шестерень у млині; від шестерень йшов вертикальний вал до каменів на другому поверсі; ширина Борзенки у місці розміщення млина була 20-25 м, глибина – 3,5 м; у млин заходили через греблю [44,1].

Отже, конструкція млинів на ставках і неглибоких річках була подібною до млинів більш-менш глибоководних річок, з тією лише різницею, що небезпеки від повені вони не зазнавали, тому й пересторог проти неї в своїй конструкції не мали.

Вивчення конструкції вітряків і водяних млинів показало як геніально просто був знайдений спосіб використання двох видів енергії і з застосуванням одного й того ж принципу конструкції з різницею лише в розміщенні деталей: у вітряках вони від крил до жорен розташовувались згори вниз, а у водяних млинах – від своєрідних крил (колес з лопатями) до жорен – знизу вгору. В обох видах млинів застосовувався також і дещо неоднаковий за розміщенням спосіб регулювання сили джерела енергії: у вітряках – на крилах, у водяних млинах – на греблях (заслінки).

Зменшення кількості вітряних і водяних млинів, а потім і їхнє повне зникнення пов'язане з появою парових, як більш надійних в експлуатації. Вже до жовтневого перевороту в залізничному містечку Бахмачі, в селах Рубанці, Городищі і Дмитрівці з'явилися такі приватні млини (мельниці). Вони були потужнішими порівняно із своїми попередниками і не залежали від примх природної стихії – вітру чи води. У 20-30-х рр. ХХ ст. вони були вже майже в усіх селах. Як згадує Ганна Никифорівна Приліпко (1925 р.н.), “до війни, у 30-х рр., в Халимоновому з'явився паровий млин, і вітряки стали розбирати один по одному” [45,1]. Про конструкцію парової мельниці в с. Рубанці, побудованої коштом поміщика Костянтина Рачинського, добре знають і донині вдячні нащадки колишніх її жителів.

с. Пальчики, Бахмацький р-н, фото 2009 р.

Мельниця стояла біля болота, звідки для неї качали воду. Для цього в болоті викопали колодязь, в який вода йшла з “родників” (джерел). Насосом із шлангом набирали воду і подавали у мельницю в бочку для охолодження “пиркуна” (мотора). Для роботи двигуна в нього заливали кілька тонн мазуту. “Пиркун” був з'єднаний з великим колесом поруч нього, а за стіною – з меншим. Для приведення його в дію потрібно було нагріти мазут. Для цього велику голівку мотора нагрівали лампами з обох його боків. Нагрівшись, вона передавала свою температуру мазуту. Після цього “пиркуна” заводили в рух за допомогою колеса ручним обертанням: мотор починав працювати, а колеса все швидше крутились. Обертання колес передавалось на вал і двоє шестерень, від них на жорна, які перемелювали зерно. У цій мельниці також дерли просо, били олію, для чого до мотора були приєднані додаткові колеса з ремнями і шестернями олійниці та просорушки [46,1].

Парові млини 20-50-х рр. ХХ ст. були досконалішими за своїх попередників: двигун приводився в рух локомотивом, а пізніше трактором через пасову передачу. Нашому музею подароване автобіографічне оповідання уродженця с. Митченка В.Савченка “Мої дитинство і юність”, в якому знайшлося місце для опису будівництва парового млина і пов'язаних з ним почуттів сільського хлопчика: “У 1927 р. в нашому селі було організоване перше колективне господарство – комуна – на садибі земського управителя. У дворі знаходилось кілька цегляних сараїв, в одному з яких вирішено було збудувати млин, та не який-небудь, а паровий. Парова машина для млина із заводу надійшла на залізничну станцію Бахмач. Від станції до села локомотив тягнули биками. Для млина пристосували крайню найбільшу будівлю. Для парової машини прибудували до сараю невелику дерев'яну споруду. Приміщення млина і парової машини з'єднали дверима. В стіні сараю був зроблений отвір для ремінної передачі обертового руху від локомотива на жорна млина. Воду для парової машини підвозили в бочці, потім через лоток зливали в діжку біля локомотива. Топили локомотив дровами. Нашого батька, як столяра, правління комуни запросило будувати млин. Якщо батько не поспішав і нічого йому не заважало, він брав мене на територію будівництва. Мені було дуже цікаво спостерігати за ходом будівництва, а особливо за млином, коли він почав працювати. Я стояв перед паровою машиною, розкривши рот, як зачарований. Адже я бачив таку громадину, від якої вляло жаром і паром, вперше в житті” [47,89-90].

Отже, парові млини були громіздкими спорудами, хоч і потужнішими за вітряки та водяні млини. Працювали вони, за розповідями старожилів, на мазуті, солярці, що призводило до шкідливих викидів в атмосферу. Вони поступились електричним млинам. Сучасні електричні млини отримують енергію, вироблену гідро-, тепло-, та атомними електростанціями, де в процесі її виробництва також відбуваються шкідливі викиди в повітря.

Нині настав час переосмислення будови всіх попередніх вищевказаних механізмів і створення нового покоління електричних машин із врахуванням досвіду минулого. При цьому слід пам'ятати, що людству для сучасного навколишнього природного середовища потрібне існування машин без будь-яких шкідливих викидів.

Вивчення мною під час дослідження теми розмаїття народних слів, виниклих під впливом борошномельного виробництва, свідчить про використання народом у його словотворчості у більшості випадків назв предметів і процесів роботи у повсякденному селянському побуті.

1. Лист Шмедт Е. м. Гамбург. Німеччина. - Бахмацький районний історичний музей (далі – БРІМ). - ПД. – Інв. № 2336.

2. Спогади земляків про вітряки Бахмаччини. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2275-2301, 2306-2335.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р.-942. – Оп.1. – Спр. 4073. – Списки промислових підприємств по волостям Борзенского уезда. Начало не ранее 1920. Кончено не позднее 1925 г.
4. ДАЧО. – Ф.Р.- 942. – Оп.1 – Спр. 3003. – Каталог промышленных заведений с. Кальчиновка Кальчиновской волости Борзенского уезда за 1920 г.; Там само. – Спр. 3002. – Каталог промышленных заведений деревни Городка Кальчиновской волости Борзенского уезда за 1920 г.; Там само. – Спр. 4073.
5. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. За редакцією А.В. Кудрицького. – К., 1990.
6. Спогади Г.С. Варчака. с. Бахмач-2. БРІМ. – ПД. – інв. № 2284; спогади А.І. Данильця. с. Терешиха. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2289; спогади М.М. Онопи. х. Обирок. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2290; спогади М.О. Рошик. с. Матіївка. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2291; спогад М.П. Вовка. х. Кулішова. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2295; спогади Д.Л. Пащенко. с. Голінка. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2308; спогади П.С. Сокирана. х. Петровський. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2310; спогади І.І. Охотніка. с. Григорівка. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2313; спогади Г.О. Кондратенка. с. Обмачів. – 2321; спогади І.О. Крапивного. с. Тиниця. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2324; спогади І.І. Хільчевського. с. Бахмач-1. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2327; спогади М.Г. Олійника. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2329; спогади В.І. Зінченка. с. Рубанка. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2331; спогади В.Ф. Міщенко. с. Терешиха. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2334.
7. Спогади І.І. Шевелила. С. Фастовці. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2288; спогади А.І. Данильця. с. Терешиха. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2289; спогади М.П. Вовка. х. Кулішова. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2295; спогади В.С. Жули. с. Фастовці. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2299; спогади П.Т. Прокопенка. х.Веселий. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2309; спогади В.О. Карацоби. с. Пуста Гребля. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2311; спогади М.К. Кошки. с. Обмачево. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2323; спогади І.О. Крапивного. с. Тиниця. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2324.
8. Спогади М.П. Вовка. х. Кулішова. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2295; спогади П.Д. Рітченка. с. Осіч. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2297; спогади І.І. Охотніка. с. Григорівка. – БРІМ. – ПД. – інв. № 2311.
9. Спогади В.О. Карацоби. с. Пуста Гребля. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2311.
10. Спогади І.І. Охотніка. с. Григорівка. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2313; спогади М.Г. Вакулєнка. с. Стрільники. – БРІМ. – ПД. – інв. № 2281.
11. Спогади І.І. Тулуші. с. Красне. – БРІМ. – ПД. – інв. № 2286.
12. Спогади П.С. Сокирана. х. Петровський. БРІМ. – ПД. – інв.№ 2312.
13. Спогади В.С. Жули. С. Фастовці. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2299.
14. Спогади І.І. Охотніка. с. Григорівка. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2313; спогади В.О. Карацоби. с. Пуста Гребля. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2311; спогади М.Г. Олійника. с. Гайворон. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2328; спогади М.К. Кошки. с. Обмачево. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2323.
15. Спогади В.Ф. Міщенко.с. Терешиха. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2334.
16. Спогади В.І. Пащенко. с. Голінка. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2319.
17. Спогади І.П. Федея. с. Куринь. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2777; спогади М.М. Логвиненка. с. Тиниця. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2307; спогади П.Д. Рітченка. с. Осіч. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2297; спогади В.Ф. Міщенко. с. Терешиха. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2334; спогади І.І. Охотніка. с. Григорівка. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2313.
18. Спогади М.М. Криницького. с. Городище. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2335; спогади В.О. Нескуби. с. Рубанка. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2330.
19. Спогади В.Ф. Міщенко. с. Терешиха. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2334.
20. Спогади І.І. Хільчевського. с. Бахмач-1. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2327; спогади М.П. Вовка. х. Кулішова. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2295.
21. Спогади П.С. Сокирана. х. Петровський. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2312.
22. Спогади І.П. Федея. с. Куринь. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2777.
23. Спогади В.О. Карацоби. с. Пуста Гребля. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2311.
24. Спогади В.Ф. Міщенко. с. Терешиха. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2334.
25. Спогади В.І. Полонської. с. Терешиха. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2332.
26. Спогади П.Т. Прокопенка. х. Веселий. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2309; спогади А.Г. Коваленка. с. Пальчики. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2296; спогади М.Г. Вакулєнка. с. Стрільники. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2281; спогади І.Г. Бондаренка. м. Батурич. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2337.
27. Иванова Н. Добрая ветряная мельница // Интересная газета. Загадки цивилизации. – Киев, 2009. – №9.
28. Спогади А.Г. Коваленка. БРІМ. – ПД. – інв.№ 2296.
29. Спогади П.Т. Прокопенка. х. Веселий. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2309.
30. Історія української культури. – К.: Либідь, 1994.
31. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648. – К.: Темпора, 2006.
32. Полонська-Василєнко Н. Історія України. – Т.2. – Київ: Либідь, 1993.
33. Кіяшко Л. Батуричські млини. // Слово гетьманської столиці. – 2007. – №4.
34. Спогади М.Я. Новохацького. м. Бахмач. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2343.
35. Спогади М.І. Заболотного. м. Батурич. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2311.
36. Спогади М.П. Білана. м. Батурич. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2341.
37. Спогади М.Й. Хроліка. м. Батурич. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2338.
38. Спогади П.С. Сокирана. х. Петровський. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2310.
39. Спогади І.Г. Бондаренка. м. Батурич. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2337.
40. Спогади Н.О. Полетай. м. Батурич. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2316.
41. Спогади І.С. Заліського. с. Митченки. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2344; спогади Д.Л. Пащенко. с.Голінка. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2308.
42. Спогади М.Ф. Кривошея. с. Митченки. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2325.
43. Спогади І.С. Заліського. с. Митченки. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2344.
44. Спогади М.М. Редька. с. Стрільники. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2285.
45. Спогади Г.Н. Приліпко. с. Халімонове. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2298.
46. Спогади П.О. Ільченка. с. Рубанка. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2326.
47. Савченко В. Моє дитинство і юність. – 1999. – БРІМ. – ПД. – інв.№ 2256.

УДК 94(477.46):621.927.3

Шевченко Володимир, краєзнавець, м. Умань
Майданнік Петро, сільський голова
с. Коржова

КОРЖІВСЬКИЙ МЛИН: МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ

Подається історія водяного млина у с. Коржова, на Уманщині. Автори постежують його минувшину від побудови до останньої реконструкції у 2009 р. Млин слугує добрим прикладом для відновлення й збереження подібних пам'яток.

У 1825 р. магнат Олександр Потоцький продав Коржову іншому польському магнату – Михайлу Рафаловичу.

За літо 1825 р. на чудовому пагорбі в межиріччі Ятрані й Ревухи коржівські майстри звели будинок на просторій садибі, огорожений кольоровими штахетами за набірною брамою, оздобленою різьбленими півниками.

Від брами вглиб садиби вела доріжка, посипана жовтуватим піском, яка впиралася в поріг збудованого чепурного будинку з сліпучо-білими стінами, розмальованими химерними птахами і квітами. Гребінь даху прикрашали випиляні з дощок лелеки. За кущами виднівся журавель над об лаштованою криницею з оздобленням кленовим відром. Деінде лежали мальовничо розкидані кам'яні брили, обсажені чагарниками й квітами. З-під великої, оброслої зеленої брили, дзюрчав струмок, водоспадиком поспішав до Ревухи. Все тут росло, буяло, квітло для панського ока. Творення рук коржівських кріпаків.

Відсутність у селі будь-яких господарських приміщень, засобів для обробки землі, убогість селянських обійсть спонукали нового землевласника до вдосконалення господарювання. Вперше в Коржовій розпочали спорудження мостів через річки Ятрань та Ревуху. До цього селяни зводили благодійні місточки через ріки, які весняними повеннями розвалювала вода.

При новому власникові в Коржовій розпочинається комплекс робіт по спорудженню млина, мостів, греблі та зміни течії річки Ятрані з старого на новоутворене русло. З північного боку села, на скелястому лівому березі Ятрані, визначили місце для зведення добротного двоповерхового приміщення млина. Для проведення робіт запрошуються німецькі колоністи та спеціалісти польського походження. Спочатку треба було викопати тисячі кубометрів землі, перевезти і насипати з неї греблю, розмітити місце для зведення на природному гранітному цоколі будівлі млина. Крім земляних робіт потрібно було прокласти канали в граніті для нової течії річки. Всі ці роботи виконувались важкою працею кріпаків та найманих

с. Коржова, Уманський р-н, фото 2009 р.

селян з навколишніх сіл. Молот, лом, металевий клин-колун були єдиними знаряддями для виконання на два жких робіт.

Більшість чоловіків села стають землекопами-грабарями. Це ті, які переробили вози на грабарки, якими перевозили землю, каміння. Поміщик захоплював грабарів підвищенням плати за важку виснажливу працю. На будівництво млина прибули грабарі з грабарками і тягловою силою з Небелівки і Підвисокого від поміщиків Підгорських.

Земля відвозилася на будівництво греблі, а відщеплене від скелі каміння складувалося на півострові, який утворився між викопаними новими потоками річок.

Після відповідної обробки це каміння використовувалося для зведення будівлі млина та двох мостів, а пізніше, – на створеній площадці поряд зі ставком, для будівництва складу-магазину.

Попід стіною облаштували водовід для подачі води на водяну турбіну, який назвали млинівкою з прилаштованими до нього затворами для регулювання потоку води на турбіні.

За перші роки власник Коржової М. Рафалович побудував міцне двоповерхове приміщення млина, великий міст з дерев'яними корінними та поверхневими затворами, міст над млинівкою, проклав для Ятрані нове русло, з якого потік води направили на водяну турбіну млина. Старе річище Ятрані перекрили стометровою греблею.

Поряд з млином, містками, греблею на Ятрані з'явився ставок, води якого біля мостів утримували зведені високі гранітні стіни-береги. Коржівський млин став привабливою силою заводян з навколишніх сіл. У селі з'явилися селянські двори для відпочинку заводян та їх тяглової худоби.

А у корчмі, що біля церкви, продавалось достатньо горілки. Це було бажане місце для зустрічі знайомих заводян.

З 1829 р. коржівський млин у поміщика Рафаловича орендує уманський і єлецький купець Стефан Вавілов, який в 1839 р. на свої кошти завершив відновлення дерев'яної коржівської церкви Різдва Пресвятої Богородиці.

У 1840 р. у водяному розтрусному борошномельному млині встановили австрійське обладнання для вальцювання борошна.

Помер Михайло Рафалович в 1839 р. Власницею Коржової стала дочка поміщика Фавстина Михайлівна Підгорська, чоловік якої – Фелікс Підгорний походив із родини багатих польських землевласників.

У цей час за горою, на річці Ревусі, зводяться дерев'яний млин та хволуші (сільська фабрика для миття вовни та набивання сукна), насипається гребля, утворюється великий став. Для будівництва знову запрошуються німецькі колоністи. Активну участь у цьому будівництві брав син Фавстини Михайлівни Володимир Феліксівич Підгорський, який навчався у Кракові, а влітку приїздив до матері в село. Міст, гребля, як зручна переправа, збудовані на досить повноводній у той час Ревусі, мальовнича місцевість

круглих скелястих берегів, дрімучий ліс, що простягався на північ, і просторі степи – на південь – все це створювало умови для того, щоб Коржова стояла проміжною на шляху з півночі на південь.

За часів В.Ф. Підгорського споруджують приміщення магазину-складу та добудовують до будівлі існуючого млина нові поверхи.

Млин на Ятрані мав 12 станків вальців і був високомольним. Поміщик скуповував пшеницю, перемелював її на борошно і відправляв до Варшави.

Дерев'яний млин на р. Ревусі здійснював грубий помол для отримання дерті, яка використовувалась для відгодівлі ВРХ, свиней, овець.

В часи володіння Коржовою (1890-1917 рр.) Владиславом Володимировичем Підгорським при сприянні сільської громади продовжується спорудження декількох будівель.

У 1908 р. біля млина на р.Ятрань закінчено будівництво першої черги другого поверху магазину-складу для зберігання продуктів землеробства.

У 1910 р. впритул до триповерхової будівлі млина закінчили зведення паровишні для устаткування в ній водяної турбіни млина. Тоді млин зупинявся. Безперервну роботу млина повинна була забезпечувати парова машина.

В окремі посушливі роки або бездошові періоди літа, інколи і взимку, води не вистачало для роботи водяної турбіни млина. Тоді млин зупинявся. Безперервну роботу млина повинна була забезпечувати парова машина.

Пан Владислав Підгорський застрахував своє майно (очевидно відчуваючи нестабільність у державі перед подіями 1917 р.) і кілька років сплачував за млин страхові платежі. Потім вирішив спалити млина, щоб отримати страховку. Підкупив мельника (мірошника) і той, вибравши слушний момент, виконав волю пана. Владислав Підгорський отримав грошову компенсацію, а те, що залишилось після пожежі від млина продав заможній людині – депутатіві Думи пану Грабовецькому, у власності якого вже був млин у с. Дубовій. Грабовецький почав було відбудовувати млин, але тут почалась революція, а за нею громадянська війна. Тут було уже не до будівництва. Після встановлення в селі радянської влади в період непу, Грабовецький відбудував і запустив у роботу млина. Після чого подарував його своєму зятю Тютюннику. Той користувався подарунком кілька років, в період колективізації його розкуркулили, а млином розпоряджалась радянська влада.

Та грянув грім 1941 р... Нацисти окупували територію України, хазяйнували вони і в Коржовій уже з сер-

с. Коржова, Уманський р-н, фото 2009 р.

пня 1941 року. І тут знову в селі з'явився Грабовецький, прийшов до млина. Колишній власник млина звернувся до Бабанського гебітскомісаріату з проханням повернути йому млина.

“Німецький солдат воював не за те, щоб тобі млин віддати. Іди працюй, будеш старшим робочим”, – такою була відповідь німецького офіцера.

У березні 1944 р. відступаючі нацисти вирішили підірвати млина. Заклали вибухівку, під'єднали проводи і перед самим вступом в село радянських військ вже мав пролунати вибух. Але хтось із коржівчан довідався про наміри окупантів. Збіглися люди і впростили німців не чинити зла. Так і залишився стояти млин на річці Ятрані.

В післявоєнний період і аж до сумнозвісного “реформування” аграрного сектора млин був власністю колгоспу імені Мануїльського, з 1958 р. – колгоспу “Ленінський шлях”, а з 1985 р. – колгоспу “Авангард” і мовов для всієї Бабанської округи.

В 1999 р. млин потрапив у список майна під покриття боргів з кредиторської заборгованості колгоспу “Авангард”. Рішенням суду за заборговану зарплату потрапив до Богуща М.М., який продав млина жителям с. Перегонівка Голованівського району Голобородько С.І.

У вересні 2008 р. коржівський млин придбав приватний підприємець Халахур Віктор Гнатович, корінний коржівчанин.

Протягом більше року тривали ремонтні роботи: замінили сита, нарізали вальці, реставрували шестерні турбіни, передаточні механізми, побілили, пофарбували, заклили шибки.

З 1 листопада 2009 р. млин знову працює, надаючи послуги з перемелювання зерна на борошно та дерть.

В перспективі Халахур В.Г. планує запустити в дію крупорушку, олійню, екструдер.

Коржівські мірошники: Семен Тимофійович Котенко, 1896 р.н.; Григорій Тимофійович Котенко; Дзензур Михайло Олексійович, 1897 р.н.; Бобель Андрій Пилипович, 1915 р.н.; Виштакалюк Олександр Юхимович, 1930 р.н.; Кабацюра Петро Андрійович, 1948 р.н.; Миколайчук Віктор Іванович, 1958 р.н.; запам'ятались людям як вправні майстри своєї справи.

Тече вода у млинівку крізь підняті затвори і лунає довкола монотонний шум турбіни, на яку падає прозорий і швидкий потік води. Виконавши роботу, вода тече далі. Тече і наше життя... Шануймо працю наших пращурів, користуйтесь їх творіннями, їх надбанням.

с. Коржова, Уманський р-н, фото 2009 р.

Шевченко В.С. Нарис історії села Коржова – 2006, без видавництва – 157 с.

Бевз Г.П. Історія Уманщини К., 1997 – 102 с.

УДК 94(477.46) : 621.223.5

Касян Андрій

студент ННІ Історії та філософії
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
м. Черкаси

В'ЯЗІВСЬКИЙ ВОДЯНИЙ МЛИН ВІД ЗАСНУВАННЯ ДО СЬОГОДЕННЯ

У с. В'язівка збереглася будівля колишнього водяного млина на р. Вільшанка. Автор зробив успішну спробу виявлення та опрацювання відомостей про млин серед місцевих мешанців. Звернено увагу на специфічну термінологію та особливості млинового устаткування.

Кожна будівля господарського чи іншого призначення має свою історію, крім того вона часто відіграє значну роль в історії окремих людей або цілих громад, опосередковано впливає на перебіг подій, які якимось чином пов'язані з нею. Тому вивчення історії окремої будівлі може дати нам досить цінну інформацію, яка допомагає зрозуміти не тільки історію побудови, та подальшого розвитку даної споруди, але й дізнатись про людей, які її створювали та працювали.

Дослідження історії млинів є важливим аспектом у дослідженні господарської історії українського народу, оскільки млини були своєрідним шедевром техніки того часу, і наші предки намагались максимально раціонально використовувати енергію води та вітру, тому механізми постійно удосконалювалися відповідно до нових умов. Хоча, в загальному, млини були досить схожими. Але кожен майстер мав свої особливі винаходи та пристосування, які робили кожен млин особливим і неповторним.

Цінності цьому дослідженню надає також і досить мала джерельна база, оскільки такі об'єкти, як млини, рідко мають якісь чіткі писемні джерела, за якими можна було б дізнатись їх історію. Тому основними джерелами вивчення історії млинів є розповіді літніх

людей, які ще пам'ятають цікаві факти про млини, історію їх створення та людей, які їх будували. Але зважаючи, що з кожним роком таких людей стає все менше, то праці, написані на основі цих джерел є досить цінними.

Вказана тема є також актуальною зважаючи на сучасні тенденції збільшення інтересу до дослідження млинів Черкащини, пов'язаних підготовкою до проведення міжнародної наукової конференції з історії млинарства.

Млинарство завжди було невід'ємною частиною сільського господарства. У кожному селі здавна були вітряні та водяні млини. У с. В'язівка у 1900 р. налічувалось 48 вітряків [6, 1986] та 2 водяні млини [6, 1698]. Та жоден з них не вцілів до сьогодення. Але зберігся дещо пізніший зразок водяного млина.

На берегах р. Вільшанки розкинулось мальовниче с. В'язівка, жителі цього села здавна навчилися використовувати багатства річки та її невичерпні енергетичні ресурси. Проїжджаючи міст через р. Вільшанку у с. В'язівка, мимоволі звертаєш увагу на самотню, досить велику споруду з гарним оформленням, яка знаходиться біля самої річки.

Ця будівля – колишній водяний млин. Хоча зараз про її первинне призначення нагадує лише декілька

Приміщення млина у с. В'язівка, фото автора, 2009 р.

Приміщення млина у с. В'язів, фото автора, 2009 р.

слідів від кріплення водяного колеса на боковій стіні будівлі.

Побудований цей млин був у 1917 р., заможним селянином Володимиром Псенофонтійовичем Зверьовим [5]. Він був приїзжим, викладав математику у місцевій школі, крім того, Зверьов мав близько десяти гектарів землі, й, очевидно, справи в нього йшли достатньо добре. Маючи гроші він найняв місцевих майстрів, які й збудували цей млин [2]. Логічно припустити, що будучи математиком він власноруч спроектував цей млин, про що згадували кілька опитаних автором осіб.

У Володимира Псенофонтійовича було три сини. Старший Микола був директором в'язівської школи [4], про середнього сина не маємо жодних даних, а менший Михайло працював лікарем десь на Західній Україні [5].

На річці була зроблена невелика гребля з двома жолобами, які закривались заставками. Коли потрібно

Приміщення млина у с. В'язів, фото автора, 2009 р.

було змолоти, заставки відкривались, вода текла по жолобах, падаючи на колесо, яке було закріплене на боковій стіні будівлі. Колесо приводило в рух камінь, так званий бурат, який і перемелював зерно [1]. Бурат мав 6 відділів [2].

Після приходу радянської влади, із початком колективізації млин був переданий до колгоспу, очевидно, Зверьов залишився працювати в школі, про це згадувала Доброва Ольга Семенівна. З цього часу завідував млином Яковенко [3]. Ким він був за своїм соціальним походженням і звідки він родом, на жаль, не відомо.

У 1929 р. під час великої повені, гребля не витримала натиску води і була зруйнована [1]. Після цього млин деякий час пустував. Але вже на початку 30-х рр. тут був встановлений двигун внутрішнього згорання, можливо, англійського виробництва. Двигун мав один поршень, який розташовувався горизонтально. Для того, щоб запустити цей двигун, потрібно було нагрівати спеціальну "болванку", потім за допомогою людсь-

кої сили він розкручувався за спеціальну ручку. Двигун через паскові передачі обертав бурат. Крім того, вода значно поруйнувала млин з середини, тому він був дещо перебудований. Деяке устаткування було замінено [3]. Тут почали молоти борошно кількох сортів, дерть, лущити просо [1].

Із 1935 по 1965 рр. з деякими перервами мельником тут працював Кочерга Олександр Максимович. Тоді млин став відомим за межами села: борошно було високої якості славилось на всю округу [1].

Під час німецької окупації в приміщенні млина розташовувався склад з німецьким продовольством. У цей час млин не припиняв роботи, хоча став обслуговувати лише місцевих мешканців. Тут варто згадати один цікавий факт, про який розповів Міщенко Віталій Іванович. "Одного раз, німець приніс нам (тобто Віталію Івановичу та його братам) меду" – згадує Віталій Іванович. Але вся річ у тому, що цей мед, за словами Віталія Івановича, виготовлявся штучно, мав білий колір і приємний солодкий смак [3]. Місцеві мешканці припускають, що цей мед виготовлявся саме в приміщенні млина. Більш детальної інформації про це не збереглося.

У 1948 р. млин знову був переобладнаний. Водяне колесо зняли і відвезли на залізничну станцію Цвітково. Замість бурату були встановлені вальці, це дало змогу покращити якість борошна. Крім того, дещо пізніше замість двигуна внутрішнього згорання був встановлений електродвигун [2]. У середині млина, про його давню історію нагадують спіралеподібні сходи з чудовими кованими перилами, та ще кілька елементів. Зовні ця споруда відразу говорить про свою майже столітню історію. Будівля стоїть на кілька метровому кам'яному фундаменті, стіни зроблені з червоної цегли висотою біля 10 метрів. Фронтони будівлі прикрашені викладеними з цегли орнаментами. На вікнах знаходяться ковани фігурні ґрати.

Нині млин знаходиться в приватній власності. Його взяв в оренду місцевий мешканець. Млин уже кілька останніх років не працює.

З вище наведеного, можна сміливо зробити висновки, що наші предки були не лише "гречкосіями", а й досить вмілими і винахідливими майстрами, і створювали такі маленькі дива як водяні млини, змушуючи "непокірну" річку працювати на благо людей, допомагаючи їм у їх нелегкій справі. Кожен господар, будуючи млин, вкладав туди не тільки кошти і свій час, він залишав там частинку себе, адже це було частиною його життя. Тому потрібно увіковічнювати пам'ять людей, яких несправедливо було забуто, через їх соціальний стан, чи переконання. Це є ще одним прикладом, як віддячує влада людям які працюють на благо свого народу.

Звичайно вивчаючи історію водяного млина не варто забувати і те, що він має не тільки важливе господарське значення. Адже ставок, над яким стоїть водяний млин є одним із символів українського села. Він оспіваний у піснях, описаний у творах видатних українських письменників. Саме цей образ надає українському селу неповторної синкретичної краси, яка заворожує, переносить нас у давнину, дає відчуття себе частиною якогось таємничого дійства – народження сніжно-білого борошна, з якого пізніше з'являться запашні паляниці та смачні вареники.

1. Польові дослідження автора (далі ПДА) – Кочерга Микола Олександрович 1927 року народження.
2. ПДА – Мірошник Григорій Андрійович 1929 р. н.
3. ПДА – Міщенко Віталій Іванович 1937 р. н.
4. ПДА – Осауленко Марія Данилівна 1926 р. н.
5. ПДА – Доброва Ольга Семенівна 1920 р. н.
6. Памятная книжка киевской губернии. – К., 1900. – с. 1698, 1986.

УДК 94(477) "18/19": 621.223.5

Коцан Василь

Зав. відділом експозиції

Сологуб Тетяна

Ст. наук. працівник відділу експозиції

Закарпатський музей народної архітектури та побуту
м. Ужгород

ТРАДИЦІЙНІ ВОДЯНІ МЛИНИ НА ЗАКАРПАТТІ ХІХ – ХХ ст.

Предметом цього дослідження є один із найдавніших промислів на Закарпатті – млинарство. Автори статті досліджують історію виникнення водяних млинів, їх поширення на території Закарпатської області, конструктивно-технічні та архітектурні особливості, а також роблять спробу здійснити аналіз сучасного стану традиційного млинарства у краї.

Млинарство в Україні має тривалу історію. У товщі віків беруть початок різноманітні способи переробки зерна на крупи і борошно. На зорі людського суспільства люди подрібнювали зерно примітивним способом (кам'яними зернотерками), потім трохи досконалішим – у дерев'яних ступах із спеціальними товчками, причому були ручні і ножні ступи. Згодом з'явилися ручні жорна, що значною мірною полегшувало цей процес, хоча при великій кількості зерна перетирання його вручну було пекельною мукою. Про важку працю під час переробки зерна у народі говорили: "І ступа, і жорна, і доля наша чорна" [1, 109; 16, 52-53]. Незрівнянно досконалішими й продуктивнішими за ці ручні пристрої були млини.

Як в Україні в цілому, так і в Закарпатті, зокрема, серед багатьох типів будівель, створених народними зодчими, млинарські споруди досліджені найменше. Однак, вражає те, що при їх спорудженні широко виявилась творча та інженерна вдача народних зодчих, їх мудрість, кмітливість у приборканні сил природи.

В Україні млини почали споруджувати у часи середньовіччя. На думку деяких вчених вони відомі ще з часів Київської Русі. Про них згадується в першому зводі законів – "Руській Правді". Наявність значної кількості гірських потоків та невеликих річок сприяла широкому розповсюдженню водяних млинів, особливо на Гуцульщині, Бойківщині, Волині, Закарпатті, менше в селах Подніпров'я, Чернігівщини, Полтавщини та Поділля [4, 103; 12, 54; 15, 42].

Метою цього дослідження є спроба висвітлення одного з найдавніших промислів на Закарпатті – млинарства. Автори статті прагнуть розкрити історію виникнення та еволюції водяних млинів, їх конструктивно-технічні та архітектурні особливості, охарактеризувати сучасний стан традиційного млинарства у краї.

Перші документальні згадки про водяні млини на Закарпатті датуються кінцем ХІІІ – початком ХІV століття. На території Угорщини перший млин в документах згадується в 1055 р. 32, а в межах Словаччини – в 1116 і 1131 рр. Найбільш ранні письмові відомості про водяні млини на Закарпатті датуються серединою ХІV ст. У Березькому комітаті вони згадуються в документах 1344-1345 рр., а в Марамороському комітаті в селах Довгому, Задньому і Бичкові – початком ХV ст. У 1418 р. в Бичкові було аж два млини.

Вже тоді водяні млини відігравали важливу роль у системі феодального господарства, були джерелом значних прибутків. Упродовж ХVІ – ХVІІ ст. вони поширюються по всій території краю. В цей час практично в кожному селі був млин, два, а то й кілька. Саме тоді в окремих селах формуються своєрідні млинарські центри. Вони з успіхом обслуговували кілька навколишніх сіл. Так, у с. Боржаві об'єднання мельників відоме з ХVІ ст.

Технічний стан млинів постійно непокоїв місцеву владу, а тому вони ставали об'єктом перевірок адміністративних органів. Одну з таких перевірок у 1760 р. провела жупна комісія Угочанського комітату, яка перевіряла стан водяних млинів на річці Ботар.

У ХІХ – на початку ХХ ст. млинарство на Закарпатті втягується в сферу товарно-грошових відносин. Загалом на 1873 р. на території чотирьох основних комітатів Закарпаття налічувалося 953 млини, з них 803 – водяні. З розвитком промислового виробництва кількість водяних млинів поступово зменшувалась. За неповними даними, у 1934 р. на Закарпатті налічувалося 498 діючих млинів, з них 454 – водяних, 13 – парових, 5 – електричних, 26 – моторних [17, 202-203].

Традиційною для закарпатського села ХІХ – початку ХХ ст. була будова млина, що складалася з при-

Водяний млин із с. Колочава Міжгірського району, Закарпатський музей народної архітектури та побуту.

Дерев'яні жолоби ("лотки"), якими вода подається на колесо.

міщення для механізму і невеличкої кімнатки, яка слугувала тимчасовим притулком для мельника і селян, які привозили зерно. При будівництві млинів використовували ту ж будівельну техніку та матеріали, що й при зведенні житлових будівель. Стіни млина зводилися з обтесаних дерев'яних брусів, з'єднаних на кутах у замок і встановлювалися на кам'яний фундамент сухої в'язки. Під приміщенням, де планувалося встановити млинарський механізм, викопували яму і робили кам'яну підмурівку. Дахи млинів, як правило, були чотирихилі, з більшим виносом над водяним колесом, покриті соломною чи драницею. На деяких млинах влаштовували спеціальні отвори для диму ("димними"). Розміри млина в середньому становили 4-8 м². Робоче приміщення займало дві третини площі будови. В ньому були наскрізні двері: в одні заносили зерно, а в інші виносили готову продукцію – борошно. Зерно, занесене в робоче приміщення, по спеціальній драбині підіймали вгору, складали в ряд, утворюючи так звану "мішкову чергу" [8, 1; 14, 4; 17, 203].

Зазвичай млини ставили поблизу річки або потоку. Спеціальним каналом ("розтокою", "млиновицею") воду з річки підводили до млина. Вона спрямовувалася у дерев'яні жолоби ("лотоки"), а з них подавалася на водяне колесо. Колеса водяних млинів, що побутували на Закарпатті, є наливними. Поширеними були два варіанти подачі води на колесо: 1) вода падає на колесо зверху ("верхня вода"); 2) вода подається на середню частину колеса ("нижня вода"). Перший варіант переважав на потоках, а другий – на розтоках.

Дерев'яною лотокою вода текла на колесо, сполучене з масивним дерев'яним валом. Колесо, обертаючись під дією води, приводило в рух вал, який у свою чергу, був з'єднаний з так званим палешним колесом. Це колесо збивалося з чотирьох дерев'яних плах, які кріпилися плішками ("пашками"). В колесі просвердлювали дірки, в які кріпили чопики ("пальки"). Палешне колесо рухало вертикально закріплену колоду ("веретено"), а воно – залізний вал, який обертав верхнє жорно ("бігун"). Нижнє жорно ("лежак") залишалося нерухомим. Жорна знаходилися у викладеному з дерев'яних брусочків кожусі ("тулубі"). Над жорнами встановлювався дощатий барабан ("кіш"), у який засипали зерно. У нижній частині "коша" встановлювалося рухоме коритце. До нього прилаштовували дерев'яну паличку ("погонич"), нижній кінець якої торкався площини "бігуна". Останній, обертаючись, надавав коливальних рухів погоничу, а той, у свою чергу, рухав коритце, з якого рівномірно сипалося зерно між млинові жорна, де "бігун" на площині "лежака" розтирав його на борошно. Важливою деталлю всього млинарського механізму була закрутка, за допомогою якої звужували або розширювали отвір у барабані залежно від того, дрібно чи більш крупно

Валило – пристрій для валяння вовняних килимів ("ліжників") із с. Пилитець Міжгірського району.

мололи зерно. Помелене зерно висипалося в ящик, а з нього у мішки. [1, 112; 6, 66; 8, 1; 16, 52-53; 17, 203].

Крім приміщення з механізмом у млині була й невеличка жила кімната, в якій міг жити млинар або зупинялися на нічліг люди, очікуючи своєї черги. Інтер'єрне планування нагадувало звичайну жилу кімнату традиційних закарпатських хат. Зліва від входу знаходилася глинобитна піч з виводом диму через цівку-кіш на горище. Традиційним також було так зване "запичне" віконце, яке рухалося по дерев'яних жолобах. За піччю розміщували дерев'яне ліжко, яке застеляли домотканими веретами. Під стінами встановлювали широкі тесані лави, на яких сиділи люди, що приходили молоти зерно. Центральне місце в кімнаті займав стіл.

Неодмінним начинням у млинарській справі були спеціальні дерев'яні посудини, які вражають доцільністю як форми, так і змісту. Вони служили мірою зерна. У своїй роботі млинар використовував мірки на 32 кг ("мірка", "віко"), на 16 кг ("напівмірка", "напіввіко"), на 8 кг ("четвертушка") і на 4 кг ("вайтакув"). Саме "вайтакув" служив митом, яке брав млинар за свою роботу [3,37;8,2].

Як бачимо, з одного боку, з винайденням млина значно полегшилася праця селян, які могли тепер помолоти значну кількість зерна. З іншого ж боку, млин був одним з осередків експлуатації селян, адже за помол селянин змушений був платити – віддавав млинару певну частину готової продукції.

Млин був осередком найрізноманітніших сільських новин, ігор, суперечок, тут нерідко зустрічались давні знайомі чи товариші. Частенько біля млина із черги лунали жартівливі вислови: "Шо сь привіз до млина? – "Паленку-горівку!" – "Тогди сип у мірку" – "А ти што?" – "Мед" – "Но та сип уперед" [11, 7; 15, 41]. Під моно-

Дощатий кіш ("барабан") для засипу зерна.

Млинова міра: четвертушка – 8 кг.

"Веретено" водяного млина.

Водяний млин у с. Імстичево, фото Олени Крушинської, 2010 р.

тонне тертя жорен за цілу ніч можна було перекинутись безліччю сільських новин, розповісти чимало побрехеньок, бувальщин, небилиць, казок. Тут мали змогу почесати язика жінки, повести неквапну розмову поважні літні селяни, наслухатись з широко розкритими очима розмов про різні страховиська підлітки [8, 3].

Не перелічити пісень, легенд, прислів'їв та приказок про млин. Наприклад, молоді дівчата, йдучи до млина, наспівували:

*“Ой, піду я до млина,
До дірявого,
Чи не стріну си Василя
Кучерявого...”*

Там де стояв млин, дівчата водили хороводи, співали коломийки, влаштовували ігри, діти збиралися для забав, а дорослі вирішували нагальні справи.

Водяні млини в давнину вважалися гордістю закарпатських сіл. Однак, за технічного прогресу ці крихітні сірі споруди біля швидких гірських потічків завмерли. **З кінця 60-х років ХХ ст. почався адміністративний наступ проти народного млинарства, яке чиновниками розглядалося як залишок приватновласницького виробництва. На власників млинів накладалися непосильні податки, штрафи, а місцеві виконкоми домогалися їх повного знищення.** Так, упродовж кінця 60-х – початку 80-х років ХХ ст. було знищено величезну кількість пам'яток народного млинарства. На сьогодні в Закарпатті збереглося лише декілька зразків традиційних водяних млинів. Один із них перевезений із с. Колочава Міжгірського району до м. Ужгорода, де він знайшов своє місце у експозиції Закарпатського музею народної архітектури та побуту.

Найбільш цікавими зразками водяних млинів, які ще й нині функціонують та репрезентують традиції

Ступа-сукновальня із с. Монастирець Хустського району та молоти (“клепачі”), якими збивається полотно.

давнього мукомельного ремесла, є млини в с. Імстичево Іршавського району та с. Нижній Бистрий Хустського району.

Водяний млин у с. Імстичеві працює із 1947 р. Його збудував нині сліпий мірошник 87-річний Василь Биба, щоб прогодувати свою родину. Його млин забезпечує борошном все село. Селяни запевняють: борошно з водяного млина – найсмачніше. Зокрема, Іван Енеді, житель с. Імстичево, говорить: “У цьому млині мука дуже гарно виходить, тому що зараз у багатьох людей є електричні млини, там палить просто, там ті електричні барабани палять муку, там велика швидкість, а тут камені”.

Вода на потічку Бистрий є навіть у засуху, тож мірошник працює без зупину. Сам мірошник говорить: “Млин постійно може робити, хоч і вночі, і хоч коли. Муку може перемолоти багато, тепер багато не перемеле, то 5-6, то 10 кіло за день”. Дідусь навпамацки засипає до дерев'яного кошика зерно. Пальцями рук перевіряє якість змеленого борошна і наповнює ним мішки. Працювати на млині сліпому старенькому допомагає син Михайло. Він регулює роботу простого прадідівського механізму, аби отримувати борошно різної якості.

Мірошнику клієнтів не бракує, плату бере символічну – три гривні за мішок. Селяни для худоби зерно мелють на електричних млинах, а для себе – винятково на водяному. Запевняють, що подрібнена кам'яними жорнами пшениця смачніша [2, 12].

Про час побудови водяних млинів та їх кількість у с. Нижній Бистрий Хустського району та його околицях ніхто з селян точно не пам'ятає. Зате вони згадують як у 1946 році його викупляли в єврея Мошка Шимоновича за дві корови, свиню та чотири вівці. Водяні млини за всіх часів були у пригоді селянам. Бо так повелося, що здавна нижньобистрянці їдуть за джерелом заробітку по всьому світу, часто привозячи за заробітну плату зерно.

В селі діяло два млини: один мурований з каменю, а другий дерев'яний. Три роки тому кам'яний млин розвалився. Дерев'яний же млин діє і по сьогодні. Його власник, Юрій Росоха 27 років тому назад замінив старе дерев'яне колесо на нове залізне, а також реконструював жолоби. Нині млином опікується його внук Росоха Іван Васильович. Сюди молоти зерно приносять в основному восени після польових робіт.

Варто відзначити й те, що старому млину прагнули скласти конкуренцію сучасні електричні агрегати, які запровадили у себе у побуті окремі селяни. Однак, якість роботи в них вимагає кращого, а селяни часто залишаються без електроенергії внаслідок її економії чи поломки трансформатора. Таким чином, не зважаючи на переваги сучасної техніки, найнадійнішим все ж таки залишається старенький водяний млин.

Характерним для Закарпаття було те, що млин становив лише частину млинарської садиби, яка мала й інші господарські будівлі. Це різні ступи-сукновальні для биття матерії з овечої вовни, валила для відбілювання та розпушування вовняних виробів. Ці господарські споруди цікаві простими, але практичними механізмами, які приводила в рух вода.

Сукновальні на Закарпатті з'явилися у XVI ст. До цього часу на Закарпатті, в інших місцевостях Карпатського регіону та в Україні був поширений спосіб збивання домашнього сукна ногами – його витоптували в коритах. При цьому в корито весь час наливали теплу воду. Після 5-6 годин топтання сукно виймали, кілька разів струшували і розвішували сушити. Давнім можна вважати і ручний спосіб збивання сукна довбнями у коритах, видовбаних із суцільного шматка дерева [1, 113].

У 1974 р. в експозиції Закарпатського музею народної архітектури та побуту було відтворено ступу-сукновальню за зразком, виявленим у с. Монастирець Хустського району. З архітектурного боку це невелика однодільна дерев'яна споруда. Дах чотирихилий, по-

критий дракною. В приміщенні ступи розміщені сукновальний механізм і котел для підігріву води.

Принцип дії ступи-сукновальні та технологія виготовлення повстини така: вода спадаючи з жолоба, крутила колесо (подібне до млинового, але менше за розмірами), з'єднане з валом, на осі якого знаходилися "спиці", котрі по чергово піднімали молоти ("товкачі"), які били сукно, складене у сувій ("фовт").

Перед тим як нести в ступу полотно для збивання ("постав") треба було його до цього приготувати. Вдома витканий "постав" розгортали по довжині, згинали навпіл і одну половину клали зверху на іншу. Таку двійчасту смужку по обох краях зшивали по довжині і ширині простим швом ("прошивом") і згортали для того, щоб зручніше було нести у ступу. У ступі, зшиті у двійчасту смужку полотно, розгортали і складали гармошкою ("у фавди") у корито ("валів"), де його збивали молоти ("клепачі"). Під час збивання один клепач піднімався з валова, а інший – опускався, і так перемінно. Клепачі своїми зубками затягували під себе по одній "фавді", перевертали полотно збоку на бік, а вже збите – відсували. Щоб полотно збилося як слід, у валів вузькими лотками підводили теплу воду, яка під час збивання підігрівалася. Сукно збивали безперервно одну добу, а якщо потрібно, то ще на декілька годин довше. Збите сукно полоскали, сушили, а потім уже шили із нього потрібний одяг. З десяти метрів вовняного полотна виходило вісім метрів готової повстини. Здебільшого сукно оброблялося у липні-серпні, коли його найзручніше було відбілювати та сушити на парканах під променями сонця [7, 351; 9, 1; 13, 19].

Ще однією господарською спорудою, що входила до млинарського комплексу на Закарпатті було валило. Його використовували для валяння вовняних килимів ("ліжників"). Процес валяння був завершальним етапом у виготовленні ліжників. Йому передували цілий ряд робіт, які невтомно виконували жінки та дівчата упродовж року. Насамперед стригли вовну з овець, яку згодом прали звичайним милом. Старі люди ще й тепер пригадують, що давно прали попелом з бука ("спузів"). Після прання вовну сушили на сонці. А далі вовна чекала свого часу в мішках, в "кошарках", коморах до осені. По закінченні осінніх польових робіт вовну чесали ("чухрالی") дерев'яними щітками із залізними гачкуватими зубцями. Тоді прядли на веретені нитку, намотуючи її на мотовило. Певну частину ниток фарбували, але залишали й природними – білими, сірими, чорними. Наступним етапом було ткання на ткацькому верстаті ("кроснах"). Та зіткати ліжник – це ще не все. Далі його "купають" у так званому валилі [5, 8].

Валило – це конусоподібна посудина з товстих дубових дощок ("клепок"), яка поступово розширюється знизу доверху. У верхній частині валило в діаметрі сягало близько 1,5 м, тут робили прорізи для виткання надлишку води. У погожі літні дні, у валило клали ліжник і гуно і з високого лотка пускали воду. Сильний струмінь води, вдаряючись об стінки, створював бурхливий білопінний вир, "валяв" (обертав) виріб, розпушував нитки, надаючи виробові відповідної щільності та вибиваючи кінці спряденої вовни. Процес "валяння" тривав 12-16 годин. За цей час ліжники чи гуні відбілювались і ставали пухнастими [11, 5].

Таким чином, охарактеризувавши етапи розвитку млинарської справи на Закарпатті можемо констатувати, що наприкінці XIX – початку XX ст. водяні млини були обов'язковими атрибутами кожного села. Поширенню водяних млинів на Закарпатті сприяла велика кількість гірських струмків і швидкоплинних річок, воду яких вміло використовували для господарських потреб, скеровуючи її на млинове колесо. Однак, значні соціально-економічні перетворення за роки радянської влади, механізація та електрифікація сільського виробництва сприяли зникненню значної

кількості традиційних водяних млинів. Тільки окремі млинарські будівлі дійшли до нашого часу. Декілька з них зберігаються як пам'ятки народної архітектури та хліборобського ремесла у музеях краю, а декотрі надзвичайно цікаві і цінні будівлі, створені талановитими народними зодчими зберегли свою красу для нащадків і діють ще й сьогодні. Водяні млини в селах Імстичево та Нижній Бистрий, валила в селах Кваси та Видричка Рахівського району ще нині є незамінними помічниками селян, а отже їх ще зарано перетворювати у музейні експонати. При дбайливому ставленні до них, вони ще довго радуватимуть око майбутніх поклонінців, немовби розповідаючи про оті старі пращівські способи помолу зерна, збивання та валяння сукна.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Бігун – верхнє колесо;
вайтакув – мірка для зерна на 4 кг;
верхня вода – вода, яка падає на колесо зверху;
віко – мірка для зерна на 32 кг;
димники – спеціальні отвори для диму;
кіш – дощатий барабан, у який засипали зерно, що встановлювався над жорнами;
лежак – нижнє жорно;
мішкова черга – ряди з мішками зерна перед помолом;
напівмірка – мірка на зерно на 16 кг;
нижня вода – вода подається на середню частину колеса;
розтока, млиновиця – спеціальний канал, яким з річки до млина підводили воду;
тулуб – дерев'яний кожух, у якому містились жорна;
четвертувка – мірка на зерно на 8 кг.

1. Байрак Я.М., Федака П.М. Закарпатський музей народної архітектури та побуту. Путівник / Я.М. Байрак. – Ужгород: Карпати, 1986. – 128 с.;
2. Богданов О. Водяні млини села Імстичево / О. Богданов // Закарпатська правда. – 2009. – 30 травня-3 червня. – С. 12;
3. Бодник А.А. Народная техника и терминология мукомольного домашнего промысла на Бойковщине / А.А. Бодник // Карпатский сборник. – М., 1976. – С. 36-42;
4. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців / В.Ф. Горленко. – К., 1971. – с. 157.
5. Заник В. Теплий, вовняний, смугастий і свій / В. Заник // РІО. – 2007. – 12 червня. – С. 8;
6. Коцан В.В. Оглядова екскурсія по Закарпатському музею народної архітектури та побуту / В.В. Коцан // Архів відділу експозиції Закарпатського музею народної архітектури та побуту;
7. Мала енциклопедія українського народознавства / За редакцією чл.-кор. НАН України, д-ра іст. наук, проф. С. Павлюка. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2007. – 832 с.;
8. Методичні матеріали по музейному об'єкту – млин з с. Колочава Міжгірського району // Архів відділу експозиції Закарпатського музею народної архітектури та побуту.
9. Методичні матеріали по музейному об'єкту – ступа-сукновальня з с. Монастирець Хустського району // Архів відділу експозиції Закарпатського музею народної архітектури та побуту.
10. Пилипчинець В. Глибинка зберегла дух предків або Не млин, а музей / В. Пилипчинець // Новини Закарпаття. – 1998. – 12 грудня. – С.12;
11. Польові матеріали зібрані у селах Рахівського району // Архів авторів.
12. Прибега Л.В. Млинарські споруди українського села XIX – початку XX століття / Л.В. Прибега // Народна творчість та етнографія. – 1985. - №3. – С. 54-57;
13. Прибега Л.В. Традиційні млинарські споруди України: типологія, охорона та реставрація / Л.В. Прибега // Пам'ятки України. – 1998. - №3-4. – С. 18-20;
14. Рубіш Ф. Забуті дідівські млини / Ф. Рубіш // Закарпатська правда. – 1993. – 16 жовтня. – С. 4;
15. Скуратівський В. Ой, піду я до млина... / В. Скуратівський // АПК: Наука, техніка, практика. – 1990. - №6. – С. 41-42;
16. Сологуб Т.Я. Оглядова екскурсія по Закарпатському музею народної архітектури та побуту / Т.Я. Сологуб // Архів відділу експозиції Закарпатського музею народної архітектури та побуту;
17. Тиводар Р. Водяні млини на Закарпатті / Р. Тиводар // Народний календар на 1991 рік. – Ужгород: Карпати, 1990. – С. 202-204.

УДК 94(477.46) : 621.927.3

Ісаєва Ольга

завідувач науково-дослідного відділу
Шевченківського національного заповідника
“Канів від давнини до сучасності”.
м. Канів

З ІСТОРІЇ МЛИНАРСТВА НА КАНІВЩИНІ

Автор на основі аналізу писемних джерел з історії Канівщини подає свідчення розвитку млинарської справи в регіоні. Констатується, що історія млинарства на Канівщині потребує більш детального вивчення.

Обробіток землі, вирощування зерна та його переробка – це провідні напрями господарювання українців. Початки хліборобства сягають доби неоліту (середина VI – початок IV тис. до н.е.). Серед первісних знарядь праці особливе місце посідають зернотерки – камені для розтирання зерна. Як правило, зернотерки мали овальну форму і виготовлялись з граніту або пісковіку. Користувались зернотерками ще з мезолітичних часів (IX – VI тис. до н.е.). На зламі тисячоліть знахідки зернотерок трапляються паралельно з ручними жорнами. Користуючись зернотеркою, отримували суміш грубого помелу, яка була придатна лише для каш, а при використанні жорен отримували борошно. Пізніше виникають ручні млини, виготовлені з двох круглих каменів, що обертаються за допомогою ручного ворота. З часом конструкція жорен ускладнювалась, полегшуючи користування ними. У середні віки жорна поступово витіснялись водяними млинами та вітряками. А наприкінці XIX – початку XX ст. жорна використовувались вкрай рідко, у випад-

сім не відомі. Лише у XIII – XIV ст. водяний млин з'являється у Західноукраїнських землях. Перші писемні згадки про млини датуються другою половиною XIV ст. Вони використовуються поряд з примітивними знаряддями – жорнами та ручними млинами. Щоб повністю контролювати цю галузь господарства, у XVI ст. ручні жорна обкладаються податками: за них платили половину того, що стягувалось з нових млинів [1; 222]. Тож місце жорен заступили водяні млини, тим часом вітряки навіть у державах Західної Європи зустрічаються дуже рідко.

Нові засоби розмелювання зосереджуються у панських руках, а володіння млинами стає привілеєм. Навіть виробляється таке правило, що селяни не мають права молоти своє збіжжя в інших млинах, крім панських. Так само і міське населення було “прив’язане” до війтовських чи королівських млинів. Звільнення від цього примусу потребувало спеціального дозволу, а привілей заводити млини і отримувати з них прибуток надавався спеціальними королівськими грамотами. Так

4 лютого 1571 р. польський король Зигмунд Август надає грамоту канівським міщанам “...на принадлежность выстроенных гражданами на городских дачах при реках и речках, в округе Города протекающих, мельниц...” [2; 5]. З давніх часів ці млини були власністю міщан і староста не мав до них ніякого відношення, також не отримував з них прибутків. Делегати від міста на чолі з війтом піднесли королю відповідні документи, що підтверджували їх права на володіння. Королівські ревізори детально вивчили зазначені документи: “Грамоту оную, равно и документы на мельницы служащие разсматривал[и] и найдя их (канівських міщан – прим. автора) законными просителями, а особливо осведомляясь от Старосты Черкаскаго и Каневскаго князя Вишневецкаго и прочих обывателей, что Каневские граждане находятся в бедном состоянии и разорении, которое

Водяний млин у с. Полствин
Канівський р-н, Черкаська обл.
Г. Малаков, 1951 р.

многократно от неприятелей наших неверных татар в людях, скот и в разных живностях претерпевали; те выше писанные Каневские мельницы во все навечные времена при них оставили...” [2; 6] Привілей на “... те мельницы поблизу и около Города Канева состоящие...” [2; 6] також підтвердив король Стефан Баторій у Грамоті від 20 жовтня 1576 р.

Воподовж тривалого часу канівці користувались королівськими привілеями не лише на вільне користування млинами, а й землею, крім цього мали певні пільги в оподаткуванні. Наприкінці XVI – початку XVII ст. Канів і все Староство не раз зазнавало руйнувань від “татар, россиан, козаков и прочих войск” [2; 8]. А з початком національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького місто остаточно втратило

Воподовж тривалого часу канівці користувались королівськими привілеями не лише на вільне користування млинами, а й землею, крім цього мали певні пільги в оподаткуванні. Наприкінці XVI – початку XVII ст. Канів і все Староство не раз зазнавало руйнувань від “татар, россиан, козаков и прочих войск” [2; 8]. А з початком національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького місто остаточно втратило

ка, коли потрібно було швидко змолоти невелику кількість борошна або ж для ритуального розмолу зерна. Водяні млини та вітряки діяли подекуди аж до середини XX ст., на зміну їм прийшли парові млини. Водяні млини відігравали важливу роль у господарстві українських земель у XVI – початку XVII століть. Це був час інтенсивного розвитку млинарства, коли водяні млини, витісняючи з ужитку примітивні способи розмелювання, стають однією з найважливіших галузей господарства. Будуються млини у королівських, церковних та приватних землях і обслуговують місцеве населення, користуючись монополією правом.

Хоча водяні млини в античних державах відомі ще з I століття до н.е., а в IV – V ст. набувають поширення і в Західній Європі, у Давньоруській державі вони зов-

всі королівські привілеї. 20 липня 1661 р. канівські міщани отримали від короля Яна Казимира нову грамоту на "вольності", в якій між іншим зазначалось: "... дабы евреям и никаким посторонним людям мельниц, винной продажи и перевоза на откуп не отдавали, кроме одним Города Канева мещанам, и естли бы таковой человек сыскался, которой упомянутых мещан хотел бы подкупить или тот перевоз, мельницы и винной откуп хотел содержать, тогда таковой должен заплатить 1000 золотых прежде нежели какой Контракт с нынешним и после будущим владельцем заключит[ть]; жалуюм оному городу Нашему для необходимости Городской войтовскую мельницу, на кренице чрез Город протекающей, к которой мельнице ни какой владелец тамошний принадлежать не должен..." [2; 10]. Остання грамота польських королів, якою підтверджуються права канівців на привілеї дагуються кінцем XVIII століття за підписом Станіслава Августа.

Отже у XVI – XVII ст. основними статтями прибутку Канева були доходи від млинів, винокуріння та перевозу. Люстрації початку XVII ст. доносять до нас цікаві відомості. Дохід Канівського староства у 1622 р. складався з таких прибутків: "...з поташових буд, з рибних ловів, чиншів", до яких додавались торгівельне мито, з оренди корчом та доходи від млинів; всього сума складала близько 4 тис. золотих. 1626 р. доходи з мита, корчом та млинів складала 1500 золотих. У Черкаському старостві в 1616 р. несла доходи тільки корчма, орендована за 1312 золотих, та "уходи" – 597 золотих; в 1622 р. додалися доходи від млинів, корчми і перевозів – 2700 золотих [1; 229].

У XVI ст. Канів стає своєрідною козацькою святецею. Літні заборіжці, які вже не могли брати участь у походах і боях, оселялися та доживали віку на Чернечій горі (сучасна назва – Тарасова гора), неподалік Канівського монастиря Пресвятої Богородиці. Саме до цього монастиря 1578 р. козаки перевезли останки скараного у Львові Івана Підкови. На місце вбитого гетьмана Підкови було обрано Якова Шаха, який хотів помститися за смерть товариша. Але він був усунений від гетьманства і засуджений на довічне ув'язнення в канівський монастир, де доживав віку у чернецтві. 1602 р. у Канівському монастирі було поховано козацького гетьмана Самійла Кішку, який загинув під час військових дій у Лівонії. Пам'ять про монастир збереглася і до наших днів у назві вулиці – Монастирок, що розташована між Пилипенковою і Тарасовою горами.

Універсали-привілеї козацьких гетьманів малюють перед нами сумну картину спустошення та зубожіння, які зазнав Канівський монастир у другій половині XVII ст. через часті військові дії на території Канівського полку. Щоб хоч якось покращити становище монастирської братії гетьмани обдаровують святу обитель, передаючи у володіння ряд маєтностей, млини, землі тощо. Так, у грудні 1660 р. Юрій Хмельницький своїм Універсалом передає монастирській братії два млини по річці Росаві [3; 56]. Гетьман Павло Тетеря на початку 1663 р. підтверджує права монастиря на ряд маєтностей (селище Бобрицю, сіножаті, орні землі тощо); в його Універсали значаться п'ять млинів [3; 58]. Упродовж літа 1663 р. монастирські фільварки зазнали руйнування від ворожих та козацьких військ, і знову свята обитель опинилася у скрутному становищі. Тому у серпні цього ж року П.Тетеря дарує братії "...млинок Малчинин в місте, на потоку стоячий, в Каневі..." [3; 59]. У травні 1665 р. гетьман Іван Брюховецький дарує млин на р. Супої. Через п'ять років, на початку 1670 р., Петро Дорошенко передає у володіння монастиря цілий ряд маєтностей, зокрема млини в селах Бабичі, Малий Ржавець, Беркозівка, "...млин Колачинський, Керетянкою прозиваемый, на річце Рясаві стоячие; млинок Малчинин на потоці, в Каневі найдуючийся ... млины: мучный и ступный, млин, поле и сіножаті в селі Пекарах найдуючиеса..." [3; 60].

Наприкінці XVIII ст. Україною подорожував французький художник Жан-Анрі Мюнц, який зробив численні замальовки пейзажів і народних типів. Упродовж 1781-1783 рр. він перебував на Канівщині, де й змалював частину краєвидів: "Вид на Канів з боку Дніпра", "Вид на частину міста Канева", "Повернення з ярмарку в Каневі" тощо. Зокрема, зобразив долину річки Дунайця, а у своєму щоденнику залишив такий запис: "Тут видно малий ставок, створений струмком, який витікає з глибини долини, а також греблю, яка робить можливою дію малого млина. Упродовж цілої долини аж до виходу на рівнину дніпрову є шість таких ставків і стільки ж млинів..." [3; 53]. Альбом акварелей і записів Мюнца зберігаються в державному історичному музеї в Москві. По Дунайцю, що протікає територією міста і сьгодні, канівські міщани робили загати з дерев'яними водоспусками, на яких і ставили водяні млини. А в штучних озерах вирощували водоплаваючу птицю. Так, у середині XIX ст. по Дунайцю нараховувалось 16 водяних млинів [4; 45]. З появою вітряків та парових млинів потреба у водяних млинах поступово відпадає.

Одна із Канівських гір, що височить над Дніпром у межах міста, носить назву Жидівка (бо на ній колись було єврейське кладовище). Місцевий краєзнавець Іван Сорокопуд подає стару назву – Вітрова гора [5; 7-8]. Відкрита вона всім вітрам, тому її вподобали мірошники, збудувавши на вершині вітряки. Так, наприкінці XIX ст. у місті нараховувалось 20 вітряків. Крім вітряків в Каневі вже діяв паровий млин. На ньому працювало 8 робітників. За рік млин виробляв продукції на 50 тис. царських рублів [6; 465].

Цікава статистика по Канівському повіту станом на кінець XIX ст.: "Каневский уезд, в восточной части Киевской губернии. Площадь 2864,3 квадратных верст. Поверхность волнистая на юге, в северной части – равнина. Орошение: р. Днепр, Рось, Канавка (тут неточність, річка називалась Канівка; вона не так давно протікала по території міста і зникла у результаті будівництва Канівської ГЕС; наразі про неї нагадує заболочена місцевість біля підніжжя Дніпрові гори – прим. автора)... По переписи 1897, население 270,758 душ (132,386 м., 138,372 ж.)... Мельниц 928, из них водяных 41" [6; 465].

З часом у Каневі зникають і вітряки. "Сталінська" енциклопедія вміщує про місто такі короткі відомості: "Канев – поселок городского типа, районный центр Киевской обл. УССР; пристань на правом берегу Днепра, в 31 км от железнодорожной станции Таганча; 9 тис. жителей (1936), МТС, паровая мельница. В 7 км от города на Чернечей горе похоронен Т.Шевченко" [7; 204].

Не так давно вітряки та млини були невід'ємною часткою сільського краєвиду, зокрема і таких малих містечок як Канів. На жаль, наразі ці споруди можна побачити лише в музеях під відкритим небом, а їх зображення – в спеціалізованих виданнях. Історія млинарства на Канівщині потребує більш детального вивчення, а ті джерела, що збереглися до наших днів, потребують глибшого осмислення.

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.6. Життя економічне, культурне, національне XVI – XVII віків. / Редкол.: П.С.Сохань, Г.В.Боряк та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – 680 с.
2. Державний архів Київської області, – Ф.1, – оп. 295, – д.1501.
3. Мицик Ю.А. Канів козацький: Науково-популярне видання. – Канів: "Родень", 1997. – 67с.
4. Канів через плин століть: Путівник / Упорядник Т.М.Мацієвська. – Черкаси: Брама – Україна, 2006. – 120 с., іл.
5. Сорокопуд І.І. Канів. Сторінки незгасної пам'яті. – Канів: "Родень", 2001. – 44 с.
6. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. – Десятый том. Идумэя-Китченер / Под ред. С.Н.Южакова. – Санкт-Петербург: "Просвещение", 1902. – С. 465.
7. Малая Советская Энциклопедия. Том третий. Второй полуголом. Исландия-Ковалик. / Гл. ред. Н.Л.Мещеряков. – Москва: ОГИЗ РСФСР, 1937. – с.1060; ил.

УДК 94(477.46) : 621.927.3

Лавріненко Назар, к.і.н.,
Черкаський національний університет,
керівник проектів “Відновимо спільно”
та “Млини України” (www.mills.org.ua)
м. Черкаси

УНІКАЛЬНІ ВІТРЯКИ КАНІВЩИНИ

У статті розповідається про історію розробки та поширення Вітродвигуна Д-15. Також подаються основні технічні характеристики млинів цієї конструкції. Автор звертає увагу на рідкісність цього типу вітряків та вказує на потребу збереження вцілілих екземплярів.

Ключові слова: Млин, Вітродвигун Д-15, Стрільць, Сторчеус, Грищинці.

Вітроенергетика невпинно поширюється у світі. У своєму розвої вона переживала етапи масової популярності та цілковитого забуття. На початку ХХІ ст. інтерес до вітроенергетики вкотре зріс. Здорожчання вуглеводних джерел енергії стимулює повернення наукової думки до тематики вдосконалення та поширення альтернативних джерел енергії. Все частіше у різних куточках світу з'являються потужні вітроелектростанції та присадибні заводські або кустарні вітроелектрогенератори. Поряд із впровадженням новітніх досягнень у країнах Європи ретельно оберігаються пам'ятки вітряного млинарства. Тож і ми впроваджуємо нове, прагнемо зберегти свідчення досягнень наших попередніх поколінь. Представники громадськості та науковці невпинно ведуть пошукову та охоронну роботу, виявляють та оберігають пам'ятки млинарства. Серед них іноді трапляються вкрай неповторні та рідкісні типи. Одним з таких є вітродвигун Д-15 у с. Грищинці, Канівського району.

Вишукуючи вітряні та водяні млини на теренах Канівщини спеціальна пошукова експедиція історичного факультету Черкаського національного університету виявила у кількох селах оригінальні вітряки.

Їх конструкція вражала простотою форм та водночас кричущою раціональністю. Зовні “млин” виглядав як прямокутне каркасне обмазане глиною господарське приміщення, крите бляхою. Крізь центр даху підіймається прямокутна вежа, увінчана шатровим механізмом та місцем для крил. Уперше ми побачили такого вітряка на фото наданих відомим дослідником ландшафтної архітектури Ф.Гонцюю. То були фото будівлі тоді зовсім загадкової конструкції із с. Прохорівка. Під час пошуків нам вдалося виявити тотожні споруди у селах Бубнівська слобідка, Бобриця та Грищинці. У перших трьох селах конструкції були без крил. Лише у червні 2009 р. нам вдалося побачити такий вітряк із крилами у селі Грищинці. Там нам пощастило поспілкуватися із будівничим цього вітряка та тривалий час його мельником – Григорієм Сторчеусом. На очах цього чоловіка під ретельним контролем автора проекту Володимира Трохимовича Стрільця, у короткий строк було зведено диво-млин.

Цього вітряка було збудовано влітку 1955 р. силами 6 місцевих колгоспних столярів за 4 місяці. У

*Вітродвигун Д-15
с. Прохорівка,
фото Ф. Гонци, 2008 р.*

*Вітродвигун Д-15
с. Грищинці,
фото автора, 2009 р.*

В.Сторчеус
фото Т.Местерс, 2009 р.

словах Г.Сторчеуса відчувалися неприховані ноти пронесеної через роки глибокої поваги до автора проєкту. Григорія Сторчеуса тоді спеціально приставили до будівництва цього вітряка, щоб будучи його механіком та мірошником він міг якнайкраще обслуговувати всі агрегати.

За словами Г.Сторчеуса, цей вітряк вірою й правдою служив селу до 1970-х рр., допоки не здійснили електрифікацію Канівщини. Старий мірошник стверджує, що якби доглядали за цим млином, він би й досі працював...[1]

До його зупинки привела навіть не електрифікація, а проста недбалість. Тоді вже добродії Сторчеус не працював мірошником. На його місці був інший молодий чоловік, який однієї ночі під час буревію полинився піти відвернути шатро від вітру. А тим часом, на зупиненому механізмі відламало одне крило. Це можна було швидко відремонтувати, але “навіщо?”... Так він і стояв до літа 2009 р. таким його застала наша експедиція, таким його зафільмували прибулі з нами співробітник ОДТРК “Рось”.

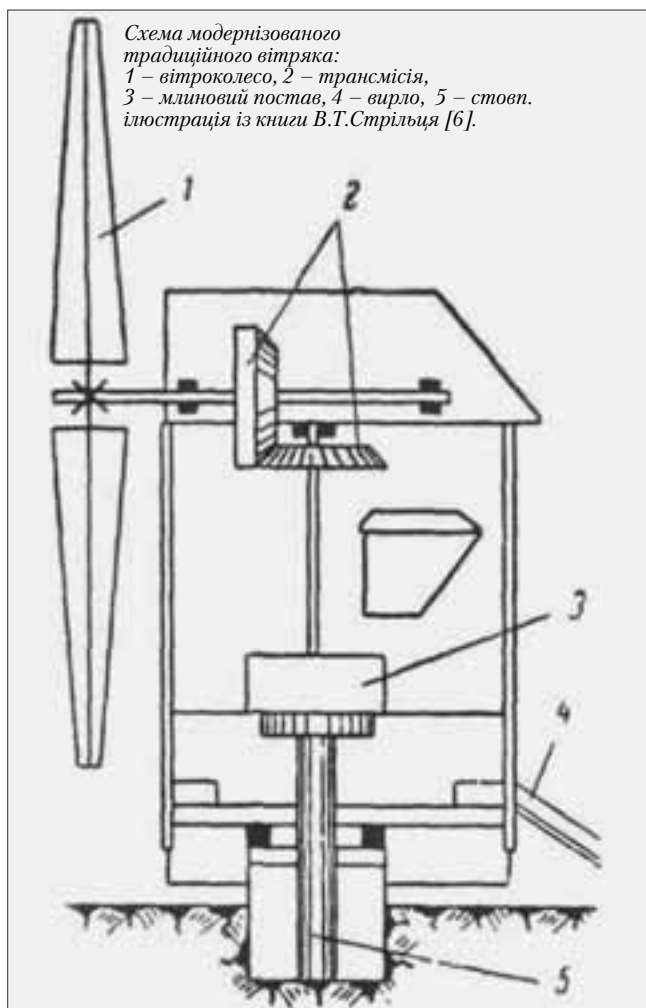
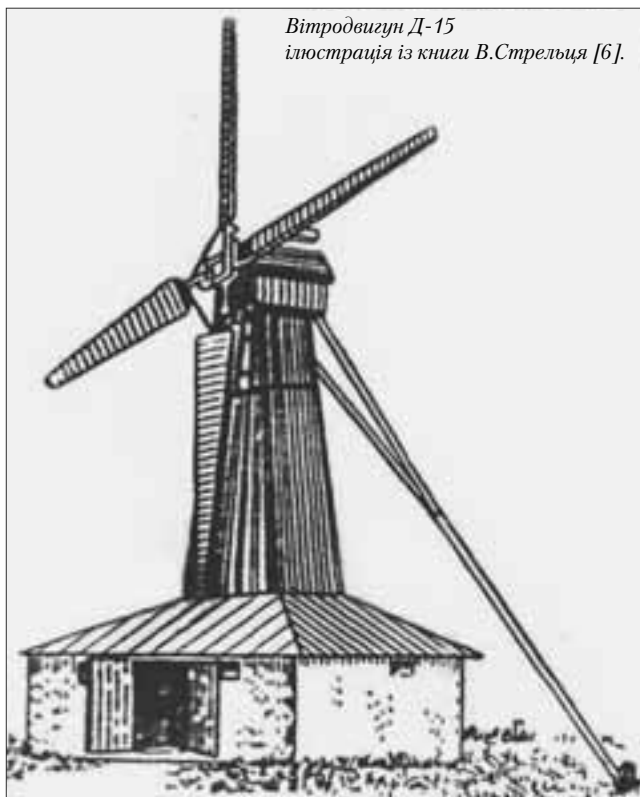

Схема модернізованого традиційного вітряка:
1 – вітроколесо, 2 – трансмісія,
3 – млиновий постав, 4 – вирло, 5 – стовп.
ілюстрація із книги В.Т.Стрільця [6].

Вітродвигун Д-15
ілюстрація із книги В.Стрільця [6].

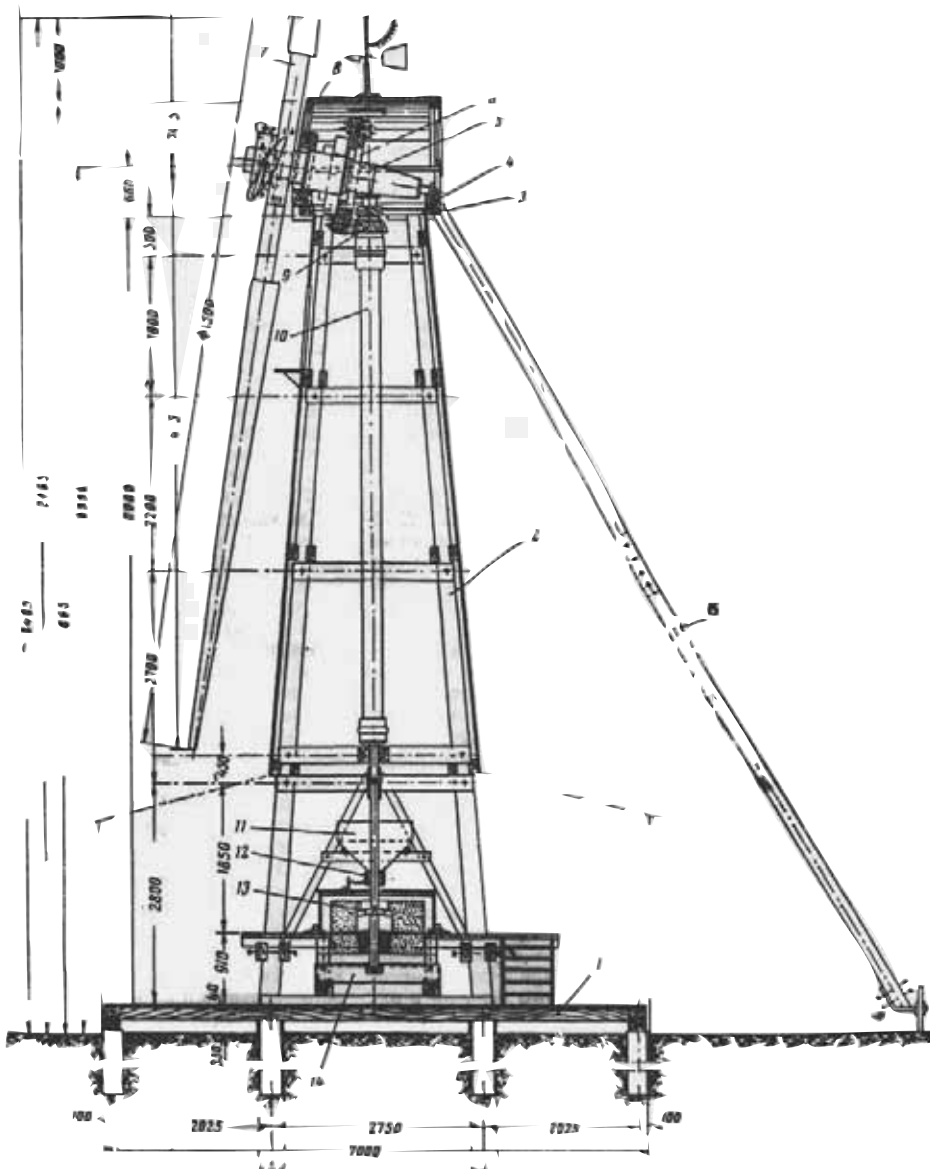
Остання наша експедиція проведена спільно із президентом та членами Всесвітньої млинологічної асоціації (TIMS) відбулася 14 жовтня 2009 р. Небуло меж нашому розчаруванню, коли ми застали у Грищинцях лише одне, майже відламане крило. Виявилося, що цього літа, під час чергового, буревію було обламано ще два крила...

Хто ж такий В.Т.Стрелець із Келеберди? Ось що нам вдалося з'ясувати:

У середині ХХ ст. в Україні, не зважаючи на тяготи колективізації, воєнні лихоліття та злигодні відбудови українські талановиті вчені продовжували вірити, що вітрова енергія може і має служити людям. Поряд із відбудовою знищених під час війни традиційних вітряків на Черкащині відбувався пошук нових форм застосування вітроенергії та шляхів вдосконалення традиційної технології цього процесу.

У 1947 р. до рідного с. Келиберда повернувся з армії колишній фронтовик Володимир Трохимович Стрелець. Побачивши тяжке становище односельців він вирішив з батьком продовжити дідівську справу – будувати вітряки. Спершу батько з сином робили спроби модернізації традиційних стовпових вітряків. Вони зводилися до встановлення замість підшипників ковзання, підшипників котіння, покращення якості виготовлення дерев'яних механізмів. Також було розроблено нову конструкцію крил із суттєво поліпшеним профілем лопатей.

Подібна реконструкція стовпового вітряного млина була апробована в колгоспі ім. Молотова (Золотоніський р-н Черкаської області). Встановлення крил винтоподіної форми замість плоских лопатей та шарої роликпідшипників дозволило млинові з діаметром крил 14 м починати працювати при швидкості 3 м/сек. замість 5-6 м/сек. до реконструкції. Виробнича потужність млина при швидкості вітру 8 м/сек зростає із 110 до 300 кг/год, а рівень ймовірної річної переробки досяг 450 т. продовольчого зерна дрібного помелу або 700 т. дерті середнього помелу. Якщо до модернізації вітряк міг працювати 90-100 днів на рік, то по її завершенню – не менше 270 днів. Це були суттєві досягнення, але в силу затрат на будівництво таких вітряків великої кількості деревини (20-30 м³) та їх невисокої потужності було зрозуміло, що подібні покращення

могли практикуватися лише при реконструкціях старих млинів [1, 7].

Працюючи над покращенням млинових механізмів Стрільці «не винаходили наново велосипеда». Вони певно були знайомі із розробками дослідників довоєнного та післявоєнного часів. Як пригадує старша сестра винахідника Лідія Трохимівна, «наш батько, Трохим Трохимович, перед війною у Сулимівці Яготинського району, де ми тоді жили, побудував вітряка за одним проектом, але його німці спалили. Батько було й мене просив розраховувати за формулами. Батька забрали на фронт й обох братів... Старший, Микола, був артилеристом, командував батареєю. Він не повернувся... А батько з Володимиром вернулися й почали проектувати» [2]. Як згадувала сестра, брат служив із 1944 по 1947 рр. у Німеччині, що наводить на думку про ймовірність його ознайомлення із досягненнями вітрякобудування Європи.

Стрільці могли бути знайомі із довоєнними працями радянських винахідників А.Г. Уфимцева (1927 р.) [3] та Є.М. Фатеева (1933 р.) [4; 5], де подавалася інформація про вітродвигуни. Крім того, Стрільці постійно передплачували журнали та газети, де розповідалися про подібні винаходи. Покращуючи традиційні млини, Стрільці знали, що Інститут енергетики АН України розробив проект колгоспного вітряного млина з покращеними напівобтічними крилами з ориєнтованою потужністю при швидкості вітру 8 м/с. у 25 к.с. Такий млин міг бути корисним будь-якому

колгоспу, але попри всі досягнення інженерів мав суттєву ваду: для виготовлення такого вітряка було потрібно мати власну ливарну майстерню, 45-50 м³ лісоматеріалів та до 2,5 т. металу й значну кількість сталених зубчатих коліс. Будівництво таких вітродвигунів у віддалених від промислових центрів сільських колективних господарствах практично унеможливлювалося.

Тож батько та син Стрільці взялися за розробку двигуна із максимальним використанням підручних матеріалів та максимальною потужністю. Після тривалих пошуків та випробувань було досягнуто мети. Зрештою, батько, з освітою у три класи церковнопарафіяльної школи, та син з освітою у 8 класів, змогли розробити та реалізувати якісно новий проект вітродвигуна, що увійшов в історію інженерної думки під назвою вітродвигун Д-15. Перша книга В.Т.Стрільця «Швидкісний дерево-металевий вітродвигун Д-15 спрощеної конструкції» вийшла коли авторів було 26 років [6].

Млинарська династія Стрільців розробила потужний, надійний при експлуатації та конструктивно простий вітродвигун. Оскільки при незначних затратах матеріалів та робочої сили в умовах звичайних колгоспних майстерень можна було виготовити цього вітродвигуна, то він безперечно користувався попитом серед колгоспів. Перший такий вітро-

двигун із одним млиновим поставом та валом відбору потужності авторам вдалося збудувати у колгоспі ім. Леніна, що у с. Домонтово. За період 1951-1954 рр. під керівництвом Стрільців було збудовано у колгоспах Київської, Полтавської, Черкаської та Кіровоградської областей 13 таких вітродвигунів, які працюючи на тваринницьких фермах показали високу виробничу потужність та надійність у роботі [5, 4].

Чотириохкрилий швидкохідний дерево-металевий вітродвигун Д-15 належать до типу шатрових вітродвигунів, але вирізняється своєю швидкохідністю та формою окремих вузлів. Вітродвигун складається із башти, шатра, чотирикрилого вітроколеса, вертикального валу та водила для наведення крил на вітер чи навпаки.

Дерев'яна башта вітродвигуна має форму чотиригранної гратчастої урізаної піраміди, що складається із чотирьох стовпів (ніг), з'єднаних поясами й хрестовинами із брусів. Башта встановлюється на підвалинах будівлі й кріпиться до них на закопаних в землю стояках за допомогою металевих скоб.

Верх башти увінчує дерев'яне кільце, котре слугує опорою для рами поворотного шатра. Для зменшення тертя між рамою шатра та дерев'яним кільцем закріплюється потайними гвинтами стальна смуга. Масивна дерев'яна рама шатра змонтована із брусів прямокутної форми. Для запобігання зсуву башти по периметру встановлено спеціальні охвати. Головний вал встановлено на трьох шаропідшипниках. Передньою

Косоzubий триб

частиною вал спирається на обійму із двох підшипників, закріплених у гніздах на брусках рами. Задня частина рами закінчується розрізним флянцем, на палець якого насаджено підшипник. Цей підшипник знаходиться у гнізді на задньому бруську рами шатра. Вісь вала утворює з горизонтом кут 10° . Зовнішня

частина вала оброблена у формі бруса прямокутної форми. Кожна пара крил надівається на вал окремо, а потім зв'язуються між собою болтами та хомутиами.

Вітроколесо 7 діаметром 15 м виготовлено із

Швидкість вітру (у м/сек.)	Потужність на валу вітроколеса (у к.с.)
2	0,35
3	1,19
4	2,82
5	5,51
6	9,53
7	15,13
8	22,60
9	32,15

обтічними лопаттями. Останні складаються із дерев'яних махів та нервюр, обшитих кровельним залізом.

Обертове зусилля передається від вітроколеса до вала 10, ведучим колесом (великим трибом) 6, закріпленим на головному валі між його опорами й веденою шестернею (малим трибом) 9, встановленою на верхньому кінці вертикального вала. Ведуча шестерня має 36 зубів (кулаків). Малий триб – 11. Коефіцієнт передачі конічних косоzubих шестерень розраховано так, що верхній камінь приводиться в дію безпосередньо від вала. Для цього до нижньої частини вала через розрізний фланець кріпиться металевий стержень, кінець якого має форму вилки. По суті вертикальний вал переходить у веретено, вилка якого зачухає порплицю верхнього жорна, що зрештою й призводить до його обертання.

Вертикальний вал виточено із дерева. Він кріпиться на двох шаропідшипниках – верхньому (опорному) та нижньому (упорному). Верхній підшипник насаджено на палець розрізного флянця, закріпленого на торці малого триба, кріпиться у гнізді поперечного бруска рами шатра. Гніздо цього підшипника виготовлено окремо від бруска й може регулюванні зчеплення шестерень зміщуватися у горизонтальній площині. Нижній опорний підшипник встановлено у гнізді на поперечних брусах першого поясу башти й може регулюватися по висоті за допомогою дерев'яних клинців під поперечними брусками й фіксуючих болтів.

Башта зовні обшита дошками.

Шатро обшито кровельним залізом. На даху шатра для визначення швидкості й напрямку вітру закріплено флюгер із дошкою Вільда.

Регулювання обертів вітроколеса та потужності вітродвигуна виконується в ручному режимі шляхом повертання шатра за водило (вирло) 15 "із вітру", чи "на вітер".

Млиновий постав розміщено по центру башти. Сама башта дещо зміщена до задньої стінки.

Вітродвигун Д-15 придатний для приведення в дію різноманітних с/г машин (корморізок, молоткових дробилок, поршневих насосів, дискових пил та ін. агрегатів). Для цього підключається додаткова трансмісія із пари зубчатих коліс та дерев'яного горизонтального вала зі шківками.

Для побудови вітродвигуна В.Стрільцеві, поряд із надійністю та потужністю, вдалося досягти суттєвої економії деревини та металу. На будівництво одного вітродвигуна потребувалося 13 м³ деревини та 575 кг металу [6, 11].

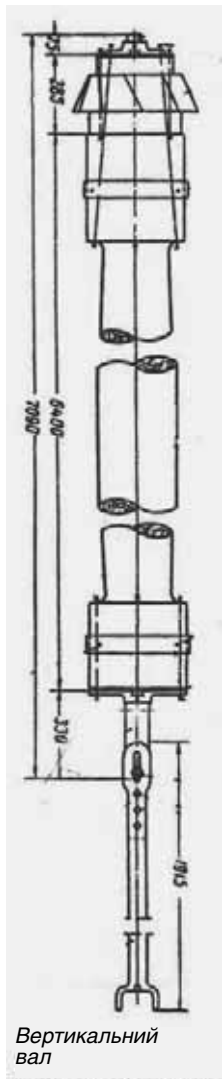
У 1954 р. на всесоюзній виставці досягнень народного господарства за Вітродвигун Д-15 Володимира Трохимовича було нагороджено Малою золотою медаллю. Після виставки видавництво "Сельхозгиз" видало доопрацьований варіант книг В.Стрельця "Швидкісний дерево-металевий вітродвигун Д-15 спрощеної конструкції" під лаконічною назвою "Вітродвигун Д-15".

Це видання дозволило поширити проект "Вітродвигуна Д-15" по теренах Радянського союзу та "дружніх країн". За спогадами старшої сестри В. Стрельця Лідії, її брату приходили листи-подяки із Китаю та Угорщини. Тож доволі ймовірно побачити ці модернові українські вітряки у далекому Китаї чи сусідній Угорщині...

Нашій експедиції пощастило застати живими людей, які ще добре пам'ятали автора проекту та будували цей вітродвигун і працювали в ньому. Завдяки цим спогадам ми змогли детально з'ясувати історію талановитих винахідників із Канівщини. Завдяки власним обстеженням та детальним кресленням поданих у книзі В.Т.Стрільця ми змогли висвітлити всі основні особливості цього геніального та потрібного для свого часу проекту.

Вітродвигун Д-15 є важливою сторінкою в історії українського млинарства й має бути збережений для нащадків. Завдяки поданим у книгах В.Т. Стрільця детальним кресленням та ретельним роз'ясненням, за умови застосування сучасних технологій, його з легкістю можна відтворити.

Водночас, віцілілі вітряки мають слугувати популярним туристичним об'єктом для школярів та студентів, для українських та іноземних мандрівників. Першим кроком на шляху до порятунку цих об'єктів є висвітлення інформації про них у ЗМІ та на різноманітних сайтах. Починаю для такого висвітлення став веб-ресурс "Млини України"[7].

Вертикальний вал

1. Архів автора. Ф.6. "Спогади про вітряки" – Спр. 16. "Спогади Григорія Сторчеуса, будівничого Вітродвигуна Д-15."
2. Архів автора. Ф.6. "Спогади про вітряки" – Спр. 17. "Спогади Придворної Лідії Трохимівни про свого брата та батька – розробників Вітродвигуна Д-15."
3. Уфимцев А.Г. Проблемы анемификации. – Курск, Курское книжное издательство, 1928.
4. Фатеев Е.М. Системы ветродвигателей. – Госэнергоиздат, 1933.
5. Фатеев Е.М. Ветродвиатели и ветроустановки. – М., Сельхозгиз, 1948.
6. Стрелець В.Т. Ветродвиатель Д-15. - М., Сельхозгиз, 1955 – 84 с.
7. Вітродвигун Д-15 //Млини України.
<http://www.mills.org.ua/old/index.files/Page909.htm>

УДК 94(477.42) : 621.223.5

Тютюнник Юліан, д.г.н.

Український комітет із збереження
індустріальної спадщини
"ГІССІН-Україна",
м. Київ

ВОДЯНІ МЛИНИ ПІВДЕННОГО ЗАХОДУ ЖИТОМИРЩИНИ

У статті розкрито результати пошуково-дослідницької роботи автора з виявлення та обстеження об'єктів індустріальної спадщини Південного заходу Житомирської області. Наголошується на потребі популяризації, збереження та охорони.

Ключові слова: млин, водяний млин, Роставиця, Ірпінь, Білуга, Унава, Винарка, Білуга.

Район досліджень – Андрушівський, Попільнянський і Ружинський адміністративні райони Житомирської області. Обстежені всі без виключення населені пункти.

Виявлено 20 водяних млинів різного ступеню збереженості (від діючих до таких, що саморуйнуються) і 6 решток водяних млинів (одна сумнівна).

По населених пунктах.

Андрушівський р-н: с. Городківка (млин), с. Камені (млин), с. Мала П'ятигірка (рештки), с. Старосілля (рештки).

Попільнянський р-н: с. Голуб'ятин (млин + гідроелектростанція), с. Жовтневе (млин), с. Єрчики (рештки), смт. Корнин (млин), с. Криве (рештки), с. Паволоч (млин), с. Романівка (млин), с. Строків (млин), с. Сушанка (млин).

Ружинський р-н: с. Бистрик (рештки), с. Верхівня (млин), с. Вільнопілля (млин), с. Городок (млин), с. Дерганіка (млин), с. Карабчіїв (млин і рештки млина), с. Княжички (млин), с. Плоска (млин), с. Прибережне (млин), смт. Ружин (млин+гідроелектростанція), с. Трубіївка (млин+гідроелектростанція), с. Ягнятин (млин+гідроелектростанція).

В сумі: Андрушівський р-н – 2 млина і 2 рештки; Попільнянський р-н – 7 млинів і 2 рештки; Ружинський р-н – 11 млинів і 2 рештки (одна сумнівна – в с. Карабчіїв).

По річках: Білуга – 2 млина, Винарка – 1 рештка млина; Гуйва – 2 млина і 2 рештки, Ірпінь – 2 млина, Постіл – 1 млин, Роставиця із двома безіменними притоками, на яких розташовані села Бистрик і Вільнопілля – 9 млинів і 1 рештка, Унава – 2 млина і 1 рештка.

За використаними будівельними матеріалами.

Кам'яні. Використовувалася цегла і бутове каміння. Цокольний поверх – як правило завжди з бутового каменю. Основний корпус може бути складений як бутовим каменем так і цеглою. У двох випадках (села Городківка і Дерганівка) використовувалася біла силікатна цегла. Всього кам'яних млинів – 18.

Дерев'яні. Виявлено один дерев'яний млин – у с. Приозерному. Цокольний поверх із бутового каменю.

Глинобитні. Виявлено один глинобитний млин – у с. Плоска. Цокольний поверх із бутового каменю. Стіни основного корпусу фахверкової конструкції, оббиті "вагонкою".

За конструктивними особливостями водяні млини бувають **колесні і мутовчасті (турбінні)**. У першому випадку первинний оберт виникає на горизонтальній вісі, у другому – на вертикальній. Механізм, що приймає енергію падаючої води може знаходитися у цокольному поверсі млина або виноситися зовні. В будь-якому випадку необхідно з'ясувати, що приймає енергію води – турбіна, чи колесо. Це вдавалося не завжди, оскільки не завжди можна проникнути в середину млина або виносної споруди водоприймаючого пристрою. Зовнішній же огляд може дати хибні уявлення.

Достеменно колесними є карабчівський і трубієвський млини, турбінний – верхівнянський, паволоцький (раніше був колесним), прибережненський. Інші вимагають додаткового дослідження. Млини у Верхівні, Вільнопіллі, Городкові, Паволочі, Прибережному і Строкові мають виносний водоприймаючий механізм, у інших він знаходиться у цокольному поверсі.

Деякі млини району досліджень конструктивно ускладнені тим, що з ними сполучені ще і міні-ГЕС (див. вище).

За датами побудови. На більшості млинів викладено цеглою або позначено іншим чином (видряпано) точні дати побудови. Дати побудови інших вдавалося встановлювати приблизно, за непрямыми ознаками – спогади старожилів, літературні відомості, порівняння з аналогами, аналіз архітектурної стилістики тощо. Всього встановлено 11 точних дат і 5 приблизних. Для 4-х млинів дати побудови встановити не вдалося ніяким чином. За датами побудови млини групуються таким чином:

- друга пол. XIX ст. – 2 млина (с. Паволочь – 1863; смт. Корнин – 1898);
- 1900-1910 роки – 6 млинів (один з неточною датою);
- друга пол. 1920-х років – 2 млина (один з неточною датою);
- перша половина 1950-х – 7 млинів (два з неточною датою).

За архітектурними стилями. Усі крупні, 2-3-поверхові млини (як правило кам'яні) мають псевдороманські риси, що обумовлено не цілеспрямованою стилізацією, а архітектурною гомологією.

Дерев'яний і глинобитний млини стилістично не виражені. Не має певних стилістичних рис, або має їх дуже слабо вираженими, і частина кам'яних млинів. Млини, що мають більш менш чітко виражені стилістичні ознаки, класифікуються так:

- “цегляний” стиль (напряма еkleктики) кінця XIX – початку XX ст. – 6 млинів, причому у 3-х випадках (смт. Корнин, с. Карабчіїв, с. Романівка) стиль яскраво виражений;
- модерн поч. XIX ст. – 1 млин (с. Дерганівка);
- неокласика 1930-х – першої пол. 1950-х – 3 млини, причому в одному випадку (с. Голуб'ятин) стиль гарно виражений.

За сучасним станом, функціями і перспективою використання. Крайніми областями використання споруд млинів є: а) цілковита закинутість і саморуїнація, б) продовження автентичного виконання ним своїх перинних функцій. Між цими крайнощами є такі стани: млин виконує свої функції, але вже як електричний; споруда млина слугує коморою, складом; млин виконує якісь інші функції переобладнується у клуб, кінотеатр, готель (реновація); статус млина невизначений: він наче б то не покинутий остаточно, але що з ним робити, ніхто поки що не знає.

Млин, що продовжує працювати, як водяний млин, лише один – у Ягнятині.

Переобладнані на електричні млини – у Дерганівці, Каменях, Ружині і Плоскій.

Млини-комори, -склади – у Верхівні, Княжиках, Корнині і Строкові.

У Карабчіївці частина млина донедавна слугувала кінотеатром, у Романівці переобладнується на об'єкт “зеленого туризму”, такі ж перспективи має і млин у Городківці.

Млини, що стоять замканими і з неясною долею – у Голуб'ятині, Жовтневому, Карабчіївці, Трубієвці, Паволочі, Прибережному.

Млини, що зовсім покинуті і недоглянуті, що саморуїнуються – у Вільнопіллі, Городку і Сущанці.

Обстежені млини являються цінними об'єктами індустриальної спадщини України та потребують належної уваги з боку населення та пам'яткоохоронних державних інституцій.

с. Плоска

с. Прибережне

с. Карабчіїв

с. Паволоч

УДК 94(470+571) : 621.927.3

Голованов Александр

Президент благотворительного фонда “Земля Вятская”
г. Котельня, Кировская область, Российская Федерация
Сайт: <http://www.fondzv.ru>

“... В Котельничичи – три мельничичи...”

ПЕРВЫЕ ШАГИ К СОЗДАНИЮ МУЗЕЯ МЕЛЬНИЦ В КИРОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Автор раскрывает секреты собственного успешного поиска старинных мельниц в Кировской области Российской Федерации. Кроме традиционных ветряных мельниц автор описывает редчайший тип мельниц конструкции П.И. Юдинцева. Исследователь обосновывает и разрабатывает концепцию создания в г. Киров музея “Три мельничичи”.

Ключевые слова: Мельница, водяничка, ветряничка, механизм, музей.

В гербе Котельничского района изображена ветряная мельница, являющаяся символом крестьянского трудолюбия. Невольно возникает вопрос, за какие

заслуги шестикрылую красавицу увековечили и включили в Государственный геральдический регистр Российской Федерации?

... Сто лет назад Вятский деревенский пейзаж немислимо было представить без ветряных и водяных мельниц. У каждого села стояло по несколько ветряков, а на каждой маленькой речушке стояли несколько водяных “мукомолен”.

Мельницы силой воды и ветра снабжали людей жизненной энергией, многие столетия они являлись для человека посредниками между землей и хлебом.

Трудно сегодня точно сказать, когда на Вятской и на Котельничской земле появились первые мельницы. Вот что пишет об этом известный краевед С.Н.Панькова: “В начале 17 века в писцовой книге было учтено 13 мельниц-колотовок. “Мельница колотовка Федки Селезенева на речке Червеленице. Мельница посадских людей Тренки да Ситки Русановых под городом на ручью”. С мельниц колотовок в уезде собирали тогда оброку 32 алтына 2 деньги. Вятка являлась в те времена житницей хлеба для Русского Севера. Тогда и родилась в народе пословица: В Вятке – калачи по пятке, в Орлове – по корове, в Котельниче – по мельнице. Весомым был котельничский калач. В 1867 г. всеми мельницами в уезде (136 водяных, 1666 ветряных) перемалывалось в год около 6 млн. пудов жита. Из него на продовольствие уезда уходило 5,3 млн. пудов, а остальное отправлялось на винокуренные заводы в Котельниче и к Архангельскому порту”.

К концу XIX в. количество мельниц водяных, ветряных, толчей и одергуш составило в Котельничском уезде 2261, в т.ч. 1952 ветряные. А всего в Вятской губернии насчитывалось тогда более 10 тысяч мельниц различного типа.

Очевидно тогда же появилась в вятской губернии пословица: “В Котельниче – три мельничичи: водяничка, ветряничка и паровичка”.

Весной 2008 г. на краеведческой конференции в Котельниче, была выдвинута идея восстановить былую славу города и сделать музей трех действующих мельниц.

...Воссоздать ветряную (Ветряничу), чтобы она стояла где-нибудь в центре города, напоминала о

былом величии и своими ласковыми крыльями приветствовала прохожих, и от одного взгляда на нее у всех бы поднималось настроение...

...Смастерить водяную (Водяничу), благо различных прудов, речушек и ручейков в городе хватает, чтобы крутились жернова, молотся хлеб, чтобы выходил перепачканный мукой мельник и приглашал всех желающих познакомиться с тем, как из зерен получается мука, а в рядом стоящей пекарне печется хлеб.

...А потом построить Паровичу – настоящую паровую мельницу! Чтобы из трубы клубился дым, чтобы работал настоящий паровой двигатель, чтобы со свистом стравливался пар, чтобы дети в рамках школьных программ могли познакомиться с работой настоящего “парового чуда конца XIX начала XX в.”... Говорят, что еще до войны в 50 километрах от Котельничичи в поселке Оричи работала “Паровичка” – мельница, созданная на базе паровоза...

На вышеупомянутой конференции автором этих строк был задан вопрос залу: “А знает ли кто-нибудь хоть одну дошедшую до наших дней мельницу в вятской губернии?”

Ответа мы так и не получили и нам захотелось самим заняться поисками мельниц. Мы решили поста-

раться приостановить время, притормозить его разрушительный ход и броситься в погоню за “мельничками”. Найти из более чем десяти тысяч ранее существовавших на Вятке “мукомолов” хоть один... Параллельно было принято решение проработывать вопрос о создании музея Мельниц в городе Котельниче.

Первую мельницу мы нашли приблизительно в 200 километрах от нашего города, в Кикнурском районе. “Ветряничка” стояла одиноко среди поля, гордо взирая на всю округу с высоты небольшого холма. Крылья уже не сохранились, зато сам шестигранный сруб, высотой более 12 метров, весь деревянный механизм, жернова, несущий столб – все было практически в идеальном состоянии. Нам удалось обогнать (или затормозить) время. Оно еще не успело разрушить эту красавицу... Деревянные лари, лотки, по которым подавалось зерно, трехметровая зубчатая деревянная передача, несущий столб, который передавал привод от вращающихся ветром крыльев жерновам. Мы так и не смогли понять, из какого дерева сделан двенадцатиметровый двухобхватный столб, составляющий основу конструкции. Было впечатление, что это лиственница, а может и из корабельной сосны.

Позднее от местных жителей мы узнали, что возраст этой “Ветрянички” более 100 лет. Раньше она стояла в небольшой низине, в 500 метрах от найденного места. “Мудрые” колхозные “специалисты” решили поставить мельницу на более высокое место, полагая, что ее крылья будут крутиться лучше и производительность повысится. Однако оказалось, что все не так просто. Выбрать место для Ветрянички – целое искусство! Находясь в небольшой низине, она вращалась не только от прямого порыва ветра, но и от восходящих и нисходящих потоков воздуха, которые шли из низины в поля и наоборот. На высоком месте мельница стала крутиться хуже, а может, какие-то еще хитрости не учли, но со временем ею стали пользоваться все меньше и меньше. В дальнейшем электрическая высокопроизводительная зерномолка соседнего колхоза окончательно потеснила своего предка, мельницу забросили. Мы долго исследовали деревянную конструкцию этой первой найденной нами Мельнички. Несмотря на то, что у многих участников экспедиции было инженерное образование, мы так до конца и не смогли понять все хитрости и особенности механизма.

В тот же день, когда нам посчастливилось исследовать первую найденную нами мельницу, мы посетили еще два места, на которых по заверениям старожил все совсем недавно стояли ветряные великаны. Но время со своей разрушительной силой перемен в тот день обогнало нас! Нам посчастливилось найти еще две ветряные мельницы, точнее то, что от них осталось. В одном из мест, в деревне Тужинского района, Ветряничка стояла еще полгода назад. Мы увидели

точно такую же громадину, как и в Кикнурском районе, но она лежала на земле, зубчатый трехметровый механизм был расколот, а шестигранный сруб местные жители потихоньку разбирали на дрова...

Вторая Ветряничка в селе Усть-Вынуре упала несколько лет назад, на земле лежало лишь три бревна.... На пригорке одиноко стоял куст черемухи (удивительно, но этот кустарник мы встречаем всегда рядом с мельницами).

Анализируя дома фотографии первой находки и советуясь со специалистами по деревообработке, мы пришли к выводу, что современными средствами и силами воссоздать такую удивительную машину практически невозможно (конечно, за деньги можно сделать все, но за какие деньги, и где гарантия, что то, что получится, будет работать...).

Во-вторых, мы поняли, что с целью сохранения этого памятника культуры и быта XVIII-XIX вв., мельницу надо перевозить с голого поля в наш будущий музей. Прошедший этап нашей экспедиции нам наглядно показал, что будет с этой красавицей через несколько лет, а может, и месяцев.

Еще одна мельница, которую мы нашли в закоулках Кировской области разительно отличалась от обычных вятских ветряных мельниц. Более того, на первый взгляд нам вообще показалось, что это не мельница, а ветряк, который вырабатывает электроэнергию...

И все-таки это была мельница, хоть она была совсем не похожа на своих шатровых сестер, которых мы встречали ранее!

Посреди пустыющего поля стоял большой сарай, из которого прямо из крыши вылезала огромная вышка, с четырьмя огромными крыльями, которые по внешнему виду и конструктивным особенностям сильно смахивали на крылья самолета. 12 метровые (а может и больше!) сваи вышки гармонировали с самим зданием мельницы, где на трех жерновах еще в

На снимке видна величественная громада мельницы – автор этих строк со своим 180 сантиметровым ростом кажется муравьем.

недалеком 2002 г. мололи зерно, пока не умер местный мельник Анатолий Петрович Бурков.

Уже позднее, изучая литературу про мельницы, мы выяснили, что в северной части Белоруссии, Польше и в Германии в конце XIX – начале XX вв. появились небольшие ветряные мельницы, предназначенные для обслуживания одного или нескольких крестьянских хозяйств. Для их изготовления не требовались какие-то особые сорта древесины, высокая квалификация плотников. Все определяли смекалка и конструкторские способности, так как основным было решение технической проблемы – обеспечить передачу вращения от силы ветра на каменные жернова. Такие мельнички, а их высота всего 2-4 м, обычно стояли на открытой местности, чтобы захватить как можно больше ветра. Несколько столбов ставили в пирамиду, в центре проходила ось, которая осуществляла передачу энергии от вращающихся лопастей к жерновам. Иногда их встраивали в жилой дом с пропуском осевого столба через конек крыши.

Вот такая же мельница, скорее польско-немецкая, чем Вятская, стояла в Свечинском районе Кировской области рядом с поселком Юма. Из разговоров со старожилами мы узнали, что местный житель Петр Иванович Юдинцев, в буквальном смысле здесь, на земле Вятской “прорубил окно в Европу”. Вернувшись домой после Победы в 1945 г., он захотел создать у себя на Родине ветряную мельницу, аналог которой он встречал во время своих походов по Западной Европе. Но в отличие от небольших ветряков, встречавшихся ему на отдаленных хуторах Белоруссии и Польши, он решил сделать большую мельницу для всего колхоза... И вот местный самоучка, человек по природе наблюдательный и пытливый, по небольшим наброскам, которые принес с войны, создал собственный проект, который проверяли и утверждали аж в столице! Те, кто помнят социалистический период развития нашей страны, понимают, какой путь пришлось пройти Вятскому “Кулибину”, чтобы Министерство сельского хозяйства дало “Добро”, Госстрой не возражал, Госплан выделил деньги!

Первая мельница была построена в Юдинцах – родной деревне мастера, а потом новомодную “Ветряничу” усовершенствовали и, подключив лучших плотников Свечинского района, построили еще несколько штук, в том числе в с. Бурково, в котором мы ее нашли практически не изменившуюся и полностью сохранившуюся. Интересно, что для этой, некогда достаточно большой деревни, это была уже третья по счету мельница. Первая была водяная, вторая классическая шатровая 12 лопастная и вот эта третья – европейская, которая была подарена Вятским парнем с золотыми руками, дожила до наших дней!

Мы очень внимательно обследовали всю мельницу. Удивительно, но в ларях еще оставались остатки муки, ремни, приводящие в движение жернова, были на месте. Да и вообще было впечатление, что ее самим без особого труда можно запустить. Интересно, что “Ветряничка” была трехжерновая, то есть ее производительность была в полтора раза больше обычных шатровых

мельниц, которые обычно приводили в действие лишь два жернова. А тут еще был сделан специальный привод на генератор, что наталкивало нас на мысль о том, что в свободное от основной работы время мельница давала для села еще и электроэнергию...

...Сегодня в деревне осталось всего 4 жилых дома, но красавица-мельница с семиметровыми мощными крыльями, как и прежде возвышается не только над раскинувшимися полями, но и над временем, как символ и памятник таланта и трудолюбия, когда-то живших здесь людей.

Интересно, что аналогичная “Ветряничка” стояла раньше и в самом поселке Юма. На крыше храма в центре поселка до сих пор красуются остатки ветряка, который ранее служил по прямому назначению – в храме была мельница. Позднее храм превратили в мастерскую, а сегодня есть надежда, что местный батюшка восстановит храм, и над крышей будет красоваться купол, а не остатки бывшего величия уходящего колхоза...

Итак, в результате работы историко-этнографической экспедиции Благотворительного фонда “Земля Вятская” к весне 2009 г. на территории Кировской области нами было найдено около десятка мельниц. Некоторые из них годятся только на дрова, а три экземпляра мы планируем использовать в нашем будущем музее. Это ветряк шатрового типа – чисто вятская ветряная мельница, которую мы нашли в Кикнурском районе. Вторая мельница для музея – это ветряк западно-европейского типа, расположенный в Свечинском районе. Третий экспонат для музея – это электрическая мельница, найденная нами в Тужинском районе. Основу ее составляет мельница 19 века, которую в середине 20 столетия переделали. Жернова, коробка, лари – все осталось прежним, и только источник энергии стал современным.

В результате разработки концепции музея “Три мельнички”, мы решили разместить будущую экспозицию на трех площадках.

Первая – площадка “Ветряничка”. В центре города планируется нам выделить место для размещения на перекрестке трех дорог ветряной мельница, рядом с которой будет стоять небольшая хлебопекарня, и будет продаваться горячий хлеб.

Вторая площадка – “Водяничка”. На этой площадке на берегу местной речушки рядом с запрудой будет стоять водяная мельница, рядом на участке в 20 соток будет расположен музей Мельника.

Третья площадка – мельницы 20 века. На большом участке планируется расположить европейскую ветряную мельницу. Которая построена в Свечинском районе после войны, тут же рядом должна стоять электрическая мельница “Электричка” из Тужинского района. Отдельно планируется расположить макет паровой мельницы – “Паровичу”.

Очень жаль, но во время наших поисков мы не встретили ни одной Водянички...

УДК 94(477.46) : 621.927.3

Козуля Вікторія.Черкаський національний університет
м. Черкаси**ЛЯЩІВСЬКИЙ МЛИН – МИНУВШИНА
ТА СЬОГОДЕННЯ***Авторка провела опитування мешканців с. Лящівка Чернобаївського району Черкаської області на предмет фіксації відомостей про вітряний на околиці села вітряний млин. Водночас виявлено відомості й про інші млини.*

В Україні назва “млин” здавна застосовується до борошномельних споруд, що працюють на вітряній, водяній, паровій енергії. “Вітряки” відомі в Європі з XI ст. Вітряки були поширені в минулому переважно в лісовій і в лісостеповій смугах. Вітряк, як правило, – дерев’яна споруда (зруб, оббитий дошками каркас). Крила завжди мають досить легку каркасну конструкцію. За допомогою спеціального важеля вони повертаються проти вітру разом з усім каркасом або лише з його верхньою частиною.

У архівних записках Лящівської сільської ради Чернобаївського району про млини с. Лящівка не значиться, але по розповідях старожилів нашого села відомо, що в с. Лящівка діяло понад півсотні млинів.

Жителі нашого села займалися землеробством: орали землю, сіяли зерно. Вирощене зерно потрібно було переробити на борошно і в цьому була необхідність будівництва млинів. Заможні господарі намагалися побудувати свій власний млин. Ось що нам вдалося почути від місцевих жителів.

Кореспондент:

– Зараз ми знаходимося на території с. Лящівка, Чернобаївського району, Черкаської області. Скажіть, будь ласка, Олександр Петрівно, чи збереглися до цього часу на території вашого села вітряки?

– На “толоці” діяло 12 млинів. Біля річки “Рівець” розкинулося старе село. Там стояли 2 млини-вітряки. В одному мірошником був Шендрик Явтух Сергійович. В другому – Деркач Павло Павлович. Після затоплення старого села водами Кременчуцького водосховища, один млин був розібраний, другий – перенесений на вищу місцевість, де зберігається і понині. Він знаходиться при в’їзді в с. Лящівка зі сторони с. Михайлівка. (Млин напівзруйнований, двічі реставрований, непрацюючий, має географічне і стратегічне значення. Його занесено на топографічну карту, як одну з крайніх точок нашої місцевості. додаток автора).

Кореспондент:

– Михайле Кириловичу, кому належали млини вітряки? Кого з мірошників ми можете назвати?

– Над горою, біля річки, в урочищі “Городище” працювало 2 млини. Один з них був дерев’яний повністю, другий – з низу мазаний, а зверху – дерев’яний. Належали ці млини господарям. Працювали мірошниками жителі с. Лящівка – Козуля Гаврило і Пацьора Олексій. У 1929 р. ці млини перейшли у власність колгоспу.

Кореспондент:

– Маріє Митрофанівно, що ще ви можете додати до сказаного?

– Млини в основному були шестикрилими. Млин, який належав Шендрику Кості був чотирикрилим, знаходився за річкою, на леваді.

До колективізації, у 1918 р. був побудований млин-вітряк, який належав Безуглому Якимі Яковичу. Він був у ньому і мірошником. Знаходився він біля місцевої дільничної лікарні довгий час, але до цього часу не зберігся.

Серед багатьох збудованих млинів був вітряк, який належав одноосібнику Шендрику і знаходився на долині біля моря. Попід горою був посаджений великий фруктовий сад, який став називатися “Шендриків садок”. Під час реконструкції села і переселення людей на підвищену місцевість млин був зруйнований. Прізвисько “Шендрик” в с. Лящівці налічувалось декілька. Так, наприклад, було 2 брати Шендрики – Гнат і Онаній. У них також був млин, де вони були господарями і мірошниками.

Кореспондент:

– В часи колективізації деякі млини відійшли у власність колгоспу. Маріє Іванівно, чи всі власники згодні були з таким рішенням.

– Біля колишнього приміщення старої школи знаходився паровий млин, господарем якого був “Мийоран”. Коли розпочалася колективізація, він, щоб не віддавати свою власність у колгосп, збудував величезні сани, розібрав свій млин, склав на сани і дванадцятьма парами волів вивіз до м. Кременчук Полтавської області. За свідченнями очевидців, маховики повинні до цього часу зберігатися в цьому місці.

Кореспондент:

– Олександрівно Іванівно, чи будувалися млини у 50-60 рр.?

– Налічувався ще 1 паровий млин, у якому господарем був Савченко. Млин заводили за допомогою трактора і таким чином він працював. Потім він був зруйнований, а на його місці приблизно у 1964 р. був побудований новий, сучасний, але камені і маховик від старого млина перенесені у новий і працюють до цього часу.

Спогади записані від жителів с. Лящівка:

1. Баль Олександра Петрівна, 1929 р. н.
2. Купчин Михайло Кирилович, 1937 р. н.
3. Павлик Марія Митрофанівна, 1923 р. н.
4. Данько Марія Іванівна, 1934 р. н.
5. Козуля Олександра Іванівна, 1937 р. н.

УДК 94(4.54)621.927.3

Вітченко Денис

Архітектор, пошукач

Харківська Національна академія міського господарства

м. Харків

ВОДЯНИЙ МЛИН У С. МАЛА ВОВЧА ВОВЧАНСЬКОГО РАЙОНУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛ. АРХІТЕКТУРНО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАРИС

Автор нариса доносить до читача інформацію про водяний млин у с. Мала Вовча Вовчанського району Харківської обл., що нажаль прослуживши сотню років нещодавно був зруйнований “за непотрібністю”.

Збереження традиційного характеру місця, визнано науковою спільнотою частиною загальносвітового процесу стабілізації еколого-культурного середовища, яке зазнало деформації від негативних аспектів розвитку науки і техніки, що загрожують людству втратою не тільки природних але й культурних джерел існування. [1 с.3] За висловом мистецтвознавця та культуролога Олексія Титаренка: “чим більш глобальним стає світ, тим все більше він прагне чистих автентичних джерел”. Загальний процес збереження традиційної культури складається з дослідження, реставрації й можливого відтворення об’єктів у регіонах. Об’єктів на перший погляд рядових і незначних, але наділених неповторним місцевими особливостями та колоритом, що надають строкатих барв автентичній народній культурі.

Мета даного нариса донести до всіх зацікавлених інформацію про один такий об’єкт – водяний млин у с. Мала Вовча Вовчанського району Харківської обл., що, нажаль, прослуживши сотню років не так давно був зруйнований за непотрібністю. Але маємо надію, що інформація зафіксована натурними дослідженнями та світлинами послугує справі дослідження й реставрації подібних споруд, що ще збереглися.

Традиційний сільський український пейзаж у більшості людей асоціюється із вітровими млинами хоча вони масово з’являються в Україні не раніш XIX ст. До цього часу широко використовувалися водяні млини. Хоча у окремих регіонах України, наприклад на Бойківщині, Гуцульщині вітряків не будували взагалі. Наявність безлічі стрімких гірських потоків давала можливість використовувати для розмелу зерна енергію води. Широко застосовувалися водяні млини і у Поліссі, Поділлі, Наддніпрянщині. Українські переселенці із правобережжя Наддніпрянщини, що заселяли Дике Поле – сучасну Слобожанщину у другій половині XVII ст. принесли на її терени й традиції млинарства та будівництва водяних млинів.

У XIX ст. та на початку XX ст. існувало два типи водяних млинів – наплавні та стаціонарні. Наплавні були розповсюджені по великих ріках. Основою для установки механізму були окремі човни. Такі млини за необхідності пересувались. Для будівництва стаціонарного млину обиралися зручна ділянка, що дозволяла створити на потоці запруду за допомогою ґрунтової греблі підвести по жолобах воду до великого вертикального колеса. [2, 22]. Час знищив більшість з них, лише окремі споруди вціліли і дійшли до нашого часу, про деякі з них можуть розповісти їх зображення та фото. (Фото 1)

Здобутки промислової революції XVIII-XIX ст., що із значним запізненням прийшли до Російської імперії, знайшли своє застосування і у млинарстві. На зміну вітрякам і водяним млинам приходять млини парові, що будуються у маєтках великих власників. Але господарі малого та середнього статку не поспішали відмовлятися від дармової енергії води. Тільки на зміну вертикальному дерев’яному колесу приходять металеві турбіни іноземного виробництва, що значно підвищували виробничу потужність млинів.

Млин у Глухові. Акварель Г. Ткаченко з експозиції музею народної архітектури та побуту у м. Переяслав-Хмельницький.

Вид з південного Сходу.

Вид південного Заходу

Вид зі Сходу

Саме до такого типу відносився млин у селі Мала Вовча Вовчанського району Харківської обл. Млин був побудований 1900 р. коштом К.І. Мороза замість старого, що стояв на тому ж місці з кінця XVIII ст. Будівля була розташована на правому березі р. Вовчий у центрі села. Гребля млина не збереглася. До млина вів обкладений бутовим камінням глибокий лоток 12 м завдовжки. Прямокутний у плані двоповерховий об'єм 24Ч15м у плані та 8,5 м заввишки був перекритий 2-скатним дахом. До північно-західного кута будівлі було прибудоване невеличке одноповерхове приміщення 7Ч5м, де й була встановлена водяна турбіна. Уздовж південного фасаду був влаштований навіс, на момент обстеження (1985р.) вже втрачений. Під будівлею був влаштований підвал, стіни підвалу складені з бутового каміння та цегли. Будівля складена з тесаного дубового бруса, який за переказами старожилів села було привезено з Курської губернії. Перший поверх розділено на два приміщення. В першому було встановлено жорна, у другому містився запас зерна та борошна. У добромому стані перебував механізм млина, основу якого складала металева турбіна виробництва Франції з вертикально розташованим стрижнем (звідси походила характерна назва млина у місцевих мешканців: "Тюрбін" з наголосом на "Ю"). На момент дослідження у 1985р. млин продовжував використовуватися за призначенням, тільки вже від електроприводу. Перехід на електричну тягу відбувся не раніше 1960-х рр.

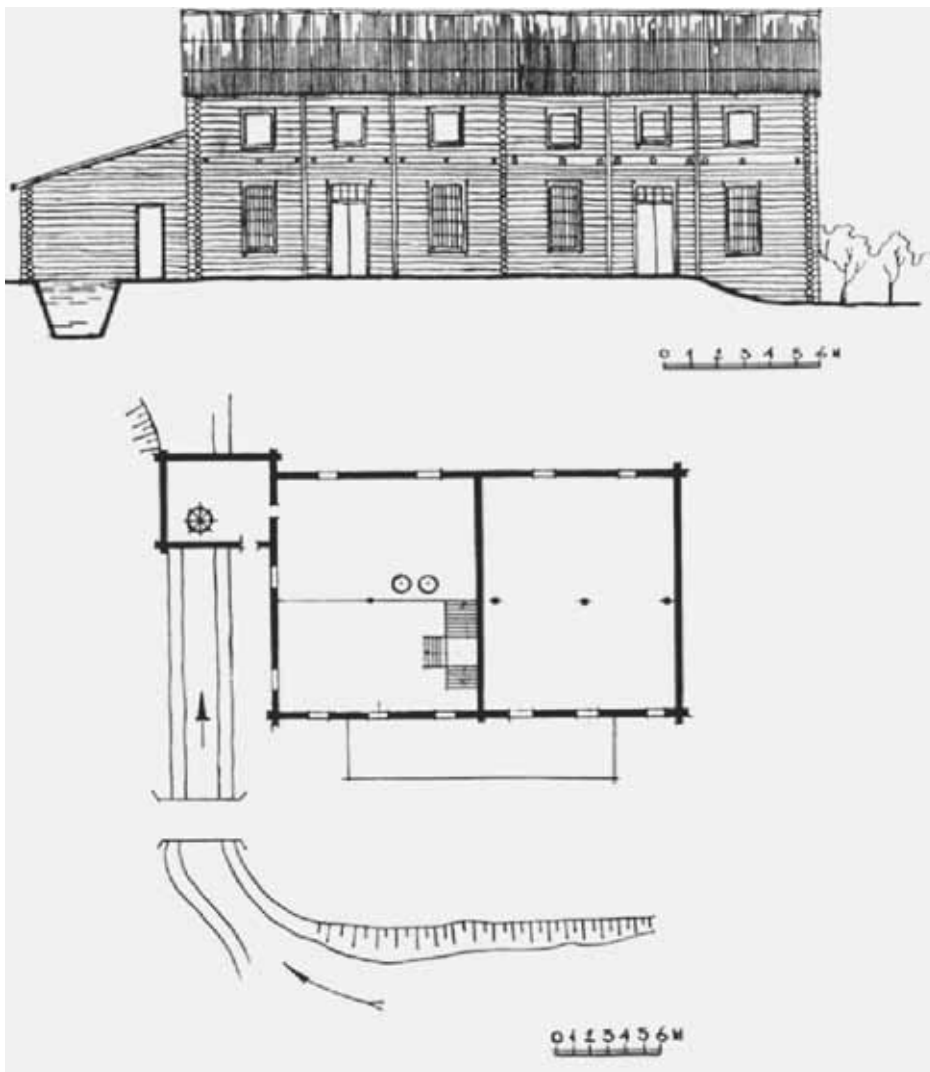
Водяний млин у с. Мала Вовча, досліджений та обміряний архітектором В.Є. Новгородовим у 1985 та 1992 рр. – єдина споруда цього типу, що збереглася до кінця XX ст. на Харківщині [2] (фото 2-6) Нажаль млин було розібрано на початку 2000-х рр. з невідомих нам причин. Французький "Тюрбін" зник без сліду.

Млин можна віднести до перехідного типу від традиційних млинів до модернізованих млинових виробництв. На традиційній за плануванням споруді було встановлено нове, як на той час, обладнання (металева вертикальна турбіна). Млин може слугувати прикладом модернізації традиційного використання енергії води у млинарстві, що вельми актуально і в наш час, коли еко-

номія енергоресурсів стала нагальною проблемою у Україні та світі.

Зафіксовані дослідженням об'ємно-планувальні рішення млину можуть бути використані у реставрації споруд подібного типу. Сподіваємося, що в перспективі можливе відтворення млину на території одного з етнографічних скансенів України.

1. Градостроительные проблемы охраны и использования историко-культурного наследия. Сборник научных трудов под редакцией Э.А. Паина, С.К. Регама. – М., ЦНИИП Градостроительства, 1989. – с.108
2. Прибега Л.В. Народное зодчество Украины: Охрана и реставрация – К.: Будівельник, 1987. – 104 с., ил.
3. Попередні роботи по дерев'яній архітектурі Харківської обл. Науково-дослідницька робота. Український НДПІ "Укрпроектреставрація" – Харків: 1992.
4. Фото млину у с. Мала Вовча, Вовчанському р-ну, Харківської обл. 1985р. / Особистий архів архітектора В.Є.Новгородова.

ДО ІСТОРІЇ ВІТРЯКІВ

Датські інженери Н.Оге та П.Нільсен, задумавши наприкінці 1980-х рр. відкрити фірму з виробництва вітродвигунів, провели власне дослідження з історії питання та встановили декілька несподіваних фактів.

Згадки про вітрові млини зустрічаються ще у описах військових походів Олександра Македонського (330-ті рр. до н.е.). [1] Древні фінікійці за допомогою вітряків видобували сіль з морської води. Від моря відгороджувалась невисоким кам'яним бар'єром низка мілководних басейнів. Встановлене у самого моря вертикальне колесо з черпаками, поєднувалося з дерев'яним валом із крилами, як у вітряка. Кули дув вітер, крила обертались, черпаки зачерпували воду з моря і виливали її у систему басейнів, під сонцем вода випаровувалась, сіль осаджувалась на кам'яному дні. Споруди, що працювали за цим принципом можна було побачити на узбережжі Лівану ще у 1970-ті рр. [2]

Вважалося, що саме зі сходу європейські купці у XIII ст. привезли відомості про вітряки до Голландії з якою цей тип млинів поширився всією Європою. Датські інженери встановили, що це не так. Першими були не купці, а хрестоносці, серед яких знайшлися кмітливі господарі, що зрозуміли вигоду від використання енергії вітру. У XI ст. вітряки з'являються на території сучасної Франції. Вільгельм Завойовник запровадив вітряки у господарствах своїх васалів у Англії. Пізніше вітрові млини попали до Голландії та Німеччини. Звідти вони приходять і в Україну. За дослідженнями С.А. Таранушенка перші письмові згадки про млини на Україні датуються другою поло-

виною XVIII ст. Але за даними непрямих джерел можна припустити, що вітряки були відомі на Правобережжі вже у XVII ст.

Наприкінці XVII ст. у Голландії працювало 1200 вітрових млинів, більшість з яких слугувала для відкачування води з польдерів – відвойованих у моря ділянок суходолу. Заслуга голландців ще й у тому, що вони першими стали використовувати вітряки для розмелу кам'яної солі, бобів какао, мінералів, що використовувались для виготовлення фарб, тощо.

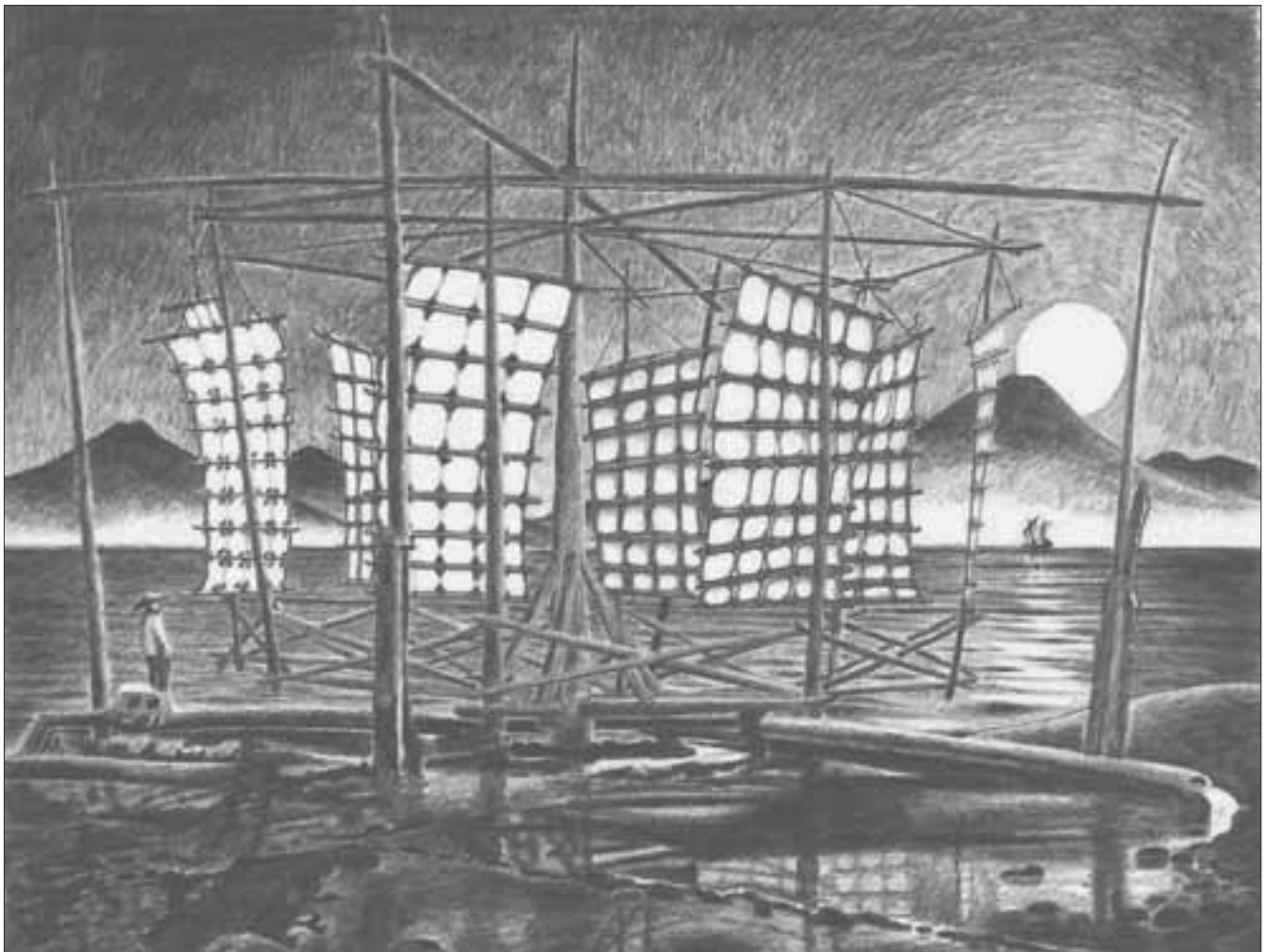
За підрахунками дослідників у Данії XVIII ст. вітряки виконували роботу, що була еквівалентна праці шести тисяч коней. А порівняно нещодавно, 1926 р., у цій країні налічувалось 30 тис. вітряків і близько десятка вітрових електрогенераторів. Але більш-менш потужний було споруджено на півострові Ютландія лише у 1951 р.

А загальний висновок дослідників був таким: до 2001 р. неодмінно збудеться прогноз англійського письменника-фантаста Герберта Уелса, зроблений ним ще наприкінці XIX ст., – деякі країни Європи будуть отримувати до 10 відсотків необхідної електроенергії за рахунок повітряних потоків. [1] Прогноз цілком підтвердився.

1. Арнаудов Д. Вклад крестоносцев в энергетику \\\ Техника молодежи – 1990. – №3. – С.48-49

2. Фан С. Подчинившие море и ветер \\\ Вокруг света – 1972. – №., – С.80

Переклав українською та уклав: Д.М. Вітченко.

Китайський вітряк. Carl von Canstein. Джерело: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:SKMBT_C55007120513590-2.JPG

Історичні студії

УДК 94(477) "17":631.17:664.71

Володимир Маслак

Кременчуцький державний
політехнічний університет
імені Михайла Остроградського
м. Кременчук

МЛИНАРСТВО В ЕКОНОМІЦІ ДЕРЖАВИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

В статті зроблено короткий історичний огляд процесу зародження та розвитку млинарства, аналіз письмових джерел, що засвідчили роль та значення млинарства в економіці держави Богдана Хмельницького.

Зародження млинарства необхідно пов'язати з кам'яною зернотеркою, яку прадавня людина почала застосовувати для урізноманітнення харчування та полегшення процесу засвоєння їжі. З часом зернотерку замінили ручні жорна [1, 208-209], а потім народився водяний млин [2, 104]. Деяко пізніше в українських землях з'являються вітряки [3, 80-82]. Передумовою до цього був багатівіковий процес розвитку землеробства, ремесел, зокрема обробки каменю, теслярства, ливарного виробництва та ковальства. А також накопичення наукових знань з фізики, математики, механіки, гідравліки та інших.

Вражає різноманітність цих специфічних споруд – історії відомі стаціонарні та наплавні (що збиралися на човнах чи баржах – В.М.) водяні млини [4, 73], з верхнім (корячний, корчак) чи нижнім боем (підсубійник, підслідник), зрубної, каркасної чи муrowаної конструкції. Вітряки в свою чергу, поділялися на стовпові (з рухливим корпусом – В.М.) та шатрові (у яких рухалось лише шатро – дах з крилами та валом) [5]. Різні за розмірами (інколи до 12 м у висоту), формою (восьмигранні, круглі, конусні, з вертикальними стінами) кількістю крил (4, 6, 8), використанням енергії води, вітру, тварин, пари, електроструму, млини об'єднуються єдиним принципом роботи – вертикальне колесо-привод (виняток складає лише млин-топтак, де коні чи бики рухались по нахиленому горизонтальному помосту) за допомогою системи пристроїв та механізмів змушувало прокручуватись верхнє жорно, розтираючи зерно в борошно [6, 253].

Незалежно від того чи млин поєднувався з житловим приміщенням, чи зводився відокремлено у два поверхи з галереєю, піддашком, коморою, він досить швидко зайняв чільне місце в економіці середньовіччя. Ваги йому додавали діловитість та винахідливість наших пращурів, які на один механізм встановлювали по декілька млинових коліс, змушували поряд зі жорном працювати ступу чи "валюшу" (сукновальню – В.М.) [3, 80-82; 2, 103-107], суттєво збільшуючи продуктивність та цінність млина.

В господарстві козацько-гетьманської держави млинарство стає одним із головних джерел надходження фінансів: "... весь прибуток до гетьманського скарбу обмежувався до мита, податку з млинів, рудних копалень та монопольних оплат з меду, пива й горівки, дьогтю та тютюну" [7, 153]. Схожий висновок ми подібуємо і в дослідженні Наталі Полонської-Василенко: "Перше місце належало різним галузям сільськогосподарської промисловості, головно млинарству та гуральництву. Млини в XVII-XVIII ст. являли собою цілий комплекс промислових закладів: млини на збіжжя, круподерні, тартаки, папірні, порохові млини, рудні, гаморні – все це було пов'язане з млинарством" [8, 181].

Показово те, що ми маємо чисельні згадки про млини в офіційних документах і, навіть, в гетьманських Універсалах, які є найвагомішими писемними джерелами означеного періоду [9].

Вже в одному з перших наявних документів, покликаних хоча б певною мірою врегулювати українсько-польські стосунки у нових умовах від початку Національно-визвольної війни – наказі Богдана Хмельницького послам Війська Запорізького до Владислава IV від 2 червня 1648 р. йде мова про захист прав українських власників млинів [10, 75].

В листі до наступного польського короля, Яна Казимира (березень 1650 р. – В.М.), український гетьман вимагає обмеження податків та задоволення потреб шляхтичів-католиків лише за рахунок прибутків з шинків та млинів [10, 59].

У подальшому, коли, спочатку економіка, а за нею політика уряду Війська Запорізького були переорієнтовані з заходу на схід [11], з'являється новий знаковий документ українського дипломатію. Мова йде про прохання Богдана Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича, що були сформульовані в ході створення Переяславсько-Московської договірної системи, яка отримала письмове оформлення, в так званих, "Березневих статтях" 1654 р.

У пункті 8 "прохань" зазначено: "Писарю войсковому (друга особа після гетьмана в козацькому уряді – В.М.) щоб жалованья его царского величества было 1000 золотых для подписковъ, также и мельница для прожитку потому, что великие расходы имеет" [10, 65].

Пункт 9 – "На всякого полковника чтобъ мельница бѣ была для того, что расходы великие имеют..." [10, 5], далі: "Так же на судьи войсковые по 300 золотых да по мельнице" [10, 65]; "Так же ясауломъ войсковымъ и полковымъ, которые всегда на услугахъ войсковыхъ бывають и хлеба пахатъ не могутъ, чтобъ имъ иметь по мельнице, просим твоего царского величества" [10, 65]. Як бачимо, для забезпечення життєдіяльності козацької старшини, гетьман клопоче про передачу у їх власність не земель, луків, сіножатей, не шинків чи гуралень, не копалень, поташних чи селітряних заводів, не перевозів чи якихось інших промислів, а млинів, що дозволяє нам зробити висновок про їх високу рентабельність, стабільний, гарантований прибуток. На користь цієї тези свідчить Універсал від 18 травня 1656 р., яким Богдан Хмельницький звільняє млин Павла Тетері (свого зятя) від сплати орендарських мірок на користь переяславських міщан [10, 189].

Піклуючись про ідеологічну підтримку церкви, Гетьман видає чисельні універсали з привілеями для православних монастирів, що дозволило останнім не лише відродитись, а й розширити свої володіння.

Універсалом Хмельницького від 8 жовтня 1649 р. забороняється шкодити Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві та його млину у Валках. Монахи отримали два млинових кола: "одно ступное, а другое мучное", заборонено молоти борошно "без мерочки" (оплати зерном – В.М.), а порушникам передбачалась сувора кара [10, 92-93]. Через три роки ці привілеї були підтвержені [10, 130], а потім знову в травні 1655 р. [10, 163].

Ж. Мюнци. "Водяний млин Богдана Хмельницького у Суботіві, кін. XVIII ст."

Іншим розпорядженням від 24 травня 1651 р. Харківський став та млин отримав Київський Межигірський монастир [10, 119].

Київський Михайлівський Золотоверхий монастир отримав "для вшелякого теды выживеня" Федаківський млин під Трипіллям [10, 170].

Дізнавшись про те, що Київський Братський монастир "...при недостатку, потребуючи отъ нас поратунку..." Б. Хмельницький передає йому колишні єзуїтські володіння – села Ксавери, Мухойди, Плисецьке, Чорногородка, Сарновичі, Обиходи, Базар "зо всеми пожитками, ставами, млинами, сеножатми..." [10, 176-177].

Цікавий зміст Універсалу від 1 травня 1656 р., написаного в Богуславі, яким за Батуринським Крупицьким монастирем закріплювався млин у Липовому. В тексті документу говориться про "млинок-вешняк", тобто про млин, який працює лише під час весняної повені. Щоб компенсувати цей недолік гетьман додав до млина "грунты, лес, сад, сеножати, огород, остров". Кривдникові ченців загрожував штраф у розмірі 1000 коп (копа – 60 литовських грошей – В.М.) [10, 185-186].

Роздавалися права на млини і приватним особам, які з тих чи інших причин були корисні гетьману чи Війську Запорізькому. Зберігся Універсал від 4 вересня 1656 р. за яким маєтності і млини у Стародубському повіті отримали Михайло та Ілля Рубці [10, 210], а у березні 1657 р. підтвержені права Василя Ласка на млин на річці Острі під Козельцем. Там вказується і ціна за якою було придбано млин – "за золотих чотириста монети", але нам здається що й ця висока ціна не відповідала дійсній вартості, так як Василь Ласка придбав млин у свого тестя, "отця жени своей" [10, 217].

Товариш Чернігівського полку Оникій Силич отримав від Богдана Хмельницького млин на річці Білоусівка [10, 186].

Практику, започатковану гетьманом, продовжили козацькі полковники. Ніжинський Благовіщенський Красноострівський монастир отримав дозвіл від ніжинського полковника Івана Золотаренка на будівництво млина у Нових Млинах на річці Сеймі [10, 159, 266].

Полковник Процик Шумейко надав млина Василю Копачевському, наказавши у разі порушення роз-

порядження іншим претендентом "некоторымъ мельником Иваном" останнього "горлом корати" (стратити – В.М.) [10, 262].

Традиції, що зародилися за Богдана Хмельницького були збережені і його наступниками [12].

Підсумовуючи, необхідно наголосити на наступному:

– зародженню млинарства передував тривалий процес еволюційного розвитку, накопичення людиною необхідних знань, вмінь та навичок;

– млин є своєрідним показником рівня розвитку науки та техніки епохи середньовіччя;

– млини чітко позначили на мапі України хліборобські райони, саме ті землі, де переважало сільськогосподарське виробництво зерна, а не скотарство чи ухідництво;

– бурхливий розвиток млинарства символізував демографічне зростання і відповідно

збільшення попиту на борошно, крупи і т.п.;

– досліджувана галузь є красномовною демонстрацією капіталізації економіки, зміни феодального способу виробництва на ранньобуржуазний, "перемоги хліборобної Гетьманщини над общинним, ухідницьким і добичницьким Запоріжжям ... плуга над нерозораним степом ..." [13];

– історія млинарства є потужним носієм етнокультурної спадщини українського народу, втіленням регіональних особливостей розвитку України.

Джерела та література

1. Енциклопедія українознавства. К., 1994.
2. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Кумицький О.С. Народна землеробська техніка українців. – К., 1971, С. 104.
3. Таранушенко С.А. Вітряки // Народна творчість та етнологія. – 1958. – № 1. – С. 80-82.
4. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма. – М., 1970. – С. 73.
5. Будзак А.Ф. Господарсько-промислові виробництва//Бойківщина. – К., 1983. – С.128-129. Гошко Ю.Г. Промислове будівництво//Народна архітектура українських Карпат XV-XX ст. – К., 1987. – С. 174.
6. Самойлович В.П. Українське селянське житло і господарські будівлі // Нариси історії архітектури Української РСР. – К. 1957. – С. 253.
7. Велика історія України. – Т. 2 – К.: Глобус, 1993.
8. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2 – К.: Либідь, 1993.
9. Мяслак В. Універсали Богдана Хмельницького, як джерела до вивчення процесу українського державотворення//Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ. – 1999. – №4. – С.14-19.
10. Універсали Богдана Хмельницького. – К. 1998.
11. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959.
12. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Л., 2004.
13. Липинський В'ячеслав. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 137.

УДК 94(477)“18/19” : 664.71

Єсюнін Сергій

провідний науковий співробітник
Хмельницький обласний краєзнавчий музей
м. Хмельницький

БОРОШНОМЕЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО У МІСТАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧ. XX ст.

У статті розглянуто процес розвитку борошномельного виробництва у містах Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Борошномельна промисловість – одна найважливіших в Україні галузей промисловості. Значного розвитку вона досягла в другій пол. XIX – на поч. XX ст., що економісти пов'язують з промисловою революцією в цій галузі, проведенням залізниць та швидким зростанням міст. Все це було характерно для всіх українських земель й насамперед, для Поділля. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. промисловий переворот на Поділлі розпочався саме у харчовій галузі, й у борошномельній промисловості означав впровадження у виробничий процес парової техніки та високопродуктивних вальцових верстатів, які могли використовувати звичайні млини. У 80-х рр. XIX ст. переробка збіжжя почала зосереджуватися на великих борошномельних підприємствах. Провідними центрами капіталістичного млинарства, як вважає ряд дослідників, стали міста, де зосереджувалися найдосконаліші та найпотужніші парові машини [10; 11].

Отже, розглянемо розвиток борошномельної промисловості у подільських містах, яких на початок 1860-х рр. було 17: губернське місто Кам'янець-Подільський, 11 повітових міст – Балта, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Летичів, Літин, Могилів-Подільський, Ольгопіль, Проскурів, Нова Ушиця, Ямпіль, 5 заштатних – Хмільник, Сальниця (Литинський повіт), Бар (Могилевський пов.), Стара Ушиця та Вербовець (Ушицький пов.) [18, 6]. Така кількість міст зберігалася до початку XX ст., поки у 1903 р. не було надано статусу міста Жмеринці [2, арк.1-5].

На середину XIX ст. у Подільській губернії борошномельна промисловість за обсягом виробленої продукції була провідною галуззю, поступаючись лише цукроварінню. Млини, доречі так само як цукроварні, розміщували переважно у сільській місцевості. У 1867 р. в межах Подільської губернії діяло 2693 млини. З них у містах розміщувався лише 141 млин – це 5,23 % від загальної кількості, які виробляли менше десятої частини борошномельної продукції. Ще 240 млинів (8,9%) діяло у містечках, а 2312 (85,86%) – у селах [19, 3-5]. Така велика кількість млинів у сільській місцевості пояснюється тим, що вони традиційно були складовою фактичного кожного поміщицького господарства та доволі прибутковим

підприємством для землевласників.

У містах млини належали переважно міщанам та купецтву або були міським майном. Так, у Проскуріві ще з XVIII ст. діяло три водяних млини, й всі вони належали місту. Міська влада віддавала їх в оренду та отримувала від цього певний прибуток. Найбільшим був Бузький млин – він зазначений як крупчастий, мав 4 постави та розміщувався на греблі через р. Буг. Два інші млини – Дубовий (2 постави) та Раковий (4 постави), були прості, розміщувалися при ставах у однійменних приміських урочищах та давали прибутку до міської скарбниці дещо менше. В Ольгополі 7 вітряків знаходилися у приватних руках, а от водяний млин також з давніх часів належав місту та приносив у його скарбницю прибутки. Отож, не дивно, коли млин за ветхістю прийшов у непрацездатність, то за рахунок міських коштів (12 тис. руб.) на початку

1880-х рр. швидко був побудований новий. Так само у Могилів-Подільському – обидва водяних млини перебували у міській власності й місто постійно піклувалося про їх належний стан [17, 92-98]. А от, приміром у Гайсині, всі 4 млини належали приватним особам.

За дією млини у містах (дані 1867 р.) поділялись на: вітряні – 89, водяні – 44, рухомі живою силою – 6 та парові – 2. Проте, слід зауважити, що фактично всі вітряки розміщувалися у Балті – 76 та Ольгополі – 7, отже найбільш характерними для подільських міст середини XIX ст. були водяні млини [19, 26]. Водяні млини поділялись на прості та крупчасті, як правило мали від 1 до 4 поставів. У економіці багатьох міст (Літин, Ямпіль, Брацлав, Могилів, Проскурів та ін.) водяні млини відігравали суттєву роль та були найбільшими підприємствами. Окремо звернемо увагу на появу у 60-х рр. XIX ст. принципово нових типів млинів, за якими було майбутнє – парових. У 1867 р. їх діяло в губернії всього 12, а у містах – лише 2. Серед тих двох міських парових млинів – один розміщувався у Хмільнику, а інший – у Гайсині. Найпотужнішим був саме останній. Паровий

Сокілецький млин, фото О.Крушинської, 2019 р.

млин у Гайсині був побудований 1866 р., належав відставному поручику Вердеревському, приміщення триповерхове, дерев'яне, на кам'яному фундаменті. Мав 6 поставів, з яких три постави з французькими жорнами, парову машину на 32 кінських сили, сита американської системи. На млині працював механік та 12 мельників, машиністів та робітників, він міг перемолоти 80 чвертей зерна на добу [19, 14].

Фактично всі міські млини, крім Гайсинського парового млину, були середнього розміру, й так само як сільські, переробляли збіжжя переважно для потреб власного населеного пункту та околиць. Серед регіональних борошномельних центрів цього періоду можна виокремити наступні міста: Літин, Брацлав, Проскурів, Хмільник, Гайсин. Борошно на вивіз в інші регіони виробляли незначними партіями млини Могилів-Подільського та Ямполь – міста з пристанями на р.Дністер, Бара та Балти – міста на т.зв. Шпаковому шляху, яким здавна ходили валки чумаків. Як Дністром, так й Шпаковим шляхом борошно з Поділля транспортувалось до Одеси. На захід – до Австро-Угорського кордону, у 60-х рр. XIX ст. борошно майже не відправлялось, що пояснюється більш високим рівнем зернопереробної галузі у європейських країнах [22, 245-251].

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. відбулися суттєві зміни в транспортній мережі Подільської губернії – була введена в дію у 1865 р. залізниця Одеса – Балта та побудовані 1870-1871 рр. магістраль Балта – Жмеринка – Вінниця – Київ та її відгалуження Жмеринка – Проскурів – Волочиськ [1, 132]. Поява залізничного сполучення почала поступово змінювати географію розміщення провідних торгових та переробних центрів подільського збіжжя. Такі центри стали більше тяготіти до залізничних колій, якими було зручно відправляти зерно та борошно-круп'яну продукцію у інші регіони імперії. Вже наприкінці 1860-х рр. у Балті став діяти по-

тужний паровий млин. У 1870 р. він виробив продукції на 101.040 руб. (!) Всі інші 15 підприємств Балти разом виробили того року продукції на 31.865 руб., отож паровий млин став провідним підприємством міста [20, арк. 45-46]. У ці роки паровий млин був відкритий у Вінниці. Хоча він й не був таким потужним як у Балті, але за рахунок виробництва якісного борошна (у порівнянні з продукцією чисельних водяних млинів на Вінницьких хуторах), мав доволі вигідні замовлення від зерноторговців. Так само, борошномельна промисловість стає провідною галуззю у Проскурові. Тут міський Бузький млин був переданий у довгострокову оренду купцю П.Мозелю, який докорінно його реконструював – побудував нові шлюзи, спорудив триповерхове виробниче приміщення, встановив нове млинарське обладнання [21, арк. 38]. Як результат, у 1870 р. млин виробив продукції на 10.550 руб., тоді як всі інші підприємства міста – на 7.654 руб. [20, арк. 45]

Таким чином, у 70-х рр. XIX ст. почала закладатися тенденція до появи великотоварних млинів саме у містах, де пролягла залізниця. Це сприяло перетворенню таких міст на центри борошномельної промисловості, яка забезпечувала не лише потреби у борошні та крупах споживачів свого регіону, але й постачала цей продукт в інші регіони імперії та за кордон. Разом з тим, поки залізничний транспорт набував потужності, не втрачали свої позиції традиційні центри млинарства, що сформувались раніше – Могилів-Подільський, Літин, Бар, Брацлав, Гайсин.

Подібна тенденція спостерігається й у 80-х рр. XIX ст., але вже наприкінці XIX – на початку XX ст. стає очевидно перевага у виробництві борошно-круп'яної продукції міст, де сформувались вантажні транспортні вузли (залізничні станції та річкові пристані). Статистичні відомості дозволяють нам простежити, які міста за виробленою продукцією були лідерами у ці роки. Тут слід зауважити, що у статистичних збірниках подава-

м.Немирів, старий млин та електростанція на брацлавському ставку, Г.Малаков, 1955 р.

Додаток:
Млини та крупорушки у мстах Подільської губернії станом на 1894-1895 рр.*

місто	Назва /власник	Рік засн.	Річне виробництво	Інші відомості
Кам'янець	вод.млин міський на передмісті Білановка			
Вінниця	пар.млин /саксонський підданий М.Вінклер і датський підданий К.Ольсен	1893		
	пар.млин /А. та М.Хмельницькі			
	вод.млин на Вінницьких великих хуторах /Ф.Глуценко			
	7 вод.млинів на Вінницьких малих хуторах: міський, М.Агафонов, Ю.Дахновський, Ф.Коннонук, Ф.Куширенко, Я.Ламборецкий, Р.Радзиховський,			
Проскурів	Бузький вод.млин міський			
	Раковий вод.млин міський			4 постава
	Дубовий вод.млин міський			2 постава
	пар.млин /С.Маранц	1892		
	пар.млин /М.Лопатн	1893		
	кінна крупорушка /Ш.Котляр	1893		
Могилів	пар.млин /Я.Кауфман	1894	20 тис.пуд.	мельник, 3 роб.
	вод.млин міський		0,5 тис.пуд.	1 роб.
	кінна крупорушка /Г.Цаусмер	1892	0,5 тис.пуд.	1 роб., 2 постава
	кінна крупорушка /М.Рахлін	бл.1864	1 тис.пуд.	1 роб., 1 постав
Балта	пар.млин /М.Одеський	1891		
	пар.млин /М.Іудейський	1892		
	пар.млин /саксонський підданий Г.Боок	1888		
	пар.млин /А.Сосіс			
Літин	вод.млин /Ш.Фішер		4 тис.пуд.	1 роб.
	вод.млин міський		31,6 тис.пуд.	1 роб.
	вод.млин міський		30 тис.пуд.	2 роб.
Брацлав	вод.млин міський	1879		
	вод.млин /Я.Солітерман	1893		
	вод.млин /М.Райгородський	1880		
	вод.млин /Ф. і Н.Тарасови			
	вод.млин /нащадки В.Тарасова			
	вод.млин /К.Завадський			
	вод.млин /нащадки З.Уманського	1888		
Летичів	вод.млин / граф М.Морков	1894		3 постава
Нова Ушиця	вод.млин міський	1846		
	вод.млин /Ш.Глузман	1875		
Гайсин	пар.млин /австрійський підданий А.Лянгер	1891	75 тис.пуд.	6 роб., 3 котла
	вод млин /Н.Тонконогий			
	крупорушка /Д.Файнштейн			
	крупорушка /М-Х.Леренман			
	крупорушка /А.Поляк			
	крупорушка /І.Айчин			
Ямполь	вод.млин міський			
Ольгополь	вод.млин міський		4 тис.пуд.	мельник і 1 роб.
	13 вітряків / І.Буфер, І.Ганський, В.Грещук, Н.Гольдфельд, М.Каганзон, П.Колтман, К.Кондрацький, М.Меєрзон, І.Олійник, Я.Слободянюк, М.Фельдман, І.Шаргородський, Г.Шварц		кожен від 0,1 до 0,2 тис.пуд	На кожному: працює сам господар
Бар	вод.млин міський			
Хмільник	вод.млин міський		7 тис.пуд.	1 роб., 3 постава

* Таблиця складена на основі: Відомості про фабрики та заводи за 1894 р. [4, арк.50-52, 79; 5, арк.61-284; 6, арк.282-301], Списки фабрик, заводів та ін. промислових підприємств за 1894-1895 рр. [3, арк.49-157], Книга будівельного відділення Подільського Губернського правління про фабрики, заводи та ін. промислові підприємства за 1895 р. [7, арк.33-96]

“Старий млин у Тульчині”, Г.Малаков, 1957 р.

лася інформація лише стосовно повітових міст, отож суму виробництва у таких млинарських центрах, як Барчи Хмільник визначити не можливо.

Отже, у 1892 р. найбільше борошно-круп'яної продукції (сума в руб.) виробили млини міст Літин – 76.210, Могилів – 72.530, Гайсин – 63.934, Балта – 50.748, Проскурів – 20.870, Брацлав – 15.000 [12].

У 1898 р.: Проскурів – 215.980, Могилів – 91.400, Вінниця – 80.500, Нова Ушиця – 14.940, Балта – 13.000, Брацлав – 12.840 [13].

У 1903 р.: Проскурів – 218.860, Могилів – 182.500, Ямполь – 18.600, Вінниця – 15.100, Балта – 14.700, Брацлав – 13.530 [14].

У 1907 р.: Проскурів – 571.400, Вінниця – 176.150, Могилів – 90.600, Літин – 31.020, Ямполь – 17.160, Балта – 13.300 [15].

Таким чином, бачимо, що поступово із переліку найбільших виробників борошно-круп'яної продукції зникають такі міста, як Гайсин та Брацлав, які залишилися поза транспортних магістралей. Все ж стабільно потужно працюють млини міст з розвинутим транспортним сполученням – Проскурова, Вінниці, Могилева, Ямполь, Балти.

Особливо вражає зростання борошномельного виробництва у Проскуріві. Як вище повідомлялося, з давніх часів у цьому місті діяли три міських млини, які задовольняли потреби міста та навколишніх населених пунктів. Але, після побудови у 1870 р. у місті залізничної станції, через яку з'явився зв'язок з Одесою і Києвом (через Жмеринку) та Західною Європою (через Волочиск), Проскурів поступово стає важливим центром експортної торгівлі зерном [9, 33]. Разом з тим набувала розвитку переробка зерна. У 1892 р. купець С.Маранц спорудив великий паровий млин, на базі якого у 1895 р. було створено перше в Проскуріві акціонерне товариство – “Проскурівське товариство млинарського виробництва С.Г.Маранца” (до нього крім парового млина, увійшла новостворена фабрика перлових круп) [8, 79]. У 1893 р. став до ладу другий паровий млин міщанина М.Лопатіна. У 1898 р. на цих двох парових млинах працювало 70 робітників, виробництво продукції склало суму 155.000 руб., тоді як три водяні млини – мали 14 робітників та виробили на 60.980 руб. [13] У 1909 р. в Проскуріві нараховувалося 5 парових та 3 водяних млини, а продукції вироблялося щорічно на понад півмільйона руб. [16, 204-217]

Якщо розглянути загальне число млинів у губернії та у містах на початку ХХ ст., то ми теж бачимо цікаву тенденцію. Так, у 1907 р. у Подільській губернії нараховувалося 4003 млини, з них у містах розміщувався лише 127 – це 3,2 % від загальної кількості [15]. Проте, млини у містах виробляли сьому частину від загальної суми борошно-круп'яної продукції. Порівняння з даними 1867 р. (див. вище) засвідчує, що кількість млинів у містах не збільшилась, а от сумарне їх виробництво

значно підвищилося. У 1907 р. за дією млини у містах поділялись на: водяні – 38, вітряні – 26, парові – 16 та рухомо живою силою – 2, окремо у статистичному збірнику зазначені крупорушки – 45. Якщо, у 1867 р. найбільше продукції виробляли водяні млини, то у 1907 р. найпродуктивнішими стали парові млини, причому, найпотужніші розміщувалися саме у містах. Так, у 1907 р. всі 222 парових млини Подільської губернії виробили продукції на 1.251.583 руб. Із цієї суми 44,5 % (на 557.650 руб.) дали продукції 16 парових млинів у містах [15].

Вищезрозглянута порівняльна статистика підтверджує факт концентрації саме у містах великих і найсучасніших млинів та перетворення певних міст на центри борошномельної промисловості губернії.

Таким чином, аналіз статистичних відомостей другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. дає можливість стверджувати, що розвиток борошномельної галузі у Подільській губернії за цей період був певним чином пов'язаний із розвитком міст. У середині ХІХ ст. міські млини в економічному житті Подільської губернії відігравали ще порівняно незначну роль, то вже на початку ХХ ст. саме у містах стали зосереджуватися великі борошномельні виробництва та найдосконаліші парові млини. Провідними центрами млинарства Подільської губернії ставали передусім ті міста, які мали розвинуте транспортне сполучення – Проскурів, Вінниця, Могилів-Подільський.

1. Андреев. П. Юго-Западные железные дороги. Историко-экономический очерк. – К., 1896. – 133 с.
2. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.117. – Оп.1. – Спр. 653.
3. ДАХМО. – Ф.227. – Оп.1. Т.5. – Спр. 4488.
4. ДАХМО. – Ф.227. – Оп.1. Т.5. – Спр. 4511.
5. ДАХМО. – Ф.227. – Оп.1. Т.5. – Спр. 4512.
6. ДАХМО. – Ф.227. – Оп.1. Т.5. – Спр. 4513.
7. ДАХМО. – Ф.227. – Оп.1. Т.5. – Спр. 4824.
8. Єсюнін С. Проскурів у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття (1861 – 1914 рр.) // Місто Хмельницький в контексті історії України. Студії Центру дослідження історії Поділля. Т. 2. – Хмельницький; Кам'янець-Подільський, 2006. – С.72-81.
9. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. Вид. 2-е, переробл. та доповнене. – Хмельницький, 2008. – 126 с.
10. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні: (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – 282 с.
11. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / АН УРСР. Ін-т економіки. – Ч.2: Фабрично-заводське виробництво. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 580 с.
12. Обзор Подольской губернии за 1892 г. – Каменец-Подольский, 1892.
13. Обзор Подольской губернии за 1898 г. – Каменец-Подольский, 1898.
14. Обзор Подольской губернии за 1903 г. – Каменец-Подольский, 1903.
15. Обзор Подольской губернии за 1907 г. – Каменец-Подольский, 1907.
16. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. - Составил В.Филимонов. – Каменец-Подольск, 1911.
17. Сборник сведений о Подольской губернии. Выпуск III. – Каменец-Подольск, 1884. – 118 с.
18. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольск, 1865. – 68 с.
19. Тихонов С.А. Мукомольное производство Подольской губернии // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869. – 40 с.
20. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАУ). – Ф.442. – Оп.50. – Спр.369.
21. ЦДАУ. – Ф.442. – Оп.52. – Спр.437.
22. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – СПб, 1870. – 490 с.

УДК 94(477.43/44)621.927.3

Денисик Григорій, д.г.н., професор

Лаврик Олександр, викладач

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
м. Вінниця

МЛИНИ В ІСТОРІЇ ГОСПОДАРСЬКОГО ОСВОЄННЯ РІЧОК ПОДІЛЛЯ

Автори розповідають про поширення млинів на річках Поділля. Розглядається історія виникнення, розвитку та занепаду млинарства на Поділлі упродовж тривалого періоду часу. Факти підтверджуються великою кількістю статистичних даних.

Млини, які працювали завдяки енергії води, були майже в кожному селі Поділля. Вони будувались, безпосередньо, на річках або на спеціальних відвідних каналах. Біла млина існувала гребля або гатка та невелика водойма; на прилеглих ділянках висаджувались верба, тополя, калина. Млини відігравали важливу роль у житті селян: вони забезпечували їх борошном, слугували окрасою села, регулювали воду в річках, були місцем укладання ділових угод та ін.

Вірогідно, що перші млини з'явилися в Київській Русі у X-XI ст. в Галицькому та Волинському князівствах, які мали тісні зв'язки з Західною Європою [5]. На той період – це примітивні дерев'яні споруди, які будувались, винятково, для переробки продуктів сільського господарства. Ставки, утворені греблями, використовувались для розведення риби та водопостачання [10].

Нашестя татаро-монголів пригальмувало поширення водного млинарства на Русі, однак не зупинило. У ханському ярлику Менгу-Тимура до руського духовенства згадуються млини на церковних землях у Галицькій, Волинській і Київській єпархіях [6]. З кінця XIII – початку XIV ст. на річках або каналах почали будувати примітивні млини для паперових фабрик та металургійного виробництва.

Український історик Іван Крип'якевич згадує про поширення млинів так: “У половині XIV ст. появилися в нас перші водяні млини, побудовані на німецькій лад. Уперше такий млин згаданий у грамоті князя Юрія-Болеслава 1339 р. ... Але до XVI ст. ще млинів було небагато, й люди, здебільшого, мололи на жорнах. Млини були різного роду. Вальники, або дідичні млини, були ті, що мали цілий рік воду; весняки, або дорічні, – що мололи тільки на весну, “бо вода гостинна”. Більші млини мали по 4-5 коліс, але бували й малі, з одним колесом... При деяких млинах були також пили для різання дерева. У XV ст. з'явилися перші тартаки – водяні млини...” [8].

Наприкінці XV – 60-х рр. XVI ст. на подільських землях, які знаходилися під владою Великого князівства Литовського, “водяні” млини отримали широке розповсюдження. В їх конструкції використовували верхньобійне колесо, коефіцієнт корисної дії (до 85%) якого був вище в порівнянні з нижньобійним (до 35%). Для роботи такого колеса вимагалася спорудження греблі. Як правило, вода подавалася на колесо дерев'яними лотками. Для надання міцності колеса укріплювали хрестовиною, а в деяких випадках оббивалися металевими обручами. Окремі деталі механізму передачі, а також робочі частини машини (шестерні, веретена, паприці, шoferи, чопи, тартачні пили) виготовляли із заліза. Насипні греблі часто використовувалися для проїзду транспортних засобів [10]. У 1545 р. у Брацлаві було 2 “водяних” млини [12], у 1552 р. у Вінниці працювали 2 млини [9]. У 70-х рр. XVI ст. Барському старостату належало 25 рибних ставів та 15 млинів. Площа ставка, створеного у XVII ст. на р. Золота Липа біля с. Бережани, складала 430 десятин (468 га), довжина дамби – більше кілометра [13].

Ставки стають невід'ємною частиною лісостепових ландшафтів Поділля, їх починають позначати на політико-адміністративних, військових та інших картах [7]. На карті 1650 р. французького інженера-фортифікатора Гійома Лавассера де Боплана [11] “ланцюги” ставків відображені у верхів'ях річок Мурафи, Мурашки (басейн Дністра), на притоках Південного Бугу – Вовк, Рів, Краснянка, Сільниця, Тростянець, Дохна, Савранка і притоках Дніпра – Случ, Тетерів, Рось. У межах Поділля наприкінці XVII – на початку XVIII ст. існувало більше 240 ставків та 130 млинів [7].

Процес активного господарського освоєння рік Поділля спостерігався у XIX – на початку XX ст. У районі м. Ямполь на Дністрі, а також між селами Гнівань – Мізяків на Південному Бугу знищували пороги, поглиблювали річища, будували плавучі млини (біля смт. Мельниця-Подільська на Дністрі їх було 12), канали та пристані. На початку XIX ст. на р. Збруч “во-

Таблиця 1. Млини Подільської губернії, розташовані на річках Дністер та Південний Буг (дані за В.К. Гульдманом, 1889 р.) [3]

Назва річки (притока)	Кількість млинів		Назва річки (притока)	Кількість млинів	
	Крупчаток	Простих “водяних”		Крупчаток	Простих “водяних”
Дністер	-	10	Матірка	-	9
Збруч	-	9	Жван	-	26
Жванець	7	44	Караєць	-	22
Смотрич	10	66	Лядова	5	33
Мукша	11	23	Немія	2	24
Боговичка	-	6	Дерла	-	15
Тернава	4	36	Мурафа	5	35
Студениця	7	31	Русавка	6	22
Рудка	-	1	Марківка	5	24
Ущиця	9	85	Кам'янка	3	16
Калюс	2	25	Ягорлик	-	1
Загалом на Дністрі та найбільших притоках				76	563
Південний Буг	23	148			
Плоска	-	1	Кодима	-	1
Вовк	2	13	Бужок	-	11
Згар	1	14	Іква	2	20
Ровець	-	4	Снивода	-	17
Рів	5	13	Постолова	1	6
Краснянка	-	1	Десна	-	4
Сільниця	2	11	Соб	-	11
Тростянець	-	4	Удич	2	4
Дохна	1	18	Синиця	-	8
Савранка	1	19	Синюха	-	18
Загалом на Південному Бугі та найбільших притоках				40	346
Всього на річках Подільської губернії				116	909

додіючих млинів 23, біля кожного висока гребля, яка робить річку шириною 20 сажень, а глибину збільшує до 10 футів” [1]. За даними В.К. Гульдмана у 1887 р. в Подільській губернії загальна кількість млинів досягла 3236, а кількість поставів на них – 6520 [3, 166]. Описуючи Південний Буг, він зазначав, що “Въ первой половинѣ теченія русло Буга перегорожено множеством греблей и мельничныхъ плотинъ. Кроме этого Бугъ въ предѣлахъ Подольской губернии имѣет много бродовъ. (Въ Херсонской же губернии нѣтъ на Бугъ ни того, ни другого)” [3, 32]. Різницю у кількості млинів на Дністрі та Південному Бугу (табл. 1.), він пояснював відмінностями у геоморфологічній будові річищ.

Таблиця 2. Статистика “водяних” коліс і турбін на р. Південний Буг в межах Поділля (дані Статистико-Економічної Частини ЦентральноводГоспу НарКомЗему, 1923 р.) [2]

Назва річки (притока)	“Водяні” колеса	“Водяні” турбіни
Південний Буг	180	46
Бужок	6	1
Вовк	9	2
Іква	3	7
Снивода	14	2
Витекла	2	1
Тесівка	2	2
Згар	6	4
Згарок	4	3
Десна	11	-
Вільшанка	1	2
Хомутня	2	4
Ровець	5	5
Рів	13	5
Думка	2	2
Шпиківка	9	2
Сільниця	19	2
Соб	21	6
Котова	2	1
Таран Сонник	2	1
Сорока	13	2
Вербич	5	-
Кублич	10	2
Тростянець	7	4
Удич	11	8
Дошна	2	2
Берладинка	4	2
Савранка	12	2
Разом	377	120

Наприкінці XIX – початку XX ст. у Кам’янець-Подільському повіті працювали – 294, Ново-Ушицькому – 279, Ямпільському – 184, Брацлавському – 141 шт. “водяних” млинів, а в Подільській губернії їх нараховувалось 1767 одиниць [7].

У 1914-1918 рр. освоєння річок Поділля призупиняється, що зумовлено ходом Першої світової війни, в якій брала участь Російська імперія. Після війни розпочинається реконструкція ставкового господарства та млинів. У 20-х рр. XX ст. річка Південний Буг від витoku до с. Олександрівки Миколаївської області повністю забудована греблями. За даними О.К. Бирулі, з 327 млинів, що були 1926 р. на терені Вінницької округи, – 204 млини діяли завдяки гідравлічній енергії. На р. Південний Буг нараховувалось 110 гребель різної висоти. Майже всі греблі використовувалися для потреб млинів [2]. У басейні Південного Бугу кількість ставків зростає до 2,5 тисяч [6]. У 1923-1924 рр. розпочалася перебудова млинів Поділля для

потреб гідроенергетики. Млини стають своєрідною базою для створення гідроелектростанцій (табл. 2.): Сабарівська ГЕС використовувала старе турбінне устаткування млина поблизу Вінниці; гідроелектростанція в с. Сутисках – енергію вальцового млина свого села; гідроелектростанції в м. Тиврів та с. Сокильці були прибудовані до млинів [10]. У 1932 р. тільки в Кам’янець-Подільському окрузі працювали 334, в Тернопільському воеводстві – 751 млин [7, 78].

Під час Другої світової війни розвиток млинарства на Поділлі знову зупиняється. Окремі млини, ГЕС, дамби та греблі були повністю зруйновані в ході військових дій. У 50-60-х рр. XX ст. господарське освоєння території активізується. У цей час відбувається реконструкція старих гідроелектростанцій, будуються нові водосховища, створюються млини, ставки і канали. Однак, до 70-х рр. XX ст. більшість “водяних” млинів переводять на електроенергію, млинові ставки спускаються, канали, на яких були побудовані млини, – заболочуються [4].

Зараз діючих млинів на Поділлі, практично, не залишилося. Їх переважна більшість є лише архітектурною окрасою рік. Інтенсивне господарське освоєння річок знайшло відображення у їх назвах (Потік Млинський – притока р. Збруч, Млинівка – притока р. Серет), струмків (Млинівський, Мельничий), урочищ (“за млином”, “біля млина”), населених пунктів (Млинівці, Мельниця-Подільська Тернопільської області, Мельниківці Вінницької області) [7]. Млини, які збереглися, разом з прилеглими ділянками землі та водоймами, необхідно взяти під охорону і створити музеї хліба. Тут молоде покоління подолян змогло б ознайомитися з оригінальними спорудами “водяних” млинів і вперше відчутти аромат свіжого борошна та ще не спеченого хліба.

1. Батюшков П. Н. Подолія. Историческое описание / Батюшков П. Н. – СПб., 1891. – С.3-38.
2. Бируля Александр. Ріка Бог та її сточище. Матеріали до гідрології ріки та використання її енергії / Бируля Александр. – Вінниця: ВІНДЕРЖДРУК ім. Леніна, 1928. – 95 с.
3. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / Издание Подольскаго Губернскаго Статистическаго Комитета / Гульдман В. К. – Каменец-Подольскій: Типографія Губернскаго Правленія, 1889. – 414 с.
4. Денисик Г. И. Поймы малых рек Правобережной Украины: освоение и современное состояние / Г. И. Денисик // География и природные ресурсы. – Новосибирск: Изд-во “Наука” Сибирское отделение АН СРСР, 1988. – №2. – С.56-60.
5. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія / Денисик Г. І. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
6. Денисик Г. І. Водні антропогенні ландшафти Поділля: [монографія] / Денисик Г. І., Хаєцький Г. С., Стефанков Л. І. – Вінниця: ПП “Видавництво “Геза”, 2007. – 216 с.
7. Денисик Г. І. Природнича географія Поділля / Денисик Г. І. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2006. – 184 с.
8. Ізборник [Електронний ресурс]: Історія української культури / За заг. ред. І. Крип’якевича. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 656 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kryp-cult/krcult09.htm>.
9. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область / [А. Ф. Олійник (гол. ред. кол.) та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1972. – С.77.
10. Лаврик О. Д. Поширення млинів на Побужжі та їх вплив на трансформацію річища і заплави Південного Бугу / О. Д. Лаврик // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – Вип.18. – С.35-42.
11. Подорож Гійома Левассера де Боплана [Електронний ресурс]: Спеціальний і докладний план УКРАЇНИ з належними до неї воеводствами, округами і провінціями. для загального добра зроблений Гійомом Левассером де Бопланом, військовим архітектором і капітаном Й.В.К. Польші і Швеції. Карбований у міді працею і старанням Вільгельма Гондія, привілейованого гравера Й.В.К. Польші і Швеції. Гданськ, року божого 1650. – Режим доступу: <http://boplan.pereplut.net/index.html>.
12. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / Сас П. М. – К.: Наукова думка, 1989. – 232 с.
13. Спичаков Ф. Е. Прудовое хозяйство в Галиции / Спичаков Ф. Е. – М., 1915. – 36 с.

УДК 621.223.5: 94(477.4) "18"

Жам Олена

НІЕЗ "Переяслав"

м. Переяслав-Хмельницький

ТЕХНІЧНИЙ СТАН ПАРОВИХ БОРОШНОМЕЛЬНИХ МЛИНІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті розглядаються техніко-технологічні аспекти організації виробництва на парових борошномельних млинах Правобережної України ХІХ ст.

Друга половина ХІХ ст. ввійшла в історію борошномельного виробництва Правобережної України як епоха кардинальних змін, пов'язаних, головним чином, із застосуванням нового джерела енергії – парового двигуна. Досліджуваний період став часом найбільшого технологічного прогресу, якого традиційне млинарство не знавало випереджувати багатьох століть. Застосування парової машини у борошномельному виробництві ознаменувало початок технічного перевороту галузі. Ця машина за своєю потужністю виявилась універсальним (на ті часи) двигуном великої промисловості і, зокрема, зернопереробної. Паровий двигун міг одночасно приводити в рух велику кількість зерноочисних, віяльних, сортувальних механізмів і машин для помелу і просіювання зерна. Крім того, на відміну від традиційних водяних і вітряних млинів, парові не складно було пересувати, вони не залежали більше від тих чи інших природних умов, що дозволило розвивати і концентрувати зернопереробну галузь у містах.

Територіально процес виникнення великої борошномельної промисловості локалізувався в Києві, Житомирі, Ковелі, Умані, Черкасах та інших значних містах регіону. Найбільшу інтенсивність та ефективність цей процес набув в останній чверті ХІХ ст. До того повної і достовірної інформації про існування такого роду підприємств немає. Можна лише допускати їх наявність. Оскільки перші парові млини, існування яких достовірно зафіксоване, були достатньо великими і добре організованими, що можливе було лише при попередній підготовці. Так, відомо, що перший на Правобережжі паровий млин почав діяти у 1854 р. в Києві. Він був досить значним підприємством, адже щороку переробляв 2 705 625 пудів зерна на суму 2 375 925 руб. [12, 4]. Все ж про масове поширення парових млинів і широке використання парових машин у борошномельному виробництві Правобережної України ХІХ ст. говорити не доводиться. Наявні джерела засвідчують, що використання парової техніки у зернопереробній галузі носило обмежений несистематичний характер, а саме виробництво млинарських машин ще не було достатньо налагоджене [11, 79]. За приблизними підрахунками, на кінець століття, на Правобережжі діяло лише приблизно 200 парових млинів (для порівняння: всіх млинів у цьому регіоні нараховувалось близько 11 400) [3, 40]. Як видно, питома вага парових борошномельних заводів, у кількісному вираженні, була незначною, не перевищувала і 2%. Визначити загальні обсяги виробництва парових млинів Правобережжя складно, через відсутність необхідних даних. Та, безсумнівно, вони були досить значними. Наприклад, лише 7 парових млинів Києва у 1897 р. переробили понад 6 млн. пд. збіжжя [12, 4].

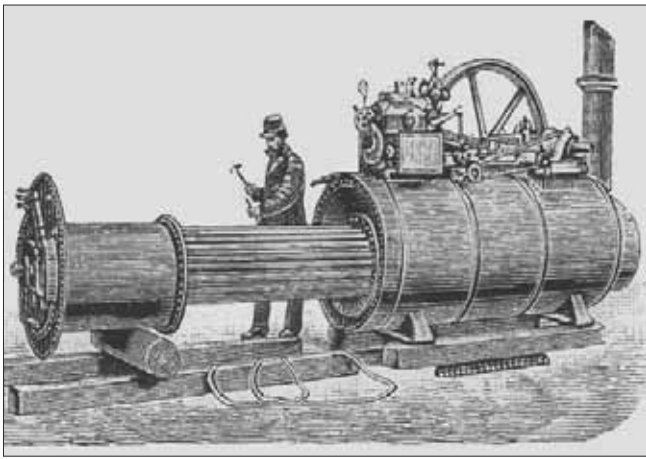
Парове борошномельне виробництво було новим і надзвичайно складним явищем, як за обладнанням і технологічним процесом, так і за способом організації, тому воно не могло цілком налагодитися з перших кроків, і його організатори зазнавали значних труднощів, навіть при облаштуванні підприємств порівняно невеликих розмірів. На перших порах організація нових заводів часто потребувала технічних знань іноземних спеціалі-

тів. Так у 1838 р. за наказом Міністерства фінансів була перекладена і опублікована праця Ганцеля і Вульфа "Про облаштування американських млинів" (так називали парові млини, в яких помол здійснювався не на жорнах, а на вальцьових станках) [13, 155]. Проте великого захоплення іноземним досвідом не було. Досягнення Заходу використовувались як засіб для підняття рівня розвитку власної науки і техніки. Особливо це стосувалося технічного обладнання. Іноземні машини ввозилися для зразка, щоб вітчизняні виробники самі могли виготовити їх. На практиці процес цей виявився тривалішим, ніж очікувалося. Пояснювалося це тим, що у галузі не було серцевини – млинарського машинобудування. Тому, з'явившись ще в кінці 40-х рр. ХІХ ст. парове млинарство аж до кінця 80-х розвивалось повільно. Поворотним моментом в історії машинобудування став початок 90-х, коли швидкими темпами почала розвиватись металургія – база крупної машинної індустрії.

Весь техніко-технологічний процес переробки зерна на парових млинах був централізованим. За межі закладу жодна з виробничих операцій не виносилася, що було викликане складністю обладнання і специфічністю технології. Основна конструкція парового млина базувалася навколо рами з жорнами. Рами відомі двох видів: дубові й чавунні. Останні більш популярні. Зазвичай жорна продавалися разом з рамами. Ціна комплексу залежала від розмірів жорнових каменів і матеріалу, з якого виготовлена рама. Так, один середніх розмірів постав на чавунній рамі коштував від 750 до 1 100 руб., а таких само розмірів постав на дубовій рамі – 600 – 900 руб. [6, 8]. Жорна для парових млинів виготовляли діаметром біля 1,5 метра і товщиною біля 0,3 метра. Камінь для них міг бути натуральним і штучним [10, 4]. Середня частота обертання каменя 110-120 обертів за хвилину при потужності двигуна 15-20 кінських сил.

На рамі прикріплювався кран для піднімання жорнових каменів при насіканні. Під час насікання каменів у млині на один постав доводилося зупиняти на деякий час роботу, що негативно позначалося на виробничому процесі. У млинах з більшою кількістю поставів зупинка одного каменя для насікання не зупиняла роботу інших. Рама з жорнами з великою міцністю кріпиться на 4-10 чавунних, рідше дубових, колонах, які в свою чергу кріпляться на масивній платформі. Для більшої міцності через колони пропускали залізні стержні і стягували гайками раму і платформу.

Робота на паровому млині здійснюється наступним чином. Зерно підвозилося до млина і піднімалося в мішках на верхній (другий чи третій) поверх млина за допомогою лебідки, для чого у стелі між поверхами був спеціальний отвір. Зерно поступало в ківш, звідки через воронку сипалося на жорна. У досконалих млинах зерно перш ніж потрапити на перемел проходило через зерноочисні машини, наприклад, системи Бюшона, Картьє чи інші. Тут від зерна відокремлювалися грудочки землі та інші нечистоти. Далі зерно провіювалося за допомогою вентиляторів і просіювалося на спеціальному циліндрі. Далі по елеватору зерно надходило у "закрома" для очищеного зерна, звідки за потребою поступало на жорна.

Локомотив системи Вольфа.

Після перемоли борошно знову потрапляло на елеватор і транспортувалося на другий поверх млина на петлювальні бурати. Тут борошно просіювалося, крупні часточки потрапляли в окремі ящики і звідси надходили на жорна для повторного розмелювання. Один петлювальний снаряд міг сортувати продукти перемоли лише після 1-2 жорнових поставів. Тому кількість буратів для просіювання визначалася кількістю поставів. Бували випадки, коли не до всіх жорен ставили бурати. Без них, наприклад, обходилися, при виготовленні житнього борошна чи пшеничного грубого помелу, технологія виготовлення яких не потребувала сортування і просіювання. Поблизу бурата, зазвичай, розміщували ящик на випадок псування борошна чи зупинки петлювального снаряду. В такому випадку розмелювання могло відбутися безперервно. Із бурата просіяне борошно надходить у спеціальну камеру для охолодження, а згодом по трубам насилається в мішки.

Обладнання парових борошномельних млинів Правобережжя практично до кінця ХІХ ст. було іноземного походження, оскільки обсяги вітчизняного виробництва млинарських машин і їх технічна досконалість були ще не достатніми. Перевага іноземного обладнання над вітчизняним у борошномельній галузі може також свідчити про наміри власників млинарських закладів організувати виробництво на своїх підприємствах “за останнім словом європейської техніки”. На це вони не жалкували ніяких коштів, і навіть часто робили непередумані закупки техніки іноземного виробництва, в той час як в себе на батьківщині вона теж випускалася і продавалася за значно нижчими цінами. Наприклад, у 1886 р. Києво-Печерська Успенська Лавра придбала у Варшаві через інженера Яхнера лише запчастин до свого парового млина на набережній Дніпра (на 30 саж нижче Лисогірського форту) на суму 15 000 руб. сріблом. Із цієї суми 2 250 руб. пішло на 3 нові шків, 1 650 руб. – вальцевий станок, 675 руб. – тартар з 3-ма куклевідборниками, 65 руб. – магнітний апарат для очистки зерна від сталених домішок, 1 600 руб. – станок з гладенькими валами для перемоли крупки та інші механізми [14, 48]. У 1886 р. купець Андрій Гленр також виписав із Варшави через варшавських торгових агентів Мориця і Зейделя парові машини і ремонтні апарати для Машинного Парового Борошномельного Млина, який знаходився у Подільській частині Києва. Скільки коштувала купцю вся покупка не відомо. Та, мабуть, не дешево, якщо тільки за ремонтні апарати вагою 9 пудів 16 фунтів він заплатив 180 руб. митного збору [18, арк. 23]. Окрім “варшавської” техніки великої популярності на Правобережжі у досліджуваний період набули парові машини і млинарські механізми, виготовлені Королівським Угорським Машинобудівним заводом у Будапешті [32, 197]. З інших закордонних підприємств славилися заводи Зекк, Доверіо, Аіме, Гізеке, Конеген. Вони навіть мали свої представницькі контори у великих містах Правобережної України. Щодо поставів, зокрема, жорнових, то найбільше серед борошномелів цінувалися камені ви-

Локомотив “Фуллер”, 1875 р.

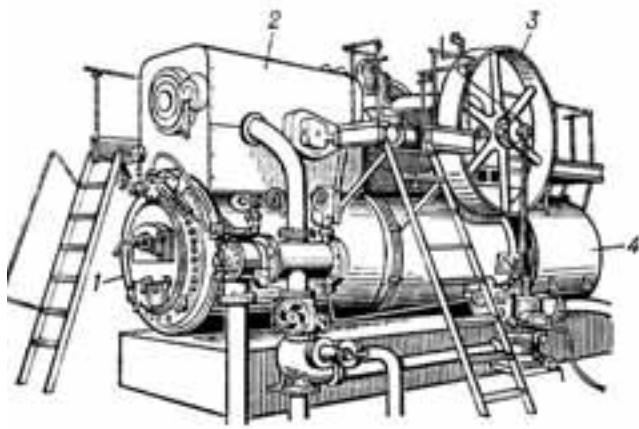
готовлені у Франції із тамтешнього кременю [10, 4]. Вони, за словами економа Києво-Печерської Успенської Лаври ігумена Феодосія “хотя і дороже будут против русских на 150 рублей, но зато послужат в три раза дальше”. Це економ знав не з чуток, а перевіряв на лаврському млині: “в мельнице одна пара жерновов каменных быстро стирается и нужно давать мастеровым для шлифовки и нарезки 400 рублей” [15, 57].

Проїшов тривалий час доки парова млинова техніка була освоєна вітчизняними спеціалістами, а її виробництво налагоджене на місцевих підприємствах. Так, у Києві на кінець століття діяло вже 6 більш-менш значних фірм по виготовленню різноманітного устаткування для традиційних і парових млинів. Були це, здебільшого, невеликі заклади з середньою сумою виробництва 12 000 руб. на одному підприємстві працювало 10-20 робітників і за рік воно виготовляло до 50 одиниць різних машин. Однією з найбільш помітних на ринку були фабрика млинарських машин Рувіма Яковича Дохмана, заснована у 1892 р. в Києві [12, 6]. Також славилися завод Гретера і Кривенка у Києві та завод млинарських машин М. Сосновського у м. Звенигородці Київської губернії [3, 41]. Основні торгові агенції з продажу млинарських машин розташовувалися в центрі Києва, як, наприклад, товариства “А. Волкенштейн і сини”, “Заремські К. і М.”, “Бр. Ерлангер, Антон і Компанія”, “Густав Феляуер”, “Зусман Ш.М.” [2, 187].

Основним і найдорожчим механізмом паросилових установок борошномельних закладів був паровий двигун або котел. Його основне призначення – перетворення теплової енергії в механічну. Для опалення котлів використовували найрізноманітніші паливні матеріали: дерево, солому, обрізки, стружку, торф, кам'яне вугілля.

Старовинний локомотив в музеї замку Blankenhain, Німеччина.

Стационарний локомотив СК-125: 1 – топка; 2 – циліндр парової машини; 3 – маховик; 4 – паровий котел.

Річні потреби одного закладу середньої потужності складали від 200 до 1 000 куб. саж деревини. В грошовому еквіваленті це становило близько 12 000 руб. (1 саж деревини коштував 15-35 руб.). Від вартості палива в прямій залежності знаходилась собівартість виготовленої продукції. Найнижчою вона була на парових млинах Волині – місцевості багатій деревиною. Також, порівняно, недорого обходилося паливо столичним млинам через зручні водні і залізничні шляхи сполучення.

Існувала велика різноманітність парових двигунів. Загалом вони поділялися на стаціонарні і пересувні локомотивної системи. І ті й інші однаково успішно застосовувалися у борошномельному виробництві регіону, з тою відмінністю, що перші використовувалися у містах, а другі – в сільській місцевості.

На боці локомотива, як двигуна, та перевага, що в різні періоди, залежно від потреби, він виконував різну роботу. Взимку, наприклад, з успіхом обертав жорнові камені млина, восени його вивозили в поле, де він молотив хліб. Додавши до основних механізмів круглу пилку, за допомогою локомотива пиляли дрова. Локомотив, зазвичай, установлюється таким чином, щоб при необхідності його можна було легко вивезти із будівлі, наприклад, для роботи молотарки. Правда транспортувати його можна було не на значну відстань, адже його швидкість не перевищувала 4 км за годину. Вартість локомотива залежала від популярності фабрики-виробника і значно коливалася. Так, локомотив на 8 сил коштував наприкінці XIX ст. біля 2 500 руб., а на 10 сил – майже 3 000 руб. [6, 8]. Традиційно пересувні паросилові установки виготовлялися потужністю 5-20 кінських сил (для порівняння: стаціонарні були потужністю від 25 до 75 і більше кінських сил).

Локомотиві для роботи встановлювали на твердому ґрунті з незначним (15 мм на погонний метр) нахилом убік топки. Задні колеса пересувного двигуна загальмовували колодками. Перед запуском нового локомотива чи двигуна, який тривалий час простоював без роботи або знаходився в ремонті, необхідно було провести попередню перевірку технічного стану робочих механізмів і випробування котла. Останню роботу проводила Фабрична інспекція і за результатами перевірки видавала дозвіл на експлуатацію терміном на один рік. Навіть перевірений двигун безпосередньо перед запуском додатково перевіряли на справність котла, топки, арматури, димоходу. Для перевірки машин їх протягом 10 хвилин пускали на малих обертах. Робочий тиск пару в котлі досягався впродовж 3-4 годин. Для безпечної роботи, необхідно було кожні 2-3 години перевіряти справність всієї арматури і приборів та “іскрогасій”, що знаходився на димовій трубі і регулював тягу. Після запуску котла, кочегар, який його опалював від машин, практично, не відлучався. Запас палива і води мав бути не меншим ніж на 2-3 го-

дини роботи двигуна. Спалювали паливо (солома, торф, дрова, вугілля, тирса, стружка) рівномірно, з такою швидкістю, щоб димові гази, які виходили з труби мали блідо-сірий відтінок. Цього досягали, засипаючи до топки паливо шаром однаковою товщиною. Щоб терміново зупинити локомотив, наприклад, в разі поломки чи загорання, закривали піддувало, а вогонь засипали піском. Потім, залишаючи двері топки відчиненими, поступово випускали пар. Планову зупинку двигуна здійснювали для очистки котла від осадку, накипу, бруду [8, 23].

Сільські млини, як правило, облаштовували з одним або двома поставами. При одному поставі успішно працював локомотив у 6 сил, при двох поставах – в 10 сил (локомотиві зазвичай випускали на 4, 6, 8, 10, 12 сил). Дуже рідко на сільських парових млинах ставилися сортувальні механізми (петлю вальні сита або так звані бурати) і зерноочисні машини.

Стационарні парові двигуни були значно потужнішими за локомотивні – в 10-20 разів. Відповідно і коштували дорожче. Їх нараховувалось чимало різновидів. Проте у борошномельній галузі переважно використовувалися циліндровий, трубчатий, бул’єрний, водотрубний, ланкашир, базафейн.

Всім, без винятку, паровим котлам (стаціонарним і пересувним) присвоювався цифровий код, так званий “губернський номер котла”. Це спрощувало стягнення основного промислового податку з парових млинів – котельного збору [36, 111]. Розпочинати роботу паровий завод міг лише після отримання офіційного дозволу Старшого Фабричного Інспектора на “встановлення котла” і місячного випробного терміну його роботи. Самовільне встановлення двигунів каралося значним грошовим штрафом і навіть арештом порушників на тримісячний термін. Така суворість була викликана частими випадками поломок, вибухів двигунів у наслідок заводського браку чи неправильної експлуатації. В наслідок цього парові двигуни становили неабияку загрозу здоров’ю і життю персоналу млинарських закладів.

Процедура отримання дозволу на побудову млинарського закладу й експлуатацію парового двигуна не залежно від форми власності була досить тривалою і складною. На першому етапі необхідно було отримати дозвіл на побудову будівлі парового млина. Такий дозвіл, згідно 35 Уставу про промислові фабрики і заводи від 16 червня 1879 р., надавало міське громадське управління (адже парові млини розміщувалися переважно у містах). На практиці право одноосібно вирішувати долю будівництва млинарських закладів призвело до свавілля і корумпованості в борошномельній галузі. Тому, 30 липня 1882 р. у доповнення до вище згаданого Уставу, був виданий циркуляр Міністерства Внутрішніх Справ, яким питання дозволу на спорудження будь-яких промислових підприємств і, зокрема, парових борошномельних закладів переходили до юрисдикції Губернського Начальства [23, 178]. Без необхідних дозволів завод не міг функціонувати навіть на власній землі підприємця і підлягав негайному знесенню. Потім згідно статті 580 тому XII Уставу будівничого необхідно було подати на розгляд Губернського Правління, а також Головного Управління Шляхів Сполучення і Публічних Закладів, план і фасад споруди майбутнього млина із зазначенням всіх параметрів. Наступним кроком було отримання дозволу на встановлення і експлуатацію парових двигунів. Вирішення цього питання було в компетенції Фабричної Інспекції. До заяви на ім’я Старшого Фабричного Інспектора обов’язково додавалися: три плани парового котла, три описи технічних характеристик двигуна, три ситуаційні плани і квитанція про сплату заводського збору [32, 186]. Згодом, при перебудові млина, заміні старих механізмів новими чи тимчасовому простої закладу, всі дозволи необхідно було отримувати по-новому. Щороку всі парові котли та інші механізми перевірялися губернськими фабричними інспекторами. результати перевірок вносилися до

спеціальних “путьових журналів” [31, 12-105]. Двигун, який не пройшов перевірку, заборонялося використовувати. Так, наприклад, у 1867 р. в м. Липовці Київської губернії був опечатаний до проведення капітального ремонту локомотив за №2112 на млині Лейби Вольфовича Вайсшина [37, 181].

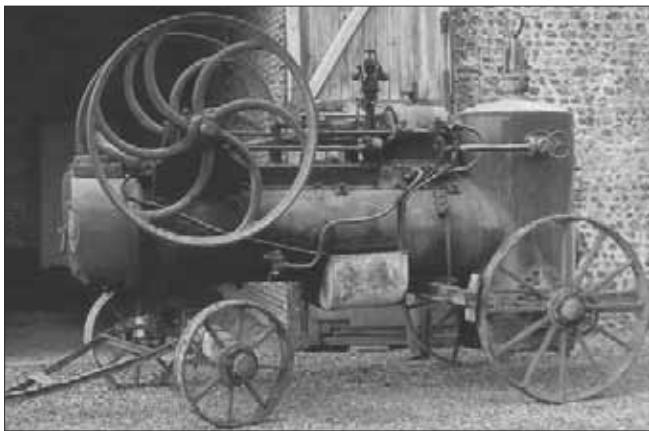
Про технічний стан окремих парових млинів Правобережної України дізнаємося із щоденників і путьових журналів фабричних інспекторів, в які вносилися результати щорічних перевірок промислових підприємств. Загалом, фабричні інспектори відмічали, що борошномельні парові млини розміщувалися, переважно, в пристосованих приміщеннях, виробничі приміщення, як правило, тісні, сирі, напівтемні, з надзвичайно вузькими проходами, захараченні машинним обладнанням, рухомі механізми – здебільшого неогороджені. Серед результатів щорічних ревізій підприємств, найбільш поширеними є записи про відсутність вентиляції, засобів пожежогасіння, порушення правил огороження машин як, наприклад на млині інженера Кулаковського в Києві [39, 80]. Позитивних відгуків про технічний стан парових млинів надзвичайно мало. У цьому відношенні привертає увагу паровий млин Миколи Григоровича Хрякова в м. Києві на Констанинській вулиці. У 1887 р. фабричний інспектор Київської губернії дав йому таку оцінку: “Млин новий, прекрасно облаштований, чудові паровик і машини” [39, 79]. Не менш схвальні відгуки і про заклад Лазаря Ізраїловича Бродського, який теж знаходився в Києві: “приміщення просторе, світле, кам'яне, механізми огорожені, планується облаштування механічного пересування зерна і борошна” [39, 79]. Позитивну оцінку за встановлення електричного освітлення отримали млини Сігізмунда Хоєцького та Спектра в с. Томашівка Сквирського повіту Київської губернії [31, 36]. Результати перевірок мали для підприємств важливе значення. Негативна оцінка технічного стану закладу могла призвести, навіть, до примусового закриття закладу. Так, наприклад, було зачинено паровий млин Карла Романовича Вержбицького у Житомирі через те, що адміністрація закладу не відреагувала на попередження інспекції встановити огорожу навколо небезпечних механізмів [40, арк. 162]. Цікаве повідомлення про технічний стан парових млинів Волинської губернії знаходимо у губернській звітності: “Хоча на промислових млинах застосовуються всі новітні технічні пристосування, проте в розряд раціонально облаштованих можна віднести лише один житомирський млин Лейби Шпільберга, споруда якого спеціально пристосована до так званої “американської конструкції” (так називали вальцеві млини)” [9, 28].

Застосування новітньої техніки і погана обізнаність з нею персоналу призводили до травматизму робітників, часто із летальними наслідками. Також значний вплив на травматизм робітників мала заміна робітників-християн у недільні дні поденщиками-іновірями, як цього вимагав циркуляр Міністерства Фінансів від 7 липня 1899 р. за №22842 “Про встановлення добового відпочинку по недільних днях” [46, 442]. Через непристосованість цих осіб до роботи на парових млинах часто траплялися нещасні випадки. Загальна чи навіть приблизна кількість нещасних випадків на борошномельних парових млинах Правобережної України не відома. А вже їх більш-менш повна реєстрація розпочалась лише на початку ХХ ст. після виходу 16 червня 1900 р. Циркуляру чинам фабричної інспекції за підписом Старшого Фабричного Інспектора Київської губернії І. Новіцького, яким власники парових закладів зобов'язувалися в обов'язковому порядку повідомляти не пізніше наступного дня про всі нещасні випадки на виробництві [ф.574, оп. 1, спр. 336, арк.168]. Пізніше, 2 червня 1903 р., був введений в дію “Закон про винагородження робітників потерпілих від нещасних випадків”. І тільки у 1912 р. вийшов “Закон про страхування робітників від нещасних випадків”. Найтипівішими

травмами, як свідчать джерела, були опіки різних ступенів тяжкості та переломи верхніх і нижніх кінцівок. Так, наприклад, помічник машиніста на млині в с. Стовбах Новоград-Волинського повіту Волинської губернії Фрідріх Бекер був схоплений млиновим пасом і миттево помер від численних переломів. Потрапив під млиновий вал і помер від переломів кісток і службовець парового млина в с. Підгайцях Дубенського повіту Волинської губернії Арон Вайнер [28, 244]. Подібна доля спіткала також робітницю парового млина Долинського на фермі “Чеховка” Балтського повіту Подільської губернії Г. Савчук [30, 65]. Мельник парового крупчатого млина в с. Дідовщина Сквирського повіту Київської губернії дворянин Лука Завадський через власну необережність був схоплений за одяг шестернею млинового колеса і в наслідок отриманих переломів помер [17, 570].

Щоб запобігти травматизму робітників на парових млинах, фабрично-заводським законодавством було розроблено ряд постанов, указів, правил і охорони праці, здійснювалися практичні заходи: щорічні технічні огляди парових машин, інструктажі обслуговуючого персоналу, розробляла методичні рекомендації з техніки безпеки: “Правила для кочегарів”, “Типові нещасні випадки в борошномельному виробництві” [36, 48, 115].

Окрім травматизму робітників на виробництві, іншою серйозною проблемою парових млинів були часті пожежі, які здебільшого виникали через безпечне поводження з вогнем та несправність парових машин. На важливість цієї проблеми вказує наявність у всіх відомих Правилах Внутрішнього Розпорядку парових млинів пунктів і цілих параграфів про безпечне поводження з вогнем на виробництві [33, 1-15, 38, 1-17, 45, 1-11, 36, 36-168]. Та не зважаючи на це пожежна небезпека в більшій чи меншій мірі спіткала практично кожен паровий млин, а деякі і неодноразово. Так, наприклад, в ніч з 15 на 16 липня 1897 р. у Києві на Межигірській вулиці згорів двоповерховий млин, складські приміщення і макаронна фабрика купця Пейсаха Грінштейна. Нанесені збитки нараховували 96 990 руб. При дослідженні причин пожежі було встановлено, що загорання сталося в наслідок необережного поводження з вогнем робітників, які ремонтували млин [27, 61]. У ніч на 9 березня в с. Болічів Радомишльського повіту Київської губернії від підпалу, в якому підозрювався єврей Шая Ельдельман, згорів дерев'яний паровий млин Петра Шеревери. Збитки оцінювалися в 11 000 руб. [27, 185]. Неодноразово страждали від пожеж парові млини Бродських. Найбільші з них, які сталися у 1887 і 1891 рр. вщент знищили підприємства. Остання пожежа нанесла збитків на суму 400 000 руб., без урахування вартості згорілого хліба. Проте кожного разу заклади відбудовувалися знову [25, 46]. Здебільшого пожежі розпочиналися у шеретувальних відділеннях, де завжди накопичувалася велика кількість борошняного пилу, що легко займався. В такій ситуації на заводі могли стати вентиляційні машини або витяжки, проте вони на жаль на практиці практично не застосовувалися. Саме по цій причині 16 жовтня 1897 р. згорів млин купця Ісаака Бліндера в м. Києві на Нижньому Валі. Пожежа сталася від недбалого поводження з вогнем робітників, які в борошняний пил кидали недопалки. У кінці робочого дня, коли млин вже був зачинений, сталося загорання. Збитки від згорівших будівель і механізмів оцінювалися в 120 000 руб. [27, 117]. Від пожеж потерпали не лише великі промислові парові млини, а і малі, локомотивної системи. Наприклад, у 1895 р. в м. Городище Черкаського повіту Київської губернії від вибуху котла локомотива згорів млин графінні Бобринської [37, 168]. У травні 1888 р. в с. Хижному Уманського повіту Київської губернії від необережного поводження з вогнем згорів завод по виготовленню крупі землевласника Петра Калашнікова [22, 91 зв.]. Для гасіння пожеж на парових млинах, згідно вимог фабричної інспекції, мали бути баки з водою та ящики

з піском, а всі працівники повинні були пройти інструктаж з техніки безпеки.

Застосування парових машин в борошномельному виробництві відкрило можливість для вдосконалення технічного процесу перемолу, оскільки їх значна потужність дозволяла урізноманітнити обладнання млинів. Так на відміну від традиційних водяних і вітряних млинарських закладів парові мали зерноочисні, провіюючі, сортувальні, зволожуючі, просіюючі машини, механічні елеватори та інші машини. Іншою характерною відмінністю була можливість сортового перемолу збіжжя. Цього досягали при допомозі різних механізмів – жорнових і вальцевих поставів. Жорновий помол застосовувався переважно для переробки жита, його ще називали “простий”, а вальцевий (“високий”) – шпешенці. Найпотужніші заклади могли забезпечити одночасно роботу 5-10 жорен і такої ж кількості вальців. Наприклад, на паровому млині Л.І. Бродського, побудованому в 1862 р. в Києві на Набережній Дніпра, одночасно працювало 4 пари жорнових поставів, 10 фарфорових вальцевих станків і 13 залізних [7, 180].

Парові млини були, як правило, комплексними підприємствами з багатофункціональним виробництвом, що єднало їх з традиційними млинарськими закладами. Велика потужність парових двигунів дозволяла поєднати в одному закладі на основі спільного використання деяких механізмів кілька виробництв, зокрема, борошномельне з пекарним, лісопилним, дріжджовим, винокурним, олійним тощо. Так, наприклад, в Либідській частині Києва біля Протасового Яру діяв паровий млин з хлібопекарнею [1, 275]. Із 1850-х рр. в Києві почали діяти перші паровий млин і лісопилка. [4, 115]. У Києво-Печерській Успенській Лаврі в одному закладі спільно діяли борошномельний млин і лісопилня [14, 77]. У 1872 р. дріжджовий завод з паровим млином відкриває на Глубочичі в Києві купчиха Школова [5, 345]. При іншому дріжджовому заводі німецького підданого Марра в Києві на Кирилівській вулиці діяли млин і винокурня [5, 345]. У 1858 р. в Житомирі на Сакт-Петербурзькій вулиці дворянин Адам Менчинський розпочав будувати паровий млин з пекарнею і лісопилнею [21, 1].

Таким чином, 2-га пол. XIX ст. була позначена застосуванням в круп'яно-борошномельній галузі Правобережної України парових двигунів. З їх появою у зернопереробному виробництві розпочалися корінні перетворення, які змінили віками усталене натурально-господарське спрямування традиційного млинарського промислу. Розвиток парового млинарства поклав початок техніко-технологічного перевороту галузі, наслідком якого стало утвердження фабрично-заводського виробництва. Парові млини були потужними промисловими підприємствами капіталістичного типу централізованого характеру. Все ж тогочасні конструкції паросилового устаткування мали ще ряд серйозних недоліків, які полягали, головним чином, у безпечності роботи нових механізмів і високій вартості експлуатації порівняно з традиційними водяними і вітряними млинами. Головними причинами незадовільного стану тех-

нічної організації виробництва на парових млинах були відсутність технічної інформації, навченого персоналу, досвідченого керівництва, сформованої законодавчої бази. Та незважаючи на ці та інші труднощі парове млинарство крок за кроком утверджувалося, міцніло, завойовувало ринок збуту продукції і поступово витісняло із зернопереробної галузі традиційні водяні та вітряні млини.

1. Брокгауз и Ефрон. Энциклопедический словарь. – т. 15 – СПб., 1895.
2. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях: Киевской, Волынской и Подольской. – К., 1907.
3. Жам О.М. Становлення і розвиток парового борошномельного млинарства на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. // Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. – Вип. 51 “Історія” – К., 2000.
4. Історія Києва. / Під ред. Ю.Ю. Кондуфора. – К., 1986.
5. Історія Києва. / Под ред. В.А. Голобуцкого. – К., 1963.
6. Мельников М. Мукомольное дело. – СПб., 1879.
7. Мозговой В.Г. Сборник сведений по Киевской губернии. – К., 1887.
8. Носков С.М., Киселев М.А. Локомобиль в сельском хозяйстве. – К., 1947.
9. Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год / Под ред. В.Н. Козубского. – Житомир, 1897.
10. Пономарьев Н.А. Руководство по изготовлению жерновов из естественных камней. – М., 1943.
11. Пономарьев Н.В. Подсобные к земледелию промыслы и производства. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. – СПб, 1903.
12. Список фабрик и заводов Киевской губернии. – К., 1897.
13. Фабрично-заводская промышленность и торговля России. – СПб., 1896.
14. ЦДА України, ф. 128 – оп. 1 Заг. – спр. 2832.
15. Там само, ф. 128 – оп. 1 Заг. – спр. 3035.
16. Там само, ф. 442 – оп. 1 – спр. 570.
17. Там само, ф. 442, оп. 1, спр. 11 297.
18. Там само, ф. 442 – оп. 32 – спр. 1350.
19. Там само, ф. 442 – оп. 78 – спр. 46.
20. Там само, ф. 442 – оп. 89 – спр. 131.
21. Там само, ф. 442 – оп. 150 – спр. 131.
22. Там само, ф. 442 – оп. 541 – спр. 2.
23. Там само, ф. 442 – оп. 552 – спр. 127.
24. Там само, ф. 442 – оп. 622 – спр. 328.
25. Там само, ф. 442 – оп. 622 – спр. 344.
26. Там само, ф. 442 – оп. 623 – спр. 420.
27. Там само, ф. 442 – оп. 627 – спр. 2.
28. Там само, ф. 442 – оп. 627 – спр. 4.
29. Там само, ф. 442 – оп. 628 – спр. 46.
30. Там само, ф. 442 – оп. 634 – спр. 3.
31. Там само, ф. 574 - оп. 1 – спр. 64.
32. Там само, ф. 574 – оп. 1 – спр. 101.
33. Там само, ф. 574 – оп. 1 – спр. 189.
34. Там само, ф. 574 – оп. 1 – спр. 209.
35. Там само, ф. 574 – оп. 1 – спр. 315.
36. Там само, ф. 574 – оп. 1 – спр. 336.
37. Там само, ф. 574 – оп. 1 – спр. 353.
38. Там само, ф. 574 – оп. 1 – спр. 452.
39. Там само, ф. 575 – оп. 1 – спр. 3.
40. Там само, ф. 575 – оп. 1 – спр. 4.
41. Там само, ф. 575 – оп. 1 – спр. 5.
42. Там само, ф. 575 – оп. 1 – спр. 6.
43. Там само, ф. 575 – оп. 1 – спр. 7.
44. Там само, ф. 575 – оп. 1 – спр. 37.
45. Там само, ф. 575 – оп. 1 – спр. 39.
46. Там само, ф. 575 – оп. 1 – спр. 68.
47. Там само, ф. 575 – оп. 1 – спр. 102.

УДК 94(477) "15/16" : 621.223.5

Мельниченко Василь, к.і.н.,
директор ННІ історії та філософії Черкаського
національного університету ім. Б.Хмельницького
м. Черкаси

ВОДЯНІ МЛИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI – XVII ст.

У статті наголошується, що у досліджуваній період поряд із технічним удосконаленням млинів відбувалося розширення їх технологічних функцій.

У XVI – XVII ст. на українських землях у розвитку продуктивних сил важливу роль почали відігравати водяні млини. Їх функції вже не обмежувалися переробкою зерна на борошно чи крупу. У цей час водяні млини поступово стають своєрідними гідроенергетичними установками і замінюють м'язеву силу людей у тих чисельних технологічних операціях, виконання яких не можна було покласти на роботу худоби. Крім помолу зерна ними приводили в дію сукновальні, тартаки, рудодробарки, механічні молоти, ковальські міхи тощо. Тобто водяні млини ставали по суті невеликими підприємствами типу комбінатів [1, 145].

Одночасно з процесом впровадження водяних млинів, тривалий час досить поширеними, зокрема на західноукраїнських землях, залишалися ручні млини. Так, на початку XVI ст. в Сяницькій землі одночасно діяли 42 водяні млини ("вальники") і 76 ручних млинів. На Перемишльщині "вальники" були ще в меншому вжитку – на цілу королівщину ("королівщина" – державна маєність) був лише один "вальник" [2, 221].

Однак в облікових документах 1560 – 1580 рр. (люстрації, реєстри) згадок про ручні млини вже майже немає – вони позалишалися лише у найглухіших місцевостях. Це пояснювалося не тільки технічними перевагами і швидким поширенням водяних млинів, а й тим, що ручні млини обкладалися у два рази більшими податками. Варто зауважити, що на західноукраїнських землях у цей час не мали поширення й вітряки. Так, в Холмській землі в 1589 р. не було жодного вітряка, а в Бельз'їм в 1578 р. – лише один, на Волині – три на сто водяних [2, 222].

Уявлення про великі водяні млини другої половини XVI ст. дають матеріали люстрацій 1565 р., в яких містяться характеристики таких млинів. Зокрема, зазначається, що новозбудований млин під Сяноком мав 5 колес для помолу борошна і солоду, одне колесо використовувалося для розпилювання дерев'яних брусків на дошки. Крім того сила води у цьому млині використовувалася у ступах для виробництва сукна з овечої вовни [2, 223].

Інший млин на річці Вислок біля містечка Корисні мав 7 коліс для борошна. Енергія води на цьому млині використовувалася також для виробництва солоду, сукноваління, товчення дубової кори для шевців, розпилювання деревини та для інших цілей.

Ці два млини давали дохід значно більший, ніж усі фільварки королівщини разом взяті [2, 224].

Поширення водяних млинів на українських землях продовжувалося і в XVII ст. Зокрема, мережа млинів розширювалася на Лівобережжі, що підтверджується багатьма документами, передусім універсалами про їх будівництво. Так, стародубський полковник П. Рославець 24 жовтня 1662 р. видав універсал на будівництво військовим товаришем С. Терейковським млина біля с. Іватенки Балканської сотні [3, 20], а в 1666 р. – на будівництво млина і осаду слободи поблизу с. Росухи батьком Ларіона Титовича [4, 2 – 3].

У 1670 р. універсали на спорудження нових млинів видавав гетьман Д. Многогрішний [5, 11], а в 1688 р. і 1697 р. – гетьман І. Мазепа [6, 78; 7, 7]. Подібні універсали видавалися й в інші роки. Наприкінці століття на одній лише лівобережній річці Ворсклі, довжина якої на території України складає приблизно 300 км (загальна – 464 км) [8, 230], нараховувалося близько 330 млинів [9,

15 – 28], а на невеликій річці Ічні (довжина 27 км) [10, 85] в Прилуцькому полку діяло 9 млинів [11, 210 – 275].

Як і на західноукраїнських землях водяні млини Лівобережної України все частіше, крім своїх традиційних функцій з переробки зерна, використовувалися як гідроенергетичні установки для механізації виробничих процесів в інших галузях, сприяючи тим самим зародженню початкових форм мануфактури. Сила води знаходила застосування при виробництві заліза, сукна, паперу, олії, в ковальстві тощо, причому нерідко в комплексі. Прикладом такого поєднання може бути млин на річці Возі в Стародубському полку, який мав 5 водяних коліс, з яких „одно мучное, да одно ступное с волюшами, два дымарских и одно молотовое” [12, 6], що означає, що гідроенергетичні можливості млина використовувалися для виробництва борошна, сукна, заліза і для ковальства.

Поширеними у XVII ст. залишалися водяні млини і на Правобережній Україні. В Брацлавському воєводстві навіть згідно неповного реєстру 1664 р. на 305 населених пунктів припадав 261 млин з 421 водяним колесом [13, 130 – 135]. Крім цього, на Брацлавщині діяло чимало козацьких млинів, більшість яких не потрапили до реєстру. Такі млини були поблизу Старого і Нового Кальника на річці Собі, кілька млинів стояли на цій же річці в с. Собо́рові під Кам'янцем-Дністровським та в інших містах і селах [14, 538 – 564].

Значна кількість млинів функціонувала на Волині. Зокрема, в 1660 р. згадуються млини під Луцьком [15, 87], в Суринцях поблизу Дубни [16, 33 – 38 зв.], в 1672 – 1673 рр. – в самій Дубні [16, 372]. Документами зафіксовано також чимало млинів в маєстності Вахтова Гребля під Вінницею, поблизу містечок Сомівка, Кам'яниця [17, 476 – 479], села Романівка [18, 11] та інших місцях Поділля.

Таким чином, водяні млини у XVI – XVII ст. набули поширення на усіх українських землях. Упродовж цього періоду одночасно з технічним удосконаленням млинів відбувалося розширення їх технологічних функцій – все більше енергія води використовувалася у різноманітних виробничих операціях.

1. Історія народного господарства Української РСР: В 3-х томах / АН УРСР. Інститут економіки. – К., 1983.
2. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти томах. Репринтне видання. – К., 1995. – Т. 6.
3. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДА України). – Ф. 51. – Оп.3, спр.4177.
4. ЦДА України. – Ф. 51. – Оп.3, спр.654.
5. ЦДА України. – Ф. 51. – Оп.3, спр.8815.
6. ЦДА України. – Ф. 51. – Оп.3, спр.1692-а.
7. ЦДА України. – Ф. 51. – Оп.3, спр.3989.
8. Географічна енциклопедія України. – К., 1990. – Т.1.
9. Падалка Л.В. Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте. – Полтава, 1905. – Приложение.
10. Географічна енциклопедія України. – К., 1990. – Т.2.
11. Переписні книги 1666 року. – К., 1933.
12. Генеральне слідство про маєстності Стародубського полку // Український архів. – К., 1929. – Т.1.
13. Zrodla Dziejowe. – Warszawa, 1894. – Т. 20.
14. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе: В 8-ми ч., 35-ти т. (далі – Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч.7. – Т.2.
15. Архив ЮЗР. – К., 1898. – Ч.7. – Т.3.
16. ЦДА України. – Ф. 33. – Оп.1, спр.1.
17. Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч.7. – Т.1.
18. Ткаченко М.М. Уманщина в XVI – XVII вв. – К., 1927.

УДК 281.9(4Укр) : 621.9273
Ластовський Валерій, д.і.н.,
Київський національний університет
культури і мистецтв
м. Київ

МЛИНИ ТА МЛИНАРСТВО В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ МОНАСТІРІВ

Млини та млинарство займають важливу сторінку в історії українського чернецтва, його господарчої діяльності і зв'язків із соціальною стороною життя суспільства. Проте, вона ще мало досліджена у сучасній історичній науці і потребує додаткового вивчення.

Історія українського чернецтва представляє нам величезну кількість інформації, яка розкриває ті чи інші сторони життя й діяльності цієї частини суспільства в різні часи. Однією із таких сторін може стати млинарство і млини, чому ще практично не присвячено досліджень комплексного характеру. Проте в науковій літературі нараховується досить значна кількість праць (від XIX ст.), в яких тою чи іншою мірою висвітлювалося питання щодо ролі млинів і млинарства у житті і діяльності чернецтва.

Найбільше інформації щодо млинарства як діяльності монастирів збереглося у документах XVII – XVIII ст., хоча вона була ще й у часи Київської Русі.

Наявність млинів у розпорядженні монастиря в цей час стало ледь не обов'язковим елементом існування кожної чернечої обителі. Безумовно, кількість млинів у чернецькому господарстві почала збільшуватися після початку Української революції у 1648 р. У здобутті нових маєтків монастирі отримували широку підтримку як козацької старшини, так і адміністрації Гетьманщини, які власне її і забезпечували.

Так, після відновлення Ірдинського монастиря у 1656 р. за грамотою гетьмана Богдана Хмельницького, його володіння значно розширилися. Додатково йому були надані землі ще й гетьманом Юрієм Хмельницьким. Хоча, сам універсал останнього не зберігся, суть цього документу все ж таки дуже добре реконстру-

юється завдяки грамоті царя Олексія Михайловича від 30 липня 1660 р., якою підтверджуються привілеї, надані як Б. Хмельницьким, так і Ю. Хмельницьким. Територія володінь монастиря включила в себе ще Мліїв із млинами, перевіз “в Ладизині на річці Буг з мостом, та перевозом Сокирянським на Дніпрі”, млин на річці Тікич біля Звенигородки, млин у Корсуні на річці Рось, озера біля Кременчука та угіддя на річці Орель [1, 2-3].

У часи Руїни цей процес продовжувався. Монастирі відновлювалися, а гетьмани, адміністрація та козацька старшина всіляко їх підтримували. Наприклад, 22 червня 1671 р. гетьман Петро Дорошенко видав розпорядження із заборобою кому б то не було заважати розбудові Мошногірської обителі, а 11 липня (тобто через 19 днів) – ще й про надання “млина прозиваємого Квачув состоящаго в в Стеблове не реке Росе” [2, 48, зв.]. У цьому випадку ми маємо цікаву інформацію щодо того, що млин мав власну назву. Однак, мені здається, що ця назва млина ототожнювалася із назвою місцевості, в якій він знаходився.

Будівництво млина монастирем, очевидно, ніколи не було свавільним актом. Воно потребувало відповідного дозволу з боку владних органів. Зрозуміло, що в різних політико-правових умовах цей процес і процедура мали різний характер і свої особливості. У часи Гетьманщини, наприклад, ігумен монастиря за таким

М.Мартинов. “Вид на вул. Феропонтова монастиря”.

дозволом звертався, безпосередньо, до гетьмана. Це ми бачимо на прикладі універсала Івана Мазепи від 20 вересня 1690 р., яким надавалося право Ніжинському монастирю “фундовати млины” [3, 205]. З цього документа випливає, що по-перше, ігумен Калліст сам звернувся до гетьмана із відповідним проханням, по-друге, гетьман дав дозвіл, оскільки місце для будівництва нікому не належало (“на угляженом месцу”) і, по-третє, гетьман своєю владою встановлював норму охорони щодо будівництва і користування млинів, так як давав відповідне розпорядження місцевій владі – ніжинському полковнику, девіцькому сотнику і “кожному, кому о том ведати належит”.

Іноді можна зустріти й більш-менш точні описи монастирських млинів. Наприклад, в описі Вознесенського Мошногірського монастиря 1807 р. знаходимо інформацію, що в 5 верстах від нього на річці Ірдинь йому належала “плотина с мельничкою о двух колесах мучном и ступном без крыши, при коей келия с садком” [4, 73]. Це вже своєрідний комплекс-філія монастиря.

Як видно, документальні джерела дають матеріал не лише про наявність млинів у складі монастирського господарства, але й про їх конфігурацію. Очевидно, що монастирі мали у своєму розпорядженні як водяні млини, так і вітряки. Крім того, існували і т. зв. “лодейні” млини (розташовані на човнах; і, зрозуміло, вони не були стаціонарними та мали тимчасовий характер).

Кількість млинів у монастирському господарстві, звичайно, була різною. І це вона досить яскраво характеризує економічну міцність тієї чи іншої обителі. Так, у сер. XVIII ст. Києво-Печерський монастир мав у своєму розпорядженні до 250 млинів [5, 180], а Миколаївський Медведівський монастир – тільки 6 [6, 61]. У Троїцькому Мотронинському ж монастирі було не менше 5 млинів і всі вони були куплені [7, 1-2]. Купчі на них складали невід’ємну частину “прав” обителі, їх правову базу. До речі, на відміну від території Гетьманщини, користування цими млинами і законність самих купчих документів потребували на Правобережній Україні дозволу від місцевого магната. У випадку із Мотронинським монастирем такою особою виступав князь Каєтан Яблоновський. Так, 13 травня

1761 р. останній видав “право” на користування млином на річці Тясмин “и окреме на два колеса на лотках на гребле худолеевской коштом монастырским выстроенный”.

Значну шкоду розвитку монастирському господарству було нанесено вже у XVIII ст. Цьому сприяла одночасно й політика російської влади і діяльність української адміністрації. Першим значним серйозним ударом був відомий указ гетьмана Данила Апостола від 23 листопада 1728 р., за яким обмежувалася можливість надбання чернецтвом нового майна.

А от уже в XIX ст. ми зустрічаємо значно менше інформації про млинарство в українських монастирях. Це, можливо, зумовлюється різними причинами, у т.ч. й технічними та економічними. Але головна серед них, на мою думку, це – процес одержавлення церкви на території України, котрий розпочався у XVIII ст.

Таким чином, млини та млинарство в історії українського чернецтва займають важливу сторінку їх господарчої діяльності і зв’язків із соціальною стороною життя суспільства. Проте, вона ще мало досліджена у сучасній історичній науці і потребує додаткового вивчення.

1. Киевские епархиальные ведомости. 1861. – №19. – С. 567-568; Центральный державный исторический архив Украины в м. Киеве. Ф. 824. Оп. 1. Спр. 1. Арк.2-3; Там само. Ф.990. Оп. 1. Спр.58.
2. Державний архів Черкаської області. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 48 зв.
3. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709 / Упоряд. І. Бутич. – Львів, 2002. – 520 с.
4. Державний архів Черкаської області. – Ф. 148. – Оп. 1. Спр. 38. – Арк. 73.
5. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3. кн. – К., 1994. – Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX століття. – 335 с.
6. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – I пол. XIX ст. – К., 1991. – 127 с.
7. Центральный державный исторический архив Украины в м. Киеве. Ф. 180. Оп. 1. Спр. 17. Арк.1-2 зв.

А.Іванов. Вулиці Миколаївського
Бабацького монастиря, 1838.

УДК 94(477) "19" : 338.43

Корновенко Сергій, д.і.н.,
Черкаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького
м. Черкаси

ЗАХОДИ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ТЕХНІКОЮ, ПЛЕМІННОЮ ХУДОБОЮ, ПРОМИСЛОВИМИ ТОВАРАМИ

У статті засвідчується, що уряд А. Денікіна аграрну політику розумів широко – як складник внутрішньоекономічної політики, що стосується таких визначальних питань у житті селянства, як забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, робочою худобою, промисловими товарами тощо.

Визначальною рисою революції та громадянської війни (1917 – 1920 рр.) на Півдні Росії й України було те, що остання, як влучно висловився Л. Троцький, “була суто селянською, укоріненою у місцевий ґрунт і мужицькою люття випереджала революційну боротьбу в інших частинах країни”. Насамперед це стосується Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній (утворені відповідно до рішення Особливої наради від 20 серпня 1919 р*). У такому смислі аграрна політика урядів А. Денікіна – актуальна і перспективна для вивчення наукова проблема. Такий її статус зумовлений значним науковим, суспільно-політичним та практичним потенціалом, закладеним у ній.

З огляду на феноменальність революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. у Росії як історичного та соціокультурного явища, значущості аграрної політики у діяльності уряду А. Денікіна ці події перебували та перебувають у фокусі постійної уваги суспільства в цілому, науковців зокрема. Вони були і залишаються предметом постійного обговорення, дискусій, вивчення. В їхньому науковому осмисленні склалися певні історіографічні традиції [1]. Однак, на нашу думку, детальнішого аналізу потребують заходи Особливої наради із забезпечення сільського господарства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній технікою, племінною худобою, промисловими товарами, що і є метою запропонованої статті. Об'єкт вивчення – аграрна політика Особливої наради, предмет – заходи Особливої наради із забезпечення сільського господарства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній технікою, племінною худобою, промисловими товарами.

І посівна кампанія, і жнива 1919 р. із усією очевидністю засвідчили, що уряду А. Денікіна необхідно докласти енергійних зусиль для інтенсифікації сільського господарства як галузі економіки, забезпечення селян необхідними товарами промисловості через товарообмін, пом'якшення гостроти дефіциту сільськогосподарської техніки. Практика господарського життя підтвердила правильність загальних міркувань, відображених у „Декларації генерала Денікіна з земельного питання” (далі – “Декларація...”). Опрацьовані нами під час вивчення теми історичні джерела неспростовно свідчать, що Особлива нарада, наскільки це було можливо за умов революції та громадянської війни, нестабільності фінансово-грошової системи, намагалася вирішувати окреслені вище питання.

Співпрацюючи з населенням (селянами, промисловцями, банкірами), влада поцінувала їхню комерційну ініціативу. За звітами чиновників, органів цивільної влади на місцях, до них неодноразово зверталися селяни з різними бізнесовими (висловлюючись на сучасний манер) проектами. Вони підтверджували, що на селі багато грошей, які можна залучити до об-

лаштування млинів, олійниць, майстерень із ремонту інвентарю [2]. Така та подібна ініціатива селян всіляко підтримувалася та стимулювалася владою. Так, за обопільної участі і селян, і влади на Полтавщині на базі майстерень Роменського міського чавунно-ливарного заводу було налагоджено ремонт сільськогосподарської техніки, “обслуговувалося чотири повіти...” [3].

Уряд А. Денікіна схвалив пропозиції Управління продовольства щодо постачання населенню сільськогосподарських машин. Особлива нарада асигнувала цьому відомству 25 млн. руб. для реалізації такого завдання. Крім того, було затверджене рішення надавати державну підтримку тим заводам, що безпосередньо продукують сільськогосподарський інвентар [4]. Так, у Севастополі кораблебудівний завод та підприємства у місті Сарабузи отримали від УЗіЗу кошти на виконання державного замовлення з виготовлення вітчизняної сільськогосподарської техніки та реманенту [5, 67]. Від Донського уряду було отримано сільськогосподарської техніки на 10 млн. руб [6]. Вона перебувала у розпорядженні Управління продовольства, яке розподіляло її між селянами Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії. У подальшому ця сільськогосподарська техніка переходила на баланс Губернської каси дрібного кредиту [7].

В окремих губерніях, що перебували під управлінням Головнокомандувача Збройними Силами Півдня Росії (далі – ЗСПР), цивільна адміністрація за підтримки сільськогосподарської кооперації, земств та інших громадських організацій докладала зусиль до організації прокатних станів сільськогосподарського інвентарю. Безпосередньо, згідно з наказом А. Денікіна, цим питанням опікувалися уповноважені Управління землеробства і землеустрою (далі – УЗіЗ) [8, 2]. Зокрема, уповноважені УЗіЗу Євпаторійського повіту зобов'язувалися провести обстеження селянських господарств, з'ясувати “потреби повіту в землеробських знаряддях, вказавши: скільки та чого саме потребує населення”. На повітових уповноважених цього ж відомства у Таврійській губернії покладалася й організація тракторних та прокатних станів у регіоні [8, 15 – 18]. На нараді з потреб сільського господарства у Євпаторійському повіті було схвалено рішення про доставку в повіт сільськогосподарських машин, рідкого палива, запасних частин, матеріалів для ремонту [9, 11 зв.].

Такі заходи властей знаходили позитивний відгук у селянства. Наприклад, селяни Коджамбакської та Агайської волостей Євпаторійського повіту одностайно схвалили пропозицію земства відновити роботу прокатних тракторних та сільськогосподарського інвентарю станів. Вони порадили уповноваженим УЗіЗу розмістити ці стани на тій же території, де вони розташовувалися й до революції, – “на Кадинському агро-

номічному пункті за 40 верст на північ від Євпаторії”. Селяни висловилися й за те, щоб придбати сільсько-господарську техніку у державних органів влади за кошти, які у них є в достатній кількості. На їхнє переконання, це значно підвищить виробничі потужності їхніх господарств [9, 7 – 7 зв.].

По за увагою властей, Головнокомандувача не перебувала і проблема збереження племінного поголів'я худоби. Наказом А. Денікіна від 15 серпня 1919 р. заборонялися скуповування, реквізиція та вивіз “за межі Росії” племінних коней [8, 12]. На виконання цього наказу значна за обсягами робота була проведена інспекторами сільського господарства Таврійської губернії. Зокрема, з метою збереження племінної великої рогатої худоби від реквізицій, а племінних коней від постачання армії шляхом мобілізації, у повіті губернії було відряджено значну кількість фахівців-тваринників. Вони оглядали маєтки, господарства селян і склали реєстри племінної худоби. У них зазначалися вік, порода худоби тощо. На цій підставі власникам племінної худоби видавалися відповідні посвідчення-сертифікати. Ними означена худоба звільнялася від реквізицій та мобілізації.

Паралельно з цим у повітах губернії проводилася робота з розширення мережі племінних заплідних пунктів для коней та великої рогатої худоби. У повітах для селян облаштовувалися курси з тваринництва та рільництва [5, 66 – 66 зв.].

Літо 1919 р. Таганрог. Засідання Особливої наради. Зліва направо: генерал І. П. Романовський, генерал А. І. Денікин, проф. К. М. Соколов. Стоять – Н. І. Астров, Н. В. Савич.

Полтавська губернська управа придбала 25 пар волів із Диканського маєтку князя Кочубея, 200 голів волів із маєтку Дячково та значну кількість молодняка для Гадяцької дослідної станції з розведення племінної худоби. Задля задоволення потреб селянських господарств губернії, на кошти Полтавської губернської управи було закуплено сіялки, молотарки, борони, косилки, жниварки, снопов'язалки, кінні граблі тощо. Цей мертвий інвентар розподілявся між селянами та селянськими товариствами повітів губернії [10].

Подібні заходи проводилися й Києво-Подільським УЗіЗом. Спільно з повітовою земською управою вони профінансували забезпечення селян регіону сільсько-господарською технікою, реманентом, облаштування ремонтних майстерень, утримання заплідних пунктів та прокатних і зерноочишувальних пунктів [11].

Сподівання урядовців Білого руху Півдня Росії на налагодження товарно-грошових відносин повною мірою не виправдалися. Однак потрібно було виконувати свої зобов'язання перед селянством у його забезпеченні промтоварами. Як вихід, поширення набув товарообмін. Його схема, за спогадами Єлізарова, була такою. У містах відповідні відомства, насамперед продовольства, великими партіями (оптом) закуповували мануфактуру, нитки, жіноче взуття, коси тощо. Потім до витраченої суми додавалося 10 – 20% і товар обмінювався на хліб у

селян [12, 105]. Надбавлені відсотки враховували витрати на транспортування, а також прибутки від проведеної операції. У такий спосіб, наприклад, селяни Полтавської губернії обміняли промислових товарів на 4 млн. руб. З Новоросійська вони були доставлені на склади Добровольчої Армії в губернії, а потім службовці УЗіЗу товарообмінювали їх у селян [13].

Окремі товари завозилися у порядку товарообміну з-за кордону. У листі з Лондона від М. Львова на ім'я М. Савіна, який корегував імпортні операції Особливої наради, йшлося про те, що вдалося зробити у сфері забезпечення імпортними товарами населення Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії. Зокрема, були укладені угоди з Московським Купецьким Банком у Парижі та Комерційним Банком у Лондоні з упорядкування торговельних операцій відповідних відомств Особливої наради із зарубіжними країнами. Налагоджено зв'язки з французьким та англійським урядами стосовно імпортування на території, підконтрольні Головнокомандувачу ЗСПР, необхідних промислових товарів та сільськогосподарської техніки на засадах товарообміну [14, 1].

Імпорт регулювався спеціальними договорами, що укладалися між приватними підприємцями та представниками Управління торгівлі та промисловості, а також відповідними структурами цивільних органів влади білих. Так, експортери сільськогосподарської продукції зобов'язувалися на 50% від суми проданого товару придбати за кордоном промислових товарів, а решту – 50% від отриманої валюти – передати владним установам для обміну на донські гроші за відповідним курсом [15, 3]. Наприклад, Кримсько-Донецьке торгово-промислове товариство із Константинополя почало обладнання для млинів, вугільних та соляних шахт. Ці поставки носили цільовий характер [16, 26].

Таким чином, лідери Білого руху Півдня Росії, усвідомлюючи необхідність проведення якісних змін, спрямованих на інтенсифікацію сільського господарства як галузі економіки, працювали у цьому напрямі. Визначаючи ступінь ефективності цієї роботи, потрібно, на наш погляд, зважати на умови, за яких вона проводилася. Останні, на жаль, не були сприятливими. Тому навряд чи можна говорити про її стовідсоткову успішність. З іншого боку, вже сам факт її проведення є знаком. Насамперед він засвідчує те, що уряд А. Денікіна аграрну політику розумів широко – як складник внутрішньоекономічної політики, що стосується таких визначальних питань у житті селянства, як забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, робочою худобою, промисловими товарами тощо.

1. Корновенко С. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних ім українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. – Черкаси, 2008. – 238 с.
2. По уезду и губернии // Новый пахарь. – 1919 – № 56.
3. Починки машин // Новый пахарь. – 1919 – 24 октября.
4. В Особом совещании. Снабжение сельскохозяйственными машинами // Заря России. – 1919 – № 2.
5. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – ФР. 355. – Оп. 1. – Спр. 7. – 321 арк.
6. Земледельческие орудия // Голос Юга. – 1919 – 17. 08.
7. Распределение сельскохозяйственных машин // Новая Россия. – 1919. – 12августа.
8. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – ФР. 1668. – Оп. 1. – Спр. 1. – 63 арк.
9. ДААРК. – ФР. 1668. – Оп. 1. – Спр. 1а. – 55 арк.
10. Улучшение животноводства в губернии // Голос Юга. – 1919. – № 77.
11. На агрономические мероприятия // Киевская речь. – 1919. – №8.
12. ДАРФ. – ФР. 5881. – Оп. 2. – Спр. 333. – 355 арк.
13. Товары для деревни // Единая Русь. – 03. 10. 1919.
14. ДААРК. – ФР. 1765. – Оп. 2. – Спр. 6. – 2 арк.
15. ДААРК. – ФР. 1765. – Оп. 2. – Спр. 1. – 19 арк.
16. ДААРК. – ФР. 1765. – Оп. 1. – Спр. 5а. – 52 арк.

УДК 94(477)(092):621.927.3

Пащенко Вікторія

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
м. Київ

О. Шліхтер
рис. Ю.К. Арцибушева.

МЛИНАРСТВО В ЖИТТІ ОЛЕКСАНДРА ШЛІХТЕРА

У статті розглядається процес розвитку майстерні, що спеціалізувалась на будівництві вітряних млинів, власником якої був Григорій Шліхтер, батько активного радянського державного діяча Олександра Шліхтера.

Олександр Григорович Шліхтер (1868-1940 рр.) був одним із активних більшовицьких діячів радянської влади в Україні, державний і політичний діяч, теоретик аграрної політики більшовиків впродовж 1919-1930-х рр. У більшості радянських видань, де йдеться про життєвий шлях цього "видатного більшовика", відзначається, що Олександр Григорович Шліхтер народився в родині "ремісника-столяра", або ж "дрібного міського ремісника" в м. Лубни Полтавської губернії і з самого дитинства знав з середини робітничьке середовище, що нібито в подальшому допомогло йому завоювати великий авторитет у пролетарській державі СРСР. Та й сам О. Шліхтер в своїй офіційній автобіографії зазначає: "Я народився в 1868 р. в родині дрібного ремісника в м. Лубни, Полтавської губернії" [1, 9].

Однак, з огляду на подальші відомості, які подає О. Шліхтер, не зовсім зрозумілим є статус його батька, нібито звичайного дрібного ремісника. Автор зазначає, що після закінчення Прилуцької гімназії він вступає спочатку до Харківського університету, і це після того, як його виключають з гімназії без права вступу до вищих навчальних закладів. А пізніше, після того як його виганяють і з цього університету, вступає до Бернського університету в Швейцарії на медичний факультет. Досить дивними видаються ці факти з огляду на те, що навчання і в Харківському, і особливо в Бернському університетах коштувало недешево, і син звичайного ремісника навряд чи зміг би в них навчатися, особливо, якщо він не мав видатних розумових здібностей, які б зацікавили керівництво університетів взяти студента без плати за навчання.

Відповідь на всі ці запитання дає одна з біографій О. Шліхтер, написана ним ще до приходу до влади більшовиків, коли пролетарське походження не мало такого величезного значення для проходження вгору по службовій драбині. Там зазначається, що Олександр Шліхтер "Народився в місті Лубни Полтавської губернії в родині ремісника-столяра, який був в той час Вюртембергським підданим (дід його емігрував у Росію в 1818 р.). Прадід і дід Шліхтера були теслями. Дід його займався спеціальною професією теслі – будівництвом вітряних млинів в маєтках поміщиків, саме для цього переїхав до Полтавської губернії (оскільки тут було мало подібних спеціалістів, а попит на вітряки був великим) і одружився на бабусі О. Шліхтера, козачці Мелахненко" [4, 35]. Батько О. Шліхтера Григорій Шліхтер успадкував справу свого батька, і на час народження Олександра він був власником столярної майстерні, яка спеціалізувалась на будівництві вітряних млинів не лише в Полтавській, але й навколишніх губерніях (зокрема, в Київській).

Загалом, за підрахунками офіційної полтавської влади, яка проводила перепис всього майна губернії наприкінці XIX ст. в Лубнах було 20 столярів, 15 з яких працювали в майстерні Григорія Шліхтера [2, 101]. Майстерня працювала на замовлення жителів міста і навколишніх селищ. Але якщо дід О. Шліхтера спеціалізувався переважно на будівництві вітряних млинів

для поміщиків, то його батько виконував замовлення як поміщиків так і для заможних селян чи сільських громад. Іноді в одному селі майстри виконували до десяти замовлень. До того ж будівництво здійснювалось протягом всього року. Як правило в літній преод майстри намагались зробити всі зовнішні роботи, а в зимовий час преходили до роботи в середині вітряків. У найбільш сприятливий час для будівництва (весна-літо) власник майстерні, Григорій Шліхтер, наймав підсобних робітників, які задіявались як на будівництві нових млинів, так і при ремонтванні старих.

Майстерня Шліхтерів провадила будівництво переважно в навколишніх селах. Так, поміщики О. Омеляненко та С. Минькевич-Петровський у 1864 р. у селах Ждани та Загребель по 600 десятин кожен. Тоді ж майстерня Шліхтерів отримала замовлення на будівництво чотирьох млинів в кожному з маєтків для задоволення потреб в млинарстві як господарств поміщиків, так і селянських господарств [1, 567]. У селі Солониця Лубенського повіту функціонував 21 вітряний млин, з яких 7 належали поміщикам Квіткам. Ці млини були збудовані протягом кількох років робітниками з майстерні Шліхтерів [1, 570].

Тож, як бачимо, майстерня Григорія Шліхтера досить успішно розвивалась оскільки спеціалістів з будівництва вітряних млинів в Полтавській губернії було не так вже й багато. Відомо, що сам Олександр Шліхтер не займався справами майстерні. Очевидно, після смерті батька йому довелося продати таку прибуткову на той час справу, оскільки він не мав ні часу ні бажання працювати в ній. А після приходу більшовиків до влади, майстерню було закрито, деякі майстри продовжували працювати поодиноці, однак цілому таке ремесло, як будівництво вітряних млинів у Лубенському повіті почало занепадати. Про це свідчить той факт, що на десяток покинутих чи полуманих млинів припадає лише один новозбудований. Все ж понад півстолітнє функціонування майстерні Шліхтерів, що спеціалізувалась на будівництві вітряних млинів, залишило помітний слід в історії як Полтавщини, так і всієї України, оскільки подекуди, наприклад в с. Солониця, ще досі збереглись млини, побудовані ремісниками з майстерні Шліхтерів.

1. Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – Полтавська область. / За ред. П. Т. Тронько. – К., 1967. – 1028 с.
2. Кустари и ремесленники Полтавской губернии по сведениям собранным в 1898 и 1900 годы. – Полтава: Типография Л. Фришберга, 133 с.
3. Вирный Д.Ф. Александр Григорьевич Шлихтер. – К.: Наукова думка, 1979. – 111 с.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО). – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 111. – арк. 9-15.

УДК 94 (477)-055.2

Земзюліна Наталка, к.і.н.

Черкаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького
м. Черкаси

ПОВСЯКДЕННЕ БУТТЯ УКРАЇНКИ В ТРАДИЦІЙНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В статті йдеться про соціальний та майновий статус жінки в традиційному українському суспільстві. Аналізуються світоглядні концепції та історичні події, що формували духовну і матеріальну культуру українки, її поведінку в сім'ї та громаді.

Жіночі студії, та власне гендерні дослідження в Україні, перебувають на етапі становлення, долаючи нелегкий шлях інституціоналізації в середовищі академічної науки. Проблема становища жінки у контексті традиційних структур життєдіяльності українців все більше привертає увагу сучасних дослідників. Особливий інтерес до вивчення сімейного та громадського побуту, звичаєвого права покликав до життя цілу низку вкрай цінних розвідок, у межах яких отримали висвітлення окремі сторони повсякденного побуту та поведінки жінки, особливості її функцій та становища у сім'ї, тощо.

Мета цього дослідження показати українку в повсякденному житті традиційного українського суспільства крізь призму звичаїв, традицій та правових норм.

Чималий вплив на становлення жіночої проблематики справили ідеї романтизму та теорія соціального еволюціонізму, що зазнали бурхливого розвитку у другій половині XIX ст. З іншого боку, зростання наукового інтересу до питань становища жінок у родині та суспільстві не можна розглядати поза контекстом загального піднесення жіночого руху – так званого “фемінізму першої хвилі”, що охопив усю Європу загалом і Україну зокрема в останні десятиліття XIX ст. і мав величезний вплив на суспільну думку того часу [1].

Одним з найпотужніших чинників, що безпосередньо спричинили до піднесення наукового зацікавлення питаннями становища жінок у суспільстві та наголошення їх особливої ролі у суспільно-історичному поступі, стала теорія матріархату. Автор якої, німецький історик римського права Й.-Я. Бахофен, вперше виклав концептуальні засади нової візії найдавнішого етапу людської історії в доповіді “Про права жінок” у 1856 р., а 1861 р. побачила світ його основна праця під назвою “Материнське право. Дослідження гінекократії стародавнього світу на основі її релігійної та правової природи”. Визначаючи матріархат як перший і базовий етап власне суспільної історії людства, не надто зважаючи на точність термінологічних означень (синонімічно вживаючи поняття “материнське право”, “гінекократія” та “матріархат”), оперуючи численними джерелами (фольклорні та етнографічні матеріали, законодавчі акти, художня література, мовознавство, релігієзнавство, археологічні пам'ятки та твори мистецтва), вчений доводив існування такого історичного періоду, в межах якого спостерігалось явне домінування жінок у всіх сферах суспільного життя. Дослідник вибудовував свою аргументацію та обґрунтовував висновки, зосереджуючись головню на аналізі таких проявів влади жінок, як так зване “материнське право”, тобто матрілінійний спосіб спорідненості та успадкування майна, а також явища “амазонства” [2].

Ідеї Й.-Я. Бахофена отримали широкий розголос і гостро дискутувались, здобувши як численних прихильників, так і запеклих опонентів. Апологетом теорії матріархату в середовищі українських вчених-народознавців став В. Охрімівч. У своїй розвідці “Зна-

чення малоруських весільних обрядів в історії еволюції сім'ї” [3], що ґрунтується на всебічному аналізі провідної ролі жінок у контексті сімейної обрядовості українців (зокрема, у весільному ритуалі), а також звичаєвого права, фольклорних та етнографічних даних дослідник прагне довести існування в історичному минулому українців доби матріархату. Його виразні залишки, на думку вченого, все ще були дієві та простежувались в українській культурі кінця XIX ст. У інших своїх працях В. Охрімівч зосередився переважно на проблемах дослідження структури сім'ї, становища в ній жінок, розкриваючи різноманітні питання жіночого повсякденного побуту, прав та обов'язків, ролі в селянській громаді тощо [4].

Ключовою працею, що започаткувала наукові студії різних аспектів так званої “жіночої” проблематики в контексті сім'ї (на матеріалі російської культури) стало ґрунтовне дослідження М. Костомарова “Очерк домашньої життя і нравов великорусского народа в XVI и XVII ст.” (1860 р.) [5]. Пізніше компаративне дослідження цього вченого “Дві руські народности” [6] та його праця “Семейный быт в произведениях южнорусского песенного творчества” (1896 р.) [7], в яких розкриваються етнопсихологічні риси українського жіноцтва та досліджується фольклорний образ українки.

Очевидно, що саме розвитку української фамілістики, в першу чергу, завдячує своєю появою на сторінках історичних праць жіноча проблематика. Етапними у дослідженні шляхів еволюції форм і структури української сім'ї і, відповідно, зміни становища в ній жінки стали праці В. Охрімівча, дослідження В. Тарнавського, М. Зубрицького, П. Єфименка, Є. Сіциньського, І. Франка. І хоч деякі засадничі положення, висловлені дослідниками були критиковані і спростовані у подальших дослідженнях, вони певною мірою сприяли зосередженню уваги та розгортанню дискусії навколо проблематики, пов'язаної зі статусом жінки в родині та громаді, особливостями подружніх стосунків у залежності від типу структури сім'ї.

Докладніший аналіз правового та майнового становища жінки містять цінні розвідки О. Левицького, О. Єфименка, І. Шаровича, М. Ганенка, Дністрянського, І. Тютрюмова, і особливо – П. Чубинського [8] та матеріали керованої ним Етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край. У цих та інших працях знаходять значне висвітлення питання прав та обов'язків чоловіків та жінок при укладенні шлюбу, при успадкуванні майна, у ситуаціях конфліктів та при розлученні. Велика увага приділена статевому розподілу праці та господарсько-виробничих сфер, а також наголошено порівняно високий статус господині у сім'ї.

Антропологічні західних шкіл розглядають проблему “поділ праці між представниками різних статей” в окремих, відмінній від статусу жінки, темі [9]. Однак, як на нас, то ці два аспекти тісно переплетені. У історичній літературі нерідко з'являється думка про те, що

там, де жінки виробляють значну частину їжі, одягу та інших необхідних для існування засобів, їх внесок буде визнаний і певним чином відзначений престижем. Однак насправді “ні одне кроскультурне дослідження до цих пір не підтвердило, що вклад жінки у виробництво матеріальних благ безпосередньо пов’язаний зі статусом жінок” [10].

Цікавою з точки зору повсякденного буття є козацька доба, яка характеризується нетипово землеробсько-патріархальним розподілом господарських функцій. Козаки – і у статусі степових добочників, і у статусі окремого збройного стану – багато часу проводили поза домом. Жінка ж лишалася на господарстві і нерідко виконувала чоловічі функції, одноосібно приймала рішення щодо ведення господарства його економічного розвитку, такі обов’язки лишалися на ній навіть при тимчасовому (сезонному) перебуванні чоловіка удома.

Важливим фактором, що впливає на статус жінки, є здійснення нею контролю над основними ресурсами [11]. Якщо в певному суспільстві жінки займаються ринковою торгівлею, це, як правило, дає їм більше прав при розподілі доходів, керуванні господарчими справами, а отже, підвищує їхній авторитет у сім’ї і громаді. Відомо, що на українських ярмарках торгували як чоловіки, так і жінки. Так само шинкарями були не тільки чоловіки, а й жінки. Суто чоловічими видами діяльності були – козацька військова справа, румацький промисел, млинарство а також більшість ремесел. На жаль, ми не зустріли жодної згадки про жінку-мельника. Це пояснюється, як самим технічним процесом переробки зерна, так і безпосередньо світоглядними традиціями українців. Мельник, в українських переказах, асоціювався з нечистою силою. Сама структура вітряка, а також дійство перетворення зерна в муку з якої буде вироблено хліб – все це породжувало численні оповідки про надприродну силу мельника та відповідно сили які йому допомагали.

Українки мали широкі майнові права, що давало їм можливість впливати не лише на сімейні відносини, а й відігравати певну роль в суспільному житті. У козацьких літописах присутня цікава інформація про жінок – дружин козацької старшини, які брали безпосередню участь у досить делікатних фінансових і політичних справах. Так, Самійло Величко у своєму літописі описує таємну місію пересилання винагороди козакам, які підпорядковувалися Семену Палію, яку охотний полковник доручає своїй дружині: “Доніс я вже вас, великим государям, вашій царській пресвітлій величності, що за вашим все-сильним указом з милостивим вашим монаршим ударуванням охотницьому полковнику Семену Палію та його полчанам послав я Романа Проценка і звелів йому, зупинившись у Києві, дати швидко знати йому, Семену Палію, у Хвастів, щоб він, Семен, приїхав у Київ або прислав замість себе когось тихого і таємного, і відібрав ті милостиві ваші монарші щедроти. І він, Семен Палій, прибув тоді зі своєю жінкою в Київ, але посланець мій Роман Проценка, приїхавши туди, не застав його, бо він, Семен, прочувши про те, що з польського боку почав поворожому наступати на його полчан (...), одразу ж поспішили з Києва до Хвастова, лишивши свою жінку. (...) Семен Палій (...) відмовився особисто їхати в Київ і людей від себе посилати не хотів, з огляду на те, що на нього чиниться від поляків ворожий наступ, і попросив мого посланця, щоб їхав до нього разом з його жінкою у Хвастів і щоб віддав там йому і його полчанам у руки вашу монаршу милість...” [12].

Нас, проте, цікавить масовий аспект, статус жінки в українському суспільстві загалом.

Усі козацькі універсали окремою статтею забезпечували право козацької вдови по загибелі (смерті) чоловіка на “козацькі вольності”: Погляньмо на Глухівські статті:

№ 25. Про козацькі ґрунти, що лишилися після смерті, і про козацьких жінок, як їм бути після смерті своїх чоловіків, козаків.

TUCHLA obok Skolego. Młyn wodny.

“А щодо маєтків козаків, які мають свої власні ґрунти, вічні, батьківські, дідичні, куповані, тобто поля, ліси й сінокоси, стави й млини та інші всілякі пожитки, про те смиренно просимо його царську пресвітлу величність, щоб військове товариство було цілком збережене при належних йому ґрунтах і пожитках. А коли трапиться, що на государевій службі смерть застане козака від ворога чи помре він своєю смертю, щоб володіти тими ґрунтами дружина і його спадкоємці, що лишилися після свого батька, прямого власника тих добр. А коли б козак мав заслуги, то щоб дружина вільна була після його смерті від усіляких образ, тобто щоб не обтяжувалася всілякою старшиною військовою постоями, поборами та підводами, і це доти, доки не піде заміж: коли за козака, то й вольність матиме, а коли за мужика, то належатиме до посади міської.

Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував на їхню стат, указав дати на їхні права й вольності свої, царської пресвітлої величності, жалувані грамоти, так як і досі дано їм відповідно до королівського привілею на віддане їм, і куплене, і заслужене” [13].

Майновий аспект гендерної проблеми традиційної культури є надзвичайно важливим, оскільки безпосередньо визначає соціальну роль жінки у суспільстві. Одним з факторів економічної самостійності українки було її придане. У науковій літературі утвердилося переконання, що українська дівчина отримувала в придане худобу, “скриню”, часом іншу нерухомість. Однак в залежності від звичаєвого права регіону та історичних умов, дівчата могли отримувати в придане і землю, яка цінувалася понад усе. Для землеробських народів земля – це найважливіший фактор, який безпосередньо впливає на статус людини в суспільстві. Переселенський рух у XVII ст. з Правобережжя на лівий берег Дніпра, Південь, Слобожанщину, освоєння великих масивів нейтральної території – “дикого поля” спровокували особливу популярність в межах України такої форми землеволодіння, як займанщина, головний принцип якої полягав у захопленні “нічиїх” цілих земель, які переходили у власність тому, хто їх освоїв, і передавалися у спадок нащадкам власника. Скажімо, на Слобожанщині, де існувало заїмочне земельне право і де у XVIII ст. була порівняно низька густина населення, доньки отримували у віно землю [14]. Взагалі, звичай обдаровування доньок землею був притаманний козацьким родинам. На Полтавщині, у колишніх козацьких садибах він зберігся аж до початку XX ст. [15]. Земля, що надавалася у віно донькам називалася “материнською”. Землю міг давати сам батько, якщо ж батько помер, то брати [16]. Як варіант: ділянка землі передавалася у спадок або як придане по жіночій лінії: від матері до доньки, причому зять не мав права розпоряджатися нею.

Д. Багалій у своєму дослідженні про Слобожанщину наводить таку цитату: “Слобода Артемівка генерал-прокурора і майора лейб-гвардії кн. Н.Ю.Трубецького. Вона була осажена сто років тому назад (значить ніби в 1649 р., в дійсності пізніше) в дачах мерехванської сотні на полковій землі в двох верствах од Мерехви харківським полковником Ів. Сірком, і тоді в ній було 2 подвір'я підданих. Землі при цій слобідці було 3 0 четвертей (45 десятин) та лісу версти на три (се вже вийде десятин 900). Сірком віддав сю слобідку й млин при р. Мерехві з усіма угодами у віно за дочкою зятю своїйому, тодішньому сотнику Ів. Артеменку...” [17].

Приданое это, хотя находится в распоряжении мужа или отца его, всецело принадлежит невестке, и продать его могут только с согласия и разрешения последней” [18].

Як бачимо, у вказаному матеріалі обумовлене право жінки разом з чоловіком розпоряджатися майном, отриманим у придане. Правовий статус жінки в Україні змінювався відповідно до соціально-історичних умов і значною мірою залежав від соціального поло-

ження. Авторитет чоловіка в громадському житті села був на порядок вищим, але на тлі реалій козацької доби, громадська роль жінки дещо зросла. Підтвердження цього можуть бути матеріали, що містяться в описах Київського намісництва 70-80-х рр. XVIII ст., виявляється, що серед власників хуторів сучасної Київщини і Полтавщини було в середньому 4 % жінок (не вдів, а саме жінок, які отримали або придбали землю у власність [19]). 4 % є цифра, начебто мала, проте на фоні сусідніх російських поселень, вона досить показова [20].

У сучасній україністиці спостерігається парадоксальне явище: з одного боку – формальне визнання та повсюдне наголошення особливої ролі та місця жінки в українській сім'ї, громадсько-політичному житті, в історії України; з іншого – гостра нестача ґрунтовних досліджень відповідних аспектів традиційної культури. Поновлення в сучасному українському народознавстві тенденції до романтизації жіночої тематики суттєво обмежує можливості її об'єктивного і безпристрасного дослідження. Звична недооцінка значення ґрунтовної розробки жіночої тематики в межах академічної науки ускладнює ситуацію, залишаючи її на обочині світового наукового процесу у цій надзвичайно важливій ділянці. Попри значну кількість праць, у межах яких отримали висвітлення окремі аспекти жіночої проблематики в контексті традиційної культури українців, гостро відчутним є брак синтетичних досліджень, спрямованих на комплексне міждисциплінарне вивчення феномену жінки саме в повсякденному його вимірі.

1. Бовуа С. Друга стаття. У 2-х т. – К., 1994. – 327 с.
2. Косвен М.О. Матриархат. История проблемы. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 330 с.
3. Охримович И. Значение малорусских свадебных обрядов в истории эволюции семьи // Этнографическое обозрение. – 1891. – №.4. – Кн.ХІ. – С. 44-105;
4. Охримович В. Жіноча доля в скільських горах // Народ. – 1890. – №.18. – С.277-279; Охримович В. Про родову спільність в Скільських горах // Народ. – 1890. – №.4.7. – С.89-91; Охримович В. Знадоба до пізнання народних звичаїв і поглядів правних // Житє і слово. – 1895. – Т.3. – С. 296-302; 387-401.
5. Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн.8. – Т.ХІХ. – СПб., 1906. – С.6-176.
6. Костомаров М. Дві руські народности: Пер. О.Кониський. – Ляйпціг: Українська Накладня, 1906. – 111 с.
7. Костомаров Н. Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн.8. – Т.ХХІ. – СПб., 1906. – С.933-1081.
8. Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. – СПб., 1869. – 41с.
9. Пиплз Дж., Бейли Г. Сравнительные изучения гендерной проблемы // Культурная антропология. – Спб, 1996. – С. 12-136.
10. Там само. – С. 132.
11. Там само. – С. 134.
12. Літопис Величка. – К. – 1991. – Т.1. – С. 439-440.
13. Юридична енциклопедія. В 6 т. – К., 1998-2004. – Т.1. – С. 264-293.
14. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х. – 1993. – С. 147.
15. Зап. Гримич М.В. від Нечая Д. у колишній козацькій садибі у м. Велика Багачка // Матеріали експедиції кафедри етнології та краєзнавства на Полтавщині у червні 1999 р. – Полтава, 2000. – С. 111.
16. Там само. – С. 114.
17. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 155-156.
18. Шаровкин И.С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – Отдельные оттиски из “Харьковского сборника” за 1896. – Харків – 1896. – С.8.
19. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст., К.: Наукова думка. – 1989. – 179 с.
20. Александров В.А. Обычное право крепостной деревни России (XVIII–XIX в.) – М.: Наука. – 1989. – 283 с.

УДК 94(477) "15/16" - 058.232.6

Івангородський Костянтин, к.і.н.
Черкаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького
м. Черкаси

СЕЛЯНСТВО ПІВДЕННОЇ КИЇВЩИНИ В ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ (XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

У статті показано, що власне в означеному регіоні одним із найважливіших етносоціальних структурних компонентів було саме селянство, яке в умовах людської цивілізації завжди було основним стовбуром, на якому за тих чи інших обставин з'являлися галузки того чи іншого напрямку розвитку кожної конкретної спільноти.

Соціальні аспекти формування етнічних спільнот є досі маловивченими. При цьому не видається шаблоном і позбавленим підстав визначення українського селянства етносоціальною основою української нації. Доречно нагадати, що власне етнологія (етнографія) виникла як наукова дисципліна для вивчення традиційного селянства "класових суспільств" Європи. Хоч і опосередковано, але селянство й етнологія досить тісно пов'язані, попри те, що "етнологічне" значення селянства залишається на рівні визнання за ним основного консерватора "традиційних елементів культури", тоді як у етносоціальному контексті (основного чинника націогенезу) його значення досі залишається нез'ясованим і непоцінованим належним чином.

Безсумнівно це стосується й проблеми формування української нації, а отже, місця і значення в цьому процесі українського селянства. Аналіз проблеми за, так би мовити, першого наближення змусив нас обмежити її вивчення незначними територіальними та хронологічними рамками (Південна Київщина в XVI – середині XVII ст.). Хоча отримані результати можуть стати основою подальших студіювань цього питання у значно ширшому історичному континуумі й продемонструвати куди ширші невидимі зв'язки та закономірності загальноісторичного процесу становлення та розвитку людських спільнот.

Вивчення селянства Південної Київщини XVI – першої половини XVII ст. потребує особливої уваги з боку історичної науки, адже це дозволить глибше усвідомити процеси формування не лише соціальної мікроструктури регіону, але й соціальної генези українського козацтва, діалектику взаємин із ним селянства, вплив такої взаємодії на етносоціальні процеси як у вищезгаданому регіоні, так і на рівні всієї спільноти українців. Незважаючи на вельми актуальний шерег проблем, пов'язаних зі студіюванням проблеми історичного розвитку селянської верстви південних староств Київського воеводства в добу перед Хмельниччиною, вона ще й досі відзначається недостатньою інтерпретацією, що засвідчує і майже повна відсутність фахової літератури з цієї тематики.

Представлена у дослідженнях різних авторів, ця проблема аналізується, як правило, в загальному контексті або ж контексті компаративному, що не дозволяє інтерпретувати її за ознакою першорядного значення, котре вона безсумнівно має, з огляду на взаємопов'язаність з низкою актуальних питань етносоціального розвитку українців на етапі пізнього середньовіччя та раннього нового часу. З іншого боку, середньовіччя та тематика потребує подальшого більш ґрунтового та всебічного вивчення, оскільки її фундаментальність і актуальність для історичної науки України і надалі залишається очевидною.

Не викликає сумнівів і той факт, що XVI – перша половина XVII ст. – переломний період в історії укра-

їнців. При цьому, потрібно звернути особливу увагу на територію Південної Київщини. Остання, в означений період, стала фактично ядром консолідації української народності, що було обумовлено специфічним геополітичним становищем. Адже, залишаючись у XVI – першій половині XVII ст. порубіжною землею, Середня Наддніпрянщина виступала економічно вільною та фактично самоуправною територією, котра згодом опинилася під автономною козацькою юрисдикцією. У цьому контексті для осмислення в просторі та часі подій української історії в Південній Київщині геосторична концепція простору та часу Х.Маккіндера та Ф.Броделя дає нову відправну доміную – розгляд її не лише як етнічного простору, а й як своєрідної контактної зони, де політичні, етнічні та конфесійні кордони часто були внутрішніми, і то дуже розмитими. Таким чином, цей регіон виступав однією з найважливіших етноконтактних зон. Одним же з найголовніших факторів етносоціальних процесів XVI – першої половини XVII ст. стала відчутна трансформація українського соціуму. Зокрема, розстановка соціальних сил змінилася з так званою "втратою української еліти", появою козацтва, а згодом і нової української еліти з його середовища, чіткою кристалізацією українського міщанства й остаточним юридичним оформленням статусу селянства.

У цей час етносоціальна структура українців мала природний, недеформований характер, оскільки розвивалися всі українські стани феодального суспільства з їх численними соціально-етнічними підгрупами [1, 38]. Безпосередньо в Південній Київщині шляхетська верства не була чисельною, а до середини XVI ст. її взагалі тут майже не було. Тому в джерелах середини XVI ст. зокрема відзначається: "Воеводство Киевское... не есть шляхта частая" [2, 162]. На середину XVII ст. шляхта воеводства становить 1% всього населення, тобто, близько 3000 осіб [3, 90]. Причому шляхта південної його частини інколи навіть протиставляється північній, внаслідок значної покозаченості. Тому для місцевої шляхти однаково актуальними були і татарські напади, і постої коронних військ, що викликали посилену політичну заангажованість питаннями оборони, "штобы часу пригоды, панство наше никоторое шкоды и впаду... не приняло" [4, 221]. Більше того і в Черкасах, і в Каневі діяло особливе шляхетське "право Київської землі", що єднало всю шляхту воеводства і виокремлювало в осібну "Київську шляхту" [5, 15].

Політична субкультура шляхти південної Київщини ґрунтувалася на "руській" політичній орієнтації. Основним носієм державності від XIV ст. виступали українські князівські династії. Однак входження їх до контингенту шляхти Речі Посполитої не минулося безслідно. Саме воно відіграло одну з вирішальних ролей у розповсюдженні ідеї політичного патріотизму як синтезу пієтету перед рідною землею та існуючою

на ній державою. Тому поширеним став дуалістичний етносоціальний стереотип шляхти: “gente Rutenus, natione Polonus” [6, 91], як своєрідна “імперська” свідомість етнодержавної самоідентифікації. Цей аспект призвів українську шляхту, на думку В. Смолія і В. Степанкова, до остаточної втрати “історичної функції політичної еліти нації в середині XVII ст.” [7, 5]. Коли ж еліті не вистачає енергії підтримувати етносоціальну структуру суспільства, вона змінюється контрелітою, у якої творчий потенціал більший. Безсумнівно такою контрелітою стало козацтво. Хоча не варто лише негативно оцінювати етносоціальну роль української шляхти, як і переоцінювати її роль “у збереженні руського народу”. На наш погляд, основне етносоціальне значення української шляхти полягало в тому, що вона стала своєрідним банком даних для козацтва.

Не менш важливе значення в етносоціогенезі українців відігравала й селянська верства. Хоча різкої межі між селянством, міщанством, козацтвом і дрібною шляхтою (боярством) в Південній Київщині не видно і на початку XVII ст. Тут селянство вважало себе особливо вільним, а більша його частина мала зброю і вміло нею володіти (“ручниця мають і стреляти добре уміють”). За таких умов, в яких перебувало у цьому регіоні шляхетське землевладіння, феодал не міг робити основний акцент у соціальних взаєминах на відробіткову ренту: тут було більше можливостей з безпосереднього виробника продукту або грошову ренту в прямій чи посередній формі, аніж примусити його працювати [8, 196]. Тому ми не можемо говорити про яскраво виражені феодальні відносини стосовно південних староств Київського воеводства впродовж XVI – першої половини XVII ст. Місцеве селянство й надалі визнавалося офіційними властями Речі Посполитої однозначно як “непослушне”.

Щоправда із все більшим проникненням у Полудневу Київщину фільваркового господарства впродовж першої половини XVII ст. податки для селянства невинно зростають і тут. “1635. Сейм бул на котором побори великі настали...”, – пише автор Львівського літопису [9, 114]; “...в нашей Ляхской земли всегда нестерпимая налога...”, – кажуть ченці Густинського монастиря в 1642 р. [10, 58]. Зростають і суперечки (і досить часто збройні) за землю між усіма соціальними верствами регіону: козаками, шляхтою, міщанами, духовенством, від чого передусім страждало місцеве селянство. Книги Люблінського трибуналу, в якому розглядалися всі подібні справи цього періоду, рясніють значними епізодами з усіма подробицями щодо суперечок за землю і в Південній Київщині також [11]. Звідси і відчутне посилення напруги в регіоні впродовж першої половини XVII ст. Слід погодитися з тезою О. Мальченка, що “життя в українських воеводствах кінця XVI – першої половини XVII ст. було безперервною війною” [12, 94]. Не менш справедливо зазначає й М. Любавський, що в кінці XVI – першій половині XVII ст. “боротьба за землю в Україні стала, можна сказати, всезагальною і набула досить жорстокого характеру” [13, 349].

У Південній Київщині на цьому етапі було мало сіл, а отже й мало селянства. В результаті все більшого обезпечення краю, зростає поступово й кількість сіл. На середину XVI ст. тут було лише 36 поселень [14, 37] у 5 – 15 родин [15, 34] (близько 220 осіб). За ревізією 1616 р., Канівське старство не мало зовсім сіл, а тільки хутори, які “засіли козаки”. Люстрація 1622 р. відзначає тут вже 15 сіл, а в Черкаському – 14 [16, 104, 131, 134]. На середину XVII ст. бачимо в обох старствах вже 190 сіл [17, 37]. Щодо етнічного складу, то “про однакостайно-національний український характер селянства, мабуть нема потреби розводитися” [18, 265].

Селянство в цьому регіоні вважало себе вільним і “покозаченим”, а тому досить часто селян приймали за козаків. Більше того значна частина селянства у

Південній Київщині мала зброю і вміло володіти нею. Крім цього, однією з найважливіших особливостей формування селянської верстви цього регіону варто визнати домінування в регіоні слобід “однаково без всякого оподаткування”. Причому, за влучним спостереженням М. Грушевського, “татарські пополохи, народні рухи, пограничні панські війни не давали часом осаді (слободі. – К. І.) й вийти з стадії “свободи”, робили сей “свобідний” стан хронічним; але де “свобода” встигала минутися, появлялася панщина” [19, 219]. Безсумнівно на слободах селянам жилося набагато легше, ніж у покріпачених регіонах України. На півдні ж Київщини, зауважує О. Баранович, “мешкали групи селян, які не визнавали себе залежними від окремих феодалів і такі, що вважали себе у кращому випадку підданими тільки “короля та великого князя” [20, 37].

Значущість слобід у Південній Київщині зростала й з огляду на той факт, що вони стали своєрідним “магнітом”, який притягував у регіон чималі маси збіглих селян з інших областей України. Поселяючись на місцевих слободах, ці збігли колишні кріпаки значно збільшували селянську верству краю. Проте, коли українці Наддніпрянщини зазнали поразки в конфліктах 1637 – 1638 рр., на ці землі також впав тягар покріпачення селян і зростання фільваркового господарства. І в цьому контексті слід погодитися з думкою польського історика Я. Качмарчика, що “це несподіване зіткнення [місцевих] селян із незнаною для них дійсністю роздило в них сильне відчуття браку стабільності, результати якого виявилися згубними для Речі Посполитої” [21, 53]. Адже “на слободах” Південної Київщини селянин звик до того, що він самостійно вів своє господарство. Позбавлення селян цього привілею створило в регіоні відчутний соціальний дискомфорт, який призвів до масових рухів другої чверті XVII ст.

Наступ магнатів і зростання соціальної напруги в межах південної Київщини в першій половині XVII ст. зумовили утворення своєрідного симбіотичного виступу на захист волі верств селянства та козацтва. Не дарма ж ще в 1605 р. князь Януш Острозький застерігав на сеймі шляхту Речі Посполитої: “...козаки розіслали по цих краях (маються на увазі південні старства Київського воеводства. – К. І.) універсали, наказуючи складати на свою користь гроші. Тому ми побоюємося, щоб і наші селяни за такого свавілля... не пристали до козаків і не об’єдналися з ними...” [22, 110]. Проте, зупинити цей процес навряд чи можна було, з огляду на соціальну взаємопов’язаність цих станів і передусім у регіоні, що розглядається. Тому вже в 1637 р. у щоденнику С. Окозького відзначено такий факт: “Павлюк призначив від себе полковників, яким наказав набрати якомога більше війська з середовища селян... Чернях... селяни... досить швидко створили загони, які напали на шляхетські маєтки..., налаштували [інших] селян проти їхніх панів..., а тим селянам, які коли-небудь перебували в козаках, наказували знову вступати до їхніх лав...” [23, 176]. Вищеописаний епізод може свідчити не тільки про “співпрацю” козацтва із селянством Південної Київщини, а й про значну динамічність селянської верстви цього регіону.

Оскільки українське селянство було частиною українського етносу, воно не лише зазнавало впливів, до яких вели етносоціальні процеси, а й брало в них найактивнішу участь. Зміна ж етносоціальної парадигми селянства вела до значної трансформації всього соціуму і в першу чергу українського козацтва. Втягнення в економіку Речі Посполитої нових українських земель, особливо Південної Київщини, котра на той час була ще малозаселеною порубіжною зоною, здійснювалось у винятково важких умовах, що потребували величезної енергії та затрат. Адже тутешнім селянам, які були переважно втікачами від панських утисків і були позбавлені тут будь-яких засобів виробництва, протистояли не лише сили природи, а ще й іноетнічне

оточення, яке поводило себе іноді досить агресивно (в історії добре відомі напади татар на українські землі). І кожна мить селянина могли захопити в полон чи вбити татарські мисливці за “живим” товаром, або ж “свої” шляхетські загони, які виконували на цих “диких” ще землях винятково каральні функції, й власне споряджалися сюди для відловлювання та повернення селян-втікачів.

Втім, специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. також мала потужний вплив на динаміку етносоціальних процесів [24]. Зокрема це виявилось в зростанні етносоціальної привабливості регіону, вільного від позаекономічного примусу та мобільного у веденні господарства. Крім цього, можна відзначити й втягнення Середньої Наддніпрянщини як у загальноукраїнський внутрішній ринок, так і в міжнародну торгівлю. Останній фактор розширював також етнogeографію українців, що в свою чергу прискорювало їх етносоціальну консолідацію, внаслідок поглиблення антитези “ми” – “вони” серед носіїв української етнічності. При цьому, першорядну роль у цій консолідації відіграє безпосередньо Південна Київщина. Остання обставина, як відомо, була зумовлена, по-перше, маргіналізацією української аристократії, а, по-друге, зростанням етносоціальної престижності українського козацтва.

Одним же з виявів етносоціальної активності селянства в цей час є участь значної кількості селян у козацьких рухах, а також масове їх переселення на вільні землі Південної Київщини. Селянство залишалося і верствою найбільш “чистою” в етнічному відношенні, фактично, уособлюючи собою весь український етнос. На наше глибоке переконання, в XVI – першій половині XVII ст. українське селянство було основним оберегом/консерватором української етнічності, а тому стало закономірно фундаментом, на якому конструювалася згодом українська нація. Водночас, селянство Південної Київщини займало виняткове місце в етносоціальній структурі. По-перше, воно містило найбільшу кількість українських етнофорів. По-друге, селянство виступало найбільш “консервативним” сегментом у етнорелігійному відношенні. По-третє, ця категорія населення внаслідок досить стрімкого зростання в землях південних староств Київського воеводства впродовж першої половини XVII ст., стає фактично головним джерелом зростання й кількості місцевого козацтва, замикаючи тим самим своєрідний “етнічний фокус” останнього в межах “руської” (української) ідентичності.

Під час дослідження проблематики етносоціальних процесів потрібно також звертати увагу й на ту обставину, що будь-який етнос завжди займає певну екологічну (етногенетичну) нішу, котра безпосередньо накладає відбиток на його етнічність, самосвідомість і ментальність. Ці категорії не є сталими, хоча зрозуміло, що у них є й певні константні елементи, властиві етносу впродовж всього його існування. Це, так би мовити, певні етноархетипи (згідно розуміння поняття “архетип” К. Г. Юнгом). Все ж можна стверджувати, що в XVI – першій половині XVII ст. завдяки українському селянству відбувається відчутна трансформація української етноархетипності, котра пов'язана в українському етносі з символами хлібодара-землероба та захисника-оборонця, відповідно українського селянина і українського козака. Хоча селянськість, на наш погляд, не зовсім правомірно розглядати як одвічну ментальну ознаку українського етносу, оскільки вона, скоріше за все, – лише один із його етноархетипів.

Етносоціальні процеси – явище складне та багатовірне. Відтак простежити всі аспекти та чинники пов'язані з їхньою динамікою, а тим більше в умовах середньовіччя та раннього нового часу досить складно. Складність зумовлена ще й відсутністю значної кількості джерел, що дозволили б ґрунтовніше рекон-

струювати їхню архітектуру. Не можна не відзначити і того факту, що для формування української ранньомодерної нації етносоціогенез саме Південної Київщини відіграв чималий роль. При цьому, ми могли переконатися, що власне в означеному регіоні одним із найважливіших етносоціальних структурних компонентів було саме селянство, яке в умовах людської цивілізації завжди було основним стовбуром, на якому за тих чи інших обставин з'являлися галузки того чи іншого напрямку розвитку кожної конкретної спільноти.

1. Макарчук С.А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток). – К., 1992.
2. Любавский М. Литовско-Русский сейм (Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства). – М., 1900. – Приложения.
3. Яковенко Н.М. Склад шляхти-землевласників Київського воеводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Феодалізм на Україні: Зб. наук. пр. / За ред. В. А. Смолія. – К., 1990.
4. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 2. – СПб., 1848.
5. Довнар-Запольский М.Ф. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908.
6. Chynczewska-Hennel T. Swiadomosc narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schulku XVI do polowy XVII w. – Warszawa, 1985.
7. Смолія В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648 – 1676 рр. крізь призму століть // УІЖ. – 1998. – № 1.
8. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.
9. Львівський літопис // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971.
10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 3. – СПб., 1865.
11. З цього приводу див. реєстри трибунальських записів, опубл.: Zrodla dziejowe. – Т. XXI. – Warszawa, 1894.
12. Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська Старовина. – 1997. – № 3 – 4.
13. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века. – М., 1996.
14. Jablonowski A. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow – Braclaw) // Zrodla dziejowe. – Т. XX.
15. Падалка Л. Происхождение запорожского козачества // Киевская Старина. – 1894. – Т. X. – № 9.
16. Zrodla dziejowe. – Т. V / Wyd. A. Jablonowski. – Warszawa, 1877.
17. Пшеничний М.І. Історичні постаті Черкащини. – Черкаси, 1994.
18. Грушевський М.С. Історія України-Руси в 11 т., 12 кн. – Т. 6. – К., 1995.
19. Грушевський М.С. Історія України-Руси в 11 т., 12 кн. – Т. 5. – К., 1998.
20. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.
21. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Львів: Премішль, 1996.
22. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908.
23. Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. – К., 1896.
24. Дет. див.: Івангородський К.В. Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. як важливий чинник етносоціальних процесів // Український селянин: Зб. наук. пр. / За ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 59 – 63; Вип. 7. – С. 73 – 76.

УДК 94(477) "18/19":621.927.3

Ганницький Сергій

завідувач відділу історії краю XIV – поч. XX ст.

Черкаського обласного краєзнавчого музею.

м. Черкаси

**ТИПОЛОГІЯ МЛИНІВ НА УКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ XIX – ПОЧ. XX ст.***У статті розкриваються конструктивні особливості млинових конструкцій*

Велику роль у забезпеченні основ життєдіяльності жителів українських земель у XIX та на поч. XX ст. відіграв млинарський промисел. За визначенням "Словника української мови та культури": "млинарство – перемішування, переробка зерна на борошно" [1]. Для переробки зерна використовували вітряки та водяні млини. Останні, на думку науковців, з'явилися трохи раніше від вітряків. У XIX ст. їх будували на Гуцульщині, Бойківщині, Волині, Закарпатті, менше - на Наддніпрянщині, Чернігівщині, Полтавщині, Поділлі.

Для України характерні два типи водяних млинів: стаціонарні (гребляні) і наплавні. Наплавні млини базувалися лише на великих річках, зокрема Дніпрі, Десні, Сеймі [2, 73]. Основою, на яку встановлювали саму конструкцію млина, були човни (баржі). У разі потреби наплавні млини могли переміщуватись річкою.

Для України характерні два типи водяних млинів: стаціонарні (гребляні) і наплавні. Наплавні млини базувалися лише на великих річках, зокрема Дніпрі, Десні, Сеймі [2, 73]. Основою, на яку встановлювали саму конструкцію млина, були човни (баржі). У разі потреби наплавні млини могли переміщуватись річкою.

Для України характерні два типи водяних млинів: стаціонарні (гребляні) і наплавні. Наплавні млини базувалися лише на великих річках, зокрема Дніпрі, Десні, Сеймі [2, 73]. Основою, на яку встановлювали саму конструкцію млина, були човни (баржі). У разі потреби наплавні млини могли переміщуватись річкою.

ханізму однаковий для всіх типів млинів. Закріплене на другому кінці вала палешне колесо, по ободу якого ритмічно розміщені кулачки (дерев'яні зуби), надає руху веретену, зачіпаючи кулачками цівки баклуші, закріпленої на вертикальному металевому стрижні. З рухом вертикального вала обертається верхнє жорно. Спідній камінь не рухається. Над жорнами був кіш для зерна, а борошно висипалося в спеціальний відсік. Весь механізм молотби зерна встановлювали на невисокому помості.

Конструктивно-технічне й архітектурне вирішення будівель водяних млинів не має істотних відмінностей порівняно з традиційними способами народного будівництва в тій чи іншій місцевості. Відповідно до місцевих умов корпус млина міг мати зрубну або каркасну конструкцію, рідко – муровану. Скажімо, водяні млини на Бойківщині, Гуцульщині – зрубні, на Поділлі, Наддніпрянщині та Полтавщині – переважно каркасні, на Буковині – здебільшого млини з мурованими стінами. Покривали їх найчастіше соломною, гонтом чи драницею. Інколи в будівлі, окрім приміщення для механізму, робили також житлову кімнату з піччю та двома віконцями. Там жив мірошник або ночували люди, очікуючи своєї черги молоти зерно. Описи таких водяних млинів у Карпатах подають А.Будзан і Ю.Гошко [3, 128-129; 4 179.]

Вітряк – це вітряний млин, дерев'яна споруда дерев'яними лопастями-крилами, які, загібаючи потоки вітру, обертаються, рухають камені-жорна, що розмелюють зерно на борошно... Вітряки, ставили на

Фрагмент поштової картки Г.П. Шевченка. поч. XX ст.

крутих пагорбах за селом і вони слугували людям. У Тараса Шевченка знаходимо рядки: "Ставок, гребелька, і вітряк з-за гаю крилами махає..." [5, 203 - 204].

Дослідник народного будівництва С. Таранушенко дає таку оцінку вітрякам: "... вітряки – це своєрідна галузь нашої народної монументальної архітектури" [6, 99].

За конструктивно-технічним вирішенням вітряки, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., поділялись на стовпові (козлові) і шатрові. Корпус стовпового вітряка разом з механізмом для молоття збіжжя, валом і крилами встановлювався на нерухомій зрубній чи муруваній основі – стільці й повертався навколо масивного стовпа, глибоко закопаного або закріпленого на стійкій хрестовині.

Попередниками стовпових вітряків ХІХ століття були споруди з непорушним корпусом, повернутим крилами в той бік, звідки найчастіше віяли вітри.

На відміну від стовпових (німецьких) корпус шатрових (голландських) вітряків не рухався; повертався лише дах (шатро) споруди разом з крилами і валом. Корпус такого вітряка, восьмигранний або круглий у плані, звужувався догори, що надавало більшій стійкості млинарській споруді. На Поліссі, де здебільшого були такі млини, траплялися в минулому і вежоподібні вітряки з вертикальними стінами. На думку дослідників, це більш давній вид вітряка шатрового типу, або так званий кругляк [6, 81]. М. Сумцов пише: "В старі часи були поміж вітряками так звані кругляки, які тепер повиводились".

Як шатрові, так і стовпові вітряки переважно мали два рівні: на першому була комора для зерна та борошна, на другому – механізм для молоття зерна, а інколи – ступа. Залежно від будівельних матеріалів у різних історико-етнографічних регіонах України стіни корпусу вітряка зводили як зрубної, гак і каркасної конструкції: на Півдні їх нерідко мурували з каменю. Дахи покривали соломою, гонтом, драницею, а на зламі ХІХ-ХХ ст. і бляхою.

Принцип роботи всіх типів вітряків майже однаковий. Під силою вітру крила (їх могло бути чотири, шість або вісім) повертали і рухали горизонтальний вал. Як і в млинах водяних, разом з валом поверталось насажене на нього колесо з "куличками", яке через "баклушу" урухомлювало веретено з верхнім каменем. Каміні встановлювали на невисокому помості, над ними закріплювали кіш для зерна. Жорна закривали дерев'яним "кожухом". Зерно подавали рівномірно завдяки вібрації спеціального пристрою – "коника". Помел регулювався й підняттям верхнього жорна.

Вітряки були як на одну, так і дві постави (тобто пристрої для молотби). Інколи поряд з механізмом помелу устатковували механічні ступи. Для цього у вал вдовбували навхрест два чи більше брусів. Коли вал обертався, бруси навіперемінно піднімали товкачі. Спадаючи, товкачі подрібнювали чи очищали від лущиння зерно.

Вітряки завжди обладнувалися гальмом, а що механізм для молотби здебільшого встановлювали на другому поверсі, то додавали ще й пристрій підняти туди мішки з зерном. Повертали корпус чи шатро вітряка за допомогою "водиля" і прикріплювали його до стоек навколо споруди.

Незважаючи на однотипність механізму й принципу його дії, у різних історико-етнографічних регіонах вітряки різнилися особливостями архітектурного вирішення. На Наддніпрянщині й Полтавщині, наприклад, вітряки стовпового типу були масивні, на низькій основі, мали дещо присадкувату форму, їхній корпус переважно каркасний, шальований дошками по вертикалі. Були тут як одноповерхові, так і двоповерхові споруди. Двоповерхові мали здебільшого галереї чи піддашки.

У ХІХ столітті в Україні був відомий ще один мало поширений тип млинів – топчак. Пускався він у рух кінцями й волами. Споруда складалася з двох приміщень. В одному – привод, в другому – механізм для молотби зерна. За привод у такому млині правив нахилений дощаний круг, на який заводили коней. Тварини, тупцюючи, прокручували коло і в такий спосіб обертали вал. Отож, щоб млин працював, коні мали топтатися на місці. Звідси й назва млина. Через те, що привод частково заглиблювали в землю, такий млин інколи називали ще земляним.

Отже, пройшовши тривалий шлях існування вітряки разом з водяними млинами, у ХХ ст., або зникли або трансформувалися у вітрові електростанції.

1. Словника української мови та культури.
2. Цапко М. По равнинам Десны и Сейма. – Москва. 1970.
3. Будзак А.Ф. Господарсько-промислові виробництва // Бойківщина. – К., 1983
4. Гошко Ю.Г. Промислове будівництво // Народна архітектура українських Карпат XV-XX ст. – К., 1977.
5. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 2: Поезія 1847–1861.
6. Таранушенко С.А. Вітряки // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 1.

УДК 94(477)

Присяжнюк Юрій, д.і.н.

Черкаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького
м. Черкаси

ЖОРНОВИЙ ПРОМИСЕЛ У КОНТЕКСТІ ПОСТКРІПОСНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

У статті ставиться проблема становлення господарської діяльності українського селянства з наголосом на місце промислів (жорнового та ін.) у соціально-економічній структурі суспільних взаємин.

Поняття “промисел” має кілька тлумачних значень. Із-поміж них виокремимо такі: добування засобів існування; заняття яким-небудь ремеслом з метою добування засобів існування; заняття чим-небудь недозволенним, ганебним, як-от крадіжкою, шахрайством. Третє значення є певною мірою показовим для “українського бачення” цього різновиду господарського заняття, про що засвідчує досвід посткріпосного села.

Багато промислів історично не обійшли життєдіяльності хлібороба. Того самого “споконвічного рільника”, якого ми, за певними, притаманними йому характеристиками, називаємо “традиційним”. Для його інтелектуального творення (“малювання”) історики зробили не так уже й багато. Про що відносно недавно, проте напроцьод переконливо, наголосив Ярослав Грицак у монографії “Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)” [1, 253–256].

Жорновий промисел не залишився осторонь господарського укладу селянина/хлібороба тим більше. “Співіснували” вони тисячоліттями, можна припустити, майже не ризикуючи перебільшити, – з часів пізнього мезоліту та “неолітичної революції”.

Питання: “український” це промисел чи ні, як наукову проблему, автор не ставить. Але показово схожим у “трипільця” й “українця” є таке: територія мешкання співпадає, рід заняття – також, та й ознаки культури (технологія) за основними показниками навидовижу однотипні. Не кожна власне етнічна спільнота може похвалитися такими тотожностями.

Ми історики, добре знаємо, що таке суспільні поділи праці. Утім, коли раз по раз аналізуємо їх, то десь третім – четвертим поділом і обмежуємося. Потім, що правда, пригадуємо, ведучи мову про часи поживлення в розвитку торгівлі чи, що частіше, становлення ринкових відносин. Зазвичай, там нас цікавить спеціалізація господарств, регіонального виробництва. Іншими словами, повертаємося ми до цієї проблеми тоді, коли промисли (й жорновий зокрема) в соціально-економічній структурі існують уже у певній традиції. Тобто його організація, функціонування, місце в системі господарювання, а також світ уявлень (погляди, звички) його носіїв, мають вигляд уже усталеного типу суспільних відносин.

У посткріпосному українському селі (друга половина XIX ст.) застаємо ситуацію, коли в селянському середовищі існує упереджене ставлення до певних видів діяльності, серед яких і органічно близький хліборобству жорновий промисел. Вочевидь процес формування соціально-економічної структури на цей момент уже відбувся й цей різновид підприємництва набув для селян засоружного забарвлення. Як будь-яку діяльність такого роду, вони називали його упереджено. Приміром, “жидівськими хитрощами”, вкладаючи свою відразу не так у народне слово “жид”, як у “хитрощі” (підступництво, лукавство). “Мужики” не сприймали таку працю за власне роботу. Принагідно осуджували тих поодиноких односельців, які пробували розбагатіти “хорошим нюхом”. Про цю упередженість добре свідчить їхня скромна участь у місцевих фінансово-кредитних оборудках. Уряди-годи, беручись за таку “нетрадиційну” роботу, швидко не витримували конкуренції з тими ж євреями [2, 345].

Наскільки однозначно в кінцевому підсумку вирішувалися ці спроби свідчить такий випадок. Процитуємо

його майже повністю, аби передати не лише сам факт, а й, так би мовити, його змістове, сутнісне наповнення.

Отож, уже після скасування кріпосного права “побудував селянин-власник власний вітрячок... Ходив із цієї справи до вельможного пана кілька місяців... Зрештою якось зміг спіймати цього падишаха й виплакати в нього “квит” (розписку. – Ю. П.) на спорудження вітряка... Проходивши ще кілька тижнів до... другого чину скарбової ієрархії, Праведний урешті-решт... за кілька днів спорудив (млина. – Ю. П.) на вказаному місці. Між тим орендарі панських млинів, євреї, спостерігаючи таке небачене в нашому околodку явище, щоб хлоп мав свій власний вітряк, зчинили страшний гармидер і подали пану-комісару формальний протест... Унаслідок їхньої заяви, одного чудового ранку становому приставу, який отримував від (поміщицької. – Ю. П.) економії платню, більшу казенної норми, надійшли від управителя папери “про самовільну забудову селянином-власником Праведним вітряка на поміщицькій землі... Мировий посередник... наказав опечатати млин. Волосний старшина ретельно виконав це розпорядження й доповів мировому... Але євреїв не влаштовувало таке рішення і вони вимагали, аби вітряк цілковито був розібраний... Не добившись у такий спосіб свого, почали пропонувати Праведному 150 руб у рік оренди і при цьому переконували його, що лише за таких умов млин може віцліти. Праведний не погодився..., дочекався пана. Але тут зустрів таку бурю, що, як згодом розповідав, “ліпше і не ходив би до того палацу: й у груди мене (поміщик. – Ю. П.) штовхав, і ногами тупотів, став таким злющим, що Боже бережи! Ви, каже розбійники, бунтівники, ви мене спустошили, пограбували!”... (Втративши будь-яку надію на реалізацію свого задуму. – Ю. П.), Праведний зауважив, що “немає правди, а ні в пана, а ні в жиди” [3, 502–504].

Замість висновків. Проблема становлення господарської діяльності українського (?) селянства з правдивих часів на теренах України, з наголосом на місце промислів (жорнового та ін.) у соціально-економічній структурі суспільних взаємин, потребує додаткових досліджень.

У контексті трансформації пореформеного (посткріпосного) українського села залучення пересічних хліборобів до жорнового промислу, млинарства наштовхувалося на серйозні перешкоди. Етноамбівалентна історична традиція тут явно суперечила інтересам “найтрадиційнішої” частини сільської спільноти – селянам. Конфлікт ставав неминучим, проте руйнація її – традиції – явно виходила за межі чинних політичних, правових, морально-етичних норм та інтелектуальних компетенцій. Можна припустити: з огляду на історично сформовану до другої половини XIX ст. пропорційність традиційного й модерного (постмодерного) суспільства, культурна (а відтак і етнічна) динаміка генези й занепаду процесів, представлених окресленою вище обструкцією, була істотно уповільненою.

1. Див.: Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К.: Критика, 2006. – 632 с.

2. Шмидт А.А. Херсонская губерния. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Ч. 2. – СПб.: Типография Калиновского, 1863. – 874 с., прил.

3. Очерк народной жизни (1862 год) // Киевская старина. – 1897. – Т. LVII (июнь). – С. 484–512.

УДК 94(477) "15/16":621.223.5

Михайлок Юрій, к.і.н.

Черкаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького
м. Черкаси

СІЛЬСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА ПІВДЕННІЙ КИЇВЩИНІ У ЛИТОВСЬКУ ДОБУ

Статтю присвячено розкриттю ролі сільських громад, як важливої складової суспільної еволюції, багато із найкращих надбань якої найшли своє місце в нових умовах, зокрема, в процесі формування та розвитку козацьких громад.

Сільська громада в усі часи свого існування була важливою ланкою суспільного життя. В процесі складного шляху еволюції вона набувала видозміни форм, різного соціального і правового змісту та займала неоднаковий статус у суспільному середовищі в різні історичні часи. Зберігаючи в своїй основі риси попередніх періодів, вона генерувала нові традиції господарського, правового та культурного характеру.

Громадська організація населення середньої течії Дніпра литовського періоду має давні джерела, значною мірою ґрунтуючись на традиціях давньоруської доби та часів монгольської зверхності [1; 2; 3].

Сільські громади мали характерні ознаки, серед яких найпоказовішими були наявність визначеної території, виборного старости та інших членів громадського правління, суду, спільного нерухомого майна, деяких доходів та витрат. У громадській спільноті надзвичайно важливе місце посідали моральні засади, насамперед кругова порука, колективна відповідальність за кожного члена, а також за порядок і правопорушення, що могли скоїтись на території громади [4, 152].

Як і в попередні часи, територіальні громади, зазвичай, виключали в себе одне велике чи кілька незначних за розміром сусідніх поселень [5, 57, 62]. Останні становили собою окрему одиницю судово-адміністративної управи – волость [6, 17].

Осередки обох типів були характерними для Південної Київщини, особливо в добу колонізації литовським князем Вітовтом, а також київськими князями Олельком Володимировичем та Семеном Олельковичем [7, 10 – 46; 8, 151] наддніпрянських просторів лісостепової та степової зони, коли кількість осад на теренах краю значно зросла.

Так, цілком ймовірно, що окрему волость склали села Мліїв, Орловці та Лінчинці котрі фігурують у джерелах середини XV – XVI ст., як окремий комплекс, що перебував у володінні спочатку боярина Федька Васковича, потім черкаського землянина Гринька, а пізніше, зокрема в XVI ст., належав родині Жубриків [9, 3]. Волосну громаду становило також населення так званих Радивоновських маєтностей, куди разом з Радивоновим (пізніше Жаботином) входили села Старосілля та Балакля в басейнах річок Ольшанки, Тясмина та Серебрянки. Відомості про них сягають з кінця XV – XVI ст. Спочатку вони належали князям Глинським, а з часом перейшли до Жубриків [9, 3].

Прикладом громад в межах одного села може служити Бузуків, що перебував у першій половині XVI ст. у володінні Київського Печерського монастиря [10, 4 – 5].

Згодом, у зв'язку з посиленням агресії Кримського ханства, в останній чверті XV – першій половині XVI ст. чисельність населених пунктів різко зменшується. До запустіння доходять як згадані вище села, так і ряд інших. Так, за ревізією 1552 р., у Черкаському повіті на момент перепису взагалі не було сіл, а лише спустілі селища [11, 89 – 90]. На території Канівського повіту в цей час населення зафіксовано лише в шести селах з двадцяти шести відомих. Кількість населення в них зовсім мізерна: с. Вороново – 15 сімей, с. Телехтимирів – 9 сімей, с. Совин – 8 сімей, у селах По-

дсичі, Тулібле, Колत्याєво – по 6 сімей [11, 98 – 100].

Є підстави вважати, що більшість із названих сіл, не зважаючи на велику кількість мешканців, становили окрему громаду. Про це свідчить наявність там власних отаманів. Джерело повідомляє, що такими, зокрема, були у Телехтимирів – Яким, у Тулібле – Ходір, у Подсичах – Антон [11, 105]. Виділення сільських громад у тих чи інших поодиноких селах, на наш погляд, було зумовлене, головним чином, двома факторами: степовою агресією та переходом населених пунктів у феодалну власність.

Так, внаслідок систематичних татарських набігів чимала кількість сільських поселень спустіли, що вело до розпаду громадської організації, котра утворювалася мешканцями кількох сіл. Значна віддаленість між уцілілими селами не давала змоги об'єднатися у єдину громаду.

Велику роль зіграв і факт поширення великокнязівських пожалувань у вигляді передачі окремих дворогоподарств, сіл та цілих волостей в умовне чи спадкове володіння магнатам, шляхті та церковним установам. Із цього приводу досить слушно висловився А.О. Гурбик, наголошуючи, що "виділення зі складу волості сіл та угідь призводило до деформації структури волосної громади, а зменшення волосної альменди порушувало усталені економічні і соціальні відносини в ній" [5, 55]. Зауважимо, що практично всі шість згадуваних населених пунктів мали різних власників: с. Подсичі держав пан Служка, села Тулібле і Вороново належали відповідно княгині Путивльській та князю Капусті, а решта – Києво-Пустинському Микільському монастирю [11, 105]. Така ситуація зумовлювала виокремленню мешканців названих сіл у окремі громади.

Цілком можливо, що волосну громаду могли утворювати села Телехтимирів, Совин та Колत्याєво. Адже, вони, як відомо, входили до монастирських володінь. Крім цього, отаман у числі мешканців цих сіл у джерелах згадується лише один – у Телехтимирів [11, 105]. Однак, така спілка носила, на наш погляд, тимчасовий або ситуативний характер. Адже, ці села хоч і можна вважати сусідніми, але вони були дещо віддалені одне від одного. Більш того, як засвідчує опис Канівського замку, жителі Совина і Колत्याєво на відміну від Телехтимирова, перебралися на проживання до Канева – "в мисте при замьку зимують и литують" [11, 99, 100]. А це свідчить про розрив можливих до цього часу внутрішніх зв'язків у межах громади.

Таким чином, у контексті типологізації громад можемо констатувати, що на Середньому Подніпров'ї на середину XVI ст. такі переважали у вигляді одного не чисельного за кількістю мешканців села.

Основною структурною одиницею громадської організації був "дим", що являв собою дворогоподарство малої селянської сім'ї. Такий устрій був характерним як для Черкаського і Канівського повітів, так і суміжних земель [5, 57].

На чолі сільських громад стояли, як уже зазначалося виборні сільські старости – "отамани", відомості про яких сягають ще часів монгольського завоювання

Вітряк. С.І. Світославський (1857-1931).
Кінець XIX - початок XX ст. Полотно, олія. 76 x 103 см.

[12, 135]. Традиційно на цю посаду обирали “человека доброго, а годного, кого волость похочеть й котрый бы за людьми стояль” [13, 21]. Поряд з цим, цілком можливо, що отамана міг призначити чи затверджувати власника села. На українських землях такі приклади відомі у XVI ст. [4, 153].

Отамани наділялися цілим рядом функцій і повноважень. Сільський староста представляв громаду перед повітовою адміністрацією або феодалом. Він опікувався збором данини та розподілом податків між “димами”, розслідуванням злочину тощо.

Як свідчать джерела, важливим органом громадського правління були збори голів родин – “копа” або “копний суд”, що являв собою давній елемент звичаєвого права. Копні суди займалися різними цивільними і кримінальними справами, як то різного роду крадіжки, розбійні напади знищення чужого майна, тілесні ушкодження, вбивства тощо [14, 112-113]. Чи не єдиним свідченням про судову компетенцію копи на Середньому Подніпров’ї є документальний факт у зв’язку зі скаргою кийвського землянина А.Солтановича королеві Сигізмунду I у 1536 р. на “кривди” і “утиски”, спричинені черкаським і канівським старостою Василем Тишкевичем його майну і людям. У цьому контексті покривджений заявив: “а што дей людемь его прысудила копа 3 копы грошей на людехь его Гошовських, и онь дей людемь своимь того платити не кажетъ” [8, 492 – 4933]. Навіть ця єдина звістка свідчить, що шляхта і магнати в залежності від ситуації намагалися впливати на дієвість копних судів у напрямку обмеження їх юрисдикції, або ж взагалі позбавитися від їх функціонування.

Поряд з цим слід зазначити, що копні суди діяли паралельно із судом повітової адміністрації. Окремі дослідники вважають, що такий “паралелізм” не викликав проблем, оскільки вирішення питання стосовно вибору судової інстанції залежало від бажання потерпілого [14, 113; 15, 85]. Однак, в умовах активної діяльності черкаських і канівських старост у напрямку поширення власної судової управи на, окрім приписаних до замку, ще й монастирських та панських підданих [16, 19], тобто на жителів різних сільських громад, безперечно мали місце спроби згорнути повноваження копних суддів. Проте, незважаючи на різного роду чинники, що впливали на діяльність копних судів, останні здобули офіційне визнання на вищому владному рівні [14, 113 – 115] і проіснували ще три-

валий час вже після оформленої у Великому князівстві Литовському нової судової системи [4, 154].

Не зважаючи на глибокі джерела і досить міцні традиції, сільські громади вже зазнавали руйнівних впливів. До таких необхідно віднести переважно зовнішні фактори. Серед них згадувані вже татарська агресія, перехід сільських населених пунктів у володіння феодалів. Сюди слід додати ще й політику місцевої адміністрації. Старости черкаського і канівського замків у своїх намірах жорстко підпорядкувати своїй владі населення повітів, поширювали, часто неправомірно, свою юрисдикцію на мешканців окремих сіл, що не підлягали їх адміністративно-господарському підпорядкуванню. Давалося взяти також самовільне привласнення ними громадських земель та уходів [11, 84 – 85]. Мешканці сіл, що переселялися під захист замків, обмежувалися у доступі до використання власних громадських земель, а часто взагалі їх втрачали. Натомість на них покладалася обов’язок виконувати всі ті повинності, що їх здійснювали міщани [11, 98 – 99].

Таким чином, поряд із існуванням усталених традицій і звичаїв, в середовищі громадських спілок відбуваються значні зміни, що зумовили їх трансформацію та початки їх руйнації. Однак, в цих умовах громади продовжували залишатися важливою складовою суспільної еволюції, а багато найкращих надбань знайшли своє місце в нових умовах, зокрема, в процесі формування та розвитку козацьких громад.

1. Михайлюк Ю.М. Сільська община Середнього Подніпров’я в контексті державотворчих процесів на Русі у IX – першій половині XIV століття // Український селянин : Праці Науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 92 – 97.
2. Михайлюк Ю.М. Державотворчі процеси на Середньому Подніпров’ї в період монгольського завоювання // Історія України. – 1999. – №31–32. – С. 4 – 5.
3. Михайлюк Ю.М. Середнє Подніпров’я в монгольські часи та Литовську добу української історії // Вісник Черкаського університету. – Черкаси, 1999. – Вип.12. – С. 34 – 39.
4. Історія української культури: В 5-ти т. – К., 2001. – Т. 2.
5. Гурбик А.О. Сільська громада в Україні XIV- XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм // УІЖ. – 1997. – № 5. – С. 52 – 66.
6. Иванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – К., 1863.
7. Грушевський М.С. Історія України – Руси; В 11-ти., 12 кн. – К., 1995. – Т. 7.
8. Клепаський П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Одесса, 1912.
9. Юркевич В. Звенигородщина в XV-XVI вв. // Историко-географічний збірник. – К., 1927. – С.1 – 10.
10. Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – К., 1894. – Приложения.
11. Архив Юго-Западной России.: В 35-ти т. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1.
12. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910.
13. Довнар-Запольський М. Западнорусская сельская община в XVI в. – СПб., 1897.
14. Гурбик А.О. Копні суди на українських землях у XIV – XVI ст. // УІЖ. – 1990. – №10. – С.110 – 116.
15. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні – Русі XVI – XVIII ст. // Праці комісії вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Випуск 4. – С. 53 – 89.
16. Акты, относящиеся к истории Западной России: В 5-ти т. – СПб., 1848. – Т. 2.

УДК 94(477) "19"

Фареній Ігор, д.і.н.

доцент кафедри новітньої історії
Черкаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького
м. Черкаси

СТВОРЕННЯ КООПЕРАТИВНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ ВИРОБНИЧОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розкривається важлива роль кооперативних організацій у забезпеченні селянства сільськогосподарською технікою, знаряддями праці, їх посильний вклад у розбудову промислових потужностей країни.

Однією з ключових тенденцій соціально-економічного життя початку ХХ ст. Наддніпрянської України був стрімкий розвиток різних видів селянської кооперації. Споживчі, кредитні, сільськогосподарські кооперативи швидко ставали для українських хліборобів звичним способом розв'язання організаційно-господарських проблем. При цьому кооперовані селяни намагалися якомога ширше використовувати можливості своїх кооперативних товариств не лише у сфері їхнього безпосереднього призначення. Серед напрямків роботи сільських кооперативів було і створення об'єктів виробничого призначення, спрямованих на виконання завдань із зберігання та переробки продукції землеробських господарств, забезпечення останніх реманентом та підтримки їх у належному стані. У науковій літературі це питання відображено лише фрагментарно [1-2 та ін.]. Тому існує необхідність спеціально розглянути участь кооперативних організацій у розбудові промислових об'єктів, яка реалізується у представленій розвідці. Мета її – показати загальну картину діяльності кооперації зі створення виробничої інфраструктури селянських господарств Наддніпрянської України. Предметом розгляду виступають об'єкти виробничого призначення, створені на початку ХХ ст. кооперативними товариствами та їхніми союзами.

Перший досвід заснування промислових підприємств та закладів сфери обслуговування був набутий кооперацією ще в часи її зародження. Відомо, що вже перший у Наддніпрянській Україні кооператив – Харківське споживче товариство – мав у власності пекарню та завод з виготовлення кондитерських виробів, завод мінеральної води, ательє, кілька їдалень та кав'ярень, бібліотеку та гуртожиток для службовців кооперативу, а також інші такого роду об'єкти [3, 5; 4, 2 зв.]. Однак, у часи започаткування кооперативної справи, коли існування кооперативних організацій мало поодинокий і мінливий характер, виробнича діяльність кооперації об'єктивно не могла набути поширення.

Уже на початку ХХ ст., у період стрімкого розвитку кооперативних форм організації селянського господарювання, практика створення промислових підприємств швидко стала нормою для стабільно працюючих кооперативів та кооперативних союзів. Особливо помітного поширення цей напрямок роботи набув у кредитній кооперації. Остання, крім позичкових операцій, брала на себе й організацію реалізації продукції селянських господарств. Налагодження кооперативного збуту, головним чином, торкнулося зерна – найважливішої продукції селянських нив.

Посередницькі операції з хлібом зумовили будівництво кредитними кооперативами необхідних для зберігання зерна господарських споруд. За ситуацією на 1913 р., за неповними даними, на території українських губерній відповідні товариства мали 59 зернохосвищ, місткість яких дозволяла зберігати близько 2,5 млн. пуд. зерна [Підраховано за: 5, 21]. Реальні потреби в таких об'єктах були значно більшими. Але

брак коштів та ряд інших причин, пов'язаних з початковим етапом освоєння посередницьких операцій не дозволяв швидко розгорнути мережу кооперативних елеваторів. Для успішної реалізації зернової продукції селянських господарств силами кредитних кооперативів створювалися й зерноочисні пункти, загальна кількість яких перевищувала 70 [Підраховано за: 5, 23].

Вирішуючи проблеми матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва кооперативні кредитні товариства займалися заснуванням та налагодженням функціонування й інших об'єктів виробничої інфраструктури. За неповними даними, осередки кредитної кооперації Наддніпрянської України мала загалом 15 пунктів запліднення худоби, 90 станцій прокату сільськогосподарської техніки, 46 зразкових полів та 108 різноманітних господарських приміщень. Створювали кредитні кооперативи і млини, крупорушки, майстерні тощо. Таких об'єктів у власності вказаних кооперативів було не менше 44 [Підраховано за: 5, 23].

Наприклад, Ярошинське кредитне товариство на Харківщині збудувало підприємство з виготовлення черепиці, витративши на це більше 3,5 тис. руб. [Див.: 6, 246]. Ново-Бугське товариство мало цегельно-черепичний завод [7, 76].

Кращі кредитні кооперативи мали по кілька виробничих об'єктів, що обслуговували потреби селянських господарств. Зокрема, Барахтянське кредитне товариство на Київщині організувало станцію прокату сільськогосподарської техніки, а також придбало паровий млин [8, 783]. Косовське товариство Сквирського повіту мало пункт запліднення худоби з 2-ма жеребцями та биками і хряком, цегельний завод та млин з "нафтовим двигуном", який за два роки повернув витрачені на нього кошти [9, 690].

Цілий спектр матеріально-технічних та агрономічних проблем селянських господарств вирішували виробничі структури спеціалізованих сільськогосподарських кооперативів. Вони володіли станціями прокату техніки, покривними пунктами, зразковими полями, бібліотеками тощо. Так, сільськогосподарські кооперативи Полтавської губернії на 1911 р. мали 192 прокатні станції, на яких знаходилося близько 1,5 тис. одиниць різноманітної техніки, більше 100 пунктів запліднення худоби, понад 150 бібліотек та декілька сотень зразкових полів і ділянок [Підраховано за: 10]. На Харківщині при відповідних товариствах працювало 18 станцій сільськогосподарської техніки, 12 покривних пунктів, 15 зразкових полів та 17 книгозбірень [11, 28-30, 70, 72, 79-80, 97].

Сільськогосподарські кооперативи Чернігівської губернії на 1913 р. володіли 67 прокатними пунктами з більш, ніж 500 одиницями техніки, 44 пунктами запліднення тварин, близько 50 зразковими полями і ділянками, 42 бібліотеками та 8 майстернями [12, 5, 42, 55, 74, 113, 131-134 та ін.].

Об'єкти виробничої інфраструктури створювали і споживчі кооперативні товариства. Так, товариство споживачів села Луб'янці Канівського повіту декілька

Вітряки. С.І. Васильківський (1854 - 1917).
1917 р. Дерево, олія. 23,5 x 36,5 см.

років збирало кошти на будівництво “товариського млина”. На 1910 р. млин був поставлений і щодня перемелював більше 300 пуд. зерна і давав не менше 10 руб. доходу. Дізнавшись про користь такої справи, сусіднє споживче товариство, у селі Литвинівці, також вирішило собі збудувати млина [13, 84-85].

Мерефянський споживчий кооператив на Харківщині в 1915 р. відкрив хлібопекарню. Хлібобулочна продукція підприємства відзначалася високою якістю, помірною вартістю і користувалася великим попитом. Щомісячні обороти пекарні досягали 3 тис. руб. [14, 544].

Споживче товариство в селі Білці Кролевецького повіту збудувало крохмальний завод. Щодня підприємство виготовляло 45 пуд. крохмалю і отримувало понад 80 руб. чистого прибутку [15, 13].

У 1910-х рр. розпочався процес об’єднання селянських кооперативів у союзи. Кооперативні спілки, концентруючи кошти кооперативної мережі повітів і губерній, мали значно кращі фінансові та організаційні можливості для створення різноманітних підприємств, ніж розрізнені товариства.

Помітних успіхів у створенні промислових потужностей досягла Спілка споживчих товариств “Півдня Росії” з центром у Харкові. Ця союзна установа мала у власності декілька підприємств, серед них маслозавод [16, 1285]. Разом з Харківським кредитним кооперативним союзом Спілка “Півдня Росії” за станом на 1916 р. займалася придбанням млина, макаронної та кондитерської фабрики [17, 764-765].

Бердянський союз кредитних кооперативів у 1914 р. купив три амбри для зберігання зерна селянських господарств загальною місткістю 300 тис. пуд. [18, 345]. Мелітопольський союз у 1916 р. для забезпечення селян-землеробів свого району діяльності сільськогосподарською технікою придбав машинобудівний завод [19, 567]. У цьому ж році Спілка кредитних кооперативів Полтавської губернії відкрила ряд підприємств з переробки фруктів і овочів та копчення ковбас і окороків [20], а Подільська спілка заснувала майстерню по ремонту селянського реманенту [21, 164].

Таким чином, кооперативні товариства та союзи кооперативів у період напруженого процесу адаптації селянських мас до ринкових перетворень намагалися створити належні умови для розвитку передових форм

господарської діяльності селянства. Створення необхідних для взаємодії з ринком виробничих структур з розгортанням кооперативної мережі одразу стало предметом практичної роботи кооперативів. Кооперативні товариства та їхні союзні утворення, незважаючи на складне організаційно-фінансове становище, доклали максимум зусиль до відкриття підприємств з переробки сільськогосподарської продукції селянських господарств, забезпечення їх знаряддями праці, внесли посильний вклад у розбудову промислових потужностей країни.

1. Власенко В.М. Кредитна кооперативна Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М.Власенко; Харківський державний університет. – Харків, 1998. – 17 с.
2. Двойнінова О.В. Кооперативна в сільському господарстві Правобережної України (1906 – лютий 1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В.Двойнінова; Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
3. Переписка Баллина Николая Петровича с зарубежными кооперативными организациями и деятелями (70-90-е гг. XIX ст.) в переводе на рус. и укр. языки, сделанный Всеукраинским Центральным кооперативным музеем. Рукопись, машинопись [20 гг. XX в.]. – Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.326. – №1802. – Частина II – 29 арк.
4. Баллин Н.П. Об увековечивании памяти Бриллиантова А.А. – организатора Харьковского товарищества потребителей. Статья. 1888 г. Черновик. 2 ед. хр. – ІР НБУВ. – Ф.326. – №475. – 5 арк.
5. Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве. – К.: Издание бюро Кооперативной секции выставки, 1914. – Часть IV.
6. Кооперативная жизнь Юга // Хлібороб. – 1915. – №5. – С.245-247.
7. Меркулов А. Хроника кооперации в России / А.Меркулов // Вестник кооперации. – 1913. – Кн.3. – С.75-76.
8. А. Г-ко. Сообщения с мест. С.Барахты Васильковского уезда (Кооперативный уголок) / А. Г-ко // Муравейник. – 1916. – №42. – С.782-784.
9. Крыжановская Н. Сообщения с мест. Кооперативная жизнь в с. Косовке Сквир. у. / Н.Крыжановская // Муравейник. – 1916. – №38-39. – С.689-691.
10. Зенченко Т.В. Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии / Т.В.Зенченко; под. ред. Ю.Ю.Соколовского. – Полтава: Издание журнала “Хуторянин”, 1914. – II с. + 319 с. + Приложения. 155 с.+24 с.
11. Головка А. Сельскохозяйственные общества Харьковской губернии / А.Головка; Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Типография А.А.Либины, 1910 – 135 с.
12. Гавсевич П.И. Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии за 1913 год / П.И.Гавсевич. – Чернигов: Сельскохозяйственный экономический отдел Черниговского губернского земства, 1915. – 151 с.
13. Товарищескі млини // Хлібороб. – 1910. – №5. – С.84-85.
14. Кооперативная жизнь Юга // Хлібороб. – 1915. – №17-18. – С.543-545.
15. Спілки й господарство // Рідний край. – 1909. – №32. – С.13-14.
16. Товарищество п-ных о-в юга России // Союз потребителей. – 1916. – №34. – С.1282-1286.
17. Кооперативное производство // Кооперативная жизнь. – 1916. – №15-16. – С.764-765.
18. Волков А.И. Хлебные операции в Бердянском союзе и союзных товариществах / А.И.Волков // Кооперативная жизнь. – 1914. – №21. – С.345-346.
19. Либеров А. По Тавриде / А.Либеров // Южный кооператор. – 1916. – №19. – С.565-568.
20. Союзная сушильня и копильня // Южный кооператор. – 1916. – №17-18. – С.525.
21. Борзаковский О. Подільський Совозбанк / О.Борзаковский // Українська кооперативна. – 1918. – Кн.5-6. – С.161-166.

“До млина”, с. Вереміївка, Чорнобаївський р-н, Черкаська обл., Приватний історико-етнографічний музей “Козацькі землі України”, 2009 р.

Археологія,
етнологія,
фольклористика

УДК 398.1(477)

Красиков Михайло, к.ф.н.

НТУ “Харківський політехнічний інститут”
Директор етнографічного музею НТУ “ХПІ”
“Слобожанські скарби” ім. Г. Хоткевича
м. Харків

“І СТАВОК, І МЛИНОК...” МЛИНАРСТВО В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ

Розкриваються деякі аспекти семантики млинарства в українському фольклорі. Показано величезне багатство і розмаїття думок, почуттів, образів, які викликали колись у селянина млини і вітряки. Безумовно, ці споруди були певною мірою знаковими для нашого етносу, і тому вивчення їх “духовного змісту” має не менше значення, ніж архітектурна специфіка.

Млини й вітряки, мабуть, для будь-якого українця, навіть найнесентиментальнішого, ще на початку ХХ ст. були не просто звичним атрибутом пейзажу і зовсім не тільки корисною господарською спорудою, а й чимось значно більшим – не те щоб сакральним, але чимось дуже теплим і невід’ємним від поняття “батьківщина”.

Невідомі народні майстри у найвних малюнках та відомі українські художники (напр., С. Васильківський, П. Левченко, В. Кричевський) у вишуканих мистецьких творах залюбки змальовували цих сільських красенів, а уснопоетична творчість українського народу донесла до нас сотні пісень, приспівок, загадок, прислів’їв, казок, де так чи інакше йдеться про млини та вітряки або постає образ мірошника (мельника).

Не маючи можливості у невеликій розвідці проаналізувати весь матеріал (він вартий монографії або дисертації) і навіть усі жанри, зупинимося на характеристичні лише частини текстів.

У славнозвісній жартівливій пісні “Ой під вишнею, під черешнею...”, “старий дідуган”, відмовляючи молодій дружині у проханні піти “на вулицю погуляти”, втішає її:

...Куплю тобі хатку, і ще сіножатку,

І ставок, і млинок, і вишневенький садок. [1, 104].

Це, власне, обіцянка земного раю: тут перелічено майже все, про що могла б мріяти (у матеріальному плані) сільська людина; це верх заможності, і тому такою виразною є відмова молодички, якій миліші зовсім інші цінності у житті:

– Ой не хочу хатки, ані сіножатки,

Ні ставка, ні млинка, ні вишневого садка! [1, 104].

“Млинок” серед символів багатства грав не останню роль. Як правило, у селі чи слободі був один млин, а власниками його найчастіше були поміщики і купці [2, 80; 3].

Млин – **один з найзначніших локусів у селянському житті**. Як і базар, він був своєрідним “клубом спілкування”, де завжди можна було почути свіжі новини і старі легенди, познайомитися з симпатичною дівчиною і побачити давнього товариша. Цю **комунікативну функцію** млинів дуже виразно змалював слобожанський поет ХІХ ст. Яків Щоголів у присвяченому М.Ф. Сумцову вірші “Климентови млини (З народних оповідань)”. Уродженець Охтирки, чиє дитинство пройшло на Ворсклі (не випадково ім’я річки він пізніше узяв як назву своєї книжки), писав про околиці с. Климентове на Охтирщині:

А бір стоїть, як і стояв,

Стоїть, – нікуди не двигнеться,

І мох коріння послував,

І, як лилася, Ворскло летється...

На йому ще з старовини,

Уперши в дно свою державу,

Гудуть Климентови млини

І літо й зиму без угаву.

Коли ж на слободах вітри
Надовго дуги перестануть,
І вітряки тії пори
Молоти борошна не стануть,

То на Климентових млинах
Завізно дуже, бо возами
Застановлять і бір, і шлях,
І греблю й плець над берегами.

Тоді гулячі хурщики,
До котрих ще черга не впала,
Було, обсядуть лотоки,
Поріжуть риби, хліба й сала;

Й почнуть балакати: де хто був,
В яких місцях, в якій країні,
І де що бачив, де що чув
У себе дома й на чужині. [4, 48].

(До речі, ще рік тому нам довелося побачити поблизу цього села залишки водяного млина, а малюнок і фотографії його див. у кн.: 2, 47; 3, 37, 48-50; 5, Іл. до VIII розд., №24).

Млин – **звичний маркер сільського простору**. Саме тому він мимохідь згадується у безлічі пісень, що повсякденне буття кожного селянина було з ним так чи інакше пов’язане. Ось кілька цитат:

Коло млина калина, коло млина калина,
Там ходила дівчина, там ходила дівчина,
Ножем зілля копала, ножем зілля копала,
Та й матінки питала, та й матінки питала...
[6, 240]

Коло млина, млина
Зацвіла тернина;
Гей, у мого кума.
Солодка гостина! [1, 189]

Біля млина кременина,
Тут ходжу я кожен день,
Розцвітаю, як калина,
А ти сохнеш кожен день. [1, 61]

Ой ходила коло млина –
Нема в світі над Данила... [1, 34]

Ой їхав я коло млина,
Вийшла дівка, як калина... [7, 30]

Як приїхав мій милий со млина, со млина...
[8, 124]

У забавлянці:

– Зайчику, зайчику,

Де ти бував?

– У млині, у млині.

– Що ти видав?
 – Міх муки, міх муки. [7, 22]
 Або у такому варіанті початку цієї забавлянки:
 Зайчику-Іванчику,
 Де бував? – У млині, у млині.
 Що ти видав? – Куль муки, куль муки. [9, 54]

Цікаво, що даний текст супроводжується рухами, що нагадують рух млинового колеса: “Хитають голівку з долоні на долоню. Є ще й інший варіант: тримаючи за вушка, крутять голівку.” [9, 54]

Згадаймо й відоме “суперництво проклять” у пісні “Продай, продай, моя мате...”:

– Бодай же ти, дівчинонька,
 Тоді заміж пішла,
 Як у полі при дорозі
 Рута-м’ята зійшла!
 – Бодай же ти, козаченьку,
 Тоді оженився,
 Як у млині на каміні
 Кукіль уродився!
 А дівчина догадалась:
 М’яти насіяла.
 Дощі пішли, – рута зійшла:
 Дівка заміж пішла.
 А у млині на каміні
 Куколь не вродився:
 Старий козак, як собака,
 Та й ще не женився.
 [8, 131; майже ідентичний варіант – 8, 132].

Метафора поняття “ніколи” у побажаннях дівчини була значно яскравішою і переконливішою, а тому виявилася й дієвішою: адже на жорнах млина, який працює, звісно, нічого вирости не може... Згадаємо й одне з добре відомих замовлянь: “Сіяла баба на камені рожу. Як та рожа зійде, тоді (називати на ім’я, як звуть того, що уріжеться) у того кров піде” [10, 42].

У численних народних оповіданнях не тільки українців, а й багатьох народів світу млин постає як місце незвичайне, утаємничене, пов’язане з потойбіччям, містикою, з нечистою силою (чортами, водяником, русалками і навіть упирами). Як справедливо вважає російська дослідниця слов’янських повір’їв І. О. Седакова, “сочетание в М[ельнице] природного и культурного начал, превращение с ее помощью одного вещества в другое, использование для ее работы силы стихий (воды, ветра), а также постоянный шум – все это определяет отношение к М[ельнице] как к “нечистому” месту и строению. Полагают, что М[ельницу] или некоторые ее части изобрел дьявол...” [11, 222].

Микола Маркевич, етнограф ХІХ ст., зафіксував такі “свідчення” його сучасниці: “Многие из наших малороссиянок, купаясь под лотоками мельниц, выдали, как русалки, сидя на вертящемся мельничном колесе, чесали себе волосы, с хохотом кидались с колеса в воду, шутя вертелись с ним и ныряли под мельницу с криком: куку!” [12, 115].

Щодо водяника, відомо, що “мельники і рибаки уміють усе придобуватися водяникам, кидаючи їм у воду новонароджених мертвих дітей і падлину; мельники кидають їм також у дарі в воду хліб, а рибаки варену рибу” [13, 392]. Однак буває, водяник, за народними уявленнями, “псує греблі, ломить у млинах колеса, коли недобрий...” [13, 392].

Зустрічаємо в українському фольклорі і оповідки про спілкування господаря млина з чортом (чортами) [див., напр., 14, 420]. Не випадково околиці млина чи вітряка сприймалися як місце, **де можна почути голос Доли**. Наприклад, є таке оповідання, записане на Харківщині у ІІ-й половині ХІХ ст.: “Рядом с ветряной мельницей на горе было глубокое глинище, откуда крестьянки брали глину. Раз пришла сюда за глиной одна женщина; набрала глины, вылезла из ямы, как вдруг слышит позади себя из глинища голос Доли:

“Придеш ты до мене сёгодня вночи”. Женщина невольно оглянулась назад и ответила: приду. Пришедши домой, она никому не сказала о том, что Доля звала ее, а только заявила, что глины оказалось мало, и перед вечером вторично отправилась к глинищу. Когда она туда подходила, то слышно было, что кто-то тужит: “Казала прииду, та й доси няма”. Так тужила Доля, это слышал и мельник, поэтому, увидевши, что подошедшая к глинищу женщина полезла туда, схватил, желая спасти ее от верной смерти, веревку, поспешил к обрыву, накинул сверху на женщину петлю и стал тащить ее из ямы; но оказалось, что этой-то веревкою он и задушил женщину (сл. Двуречная)”. [15, 354-355].

Мельник (мірошник) – помітна фігура у сільському соціумі і відомий персонаж українського фольклору, зокрема пісенного. Лише зрідка ми зустрічаємо неприємні до представника цієї професії. Наведемо фрагменти з двох варіантів пісні “Хтіла мене мати...”, де вередлива дівчина зізнається:

Хтіла мене мати
 За мельника дати.
 Я мельника не люблю,
 За мельника не піду:
 Мельник мірки вибирає,
 А мене все проклинає. [1, 62].

 Хтіла мене мати
 За мельника дати.
 Не хочу, не люблю,
 За мельника не піду:
 Мельник меле у млині,
 Лає мамі ще й мені. [1, 115]

Однак така поведінка нетипова для фольклорної рецепції образу мельника. Значно характернішим є уявлення про мельника як про такого собі “плейбоя”, “маленького гіганта великого сексу”, чому сприяє й асоціація тертя жорен з іншим тертям:

Тато чорний, мама чорна,
 Та зробили собі жорна;
 Як начали крупи дерти,
 Можна було з сміху вмрети. [16, 20].
 Або:

Пішла дівка до млина в неділю,
 На мельника мала всю надію.
 Там-то, мамцю, мельник,
 Там-то круподерник,
 На животі крупи тре,
 А мірочки не бере. [16, 78].

Остання з наведених пісень належить до весільних, які співалися раніше під час так званого “виводу” (вже після “комори”) – коли йде чарка по колу, музики грають спеціально для того, хто п’є, а гостю, в залежності від його професії (шевцю, гончару, бондарю, ковалю, солдату...) або суспільного статусу співають спеціальні пісні, де обігрується специфіка його праці. Мельнику співають:

Таке, мате, мельник,
 Таке круподерник,
 І наварив галушок,
 І настелив подушок,
 І подушка м’якенька,
 І табачка товстенька. [16, 77]

 Очерет тріщит,
 Осока площит,
 Мельник мельничці
 Щупака тащит.

– Мельничко, мельничко,
 Чого вертишся,
 Чом до мене животом
 Не повернешся?

Животом, животом,
 Ще й воронкою.

Я до тебе з щупаком,
Ще з головою. [16, 78].

Тут, між іншим, цікаве співставлення вертіння млинового колеса (мельнички) з вертінням дружини мельника (яку у пісні теж називають “мельничкою”) під час статевого акту. Паралелізм між коітусом і процесом виготовлення борошна спостерігаємо й в образній системі народної еротичної оповідки “Велика справа”, зафіксованої Павлом Тарасевським на Слобожанщині понад 100 років тому. У творі йдеться про хлопця-сироту, який був робітником у жадібного мірошника і не одержував за свою працю навіть нормальної одежини. За порадою одного завізника, який випадково помітив, що у сироти “справа – слава тобі Господи”, парубок зваблює дружину мірошника: вночі вона вийшла до воріт спробувати принесе їм борошно і “простягла руку за мукою, а він їй підставив х... Вона як цапне і не обхватила одною рукою, та тоді й каже:

– А нічо, мука мняка, мняка. Ну, так неси її у хату, при огні подивимось”. [17, 218].

Спровадивши мірошника чергувати на млин, жінка, нарешті “роздивилася” “мукичку”. “Іван, не довго думавши, наставив свого і запустив її по саме нікуди. Вона йому помагала, все підштовхувала сракою і причитувала:

– Мука мняка, мука мняка, мняка, мняка, мняка (швидко!), а коли забрало, то вона протяжно, – мняка-а-а, мняка-а-а”. [17, 219].

Наведемо ще одну з перезв’янських пісень:

Ой піду я до млина,
А й у млині новина:
Таки ж, мати, мельник,
Таки ж не бездельник,
Такий, мати, добрий,
Такий, мати, хороший, –
Меле гречку без грошей.
Меле, меле, шеретує,
Обернеться – поцілує.
Він мірочки не бере,
Та пеленочку дере. [16, 77].

Не випадково “добрий мельник” меле саме гречку – бо куди ж і скакати, як не в гречку!

Ця пісня відома і поза обрядом – неодноразово вона фіксувалася просто як жартівлива, наприклад, у такому варіанті:

Ой піду я до млина, до млина,
Бо в нас млива вже нема, вже нема.
Там-то, мамцю, мельник,
Там-то, мамцю, добрий,
Там-то, мамцю, хороший,
Меле гречку без грошей!
Меле, меле, на кіш наспає,
Обернеться – мене пригортає.
Там-то, мамцю, мельник,
Там-то, мамцю, добрий,
Там-то, мамцю, хороший,
Меле гречку без грошей!
Меле, меле, меле, решетує,
Обернеться – мене поцілує.
Там-то, мамцю, мельник,
Там-то, мамцю, добрий,
Там-то, мамцю, хороший,
Меле гречку без грошей!
Вчора дощик іспадав, іспадав
Та й водиці напридбав, напридбав.
Грають всі потоки,
Повні вже лотоки,
Камінь меле, аж гуде –
Завтра вже мука буде! [1, 55]

Певною мірою представлена тема млинарства в ігровій культурі українських дітей. Однією з улюблених іграшок сільських дітлахів були “млинки” – з очерету, “на хвостівнику” (з дерева), “на валкові” (з дерева), “на

воді” (з очеретини), “млинок-павучок” (із соломинки). [6, 466-467]

Один з найуважніших дослідників селянського побуту XIX ст. Петро Іванов зафіксував на Куп’янщині дитяче дражніння мельника:

Мелю, мелю, засыпаю,
И в мешочек набиваю,
На стороны поглядаю. [18, 79]

Переважно надбанням дитячої аудиторії стали й загадки (колись ці тексти звучали й на молодіжних вечорницях), де йдеться про млини, вітряки або частини цих споруд, а також про греблю. Наведемо частину з них.

Млин

* Стукотить, гримотить, як сто коней біжить; треба стати, погадати, що тим коням їсти дати. <...>

* Стукотить, грукотить, сто коней біжить. <...>

* За лісом, за перелісом два кабани гуде.” [19, 659]

Відгадка останньої загадки, за М. Номисом, – “млини”, однак, за М. Шестопалом, – “жорна”, що, здається, більш логічно; до того ж, у варіанті зі збірок М. Шестопала та І. Березовського – “за пралісом” [20, 251; 21, 242]. Йі загадки, наведені вище, можуть мати дві правильні відгадки – “млин” і “вітряк”, однак наступна: “Трах-тарарах, город на горах” [19, 659], відгадкою якої М. Номис вважає “млин”, все-таки має єдину відгадку: “вітряк”, оскільки водяні млини “на горах” не будували; таку відгадку до цієї загадки подають і М. Шестопал [20, 249], і І. Березовський [21, 239].

Продовжимо перелік загадок про млин:

* Крутиця, вертиця, тільки берега держиця” [19, 659-660]

* Мій брат Кіндрат на горах, на водах, на желізі, на телізі, на рачачій нозі.” [21, 239]

* Стоїть дуб дуспенатий,

Нікому не винуватий.

Не жне, не молотить,

А готовее колотить.

* Стукотить, грукотить, а на одному місці стоїть.

* Крутиться, вертиться, не підійде ні цар, ні царця.

* Крутиться, вертиться, не знає, де дітись.

* Живу я од вітра й води, сам не їм, а тобі їсти даю. (Вітряк і млин – М. К.) <...>

* Стоїть сутула горбатий,

На все село багатий.

* Курочка несеться,

Аж погріб трясеться.

* Стукотить, гримотить,

Рад би я прийняти,

Так нічим годувати. <...>

* Стоїть у воді на єдній нозі; ані сюди, ані туди, якщо немає води.

* Сидить дід над водою та колише бородою.

* Сидить дід над водов та все клепча (хлебче, п’є – М. К.) бородав.

а) Сидить дід над водов, трясє сівов бородав.

* Стоїть дід у дощаному жупані, борода його трясеться, а вода бризкає.

* Сам горбатий, на хліб багатий, далеко хлопа. <...>

* Трищить, грукотить, берегів ся держить”.

[20, 248, 251]

* І роботу робить, і їсти не просить”. [21, 238]

Вітряк

* Стоїть у лозі на куриній нозі.

* Стоїть дах на дровах, руками махає, за землю хапає.

* Сидить півень на вербі,

Спустив крила до землі.

* Стоїть дан на данах,

На дванадцяти ногах.

а) Стоїть ган на ганах,

На дванадцяти ногах;

Вийшла мати, кличе сина Северина
З-під біла города”. [20, 248, 251]

У варіанті, записаному на Куп'янщині наприкінці XIX ст., цей текст виглядає трохи інакше: “Стоить ган на ганах на дванадцятьох ногах, кличе сына Северына (Герасыма) с-пид Билагорода”. [22, 64-65, паг. 2-га]

Інші варіанти цієї загадки виглядають так:

б) На дванадцяти ногах;

Кличе сина Северина
З-за синього моря.

в) Стоїть кан на канах,

На дванадцяти ногах;
Кличе сина він Максима
Аж з-під Києва”. [20, 249].

Найвідоміша загадка про вітряк: “Крилами махає, а полетіти не може”. [20, 230; див. також: 21, 241; 22, 65].

Менш розповсюджені, але не менш виразні:

* Стоїть вахай, кривий махай.

* Сам од вітра живу, увесь мир годую.

* Попова телиця

По полі вергється,

Не їсть, не п'є

І додому не йде.

* Летить Сакава,

Закачав рукава;

Постій, ватажок,

Та наварим галушок.

* На восьми ногах стоїть, а штирма очима на вітер глядить.

* Дуб-вертолуб, а на дубі хатка.

а) Стоїть дуб-вертолуб,

В ньому птиця-вертолиця,

Крутиться й вертиться.

б) Стоїть дуб-вертолуб, на тім дубі-вертолубі
верто-пташки літають.

* Край села крутиголова.

* Руки вгору здоймив,

Зі збіжа порох зробив.

* У нашого Гаврила

Одна нога та крила;

Він не ходє й не літає,

Тільки крилами махає,

Тим батька і дітей питає (годує – М. К.).

* Не пташка, а з крильми. <...>

* Крилами махає, на місці стоїть.

* Що у тиші завмирає,

А на вітрі оживає?

Як махає він руками,

Йдуть до нього з клумаками.

* Хто літає – крил не має,

Але крила підймає? ” [21, 240-241]

* “Хто літати – не літає,

Але крила підймає?” [20, 250]

Вітряк і мірошник

“Стоїть дуб-верторуб.

На тім дубі-верторубі

Стоїть птиця-верториця,

Ніхто не приступить:

Ні цар, ні цариця,

Тільки красная дівиця”. [21, 240]

Вода на лотоках

“Бігла чечіточка крізь нові воріточка; хто знає,
той припинить”. [20, 251]

Вода на лотоках, мірошник і заставка

а) “Біжить чечітка в нові ворітка;

вийшов чечик,

дав їй мечик – вона й стала.

б) Бігла чечітка мимо мойого ворітка, вийшов

чечик, заставив мечик, зупинив чечітку”.

[21, 241-242]

Вода і колеса водяного млина

“Біжить обходисвітка, з шумом круте

кормылюда руки”. [22, 65]

Жорна

* За стіною ведмідь гудє.

* Поміж чотирма дубами

Бились барани лобами.

* Чотири стоять, один верне.

* Як день, так ніч все танцює,

А музик не потребує.

* Сидить на острішку, крутить на лемішку.

Климентови млини понад 100 років тому.

* Син насподі, зверху тато,
Поглотили збіжа багато”. [21, 242-243]

Жорна і борошно

* Брат брата січе, біла кров тече.

* Є у нас такий кінь,
Що під себе мече гній.

* Сиві воли з-під себе гній викидають.

* Біжить пєсєк попід лісок,
А з нього сиплеться пісок.

* а) Летить пташєк попід дашок,
Сиплеться з нього пісок.

б) Летів пташок через лісок,
Йому ся сипав з дзьоба пісок.

* Бігає лисок (лис – М.К.) навколо стіжок,
Єму ся сипле спереду пісок.

* Біжить заєць попід гаєць
Та й ногами викидає”. [21, 242]

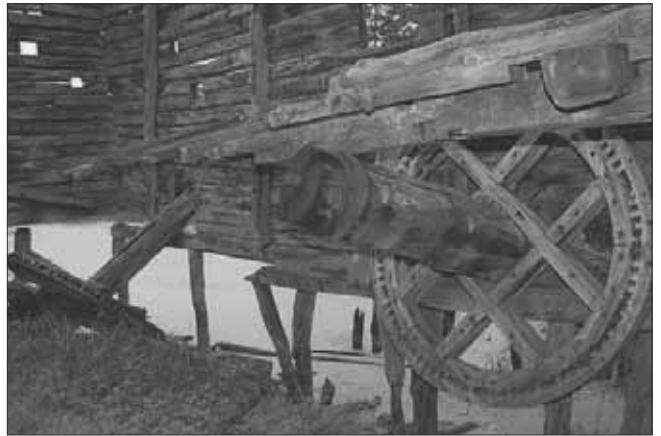
Гребля:

Лежить у попереk яру, держе Тетяну”. [20, 65]. Ім'я Тетяна тут не тільки для рими: загальновідомі були у традиційній народній культурі звертання у замовляннях: “Здрастуй, земля Тетяна, // Вода Уляна...” [23, 224; див. також: 10, 18].

Наведені зразки (це далеко не повний перелік загадок, пов'язаних з млинарством) свідчать про багатство асоціативного поля таких об'єктів як водяні млини та вітряки. Переважна більшість образів – *слухові* (оскільки шум – найістотніша ознака дії цих пристроїв) та *зорові* (оскільки незвичайний вигляд даних споруд, особливо вітряків, не може не викликати подив і захоплення). Майже усі сфери сільського життя і навколишнього середовища виявляються “втягненими” у коннотативний світ цих загадок. Семантичні паралелі зі світом Природи цілком логічні – адже млини і вітряки використовують *природну* енергію і мають справу з такими стихіями як вода і вітер (здавна вшанованими у всіх видах народної творчості). Завдяки рухові млини, вітряки і їхні частини мають усі ознаки **живих істот** (хоча **аніматичність** властива взагалі усім загадкам і взагалі традиційному народному світогляду): це і коні, і кабани, і ведмідь, і барани, і воли, і песик (песок), і пташок, і птиця-вертолиця, і верто-

Залишки водяного млина поблизу с. Климентове Охтирського району, Сумської області, (фото 2009 р.).

Залишки водяного млина поблизу с. Климентове Охтирського району, Сумської області, (фото 2009 р.).

пташки, і лис (лисєк), і курочка, і півень, і телиця, і че-чїточка, і заєць. Людські образи – наслідок властивої фольклорному мисленню **антропоморфізації** усього, що оточує людину, – теж зустрічаємо у цих загадках: дід Гаврило, син Северин (Максим, Герасим), брати, син і тато.

Дуже виразні неологізми – яскраві витвори народної мовної фантазії: вахай, махай, дуб-верторуб, птиця-верториця, верто-пташки, дуб-вертолєб, птиця-вертолиця, крутиголова, обходисвітка, кормилєд. У зв'язку з останнім словом згадаймо наведені вище вислови “сам не їм, а тобі їсти даю”, “і роботу робить, і їсти не просить” і звернімо увагу на підкреслену **альтруїстичність** вірних друзів людини – млинів і вітряків.

Висока художня цінність цих загадок, точність уподібнєнь, велика частотність творів з цієї тематики – свідчення того, наскільки близькими, знайомими і важливими були дані образи для українського селянина минулих століть.

І у прислів'ях та приказках – чимало згадок про млини, вітряки, жорна, мельників, причому іноді з полярною етичною оцінкою: “Млин – чесна храмина. Млинок – Божий дарок” [19, 458] – “Млин – корчма” [19, 458]. Наведемо, за М. Номисом, ще певну кількість паремій: “Був та нема, та поїхав до млина”. [19, 588]; “Не тоді до млина, як вітру нема” [19, 617]; “Мельники до готової муки” [19, 534]; “Добрі жорна все перемелють”. “На добрий камінь, що ни скинь, то змеле” [19, 528]. Кілька приповідок з поясненнями навів канадський фольклорист В.Плав'юк:

Млин

– Бувай здоров, коли змєлов, а як іще ні,
то сиди в млинї.

Коли зробив своє діло, то забирайся і не заважай,
а як ні, то зажди.

– Вода на мій млин.

Мені це на користь.

– Як світ плаче, то млин скаче.

В слєоту люди нарикають, а млин краще меле,
бо багато води. [24, 204]

Багатовимірність семантичних шарів ідіом, пов'язаних з млинарством, потенційно безмежне поле їх використання у живому спілкуванні чи у художній літературі наочно постають у добірці М.Пазяка, де чимало влучних і дотепних зразків народної мудрості:

Млин

1. Без води млин не меле <...>.

2. а) Вода на мій млин <...>;

б) Лити воду на млин <...>;

в) Кожен млин на своє колесо воду тягне <...>;

г) На свій млин воду обертає <...>.

3. Добрий млин усе змеле <...>.

4. Дурний млин, що без вітру меле <...>.

Малюнок на дощці. Автор невідомий, (кінець XIX – початок XX століття, Харківщина).

5. Є у млині, та не мені <...>.
6. Млин меле – мука буде,
язик меле – біда буде <...>.
7. б) Не первинка: ні з чим до млинка <...>;
в) То мені не першина з тим до млина <...>;
г) Чи то першина – з нічим до млина,
а в порожні додому <...>;
д) З нічим до млина – в порожні додому <...>;
е) Як ні з чим до млина, так порожняком додому <...>;
є) Як з нічим у млин, так порожняком додому <...>.
8. Порожній млин і без вітру меле <...>;
...і без води меле <...>.
9. Пустий млин меле, а помолу нема <...> .
10. Ти у другого млині мелеш <...>.
11. Це млин тільки чортам табак молоти <...>.
12. Як у млині не мелеться, то в хаті колотиться <...>.
13. Яка вода, такий млин <...>. [25, 257-258]

Молоти

1. Без мене і хліб ся не змеле <...>.
2. Все тоє перетовчється да перемелється <...>.
3. Де мелють, там розсипають <...>.
4. а) Змолів батько невіяне,
спекла мати несіяне <...>;
б) Змолів тато невіяне – спекла мати несіяне <...>;
в) Молів батько не віючі, пекла мати не сіючі <...>;
г) Молів батько невіяне, пекла мати несіяне <...>.
5. Зопихав, змолів, а паски не їв <...>.
6. Коли ся твоє не меле, не одгортай <...>.
7. а) Кому скрутиться, а кому змелеться <...>;
б) Кому змелеться, а тобі скрутиться <...>;
в) Кому ся змеле, тобі ся скрутить <...>;
г) Кому ся скрутить, а тобі ся змеле <...>;
д) Кому збудеться, а тобі скрутиться <...>;
е) На кім скрутиться, а старому змелеться <...>;
є) На кім скрутиться, на тім змелеться <...>;
8. Мели, Іване, доки вітру стане <...>.
9. Мели, Денисе, погода тягне <...>.
10. Мели, коли мелеться <...>.
11. Мели, коли не завізно <...>.
12. Меле, як порожній млин <...>.
13. Меле, меле, та муки не веле <...>.
14. На вітер надіятися – без мелива бути <...>.
15. Намолів сім мішків гречаної вовни <...>.

16. Неси здоров, коли змолів <...>.
17. Не стільки млива, скільки дива <...>.
18. а) Не наше засипалось – не наше й мелеться <...>;
б) Не твоє мелеться – чекай <...>;
в) Не твоє мелеться, то й не відгрібай <...>.
г) Не твоє сі меле <...>.
д) Твоє не мелеться, то й мішка не підставляй <...>.
е) Твоє не мелеться – з совком не бігай <...>.
є) Як твоє не мелеться, не бігай з кошиком <...>;
...не бігай з мішком <...>.
19. а) Перемелеться – мука буде <...>.
б) Перемелеться – борошно буде <...>;
в) Перемелеться – та й мука буде <...>;
г) Перетреться, перемелеться і мука буде <...>;
д) Перетреться, перемелеться <...>;
е) Перетреться, перемелеться – та й так
минеться <...>;
20. а) Поки йому змелеться, то тобі скрутиться <...>;
б) Поки сірому скрутиться, то куцоному змелеться <...>.
21. а) Таке меле, що й купи не держиться <...>;
б) Таке меле, що аж вуха в'януть <...>.
22. Три дні молів, а за півтора дні з'їв <...>.
23. Хто більше засипає, той більше й змеле <...>.
24. а) Хто борше насипле, той борше змеле <...>;
б) Хто борше всипле... <...>;
в) Хто перший всипле, той перше змеле <...>;
г) Хто раніше прийде, той швидше змеле <...>;
д) Хто скоріше прийде, той скоріше меле <...>;
е) Хто борошно засипле, той борошно і змеле
<...>.
25. а) Що схопив, те й змолів <...>;
б) Щось всипав, то ся і змеле <...>.
26. Язикове мливо не нагодуге <...>.

Колесо (у млині)

- а) Кожий на своє колесо воду наvertsає <...>;
- б) Кожний на своє колесо воду тягне <...>;
- в) Тягне воду на своє колесо <...>.

Камінь (млиновий)

1. Добрий камінь все перемеле,
а поганий сам змелеться <...>.
2. а) На добрий камінь що не всиплеш, то змелеш <...>;
б) На добрий камінь що насипле, то змеле <...>;

- в) На добрий камінь що сип, то змеле <...>;
...що не дай, то змеле <...>; ...що скинь, то
змеле <...>; ...що скинеш, то змеле <...>; ...що
не даси, то змеле <...>.

3. На мій камінь вода <...>.
4. Своє каміння: як хочу, так мелю <...>.

Жорна

- а) Добрі жорна все змелють <...>;
б) На добрі жорна що вскинь, то змеле <...>;
в) На хороші жорна що не кинь, то змелють <...>.

Мука, борошно

1. Де борошно, там і порошно <...>.
4. Не хватай муки в міх без вітру <...>.
[25, 258-260]

Мірошник, мельник, млинар

1. До муки-то мельники,
а до праці – “хворі, братця” <...>.
2. І не мірошникує,
а голова борошном припала <...>.
3. Кожний мельник на свій млин воду жене <...>.
4. Кому що, а мельнику вітер <...>.
5. Користуйся, як мельник, путнім вітром <...>.
6. а) Мельник до готової муки <...>;
в) До готового борошна мельник знайдеться <...>.
7. а) Мельнику не родить, а вода носить <...>;
б) Мельнику все вода несе <...>.
8. Мельник ніколи сі не мие, а все білий <...>.
9. Мельник шумом багатий <...>.
10. а) Моє діло, як кажуть, мірошницьке:
запусти та й мовчи <...>;
б) Наше діло мірошницьке:
підкрутив та й сів <...>.
11. а) На мельника вода робить <...>;
б) На мельника вода робить,
а мельничка гола ходить <...>;
в) На мельничку вода робить,
а мельничка боса ходить <...>.
12. а) Який млинар, такий млин <...>;
б) Який мельник, такий млин,
який батько, такий син <...>.
[25, 257]

Знаменна у останніх приповідках взаємозалежність мельника і млина, ніби віддзеркалення одного образу у другому (це взагалі розповсюджена у пареміях ідея взаємозалежності людини і її справи), однак розширений варіант цієї ідіоми (власне, поєднання її з іншою – “який батько, такий син”) дає підстави говорити про певну спорідненість, єдність мельника і млина, за народним переконанням.

Частина приповідок – міжнародні і загальновідомі (наприклад, “вода на мій млин”), однак чимало й таких, що мають яскраве етнічне забарвлення (варто було б у спеціальному дослідженні порівняти хоча б слов'янські паремії, пов'язані з млинарством). На жаль, більшість з наведених вище творів зникли (або майже зникли) з живого мовлення разом з відповідними реаліями, та цікаво було б, за даними фольклорно-етнографічних експедицій останніх 20–30-ти років, з'ясувати стан збереження фольклорної спадщини, що стосується млинарства, зокрема приповідок.

Процес виготовлення борошна своєрідно відбився і у народному соннику, напр.: “Мука як сныця, мэльш – то мука, то мучэнье. Мука – то ныдобрэ”. “Мука – напрасное усиленіє” [26, 78, 89]. “Бачиш вітряк у роботі – ти хороший працівник; крила вітряка нерухомі – ти занадто ледачий, не живеш, а світом нудиш” [27, 42]. “Млин – плітки, клопіт, хтось язиками меле про вас”. [27, 114]

Ми торкнулися лише деяких аспектів семантики млинарства в українському фольклорі і побачили величезне багатство і розмаїття думок, почуттів, образів,

які викликали колись у селянина млини і вітряки. Безумовно, ці споруди були певною мірою **знаковими** для нашого етносу, і тому вивчення їх “духовного змісту” має не менше значення, ніж архітектурна специфіка.

1. Жартівливі та сатиричні пісні / упоряд., передмова та примітки М. К. Дмитренка. – К.: Дніпро, 1988.
2. Таранушенко С. А. Вітряки / С. А. Таранушенко // Народна творчість та етнографія. – 1958. – №1.
3. Парамонов А. Ф. Хутори, млини, вітряки, шинки Слобожанщини / А. Ф. Парамонов, Р. К. Рибальченко. – К., 2007. – С. 27–50.
4. Шоголів Я. І. Твори: повний зб. з іл. / Я. І. Шоголів; упоряд. проф. М. Сумцов; [післямова, додатки, коментарі В. Романовського. – Репринт. перевид. – Х.: САГА, 2007].
5. Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України: вибр. праці / М. Ф. Сумцов; упоряд., підгот. тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Х.: АТОС, 2008.
6. Дзига: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / композиція П. Г. Черемського; уклад. В. І. Семеренський, П. Г. Черемський. – Х., 1999.
7. Українські жартівливі пісні / упоряд., передмова та примітки М. М. Красикова. – Х.: Фоліо, 2004.
8. Дитинство і народна культура Слобожанщини: матеріали фольклорно-етнографічних експедицій 1992–2000 років / Харк. обл. центр нар. творчості. – Х.: Регіон-інформ, 2000.
9. Іванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии / П. В. Иванов; упоряд., передмова та примітки М. М. Красикова. – Х.: Майдан, 2007.
10. Замовляння / упоряд., передмова та примітки М. К. Дмитренка. – К.: Вид. Никола Дмитренко, 2007.
11. Седакова И. А. Мельница / И. А. Седакова // Славянские древности: этнолингв. словарь: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. – М., 2004. – Т. 3: К (Круг) – П (Перепелка).
12. Маркевич Н. А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / Н. А. Маркевич // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упоряд., примітки та біогр. нариси А. П. Пономарева, Т. В. Косміної, О. О. Борjak. – К., 1991.
13. Гнатюк В. М. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків / В. М. Гнатюк // Українці...
14. Милорадович В. П. Заметки о малорусской демонологии / В. П. Милорадович // Українці...
15. Іванов П. В. Народные рассказы о Доле / П. В. Иванов // Українці...
16. Українські сороміцькі пісні / упоряд., передмова, примітки М. М. Красикова. – Х.: Фоліо, 2003.
17. Сороміцькі оповідки / уклад Ю. Винничук. – Львів: Піраміда, 2008.
18. Іванов П. В. Этнографические материалы, собранные в Купянском у. Харьковской губ. / П. В. Иванов // Этнографическое обозрение. – 1897. – №1.
19. Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О. В. Марковича та ін. / уклад М. Номіс; упоряд., примітки та вступ. ст. М. М. Пазяка. – К.: Либідь, 1993.
20. Українські народні загадки / Упоряд. та вступ. слово М. Шестопаля. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963.
21. Загадки / упоряд., вступ. ст. та примітки І. П. Березовського. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. (Українська народна творчість).
22. [Іванов П. В.] Народные обычаи, поверья, приметы, послышцы и загадки, относящиеся к малорусской хате: (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) / [П. В. Иванов] // Харьковский сборник: лит.-науч. прил. к “Харьковскому календарю на 1889 г.”. – 1889. – Вып. 3. – Подпись: П. И.
23. Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції “Муравський шлях –97” (по селах Богодухівського, Валківського, Краснокутського та Нововодолазького районів [Харківської обл.]) / упоряд. М. М. Красиков, Н. П. Олійник, В. М. Осадча, М. О. Семенова. – Х.: ХДІК, 1998.
24. Приповідки або українсько-народна філософія. Т. 1 / зібрав, підгот. до друку та опубл. Володимир С. Плав'юк. – Перевид. з оригіналу 1946 р. – Едмонтон: Асоціація Українських Піонерів Альберти, 1998.
25. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського; упоряд. М. М. Пазяк; відп. ред. С. В. Мишанич. – К.: Наук. думка, 1989. – (Українська народна творчість).
26. Гура А. В. Снотолковательная традиция полесского села Речица / А. В. Гура // Сны и видения в народной культуре / сост. О. Б. Христофорова. – М.: Изд-во РГГУ, 2002.
27. Народний сонник / упоряд., записи, передмова Миколи Дмитренка. – К.: Вид. Никола Дмитренко, 2005. – (Народна творчість; кн. 3).

УДК УДК 398.4 (477)

Темченко Андрій, к.і.н.,

Черкаський національний університет

ім. Богдана Хмельницького

м. Черкаси

МЛИН У МІФОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ СЛОВ'ЯН

У статті розкривається ставлення до млина, як елементу сакральної топографії, вирізняється амбівалентністю, що пояснюється його функціональним призначенням, а саме трансформацією природного матеріалу (зерна) на його культурний еквівалент (борошно). Підкреслюється глибокий символізм образу млина у стобаченні слов'ян.

Ставлення до млина (в нашому випадку вітряного), як елементу сакральної топографії, вирізняється амбівалентністю, що пояснюється його функціональним призначенням, а саме трансформацією природного матеріалу (зерна) на його культурний еквівалент (борошно). Процес перетворення супроводжується технологічними діями, які асоціюються з природними процесами, що зумовлює семантичне наповнення цього образу у міфології слов'ян.

1. **Позитивний докус.** Млин є місцем, де енергія вітру використовується для перетворення зерна на борошно, яке є ключовим харчовим продуктом слов'ян. У малих фольклорних жанрах млин розуміється як священне місце: “Млин – чесна храмина”, “Млин – Божий дарок” [1,458]. Називання млина храминою наближує цей образ до, розташованого на горі, “храму Божого” або вмістилища священного для землеробів збіжжя [2,1398].

Тема зерна тісно пов'язана з життєдіяльністю людини і ритмічно повторюється протягом будівництва житла, починаючи з ворожіння на “місце” і завершуючи розкидуванням насіння з черепного вінця” [3, 83]. Коли за допомогою зерна (засобу моделювання позитивного майбутнього) починалося і завершувалося будівництво, то у млині завершувався “шлях” самого зерна як природного об'єкту. Відповідні факти свідчать про те, що територія млина вважається лімінальною. У зв'язку з цим встановлювалися відповідні правила, що регулювали “межові” / нестабільні відносини. Так, на млині заборонялося лягати (пор. з територією-опозитом – ярмарком), брати без дозволу будь-які предмети, “бо заведуться шури” [4, 222] 2.

2. Процес перетворення зерна на борошно супроводжується тертям і генетично пов'язаний з “топанням” зерна у ступі, тому процес розтирання зерна може набувати еротичних підтекстів.

У південних слов'ян біля млина відбувалися своєрідне продовження репродуктивного віку у вигляді травестій з перевдяганням старих на молодих. Нове зерно на млин везли у понеділок, середу, п'ятницю (болг.) [4, 222], тобто у “жіночі дні”. Натомість у середу і п'ятницю забороняється прясти (змикати), але дозволялося молоти (розмикати), що свідчить про існування табу на з'єднання / зв'язування (можливо, ці дні вважалися “відкритими”, тобто сприятливими для запліднення) 3. Підтвердженням цьому слугує обряд “розв'язування нареченого” (лікування чоловічої слабкості). Який полягав у відмиканні дев'яти замків

на закинутому млині. Щоб “замкнути” утробу (припинити надмірні місячні) спалювали затвор з млина, а попіл розмішували з водою і випивали (серб.).

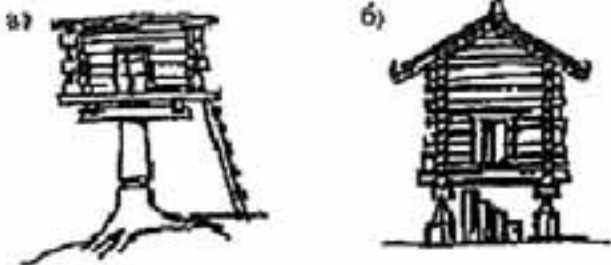
У Родопах борошно, принесене з млина, одразу пересипали у нові мішки, інакше “у жінок будуть важкі пологи” [4, 223] (повторення мотиву розмикання). Відповідні дії пояснюються прагненням нівелювати ознаки насилля над зерном / сім'ям. З цим пов'язані також заборони дивитися вагітним на жорна, “щоб плід не перевернувся в утробі” (серб.), або ходити на млин, “щоб не перелякатися” (болг.). У цьому випадку відбувається уникнення споглядання руйнації сімені, аналог якого має “дозріти” в утробі майбутньої матері.

3. **Астрономічний символ.** З жорнами порівнюється хмара, яка набрякла дощем / снігом. Небесні жорнова мелють, внаслідок чого виникає сніг і град. У німецькій мові зоряне скупчення “Чумацький Шлях” називається “Muhlenweg” – буквально “шлях з млина” (пор. з рос. назвою, де також превалює білий / хлібний колір, – “Млечный Путь” або казковим “молочная река, кисельные берега”). Звідси символи сонця / неба у вигляді жорна, а обертання махових крил нагадує рух Малої Ведмедиці або річний оборот Сонця, що утворює свастичку [5, рис. 16]. Звідси символіка округлого млинця – обрядової страви жовтого / сонячного кольору.

3. **Негативний докус.** Образ млина опосередковано пов'язаний з потойбічним світом, оскільки процес “народження” борошна супроводжується роздавлюванням / розтиранням зерна. Пор. розчавлений виноград / вино асоціюється з кров'ю, розтерте зерно / хліб – з плоттю. Як ліпиться з тіста коровай (“Жіночки-коровайночки / Хороший коровай убгали, / У середину місяць клали, / А довкола зороньками / З райськими пташеньками.), так твориться світ / людина “Бог належно виліпив людину з глини, та й поставив сушитися, але наказав собаці стерегти її” [6, 91].

Зовнішній вигляд млина, а також його обертання навколо самого себе, нагадує хатинку Баби Яги. Пор. біля млина ховали померлих у перші дні Великого посту [4, 223]. Хоча поховальні камери (“домовини”) були статичними (див. мал. б) 4, відповідна схожість наштовхує на думку про зв'язок людських жертвоприношень з культурою хліба. Невипадково у похованнях знаходили кам'яні зернотерки (своєрідні прамлини), які могли застосовуватися у ритуалах жертвоприношень [7], тому Баба Яга літає у ступі – місці подрібнення зерна (літати – володіти стихією вітру, який крутить млин).

На відміну від житлових приміщень, де перебуває охоронець оселі (домовик), млин споріднюється з іншими нечистими / не одухотвореними місцями, наприклад, кузнею. У народних віруваннях говориться, що на покинутих млинах перебуває нечиста сила. Пор. з рос загадкою про косоокого: “Один глаз на мельницу, другой на кузницу”. Потойбічні міфологічні персонажі, пов'язані із стихією вітру, також косоокі. У словнику В. Даля читаємо: “Соловей-розбійник, який одним оком на Київ, другим на Чернігів дивився”. Аналогічні значення зустрічаються у лексиці: косий – “кривий”, косий погляд –

“ворожий”, рос. “быть на косых” – “ворогувати”, аргосити – “ухилитися від чогось”, зустріти косоокого – погана прикмета. На (нечистому) місці, де раніше знаходився млин, не рекомендувалося будувати (чисте) жила помешкання, “бо не буде плодитися худоба”, що у свою чергу пов’язане із семантикою вітру: “Піти за вітром / розвіятися” – “втратити”. З (нечистого) дерева, яке використовувалося для будівництва млина, дозволялося будувати лише (нечисті) споруди, зокрема, саж, “бо диявол боїться свині” (в-слав) [4, 223].

Відсутність міфічного охоронця дозволяє здійснювати обрядові порчі на хворобу. В цьому контексті вітряк є лімінальним місцем, де можливе розімкнення межі з потойбічним світом (пор. у занедбаному млині замовляли “чорну смерть”). Так, про знахаря, який знається, говорили: “Якби усе ти знав, так би млини ламав”. Щоб здобути охоронця вітряного млина, який має обмежити втручання нечистої сили, могли здійснюватися людські жертвоприношення, оскільки за логікою обряду захистити від покійників можуть “невинні” покійники. В архіві біл. Орши зберігся літопис, відповідно до якого за сироту майбутній господар млина, що саме будувався, обіцяв декілька пудів борошна. [8]. Пор. з сюжетом казки: “Яга схопила товкач (!), почала бити Усинюшку; біла, біла, під лавку забила, зі спини ремінь вирізала, поїла все дочиста і поїхала” [9, 139]. Рудименти жертвоприношень збереглися у рос. приказці про водяний млин: “Со всякой новой мельницы водяной подать возьмет” (утопить людину).

Відповідні вірування підкріплюються тим, що млини будувалися за межами населеного пункту. Хатинка Баби Яги також знаходиться на “чужій” території, тому казкове “до лісу передом, а до мене задом” може бути буквальним копіюванням обертання вітряка. Джерело руху млина – вітер міг набувати “нечистої” природи, оскільки на протязі воді (наприклад, Йорданській) [5] не припинявся на великі релігійні свята, навіть, Різдво.

Слов’яни вважали, що темні сили приваблює “пустий” звук млина, який “меле повітря” (працое вхолосту).

Пор. з мотивом пустоти у текстах знищення хвороби: “Йак був чоловік пустий і воли пусті плуг пустий, і погоничі пусті, і пугу ниву орали, і пугу пшеницу сїяв, пуга зїйшла, пуга і поспїла, пуги й жєнцї пустими серпами жали, у пуги ради стлали, пуги копи клали, пустими возами возили, пугі стоги становили, на пугтому току молотили, пустими лопатами вїяли, в пугті мішки вбирали, пустими завїязками завїязували, до пугтого міста возили, на пугтому каменї молотили, ту бєшиху розмолотили, по хатах, по болотах, по пугтих очеретах” [11, 125]. “Пугтий” звук проявляється як рипіння, шум, музика без музик (не одухотворена). Південні слов’яни приписували ці дії само-дивам / вілам, на Півночі Росії – дрібним бісам і четикам або жіночому духу шишига [4, 223]. Звідси молоти – “пугто говорити”.

У роботі вітряка виділяється ілюзорний характер руху, коли млин стоїть на місці, але крила при цьому обертаються. Парадоксальне поєднання рухомого і статичного концентрує увагу на млині як на нечистому об’єкті. Звідси порівняння млина з “місцем ілюзії” – шинком: “Млн а сенк су certova skola” (“Млин і шинок чортова школа”) [4, 222], тому тут відбуваються інші “нечисті” дії: мельники – “карточна гра із взятками, що знову розігруються”. Пор. мельня – “двохстороння карта” (рос. “Что келья, то и мельня”). В цьому аспекті образ млина співвідноситься з перехрестям, як нечистого місця, де збираються картярї і повії [6].

У міфології слов’ян образ млина сприймається як лімінальний об’єкт, здатний обертатися (в тому числі перетворюватися) в залежності від обрядової ситуації. У зв’язку з цим тут поєднуються парадоксальні ситуації перетворення, зокрема: народження / умирання; руху / спокою; лікування / знищення; відкривання / закриття, що пояснює ставлення до нього одночасно як священного, так і нечистого місця.

1. Раніше у храмах акумулювалися запаси зерна (1/10 від кожного двору) на випадок неврожаю.

2. У процес виготовлення харчового продукту (ознака живого) провокується втручання потойбічного (неживого): укр. щур / пра-щур – прасл. *praskjurtь, д-р. пращурь, ц-сл. пращурь, польськ. praszczur – “предок”.

3. Натомість чоловічими днями вважалися вівторок, четвер.

4. З домовинами генетично пов’язані хрести з дашками (див. фото).

5. Пор. з текстом від кровотечі: “Встань кроў, ў рани, як ўода ў Ярдані. Рожа цўеце, і кроў не цўеце” [10, № 290].

6. Назва знаменитого паризького кабаре “Мулен Руж” (фр. Moulin Rouge, – буквально “Червоний млин”), розташованого в кварталі червоних ліхтарів, є відголосом цих вірувань.

1. Українські приказки, прислів’я і таке інше. Збірники О.В. Марковича та інших. Уклад М. Номис / Упор. прим. та вст. ст. М.М. Пазяка. – К., 1993.

2. Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. В 3-х томах. – СПб., 1893-1903. – Т.3.

3. Байбури А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л., 1983;

4. Седакова И.И. Мельница // Славянские древности: этнолингвистический словарь: В 5т / Под ред. Н.И. Толстого. – М., 2004. – Т.3. – С. 222-225.

5. Багдасаров Р. Свастика: Священный символ. – Этнорелигиоведческие очерки – М., 2001.

6. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.

7. Винокуров Н. И. Практика человеческих жертвоприношений в античное и средневековое время // archae-found.org/science/works/26-zhertva - 149k

8. <http://6aba-yaga.livejournal.com/7498.html>

9. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1986.

10. Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / Сост. подготовка текстов и коммент. Т.А. Агапкиной, Е.Е. Левкиевской, А.Л. Топоркова. – М., 2003.

11. Чубинский П.П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 кн. – К., 1995. – Т.1.

УДК 398.4 (477)

Чорна Мілена

Приватний історико-етнографічний музей

“Козацькі землі України”

м. Київ

МІРОШНИК У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ТРАДИЦІЙНОЇ ЧОЛОВІЧОЇ МАГІЇ

У розглядється професія мірошника як одна з небагатьох спеціалізацій в українській традиційній культурі, що мали магичну складову і певну демонічну конотацію.

У цій статті ми розглянемо професію мірошника, як одну з небагатьох спеціалізацій чи, навіть, соціальних ролей в українській традиційній культурі, що мали магичну складову і певну демонічну конотацію. Тема нашої розвідки – чоловіча магія та її зв'язок з феноменом професіоналізму. Зауважимо, що існувало два різних за статусом типів спеціалістів-неземлеробів: мандрівні ремісники (коновали, шевці, серпівники, кожум'яки, шаповали, інколи ковалі) і сільські працівники, що осіло проживали в селах (пастухи, мірошники, ковалі зазвичай займали саме цю нішу).

У XVII–XIX ст. вітряні млини витісняють водяні. Такий млин зазвичай працював на декілька селищ (обслуговуючи околиці на 10–20 верст). Водночас паралельно побутували і водяні млини, які посилювало було збудувати і забезпеченому господарю чи декільком селянам гуртом. Саме водяні млини і були найчастіше приватними, при чому працював на них сам власник та його родичі. Великі і колективні власники наймали мірошника зі сторони. Статус мірошника, відповідно, варіював: це був або сам власник, або ж найманий працівник. Якщо ж росіяни називали працівника млина мельником від назви споруди “мельниця”, то українська назва “мірошник” походить від системи вимірювання борошна – “мірки”.

Власника млина вважали багатим і він мав відповідну репутацію: ще у XIX ст. було зафіксовано приказку: “Гроші є – будуй млина”. Статус заможного спричиняв між мірошником і громадою певне відчуження. Воно посилювалось тим, що млин співвідносився із образом перехрестя з його семантикою межі світлив, сакрального і водночас демонічного місця, де збирається і розкошує нечиста сила, млин зазвичай був розташований обоєбіч поселення, на відстані, у певній ізольованій місцині, що посилювало амбівалентне, якщо не хтонічне забарвлення локусу. Уявлення про млин як про “нечистий” локус зумовлювалось поєднанням природного (зерно) і культурного (його обробка) начал, перетворення однієї субстанції в іншу та постійним шумом, що супроводжував роботу млина.

Часто млини будували ковалі чи теслі, які назбирали своїм ремеслом певний статок і вклали його у будівництво млина. Бути власником млина не стільки давало йому відчутний прибуток, скільки підвищувало його інтегрованість у життя селянської спільноти, оскільки мірошник отримував певну владу над тим основним, що складало сенс селянського життя: хлібом. Зовсім інший статус мав найманий робітник (наймит). Це був, зазвичай, каліка, старий, “прийма”, чужинець, що згодний працювати за мінімальну платню. Обов'язки мірошника міг виконувати і “монах” (можливо, так селяни називали ченців, що йшли шукати роботи після закриття монастиря, або ж, просто, сільського відлюдника). Господар млина перебував на вищих щаблях сільської ієрархії, наймит – на самому споді. Обидві позиції позначають відхилення від норми, тобто від середнього представника сільської спільноти, і необхідність особливих засобів соціальної регуляції у стосунках з ними. Одним з таких засобів була професійна магія.

Володіння таємними знаннями було в уявленні селян невід'ємною рисою гарного мірошника, елементом його професіоналізму. Якщо млин був водяний,

мірошник мав встановити виробничі стосунки з водяним, якщо вітряний – з лісовиком (дідьком).

Лісовик/дідько являвся мірошнику найчастіше у вигляді високого чоловіка – довгого або великого, або ж в образі сильного вітру, зриваючи з нього шапку і ламаючи крила млинові, водяний – у вигляді величезної риби у млинарському ставку: сома, щуки, чорного kota, в образі чоловіка у червоній сорочці, що виганяє череду корів прямо з води. Інколи описували водяних як “мужиків з довгими пальцями на ногах, з лапами замість рук, з двома... рогами на голові, з хвостом ззаду, і з очима, що палають наче розжарене вугілля”. На млинах жили дрібні біси, що уявлялись волохатими чоловічками з довгою скуйовдженою шевелюрою, а також жіночий дух на ймення “шишига”, що мав звичай відпочивати на колесі млина.

Найчастіше нечисть млина була невидимою, даючи про себе знати шумом, голосами, несподіваним запуском (зупинкою) млина. Уявлення про демонічні істоти, що мешкали на млині, оформлювало особливий статус місця в очах населення. Мотив зустрічі з ними (чи вияву їхньої активності, які вбачались у дуже різних подіях) складав звичний елемент наративів про відвідування млинів. Широко відомі повір'я, що коло млина дещо вабить і водить, і лякає людей нечиста сила. Самі мірошники реагували незворушно, й інколи навіть самі підтримували подібну репутацію. Така форма утвердження мірошником в очах селян своєї особливої репутації була стереотипна і зафіксована у східних слов'ян повсюди: від Полісся до Поволжя. “У нас був мельник, а вельми п'яниця, розповідає жителька с. Грабова на Гомельщині. – П'яний ляже у мельницю. Сам йон каже. – Я, каже, ляжу, а мені говорить: чаго ти ляжеш, подимайсь, надо пускати мельницю. А я ляжу і думаю: ня буду. А, чую, пустили мельницю, і вона шумить, а вона тарахтить. Яму говорили, що “табі сниться”, – а він йон гаварить: – Не, на самом деле. Вони – лукаві – як люди бігали. Я їх боявся, я подимався, ляжав. Потом проронувся, пішов – нікого няма. І нічого ня помелено”. Присутність нечисті проявлялось незрозумілими голосами, шепотінням, стуком механізмів млина, доторками, раптовими подувами вітру. З усіма цими істотами мірошник, як і пастух, мав укласти таємний договір, підкріплений жертвоприношеннями. Аби зрозуміти роль подібного роду вірувань в організації реальних стосунків мірошника з населенням оточуючих селищ, розглянемо ті ситуації, яких ці повір'я найбільше стосувались.

Водяний стежив за роботою і справністю водяного млина. Мірошник мав з ним дружити, інакше колесо буде постійно зупинятись, а навесні, влаштувавши сильний підйом води, водяний міг і зовсім знищити споруду. Тому йому приносили данину у вигляді борошна, хліба, горілки. При спорудженні нового млина водяному доводилось платити податі. Інакше він міг взяти її сам, втопивши якусь невинну тварину чи людину. В одних регіонах раніше при виборі податі обходились кінським черепом, який кидали у воду зі спеціальним замовлянням. В інших, під колоду, де планували встановити двері, закопували живого чорного півня тощо. Бувало, що зупиняли свій вибір на корові чи свині, яких або зразу топили, або клали на них спеціальний “зарок” – словесне тавро, по якому

дідько у будь-який момент міг знайти свою жертву і затягнути під воду. Кількість жертв відповідала розмірам млина. Тому інколи доводилось класти зарок зразу на кількох тварин. Існували уявлення, що мельники, у бажанні задобрити водяного і зберегти млин при весняних паводках, клали “зарок” і на немилих їм людей, або ж просто штовхали у воду п'яничку, що на свою біду проходив вночі повз млин.

Лісовик/дідько патрунував вітряним млинам. Йому приносили в жертву жмені борошна, які підкидалися догори, аби віщух вихор, який уособлював лісовика.

Зазвичай, коли мельник вмирав і млин спустошувався, селяни починали його називати “чортовим” млином. Інколи, за повір'ям, чорти будували млин самотужки, щоб молоти на ній людські кістки. Стоїть, наприклад, їх млин десь за дальнім лісом, заманять чорти туди чоловіка чи жінку, змушують танцювати, закручують у танку, завертять. Так чоловік ні за цапову душу і пропадає, цілої кісточки від нього не лишається, всі на борошно перемелює. В українських бувальщинах чорт, обернувшись мірошником, закликає селян на покинутий млин молоти; він меле швидко і безкоштовно, але борошно виявляється перемішане з піском [1, 295].

Буває, оповідають, працюють на млині тринадцять чортів. Крила починають обертатись рівно опівночі, і кипить робота всю ніч. Крутяться жорна, мелються чийсь кістки. Але щойно проспівав півень, все зупиняється, чорти розбігаються. І так до наступної півночі. Буває, чорти між собою поб'ються і тоді млин розвалюється, чи навіть згорає догала.

За справний млина відповідав, звісно, мірошник. Але деякі поломки були і у сфері колективної відповідальності, що відповідно, були важливі для колективу. Це стосується передусім будівництва загати (греблі) і підтриманню її у належному стані. Греблю для спорудження водяного млина насипали всім селом (а для великих млинів – і жителі оточуючих сіл). У випадку її прориву (що часто відбувалось під час весняних паводків) відновлювали загату також колективними зусиллями. Можливо, звідси і походить конфліктність цієї ситуації. Існували міфологічні пояснення прориву загат, сенс яких полягав у визначенні винуватця цієї нерадісної події. Провина лягала на мірошника; тих, хто будував загату; селян, що невдоволені мірошником; чаклунів і загалом чужинців, яких а-ргіогі вважали чаклунами. Найчастіше руйнування загати пояснювали витівками водяного: казали, що не на жарт розгулявся його весільний потяг; що місцеві водяні не пускали чужих і побилися з ними, або ж водяний за щось розсердився на власника млина. Невипадково персонаж із діонісійським, емоційним бурхливим темпераментом, що представляв суто язичницьку нижчу демонологію у творі Лесі Українки “Лісова пісня”, був на ймення “той, що греблю рве”.

Крила ж вітряного млина за повір'ям міг зламати лісовик / дідько, а від власника водяного млина вимагали вміння домовлятися з водяним – тоді загата буде завжди неушкоджена, а млин у справності. Тому відповідальність за часті руйнування покладалась номінально – на водяного (лісовика), реально – на мірошника. Останній, щоправда, мав можливість перекласти провину на інших, тих, хто вороже ставиться до нього самого (часто це були мірошники з інших селищ, потенційні суперники). Ходили чутки, що недоброчинні будівничі підкладали в млин колоди так званого буйного дерева. За повір'ям, це дерево привертає блискавку, а загата чи вітряний млин, до якої покладено бодай скалку від нього, обов'язково руйнується. Руйнівним могло стати і дерево, спалене блискавкою або повалене вітром.

Інколи мірошник перекладав провину і на самих селян: “У нас Лифан був мельником, – згадують жителі с. Горобині гори. – У нього часто рвало загату. Так хтось, казали, свинячу чушку (п'ятачок) кинув (у воду коло загати). Як не кріпили ми, все “дно рвало”. Повір'я про шкідницький для млина свинячий п'ятачок зафік-

совані у багатьох регіонах. Зрештою, винуватцями лиха могли назвати чужинців, перехожих, особливо, іноетнічних. Так, у Чернігівській області оповідають, що мандруюча циганка кинула щось під загату, розсердившись, що її відмовились погодувати у місцевому шинку; начебто та гребля моментально зруйнувалась, берег підмело і шинок сповз в річку. Предметом магічного регулювання ставали і інші несправності в роботі механізмів млина: поломка коліс, крил і жорен, які також пов'язували з активністю нечистої сили.

Окрім негативного впливу магії на функціонування млина і роботу мельника, окремі елементи млинарського матеріального світу використовуються як допоміжні засоби у магічних ритуалах. Частини млина (колесо, жорна, камінь тощо), в силу своїх специфічних функцій, використовувались у різноманітних магічних ритуалах та обрядах. “Так, – пише дослідниця фольклору І.Седакова, – вберегти худобу від хвороби при епідемії можна, заривши у воротах вкрадений опівночі засув греблі млина. Колесо водяного млина здатне повернути хід хвороби, тому, наприклад, на нього виливають воду, якою обмили хворого. Використовується воно і у любовній магії. З постійним рухом колеса асоціюється швидкість і працьовитість, тому, наприклад, батько клав на нього першу пряжу дівчинки з побажанням, аби у доньки робота кипіла. До магічних властивостей млина і його частин додається і очисна сила води, що контактує з млином. При тяжких пологах, аби дитина швидше з'явилась на світ, породіллю оприскують водою з колеса. Такою водою вмивались і юнаки на Юр'їв день, аби весь рік бути здоровими і спритними. Вважалося, що можна зняти з людини порчу, якщо кинути його одяг у воду під млин.

Інколи мірошнику було вигідно взяти провину на себе і наголосити на своїй магій силі. У 1714 р. у Лєтичівському магістраті (Подільська губернія, нині – Вінницька обл.) було отримано листа від місцевого мірошника, у якому “він вимагав відповідної від міста суми, погрожуючи, у випадку незадоволення його вимог, вжити таємничих засобів, лише йому відомих; він стверджував, що у його силах знищити міські греблі і млини”. Тут він, власне, застосував погрозу скористатись магією, як засобом отримати від магістрату виконання раніше обумовлених умов оплати.

Житнє борошно, здобуте кінцем ножа між двома жорнами млина, допомагала при рожі і при здутті пупка у немовляти. Борошно, що осідало на стінах млина начебто призначалась потойбічними силам, болгари називали “диявольським хлібом”. Вони ж по поверненню возу з борошном з млина проводили з ним очисні дії кадилом з ладаном, аби прогнати дияволів, що поплентались разом з возом з млину. У білорусів з давніх часів снував звичай, якщо весільний “поїзд” дорогою до церкви проїжджав повз млин і мельник зупиняв воду, то зупинявся і весь весільний кортеж. Наречена зобов'язана була віддати мельнику свій весільний пояс. Отримавши викуп, мельник пускав воду. Після того поїзд з молодими вже спокійно рушав далі.

Тобто, мірошник як представник неземлеробської фахової спільноти мав усі риси “знаючої” людини із якостями маргінала сільської спільноти, що знається з потойбічними силами і здатний вплинути не лише на перебіг робочого процесу, але й на суспільні і особисті стосунки представників спільноти.

1. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Справочно-библиографические материалы. – М., 2000. – Т.1.
2. Мужской сборник. Мужчина в традиционной культуре: Социальные и профессиональные статусы и роли. Сила и власть. Мужская атрибутика и формы поведения. – Вып. 1. – М.: Международные отношения, 2001.
3. Славянские древности. Этнолингвистический словарь под ред. Н.И.Толстого. – М., 2004. – т.3.
4. Щепанская Т.Б. Антропология профессий //Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – Том VI. – №1. – С.139 – 161.

УДК 902.01 (477)

Мицик Вадим, к.ф.н.директор Тальнівського музею Хліборобства
Лауреат премії імені Вікентія Хвойки.
м. Звенигородка,
м. Тальне**ЗЕРНОТЕРКИ ТРИПІЛЬЦІВ-ХЛІБОРОБІВ**

На основі власних розвідок та залучення результатів різночасових експедицій, автор показує давність і сталість хліборобських та зернопереробних традицій на українських теренах. Аргументовано доводиться розвиток хліборобства серед носіїв трипільської культури.

Хліборобська цивілізація, започаткована у междуріччя Дунаю–Дніпра, яка нині широко відома за епонімною назвою, як Трипільська культура, розвинула не тільки нову технологію життя, а й вплинула на культурний розвиток багатьох народів. Хліборобство, як галузь господарювання вони перейняли від своїх попередників Буго-Дністровської культури і піднесли його на продуктивний рівень розвитку. Хоч початкове хліборобство на Південному Бузі, Подністров'ї, Середньому Подніпров'ї відоме із кінця мезоліту – початку неоліту. Так, на мезолітичній пам'ятці в Чапаєвці поблизу Києва виявлено відбитки зерна ячменю. Увесь видовий склад збіжжя по всіх етапах розвитку Трипільської культури – А, В1-В2, С1-С2, а в часі це 2500 років – не змінився, а тільки розширився. Хліборобство, як галузь вважається розвиненим, коли вирощується три злакові культури. Трипільці-хлібороби вирощували аж десять: чотири види пшениці – однозернянка, двозернянка, спельта і карликова; два види багаторядного ячменю – плівчастий і голозерний; горох, сочевиця, вика ервілія, вика звичайна, чина дрібнонасінна, просо. Однак в господарстві переважала пшениця-двозернянка та ячмінь голозерний. За допомогою пилкового аналізу з культурних злаків, окрім пшениці та ячменю, виділено ще пилок жита й вівса. Очевидно, були й сорти, бо трипільці-хлібороби сіяли однозернянку, а вона у своєму складі має сім хромосом, що дає можливість їх виводити.

Влітку 1898 р. першовідкривач цієї культури Вікентій Хвойка між селами Верем'я й Халеп'я розкопував житловий майданчик і “серед посуду, його уламків й попелу знайдено шар обвугленої і через те добре збереженої пшениці, не належної до жодного із сучасних видів. У другому приміщенні також знайдено обвуглене зерно...” [7]. Сучасні розкопки також дали добрі результати. У 1977 р. на Майданецькому поселенні-гіганті археологи розкопали цілий комплекс. На чотирьох квадратних метрах знайшли чимало зерна пшениці та гороху. Останнього виявилось найбільше – 777 зернин. Неповдалік був горщик-зерновик та зернотерка [4, 61].

Хліборобство для трипільців, на мою думку, було священним заняттям, Божим промислом. Сакральність хліборобства була в основі вірувань трипільців-оріїв [3, 25].

*Зернотерка із Гребенюкового Яру, 6500 років тому
Тальнівський музей історії хліборобства, фото автора.*

Для розмелювання зерна трипільці-хлібороби користувалися зернотерками. Принцип роботи на них був таким як і на звичайних селянських жорнах недавнього часу. Той же камінь – “спідняк” в основі і “верхняк”, яким розмелюють. Тільки в жорнах каміння розмелюють, які крутяться по колу за сонцем, а в зернотерці – рухають “розтирача” паралельно до основи. Менше розтирається, буде крупа, довше – борошно.

У 1981 р. автору вдалося відкрити поблизу Майданецького в урочищі Гребенюків Яр ранньотрипільське поселення. Під час розкопок також знаходили уламки зернотерок й каміння-розтирачі. Дослідник кам'яних та кремінних знарядь Віктор Петрунь встановив, що вони виготовлені із місцевого каменю, поклади якого є над річкою Тальянкою. Під час розкопок 1985 р. вдалося натрапити на дві зернові ями. Вони мали конічну форму: від горловини до днища розширювалися. Стінки обмащені шаром глини товщиною 1,5-2 см, а дно ущільнене трьома шарами. Обмазка з віддуленої глини добре висушена й була досить міцною. Навіть через 6500 років стінки не піддалися дії гризунів та вологи. Своє первісне значення ями втратили і, судячи зі знахідок, були сміттєзбірниками: віддулена біла глина, попіл, уламки різної за формою та призначенням кераміки. На дні знайдено зернотерку, розшаровану на три частини. Довжина її 24, а ширина 14 см. Зігтерта середина поверхні свідчить, що користувалися нею тривало й продуктивно. Зернотерка була в комплексі із каменем-розтирачем. Він особливо заслуговує на увагу: овальний і зроблений під праву руку. Для великого пальця тут зліва є заглибина і рука на розтирачеві тримається надійно. Ним дуже зручно розтирати. До речі, так же виготовлено й руків'я оправи серпа із рогу оленя: для вказівного й великого пальця на ньому з обох боків є заглибини. Серп добре тримається у руці і ним зручно працювати [4, 37-38, 65].

У житлах трипільців знаходять по кілька зернотерок. Здебільшого вони овальні й продовговаті, а камені-розтирачі – дворучні. Їх ще називають “курантами”. Є ще округлі товкачі. На Черкащині вони знайдені при розкопках селищ середнього етапу в Гарбузині, Миропіллі [1, 122-123]. Насічки на каменях були різними, в залежності від того, що потрібно було виготовляти – крупу чи борошно. Більшість із зернотерок переносні і тому зручні в роботі. Їх знаходили в житлах Майданецького від одиничних до цілих наборів по 10-14 штук. При розкопуванні житлового комплексу “Ч” знайдено кілька великих зернотерок, а в комплексі 4 виявлено 11 верхняків та спідняків [5, 105]. Окремі із них, як ось із Майданецького праміста, були стаціонарними. [7, 66] Одна з таких зернотерок експонується в Тальнівському музеї історії хліборобства. Оправа її зроблена із глини по формі каменя-спідняка і випалена в горні: висота стінки – 18 см, ширина – 7. У цю основу вкладався “спідняк” розміром 32х28 см. Були ще й зернотерки вмонтовані в корита. Їх знайдено при розкопках трипільських осель у Кліщеві, Майданецькому, в селищах Молдови [2, 88]. Те, що в житлах знаходили по кілька зернотерок означало, що в ньому жила велика сім'я і потреба в харчах для неї була великою.

Стационарна зернотерка із Майданецького праміста

До унікальних належить зернотерка, знайдена в Гандрабурах Ананіївського р-ну на Одещині. Курант-верхняк, довжиною 25 та шириною 12 см, виготовлений у формі ромбу, а нижня робоча його частина орнаментована. Це перша і поки що єдина із знайдених художньо оздоблена зернотерка [6, 154-156]. Композиція верхняка виглядає так. Через всю довжину куранта проведено осьову лінію і на ній мовби нанизано прокреслені зображення. В центрі – ромб, верх і низ якого заштриховано лініями-жолобками, а направо й наліво від нього, мов хвилі, йдуть гілки дерева життя. Оздоблення за способом нанесення та ромбом, як за формою, так і зображенням, зближується із палеолітичними скульптурками із бивня мамута (Мізин), із статуєтками раннього (етап А) та пізнього (етап СІ) Трипілля. Ромб вважається символом родючості і розростання життя. Окрім статуєток, він зображений зверху горщиків середнього та розвиненого етапів (В1-С1). Горловина є своєрідним центром, від якого розвиток йде на чотири сторони. Мальований ромб із центром-сонцем посередині, на мою думку, є образом “Ока Світу”, “Божим Оком”. Ромб і центр є основою “Вишнього Світу”, від якого завдяки Божій благодаті розвиток йде вниз до сфери Сонячної галактики – зображення Сонця на чотири боки, а потім ще нижче, де зображені священні кола руху життя мікрокосмосу [3, 57-58]. Жолобкуватий орнамент мав ще й технічне призначення, оскільки завдяки цьому зерно краще перетиралося.

Розтирання зерна, то не легка і малопродуктивна, але життєво важлива, робота. Борошно йшло для випікання хлібців, приготування страв, а крупа – для варіння каш. Велика кількість злакових культур давала можливість варити і випікати різноманітні страви. Це підтверджує й різноманітність столового посуду.

Зерно, крупу, борошно зберігали також у горщиках-зерновиках розміром 50x40 см або піфосах – грушоподібних слабовипалених горщиків для зберігання зерна та його продуктів об'ємом до 100-120 літрів. Їх знаходять при розкопках майже в кожному житлі. Вінця і боки піфосів оздоблені за-

глибленим орнаментом. Вони зображені також на модельках жител із Сушківки та Попудні [5, 128-129] На сушківській моделі відтворено роботу на зернотерці: на скульптурі жінка зображена на колінах і двома руками верхняком-курантом розтирає зерно. Праворуч на лежанці поставлено зерновика й піфоси. Розвали піфосів неодноразово знаходили при розкопках жител Майданецького праміста. [7, 85].

Серед злакових культур було й просо. Його найшов ще 1898 р. Василь Доманицький при розкопках селища трипільців у Колодистому Звенигородського повіту. Поширення проса підтверджує пилково-споровий аналіз, а також виявлені точки-просорюшки. Розкопуючи житла на Тальянківському та Чичиркозівському прамістах, археологи виявили глиняні двометрові майданчики, товщиною до 20 см. Поблизу тальянківського лежала й зернотерка. Її поверхня була рівною і зручною для праці. Такими в українських селах хлібороби виготовляли просорюшки. Їх робили з глини, щільно утрамбовували її і після ретельного висихання просо рушили каменем-розтирачем. Луска відділялася й таким чином вироблялося пшоно [4, 66].

Отже, в трипільців-хліборобів була розроблена технологія розмелювання зерна та зберігання його продуктів – крупи, борошна, так необхідних для щоденного вжитку кожної родини і людини.

1. Губская-Лизь Т. Орудийные комплексы поселений Триполья Буго-Днепровского междуречья. // Раннеземледельческие поселения-гиганты Трипольской культуры на Украине. – Тальянки, 1990. – С. 122-123.
2. Маркевич В. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, “Щтиинца”. – 1981. – С.88.
3. Мицик В. За законом Світового ладу. – К.: МАУП, 2007. – С.25, 57-58.
4. Мицик В. Священна країна хліборобів. – К.: Такі справи-Пульсари. – 2006. – С. 61; 37-38, 65; 66-68.
5. Пашкевич Г., Відейко М. Рільництво племен Трипільської культури. – К.: 2006. – С.105; с.128-129.
6. Петренко В., Сапожников И. Орнаментированная зернотерка из трипольского поселения Гандрабуры. // РПГТКУ. – Тальянки, 1990. – С.154-156.
7. Шмаглий М. Великі трипільські поселення і проблеми ранніх форм урбанізації. – К., МП “Тираж”. – 2001. – С.66; 85.

Реконструйоване трипільське житло, с. Леґедзино.

УДК 902.1 (477)

Сиволап Михайло, археолог.

Черкаський національний університет

ім. Б. Хмельницького

м. Черкаси

КУРГАН “ВІТРЯКОВА МОГИЛА” НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ ЧЕРКАЩИНИ

У статті висвітлено розкопки комплексу ям з насипу кургану “Вітрякова Могила”, що є рідкісним випадком археологічно зафіксованих конструкцій, котрі супроводжували діючий вітряний млин. Наголошується на доцільності фіксації залишків млинів при подальших розкопках курганів, назви яких пов'язано із млинарством.

У 1992 р. Придніпровський загін Черкаської Лісостепової археологічної експедиції (ЧЛАЕ) під керівництвом автора продовжував охоронні розкопки обширного курганного угруповання, що знаходилося у зоні спорудження Черкаської зрошувальної системи на землях південної частини Черкаського району Черкаської області. Цього разу розкопки проводилися на землях с. Леськи, на незатопленій Кременчуцьким водосховищем ділянці борової тераси р. Дніпра на північ від села – в кургані Леськівщина. Ця місцевість у давнину була островом, відділеним від плато нині замуленим і напівпересохлим річищем однієї з проток Дніпра – р.Киркичкою. Пізніше, у ХІХ-ХХ ст. і до 1959 р., на цій території розташовувалося с. Леськи, перенесене у зв'язку із спорудженням Кременчуцького водосховища трохи південніше на підвищену 1-шу надзаплавну терасу. Похила вбік колишньої протоки поверхня стародавнього острова ускладнена численними блядцями, завглибшки 1-3 м та різноманітними підвищеннями різної конфігурації, серед них хатнища – розорані рештки розібраних будівель. Грунт борової тераси представлений звичайним чорноземом, який підстиляється глинистими осадами жовтого кольору, подекуди пронизаними прошарками білого кварцевого піску. Приблизно на середині висоти схилу острова, близько ізолінії 85 метрів, ланцюгом із заходу на схід розташовано декілька курганів, два з яких і були досліджені нами цього польового сезону. Один з них носив промовисту назву “Вітрякова Могила” [4].

Курган “Вітрякова Могила” знаходився за 1,25 км на північний схід від траси Чигирин-Черкаси, 1 км на північ від північної окраїни с. Леськи та за 50-60 м на південь від старого сільського кладовища на незначному підвищенні древнього острова, приблизно посередині схилу борової тераси. Абсолютна висота вершини кургану над рівнем Балтійського моря – 85,89 м. Висота кургану на момент розкопок складала 1,0 м, діаметр 51 м, насип був дуже сплюснений оранкою. Розкопки провадилися за допомогою бульдозера із збереженням 7 бровок завширшки 0,8, 0,9, і 1,0 м, орієнтованих по осі схід-захід.

Насип кургану складався із звичайного однорідного чорнозему чорного кольору. Верхня частина насипу повністю знівельована багатолітньою антропогенною діяльністю та 30-річною оранкою. Збереглася недоторканою лише нижня частина курганного насипу на висоту до 0,5-0,6 м, проте й вона досить попсована пізнішими перекопами та норами землеривів. Проте, судячи з аналізу профілів бровок кургану, початково насип мав бути десь у 2 рази вищим, ніж зафіксовано. На ораній поверхні кургану помітні сліди пошкоджень у вигляді нерівностей, у насипу простежено 9 пізніх ям – за переказами старожилів на кургані колись стояв вітряк. Нижче подано дослідний опис цих ям.

Яма №1 знаходилася за 4,3 м на Зх. від умовного центра кургану (репера), форма неправильно-овальна, дно слабokonічне, заповнення з перекопаного чорно-

зему, деревного вугілля, будівельного сміття та ін. Розміри: 1,3x2,2 м, максимальна глибина від сучасної поверхні 0,8 м (0,65 м від репера). Поверхня кургану над ямою утворювала підвищення.

Яма №2. Була розташована за 2,5 м на Зх від репера, форма неправильно-округла, дно майже рівне, схили скошені. Розміри: 0,5x0,6 м, глибина від сучасної поверхні 0,55 м (0,5 м від репера). Заповнення з перекопаного чорнозему і сміття.

Яма №3 знаходилася практично на самій вершині кургану, за 0,35 м на Зх від репера, форма аморфна, дно нерівне, з ямами, розміри: 1,9x2,0 м, глибина від сучасної поверхні і від репера 0,8 м. Заповнення ідентичне заповненню двох попередніх ям, є досить свіже дерево, залізни цвяхи.

Яма №4 розміщувалася за 9 м на ПнСх від репера. Форма прямокутна, дно рівне, дещо похиле (паралельно схилу кургану), стінки прямовисні, розміри: 1,8x3 м, глибина від сучасної поверхні 0,45-0,5 м (0,9-0,95 м від репера). Дно і стінки ями обмазані щільним шаром жовтої глини товщиною 5-6 см. Заповнення чорноземне, досить пухке.

Яма №5 знаходилася за 9 м на ПнСх від умовного центра кургану, ПнЗх кутом врізаючись у яму 4. Форма прямокутна, дно рівне, дещо похиле, стінки вертикальні. Розміри: 2,2x2,3 м, глибина від сучасної поверхні 0,45-0,6 м (0,95-1,05 м від репера). Дно і стінки ями вкриті глиняною обмазкою (6 см завтовшки). Заповнення таке ж, як і у ямі №4.

Яма №6 – за 12 м на ПнСх від репера кургану. Форма підокругла, дно нерівне. Розміри: 0,7x0,9 м, глибина від сучасної поверхні 0,65 м (1,2 м від репера). Заповнення з перекопаного чорнозему.

Яма №7 знаходилася за 15,5 м від репера. Форма прямокутна, дно рівне, дещо похиле, стінки прямовисні. Розміри: 1,25x1,9 м, глибина від сучасної поверхні 0,5-0,55 м (1,15-1,2 м від репера). Дно і стінки ями вкриті щільним шаром жовтої глиняної обмазки (5-6 см завтовшки). Заповнення аналогічне ямам №4 і 5.

Яма №8 знаходилася за 12,5 м на ПдПдСх від умовного центра кургану. Форма підквадратна із заокругленими кутами, дно рівне, горизонтальне, стінки вертикальні. Розміри: 2,45x2,65 м, глибина від сучасної поверхні 1,3-1,35 м (1,75-1,8 м від репера). Заповнена м'якою сіро-чорною землею із прошарками золи, трапляються уламки іржавого заліза. За 0,2 м від дна знайдено скелет собаки.

Яма №9 – за 11,2 м на ПдСх від репера. Форма прямокутна, дно рівне, горизонтальне, стінки прямовисні. Розміри: 1,3x2,45 м, глибина від сучасної поверхні 0,8-0,9 м (1,25 м від репера). Заповнення із м'якої мішаної чорноземно-сміттєвої суміші.

Підсумовуючи опис кургану “Вітрякова Могила”, потрібно відзначити, що усі досліджені об'єкти епохи ранньої бронзи у цьому кургані (5 поховань, підкурганний рів, кострища і стовпи-візири), можуть бути точно датовані часом ямної культури ІІІ тис. до Р.Х.

Після завершення функціонування кургану як ранньобронзового могильника, жодних втручань до насипу не відмічено. І лише не раніше XIX ст., коли внаслідок розростання території с. Леськи цю ділянку було зайнято житловою забудовою і городами леськівчан, насип кургану почав спотворюватися і нівелюватися антропогенними перекопами і ямами. Як показують аналогії, при встановленні вітряків на курганах, як правило, їх вершини зрізають і вирівнюють [1]. Довершила руйнування і нівелювання насипу оранка 1960-1990-х рр.

Виходячи з назви кургану та спогадів старожилів можна припустити, що вищеописані 9 ям мають той чи інший стосунок саме до розташованого тут у минулому вітряного млина. Найімовірніше, що ями №1-3 були викопані у XIX-XX ст. у зв'язку із встановленням на вершині кургану вітряка, очевидно, для його фундаменту (стілця) та несучого стовпа (яма №2). Таким чином, розташування цих ям вказує на стовповий (козловий) тип млина [3], найбільш поширений у Центральній Україні. Судячи з розташування, форми, характеру стінок і дна та, особливо, обмазки стінок, ями №4, 5 і 7 могли використовуватися як комори чи ями для зберігання зерна при млині. Призначення решти ям не зовсім зрозуміле, хоча прямокутні ями №8 і 9 також могли бути призначені для господарських потреб, але з якихось причин їхні стінки не були обмазані глиною. Судячи з того, що старожили, розповідаючи про існування вітряка на насипу кургану, не згадували про його руйнування під час переселення села у 1959 р., вітряк міг припинити своє існування дещо раніше, можливо, у 1930-1940-і рр., під час колективізації чи війни. Після зруйнування вітряка і його фундаменту усі ці ями були засипані м'яким насипним ґрунтом і різноманітним сміттям, хоча деякі з цих ям могли бути різночасовими й мали бути засипані у більш ранній час (на що вказує перерізання ями №4 ямою №5). Можливою аналогією до ям "Вітрякової Могили" могла бути прямокутна плоскодонна яма №1, виявлена у верхній частині південно-східної поли насипу дослідженого автором у 1995-96 рр.

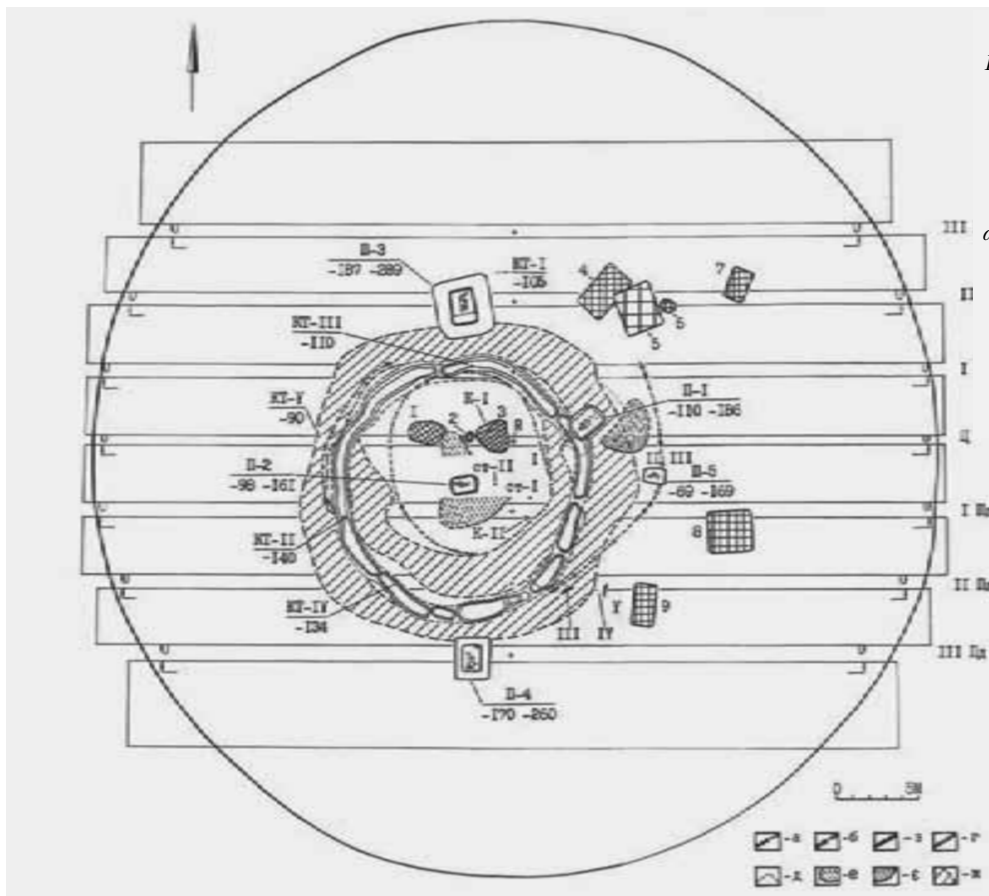
кургану "Вітряк" поблизу с. Вергуни Черкаського району [5, 13].

Комплекс ям з насипу кургану "Вітрякова Могила" є рідкісним випадком археологічно зафіксованих конструкцій, котрі супроводжували діючий вітряний млин, що важливо для розуміння особливостей українського млинарства, адже нині при рідкісних уцілілих і, як правило, недіючих вітряках не збереглося жодних супутніх об'єктів. Причиною цього є, звичайно, те, що нині нечисленні вітряки є лише пам'ятками минулого, а не "живими" повноцінно функціонуючими механізмами з усіма колись існуючими техніко-соціальними зв'язками і своєрідною млинарською "периферією". На щастя на Черкащині є й інші кургани, на яких стояли чи й нині стоять вітряки, що дає можливість для подальших археолого-млинологічних досліджень у цьому напрямку. Серед них кургани "Велике Млинище", "Осьмачкине Млинище" і "Мале Млинище" (кургани взято на державний облік під №3360/1-3) у с. Ташлик Смілянського району [2, 56-57], курган "Герасимова Могила" (2397) біля с. Великий Хутір Драбівського району [1], три кургани (№3581) на краю берегової тераси Дніпра біля с. Васютинці Чернобаївського району [1], а також кургани з існуючими й досі вітряками поблизу с. Жовнине (№3625/2), с. Кліщенці (№3669, 3670 і 3677/2) і с. Новоселиця (№3750) Чернобаївського району [1] та інші.

1. Григорьев В.П., Сиволап М.П. Отчет о раскопках и разведках Черкаской Лесостепной археологической экспедиции в 1987 году // НА ІА НАН України, ф.1987/131.
2. Прибега Л. Традиційні млинарські споруди України: типологія, охорона та реставрація // Пам'ятки України. – 1998. – №3-4.
3. Сиволап М.П., Сиволап Л.Г., Деткін А.В. Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лесостепової археологічної експедиції у 1992 році // НА ІА НАН України, ф.1992/158, с.4-37.
4. Сиволап М.П. Звіт про розкопки та розвідки Черкаської Лесостепової археологічної експедиції у 1995-96 роках // НА ІА НАН України, ф.1995-96.

Ілюстрація до статті Сиволапа М.П. "Курган "Вітрякова Могила" на Правобережжі Черкащини".

Рис. 1. План розташування ям №№1-9 у кургані "Вітрякова Могила" біля с.Леськи: а – насип І; б – межі комишового перекриття поховання №1; в – викид з поховання №2; з – викид з поховання №1; д – зовнішній і внутрішній викиди зрову.

УДК 811.16`373.232

Сиволап Лариса

Зав відділом археології і Черкаського обласного краєзнавчого музею.

Сиволап МихайлоЧеркаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького
м. Черкаси**УКРАЇНСЬКІ ПРИЗВИЩА, ПОВ'ЯЗАНІ
ІЗ МЛИНАРСТВОМ***Усього у статті використано 155 прізвищ млинарської тематики, а також 161 прізвище індоєвропейських народів та їх сусідів із власного зібрання прізвищ одного із авторів (понад 100 тис. прізвищ), доповненого матеріалами із Інтернету та іншими довідковими матеріалами.*

Українські прізвища, як і решта слов'янських, класифікуються за чотирма традиційними семантичними групами у відповідності до їх походження від 1) особистих імен, 2) назв професій, 3) географічних назв і 4) прізвиськ [7]. До одних з найбільш давніх і тому досить поширених професійних прізвищ належать прізвища, пов'язані з млинарством.

Передусім це прізвища, що позначають власне професію “оператора млина” – мельника: Мельник (русифікована форма Мельнік), Мірошник, варіант Мірошник (русифіковані Мірошнік, Мірошніков) та бойківське прізвище Млинар. Сюди ж відносяться і похідні від основної назви, й понині масово поширені по всій Україні прізвища на означення сина мельника/мірошника – серед них найпоширеніші: Мельниченко (русифіковане Мельніченко); Мірошніченко (русиф. Мірошніченко, Мірошніченков), варіанти Мірошніченко, Мірошніченко; а також Мірошників, Мірошній, Мірошко, Мельничук (русиф. Мельнічук); Мельникевич, Мельникевич (русиф. Мельнікович), Мельників, Мельничайко, Мельничко, Мельничин, Мельничок; сюди ж відносяться Млиновий, Млинок, Млиняк, Мельницький (Мельніцький), Млинарик, Млинарський (русиф. Млінарський), Млинарчук, Млинарюк і відоме в Криму прізвище Млинарич.

Щодо походження терміну “мірошник”, то він є синонімічною назвою мельника і походить від назви традиційної дерев'яної посудини “мірка” або “мірчук” (міра оплати роботи мельника) [6] – звідси “мірочник”, трансформоване в “мірошник” [1, 481], підтвердженням чого є зафіксоване прізвище Мірочник (варіант Мирочник). Прізвище Млинар походить від відповідного архаїчного діалектного апелятиву, котрим, очевидно, позначали не лише мельника, а й майстра, що будував млини.

Крім загальної назви “млин” відомо чимало термінів на означення його різновидів – “водяк”, “порхун” та “гончак” (водяний млин), “шлапак” (наплавний водяний млин), “вешняк” (сезонний водяний млин, що працював тільки під час весняної повені), “байдак” (назва водяного млина на Дністрі), “топтак” чи “ступак” (млин на тягловій силі коней чи волів), “кругляк” (шатровий зрубний волинський вітряк), “ступник” (механічний паровий млин-стуга), “тартак” (лісопилний млин) та інші [4; 5]. Відповідно вони могли стати джерелом наступних українських прізвищ – Порхун, Шлапак, Шлапаченко, Шлапачук, Вешняк, Байдак (хоча останнє може походити і від козацького човна), Байдаченко, Топчак, Топчій, Топчієнко, Топчій, Ступак, Ступач, Ступаченко, Ступацький, Кругляк, Кругляченко, Кругляковський, Ступник (вар. Ступнік), Ступніченко (Ступніченко), Ступницький (Ступніцький), Тартак, Тартаковський, Тартачний, Тартаченко та інші.

Особливою формою “млинарських” прізвищ є подвійні (як правило, жіночі) прізвища типу Мельник-

Базильчук, Мельник-Вокуленко, Мельник-Горбатюк, Мельник-Нестеренко, Мельникова-Мельник, Мірошніченко-Калюжко, Мірошніченко-Логуш і т.п.

Відомі також відтопонімічні українські прізвища млинарської тематики: Замлинний, Замлинський (людина, що проживає за млином), Мельниківський (варіант Мельниковський) – похідні від топонімів: Мельники, Мельниківка; Млинський, Млиновський, Млинковський, Млиниський (похідні від топонімів типу Млин, Млинів, Млинок, Млинки, Млинисько).

До гнізда прізвищ, пов'язаних з млинарством, відносяться і дещо більш віддалені, але однокорінні (від кореня “молоти”) – Мелений, Меленний, Мелень, Меленчук, Меленюх, Мелех, Мелих, Мелимука (варіант Мелемука), Мукомел, Мукомела, Мукомол, Куцомела та іншкорінні, але семантично близькі – Мука, Мукан, Мукій, Муковоз, Мукоїд, Мукоїда, Мукосій, Мукосієнко, Муканський, Муковський, Мучинський, Давимука, Деримука, Мукогоренко, Мукогоненко (можливо, перекручене Макогоненко), а також Борошненко, Борошніченко, Борошнюк та ін. Ймовірно, що значна частина з них були первісно жартівливими прізвиськами чи просторічними вуличними кличками мельників та членів їх сімей. А позаяк на млинах не лише мололи борошно, а й дерли крупи, то до подібних іронічних прізвищ мельників потрібно додати також наступні – Крупидеренко, Круподеренко, Круподер, Круподеря.

До прізвищ, похідних від деталей млина, відносяться: Жорно, Жорненко (вар. Жерненко), Жорновий (вар. Жерновий, русиф. Жерновой), Жорник, Жорніченко (вар. Жорніченко), Жорницький (вар. Жорніцький, Жерніцький), Жорняк, Жорняченко, Жорноклей, Жорнокльов, Жорнокльовенко (вар. Жорнокльєнко), Жорносік (останні походять від термінів, що позначали майстра-каменотеса, котрий виготовляв жорна). Від назв помічника мельника, котрий розвертав млин до вітру з допомогою дишла (берло, ворот, воротило, волило) походять прізвища Дишлевий, Дишловий, Берлюк, Воротій, Воротило, Вороток, Воротнюк, Воротняк та ін.

До прізвищ “млинарської” тематики варто також віднести зафіксоване в українських євреїв прізвище Млинник, похідне від апелятива “млинник”, котрим позначали орендара млина; сюди ж відносяться Мельнікер, Тартаковер, а також Мучник – “торговець борошном”, Крупник – “торговець крупами”. Відтопонімічні єврейські прізвища Мельничанський, Мельницький – це українізовані варіанти єврейського прізвища Цурмюль (ідиш Zurmühl “біла млина”).

Як відомо, найбільш давньою формою млинів були водяні млини, вітряки були винайдені пізніше, до Європи вони потрапили лише у XII ст. [2; 3; 5], а справжнє їх проникнення в Україну відбулося, очевидно, лише у XVI-XVIII ст. Тому під словом “млин” як в Україні, так і в інших європейських народів початково завжди мислився саме водяний млин, а на означення нововведе-

ного вітряного механізму вживалося уточнене словосполучення “вітряний млин” (біл. ветраны млын, болг. вятрна мельница, рос. ветряная мельница, словац. veterný mlyn, чеськ. větrný mlýn; англ. windmill, голл. Windmolen, нім. Windmühle, дат. vindmølle, фриз. Wynnûne; ісп. molino de viento, італ. mulino a vento, порт. moinho de vento, рум. moară de vânt, фр. moulin à vent; латв. vēdzimavas, лит. vėjo malūnas; естон. vesiveski; грец. ανεμυμλος (анемумілос)) і лише згодом деякі мови розвинули стягнуту самостійну форму – “вітряк” (біл. вятрак, рос. ветряк, пол. wiatrak, серб. вјетрењача, хорв. vjetrojača). Саме тому прізвищ, похідних від цієї більш пізньої назви нововведеного вітряного механізму, нами зафіксовано дуже мало – лише досить рідкісні Вітряк і Вітряченко. Хоча до цієї категорії можуть відноситись досить відомі і поширені в Україні прізвища Сухомлин (русифіковані Сухомлін, Сухомлинов), Сухомлинський, Сухомейло, Сухомел, Сухомель, котрі, на нашу думку, виникли первісно як іронічні прізвиська мельників саме вітряних млинів, на відміну від мельників більш традиційних водяних.

У решті слов'янських народів відомо чимало аналогічних прізвищ з тими ж значеннями –

білоруські: Мельнік, Мельнікаў, Мельнічук, Мельнічанка, Млынар, Млынарчык, Млынарскі, Жарнокевіч, Жарносек, Жарносенка;

болгарські: Мелничаров, Воденичаров, Воденичарски, Брашнов;

лужицьке: Mlynk;

польські: Mielnik, Mielniczek, Mielnicki, Mielniczuk, Mielniczyn, Mlynarz, Mlynarek, Mlynarski, Mlynarczuk, Młynczak, Młynczyk, Mieluch, Mieloch, Mielech, Mielec, Suchomel, Zamłyński, Wiatrak, Żarnowski, Żarnowiecki, Żarnoch, Żarniecki, Żarniewicz, Żernik, Mała, Palimaka, Pałmaka, Małowski, Małosa;

російські: Мельников, Мельницкий, Мельницын, Мельничков, Мельничников, Мельниченков, Мирошников (останні два українського походження), Помельников, Ветряков, а також Жернаков, Жернаклев, Жерноклиев, Жернаклеєв, Жерневский, Жерников, Жерновский, Жерновской, Жернов, Жерновков, Жерновёнков, Жерновников, Жерновой, Жерносеков, Жорнин, Жорников, Жорнов;

сербські: Млинар, Млинарић, Млинаревић, Воденичар;

словацькі: Mlynár, Mlynárik, Mlynari, Mlinarko, Suchomel;

словенські: Mlinar, Mlinarik, Vodeničar;

хорватські: Mlinar, Mlinarić;

чеські: Mlynář, Mlynářik, Mlynarič, Suchomel.

Кириличні варіанти цих прізвищ почасти поширені і в Україні серед представників слов'янських національних меншин та їх українізованих нащадків.

Паралелі “млинарським” прізвищам українців існують і у неслов'янських індоєвропейських народів –

це, як правило, однокорінні прізвища із значенням “мельник”, “син мельника”, “млин”, “той, що має стосунок до млина чи вітряка”, а також похідні від слів “жорно” і “борошно”: англійські Miller, Millerson, Mills, Milne, Millstone, африканерське Meulenaar, голландські Molenaar, Mulder, датські Møller, Møllersen, німецькі Müller, Melnitz, Mlinek, Suchomel, Zamliniski (останні чотири слов'янського походження), Mehl (борошно), Mehler, норвезьке Møller, фламандське Mulder, фризьке Mûnder, шведські Mølder, Møldersen, Mølnare, Mjölnaire; галісійські Muñeiro, Fariña (борошно), іспанські Molina, de Molina, Molinero, Aceñero, італійські Molinaro, Molinari, del Mugnaio, Farina, каталанське Moliner, португальські Moleiro, Farinha, румунські і молдавські Morar, Moraru, французькі Meunier, Demoulin, Dumoulin, Meulé; латиські Dzimavnieks (однокорінне з укр. Жорновий), Melnieks (слов'янського походження), литовські Malūnininkas, Melnikas і Melnikonis (останні два слов'янського походження); бретонське Miliner, валлійське Melinydd, ірландське O'Muilleor, грецькі Μυλωνάς (Мілонас), Μυλωνόπουλος (Мілонупулос), Ανεμυμλου (Анемумілу), Αλευρόπουλος (Алеврупулос), албанське Mullixhi та інші.

Відповідні прізвища із значенням “мельник” відомі і в неіндоєвропейських народів Європи, зокрема, в народів уральської мовної родини, у яких вони з'явилися, значною мірою, як запозичення з мов їх індоєвропейських сусідів: естон. Mølder, фін. Mylläri, Jauhainen, угор. Marós, Molnár, останнє виникло, очевидно, на слов'янській основі. Млинарську основу має і прізвище відомого угорського композитора Ференца Ліста – угор. liszt “борошно”.

Натомість у турецькій мові млинарське прізвище виникло на власне тюркській мовній основі: Değirmenci, споріднені йому прізвища відомі й в Україні у кримських татар та у татаромовних греків-урумів Маріупольщини у формі Дегерменджи та Дегерменджієв.

Усього у статті використано 155 прізвищ млинарської тематики, а також 161 прізвище індоєвропейських народів та їх сусідів із власного зібрання прізвищ одного із авторів (понад 100 тис. прізвищ), доповненого матеріалами із Інтернету та іншими довідковими матеріалами.

1. Етимологічний словник української мови. – Київ: Наукова думка, 1989. – Т.3. – 550с.

2. Вітряк // <<http://uk.wikipedia.org/wiki/Вітряк>>.

3. Млинарство // <<http://uk.wikipedia.org/wiki/Млинарство>>.

4. Осипенко П. Родовід від сили вітру та води // <<http://www.spil.ucoz.ua/news/2009-04-02-54>>.

5. Прибега Л. Традиційні млинарські споруди України: типологія, охорона та реставрація // Пам'ятки України. – 1998. – №3-4.

6. Смолинський С. Вітряки України // <<http://www.ridna-ukraina.com/view>>.

7. Унбеган Б.О. Русские фамилии. – М.: Прогресс, 1995. – 448 с.

Мистецтвознавство,
туризм

УДК 725,4

Гонца Федір, магістр архітектури,
Черкаський національний університет
ім. Б. Хмельницького
м. Черкаси

МЛИН, ЯК СКЛАДОВА КОМПОЗИЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ОБ'ЄКТІВ САДОВО-ПАРКОВОЇ ТА ЛАНДШАФТНОЇ АРХІТЕКТУРИ

У статті вперше розкриваються особливості використання млина, як одного з елементів садово-паркової композиції пейзажного парку на прикладах ландшафтних об'єктів Черкащини. Розглянуто типологічне, функціональне та символічне значення основних типів паркових млинів та їх значення в ідеологічно-філософському каркасі сюжетної лінії пейзажного парку.

Черкащина багата на значну кількість об'єктів садово-паркового мистецтва, які є окрасою не тільки краю, а всієї України та Європи у цілому. Але своєрідність композиції парків області, ще досить мало досліджена. У чому полягає своєрідність композиційної структури для пам'яток садово-паркового мистецтва Черкащини?

У першу чергу, своєрідність полягає у синтезі різних шкіл ландшафтного мистецтва, який відбувся упродовж XVIII-XIX ст. на території Черкащини. Процес утворення нових пейзажних парків відбувався досить інтенсивно і до створення їх залучалися фахівці з різних країн. Отже можна припустити таке, що залучені фахівці мали обмежений час на дослідження місцевих традицій, та вони втілювали ідеї, які близькі замовникам та власні. Оскільки замовниками виступали польські та російські аристократи, а згодом українські підприємці, тому можна припустити, що існує якась загальна модель сприйняття світу, тенденції та принципи можливо простежити паркових композиціях, носіями яких були представники цих груп. Варто зауважити на те, що значна частина території Черкащини у 1793 р. перейшла під владу Російської Імперії, але частина земель залишились у користуванні польських землевласників.

Отже протягом усього XIX ст., майже до 1918 р., зберігається вплив різних шкіл ландшафтного мистецтва на формування паркових образів. Все ж із середини XIX ст. набирає силу українська буржуазія, що створює свої власні садово-паркові об'єкти, які ґрунтуються, в першу чергу, на місцевих традиціях садівництва, тому що нові замовники ландшафтного мистецтва вихідці з українського селянства, яке володіло глибокими тисячолітніми традиціями.

Довгий час, протягом XVI-XVII ст. на території Черкащини дуже складно було створити сталі паркові утворення, лише тому, що тут постійно відбувались озброєні конфлікти, війни та повстання. Усе це унеможливило створення таких довготривалих та коштовних об'єктів, як парки. Тим більше популярні у той час тенденції регулярного планування вимагали дуже значних коштів і кропіткої роботи. Тому, соціально-політичні умови, які склались на кінці XVIII – початку XIX ст. сприяли виникненню та розвитку "паркового буму".

Якщо, відокремити політичні, економічні та соціальні складові ландшафтного мистецтва, то створення значної, а може й найбільшої кількості парків в Україні, на окремо взятій території, обумовлене красою цих місць та тими природними умовами, які є найкращими для пейзажного мистецтва. Отже, Черкащина не випадково стала центром паркобудівництва. Поєднання різних стихій, мистецтв, наук, культури є фундаментальною основою ландшафтного мистецтва.

У парковому мистецтві використання води має одне з первинних значень. Це об'єкт з високою естетичною та господарською характеристикою. Хоча на Черкащині існують паркові комплекси без використання великих масивів води у композиції (таких як озера та

ставки, річки), все ж в цих парках використовується вода у вигляді фонтанів, басейнів, джерел тощо. Те чи інше архітектурне та конструктивне рішення залежить від тієї кількості води, яка має пройти крізь об'єкт та від художнього образу паркової композиції. Розташування цих споруд обумовлене, переважно, природними можливостями місцевості, такими як рельєф, тощо.

Вода впливає на формування планувальної структури парку, таким чином, що навколо неї створюється величній театр з найкращих пейзажів парку. Широко використовуються прийоми включення каскаду ставків у композицію парку. Це наприклад садово-паркові ансамблі с. Будища, с. Козацького, Канева та інших. Більше всього розповсюджені у паркобудівництві штучні водоймища, які існують за рахунок джерел, дошової води, високих ґрунтових вод та інше. Для їх створення споруджувались земляні дамби, які утримували воду у низинах та балках. У багатьох парках влаштовували басейни, обкладаючи дно і берега його цеглою, влаштовуючи так звані купальні. За свідченням Косаревського в Будищанському парку було створено каскад з 21 ставки. Став у Синичанському парку загнутий у серпоподібній формі огинає центральну частину парку з трьох сторін нагадує широку повноводу річку. Також воду зі ставків використовували для фонтанів, водяних каскадів.

Переважна більшість гребель створювалась земляним валом. Часто ці греблі поєднувались з архітектурними спорудами, що підсилювало ефект і створювало певні образи (шлюзи, млини тощо). Невід'ємною частиною греблі є шлюз або млин, завдяки якому регулювався рівень води у водоймищі.

Використання у композиціях пам'яток садово-паркового мистецтва млинів є багатofункціональне. Перед усім варто розділити на декілька типологічних груп:

- за типом рушія (вітер, вода);
- за функціональним використанням;
- за символічним значенням.

Так у композиції, переважній більшості, об'єктів садово-паркового та ландшафтного мистецтва Черкащини зустрічаються млини. Це і парковий комплекс Богдана Хмельницького і канівські млинарські композиції у парку Станіслава Понятовського, створені відомим польським архітектором Якубом Кубицьким. Цікаві млини розташовані в парках Шполи, Суньок, Будища, Драбова та багатьох інших. Вони відрізняються як конструктивно, за матеріалом виконання: кам'яні, дерев'яні, за характером рушія та джерелом енергії.

Кожний, із залучених у композицію млин мав свої певні функціональні навантаження. Чи то підйом води (норія) для фонтану чи водонапірної башти, чи створення необхідних звуко-шумових ефектів, але разом з функціональним навантаженням, парковий млин мав більш складну символічну та морально-виховну роль.

От же маємо перед усім дві стихії — два потужних символічних елемента буття, використовуючи енергію яких, опановуючи їх, людина досягає своїх цілей.

Будівля водяного млина в Парку декабристів. м. Кам'янка.

Що роблять суто господарські споруди у паркових композиціях, які побудовані на складних багатошарових філософсько-естетичних взаємовідносинах? Чи може вони не випадкові?

Енергія вітру у багатьох народів асоціюється з чоловічою силою, молодими та буйними вітрами, нестриманістю та оновленням. Вітер символізує також різні прояви людського духу, такі як, волелюбність та прагнення свободи.

Але все ж, великий вітер асоціюється з надмірною зарозумілістю, гординою, і веде до занепаду, сильний вітер — символ праведного гніву, руйнації. Тож підкорення або використання цієї сили наповнює “живим духом”, надихає на життя.

Знаряддям такого “підкорення” і є вітряк. Різний за своєю конструктивною побудовою, а на Черкащині декілька типів вітряків, вони мають своє, специфічне лише їм символічне значення. Це символ руху, символ вінця хліборобської праці, символ ділової активності у певною мірою. Але використання енергії вітру можливе лише коли вітер має більш-менш спокійний характер. Як тільки сила вітру зростає, це є пересторогою до того, що необережне використання може призвести до руйнації всієї споруди. Тому вітряк разом з і своїм великим господарським значенням є об'єктом моральної настанови молодим: щоб досягти успіху, зробити максимум досягнень у житті та вміло використовувати свої можливості, треба опанувати свій дух. Не випадково у християнській іконографії вітряк символізує смиренність. От же вітряк у паркових композиціях рідко не випадкова і не даремно зустрічається в садово-паркових ансамблях багатьох європейських народів (Сан-Суси у Німеччині, пейзажні паркові ансамблі Франції та Великої Британії).

Вітряк є поєднанням вічного (коло жорен, оборот млина) та земного (чотири-шести кутне тіло), у співпраці яких народжується хліб, необхідний для життя. Тобто “хліб насущний” нам може дати лише наполеглива праця наповнення “живим духом”. Це ще один шар моральної настанови.

Якщо вітряки розташовували на відкритих, вільних територіях парку, даючи їм можливість керувати своїм простором, то водяні млини часто розташовувалися у низинних, інколи закритих частинах парку. Вода символізує жіночий початок, це живильна сила всього суцього на землі. Сила води може бути лагідною і разом з тим нестримною. Керування цією силою можливе лише в умовах стабільності та повноводності. Для цього облаштовували греблі, каскади озер, що давало змогу суто технічно та раціонально використовувати енергію води. Водяна стихія потребує постійної уваги, тільки в такому

Будівля парового млина у с. Козацьке.

випадку можливе отримання повноцінного результату. Водяний млин начебто перепускає через себе воду. Але стримання потоку, веде до переповнення ставу та руйнації всієї греблі, а достатня вільність веде до швидкого зневоднення, втрати сили потоку а разом з тим результативності. І в одному та в іншому випадку, втрата контролю веде до негативних результатів. А сам постійний та рівномірний рух води є одним з символів часу, який невагомно тече повз нас (млин) та неможливість його повернути назад. У випадку коли, ми будемо стримувати, обережно використовувати його, немов боячись, то за нашою спиною буде збільшуватись те що не пройшло повз нас, ті таємниці, незвідане те, що знаходиться в озері нашого пізнання. І цей ілюзорний переповнений став, зруйнує нас і прорве греблю руйнуючи млин. В іншому випадку, коли ми дамо волю часу, не будемо його контролювати, тобто контролювати плин часу, це призведе до того, що ми швидко згаємо його, не використаємо силу а потім, нам лишиться маленький струмочок, слабкий та кволий, який вже буде не в змозі крутити жорна нашого буття та розвитку. Разом з тим вода алегоричний символ гнучкості життєвої та подолання перешкод, водяний потік це потік мудрості який проходить крізь нас.

Факт того, що вода є породженням Підземного царства з його потойбічними силами, веде до наповнення води та водяного млина різними міфологічними істотами. Так за народними переказами у казках та байках, в млинах часто оселяється нечиста сила, що хитрощами захоплює душі людей перемелюючи їх на борошно. Тому така міфологізація є ще одним цікавим елементом, який доповнює композицію парку.

Отже водяний млин має також складну морально-етичну настанову та являє собою складну багатошарову систему взаємовідносин.

Символізм млина у простий, і складний водночас та торкається, як буття у цілому, так і окремих подій у житті людини. У постійному круговороті буття перемелеться все мілке та незначне, а важливе та значиме буде повторюватись та існувати до кінці. От же сам процес отримання хліба, це складний та довгий життєвий шлях людини від вирощування, просіювання від лущиння до чистого хлібу. Сам млин символізує процес очищення і перетворення у більш корисне та якісне для життя, лише якщо опанувати свій дух та навчитися контролювати надані можливості. Тому використання такого складного і глибокого елементу у композиції парку є цілком логічним і має вирішальне значення в символічній системі парку.

УДК 379,85;725,4

Десятников Іван, к.і.н.,

Східноєвропейський університет економіки
і менеджменту
м. Черкаси

ОБ'ЄКТИ ТРАДИЦІЙНОГО МЛИНАРСТВА У СИСТЕМІ ТУРИСТИЧНИХ МАРШРУТІВ ЧЕРКАЩИНИ

Стаття присвячена проблемі використання об'єктів традиційного млинарства Черкаської області у туристсько-екскурсійній роботі. Автор формулює принципи, за якими воно має здійснюватися, та пропонує варіанти використання наявних вітряних млинів у організації туристичних турів областю.

Характерною особливістю сучасного етапу розвитку туризму є запити споживачів туристичних послуг щодо максимального поєднання рекреації та пізнавальної насиченості турів. Черкаська область, багата природно-рекреаційними ресурсами і де здійснюється комплекс заходів щодо збереження, відновлення та створення об'єктів історичної та культурної спадщини, має привабити туристів, які прагнуть отримати якомога більше вражень за менший час. Поряд з цим, створюється туристична інфраструктура, що повинна втримати їх у регіоні на термін, довший, ніж екскурсійне відвідання туристичних об'єктів.

На Черкащині багато історичних та культурних об'єктів, які відображають різні етапи розвитку історії і культури краю, життя і діяльність відомих людей, мають мистецьку і наукову цінність.

Найвизначнішими серед них є Національний історико-культурний заповідник "Батьківщина Шевченка" у Звенигородському районі; Шевченківський національний заповідник у Каневі; Національний історико-культурний заповідник "Чигирин"; Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник; Кам'янський державний історико-культурний заповідник; дендрологічний парк "Софіївка" та історико-культурний центр паломництва брацлавських хасидів в Умані; історико-культурний заповідник трипільської культури у Тальнівському районі та інші.

З метою розроблення і здійснення комплексу науково-методичних, архітектурно-реставраційних, культурно-просвітницьких та фінансово-економічних заходів для забезпечення збереження, використання і популяризації пам'яток, розвитку історико-культурних заповідників та інших історичних і культурних центрів, відкриття нових туристичних маршрутів та створення сучасної туристичної інфраструктури у Черкаській області 15 травня 2006 р. Кабінетом Міністрів України була затверджена Програма "Золота підкова Черкащини" на 2006-2009 роки. Основними завданнями Програми є здійснення всебічного обстеження пам'яток, визначення їх технічного стану і режиму збереження, проведення комплексу протиаварійних заходів з метою запобігання подальшому руйнуванню об'єктів історичної спадщини, реставрація та музеєфікація пам'яток, включення до туристичних маршрутів об'єктів, що мають особливу культурну та історичну цінність, створення на території області рекреаційних зон та сучасної туристичної інфраструктури [1].

Проте розбудова туристичних об'єктів у області не обмежується заходами органів виконавчої влади. У цьому напрямку працюють заклади історико-культурного та природно-заповідного фонду, музейні заклади, органи місцевого самоврядування, навчальні заклади, громадські організації, приватні підприємці.

Поряд з цим, на Черкащині збереглося досить багато пам'яток архітектури, які, на нашу думку, не достатньо використовуються у туристсько-екскурсійній

роботі. Зокрема, вагомим складником туристичних ресурсів краю можуть бути такі пам'ятки архітектури, як вітряні млини.

Актуальність залучення об'єктів традиційного млинарства до туристсько-екскурсійної роботи обумовлена кількома чинниками. По-перше, це урізноманітнить туристичні подорожі краєм, внесе новизну у маршрути, які незмінно експлуатуються протягом тривалого часу. По-друге, це слугуватиме вагомим чинником виховання патріотизму серед молоді, що у такий спосіб знайомитиметься з традиційним побутом та заняттями українців. І по-третє, використання пам'яток архітектури має сприяти їх збереженню та реставрації для наступних поколінь.

Періодом розквіту млинарства на Черкащині став період Нового часу – XVIII-початок XX ст. У цей час на території області широко впроваджувалися вітряні млини "німецького" та "голландського" типів. У першій третині XX ст. кількість вітряків досягла свого піку, за яким наступив період її поступового скорочення. Громадянська та Велика Вітчизняна війни, колективізація, меліоративні роботи, електрифікація села, безгосподарність новітнього часу завдали непоправної шкоди вітряним млинам. У результаті залишилася мізерна кількість вітряків. Фактично вони перестали бути невід'ємною частиною краєвиду кожного українського села. За даними громадської організації "Молодь за відродження села" станом на першу половину 2009 р. тут існує 33 вітряні млини різного ступеня збереження [2].

Сьогодні, у період активізації внутрішнього та зовнішнього туризму в Україні загалом та у Черкаській області зокрема, вітряні млини можна залучити до програм екскурсійних турів краєм. З одного боку, вони є пам'ятками народної архітектури, є прикладами втраченого побуту та традицій. З іншого – на прикладі вітряків можна формувати певні уявлення про розвиток техніки минулих століть.

Принципами, на яких мусить ґрунтуватися використання млинів у туристсько-екскурсійній роботі, є наступні:

1. Використання вітряків у комплексі з іншими пам'ятками історії та культури. Вітряк, як окремо взята споруда цікавить лише вчених-млинологів, фахівців-етнографів тощо. Пересічний турист прагне за найкоротший час побачити якнайбільше, а тому спеціальні організовані тури до того чи іншого вітряка з комерційної точки зору є безперспективними.

2. З метою економії часу використовувати млини, відділені від інших об'єктів показу, під час технологічних зупинок. Пересічний турист не прагне витратити час на оглядини віддаленого від основного маршруту об'єкта. Проте, якщо вітряк є досить цікавим і добре збереженим, біля нього можна влаштувати зупинку для відпочинку, спожива їжі тощо.

3. Як екскурсійні об'єкти варто розглядати добре збережені та відновлені млини. Певна частина вітря-

ків області перебувають на межі знищення, від деяких залишилися лише конструктивні елементи та деталі. Звичайно, що такі млини цікавлять досить вузький прошарок спеціалістів та дослідників. Для пересічно-го туриста такі об'єкти є не надто цікавими.

4. Популяризація існуючих млинів серед неорганізованих авто-, вело-, мототуристів. Лише ця незначна група туристів може дозволити собі витратити час на відвідання того чи іншого віддаленого від основних туристичних маршрутів чи погано збереженого вітряка. Збільшення ж кількості таких туристів шляхом просвітницько-пропагандистської роботи може перетворити такі млини на повноцінні туристичні об'єкти.

На нашу думку вітряні млини доцільно включати до наступних туристичних маршрутів Черкащини.

Дуже популярним серед усіх груп туристів є маршрут Чигиринщиною, оскільки передбачає відвідання місцевості, тісно пов'язаної з історією та культурою України на фоні мальовничих краєвидів. Це козацька столиця Чигирин, місце поховання Б. Хмельницького у Іллінській церкві та замчище гетьмана у с. Суботів, с. Медведівка, Мотронинський монастир та хутір Бу-да, пов'язані з подіями Коліївщини 1768 р., велика кількість пам'яток археології тощо.

На цьому маршруті, подорожуючи з Черкас, перший млин можна побачити неподалік від межі Черкаського та Чигиринського районів біля с. Худолівка. Він добре збережений і добре проглядається з траси Р 15.

Після відвідання Чигирини варто завітати до с. Стецівка за 15 км від цього міста. Поблизу села продовжуються роботи щодо створення туристично-етнографічного комплексу "Козацький хутір", що входить до Національного історико-культурного заповідника "Чигирин". На його території відтворюються будівлі XVII-XVIII ст., половину яких займатимуть музейні експонати, в інших будуть кімнати для відпочинку туристів. Неподалік цього об'єкта створюється єдиний в Україні музей млинарства. Хоча "Козацький хутір" є скансеном, вітряки розміщені у тій місцевості, що й кілька століть тому. На сьогодні він містить три млини, один з яких є місцевого походження, решта два перенесені з сусіднього с. Рацево. У планах засновників музею розмістити на його території 14 автентичних діючих вітряних млини з усіх етнографічних регіонів України.

Під час відвідання с. Суботів можна оглянути місцевий вітряний млин початку ХХ ст., оновлений місцевою громадою 1994 р.

На батьківщині Максима Залізняка у с. Івківці розташовано стовповий вітряний млин 1906 р., відновлений у 2008 р. Він знаходиться у мальовничій місцевості поруч з пам'ятками часів Коліївщини, цей діючий вітряк, що підтримується у чудовому стані, може стати окрасою цього маршруту "Батьківщиною Максима Залізняка".

Маршрут Батьківщиною Кобзаря: Шевченкове – Моринці – Будище є не менш популярним, ніж попередній. На території Національного заповідника "Батьківщина Тараса Шевченка" у с. Моринці розташовано комплекс споруд, що відтворюють подвір'я діда поета; у селі Шевченкове функціонує меморіальний музей Т.Г. Шевченка з комплексом споруд, де проживав та вчився Кобзар; у селі Будище посеред парку зберігається будинок Енгельгарда, де Тарас Шевченко служив козачком та інші пам'ятки природи та архітектури.

На цьому маршруті неподалік від с. Будище Звенигородського району розташовано єдиний у Черкаській області вітряк голландського конструктивного типу.

Привабливим туристичним маршрутом у недалекому майбутньому має бути подорож до Чорнобаївського району. У с. Вереміївка будується історико-етнографічний комплекс "Козацькі землі України". На його території проводиться будівництво музею історії та культури України та "Хутора Тараса Бульби",

що складатиметься з 15 дворів, відтворених за зовнішнім виглядом і технологією XVII-XVIII ст. На території комплексу вже функціонують три вітряки – реконструйовані місцевий "Вереміївський" та перенесені з сусідніх сіл Клищинці та Тимченки. Неподалік, у сусідньому с. Жовнино при в'їзді до села стоїть вітровий млин, перенесений з території, нині затопленої водами Кременчуцького водосховища. Доповненням цього маршруту можуть стати меморіальний музей М. Старицького у с. Клищинці, багатий археологічний колекцією краєзнавчий музей с. Жовнино та дендрологічний парк у с. Васютинці, який у Черкаській області за кількістю видів рослин поступається лише уманській "Софіївці". Васютинці, Клищинці, Жовнино і Вереміївка зручно розташовані щодо розвитку тут туризму – на відстані 85-100 км від Черкас вздовж автотраси траси Н 08, що сполучає Бориспіль і Кременчук, та вздовж узбережжя Кременчуцького водосховища, що безперечно створює для цього туристичного маршруту додаткові переваги.

Під час відвідання Корсунь-Шевченківського, відомого палацом та парком Лопухіна, можна оглянути стовповий вітряний млин. До переваг цього об'єкту належить те, що він розташований на території ресторану у етнічному стилі "Вітряк", який пропонує високий рівень обслуговування.

Деякі вітряки доречно використовувати як проміжні пункти на шляху до того чи іншого туристичного пункту призначення. Зокрема, неподалік траси Р 04, що йде від Білої Церкви до Звенигородки, у с. Хижинці Лисянського району знаходиться стовповий вітряний млин. Він зберігся у досить доброму стані. На шляху зі Сміли до Городища (траса Н 01), яким часто користуються туристи прямуючи до Млієва, відомого семиренківським помологічним інститутом та його рідинною церквою, і шевченківських місць на Звенигородщині, у с. Теклине можуть оглянути стовповий вітряний млин. На трасі Т 24 01 з Новомиргорода до Городища у с. Лебедин Шполянського району знаходиться добре збережений стовповий вітряк. Туристичними перевагами цього населеного пункту є те, що тут розміщено Георгієвський чоловічий монастир та Преображенська церква 1823 р. У с. Капустине Шполянського району у досить доброму стані збереглося три вітряки. Проте цей населений пункт знаходиться досить далеко від траси Н 16 Черкаси – Умань. Тому відвідання його організованими групами туристів, що найчастіше прямують з обласного центру до уманської "Софіївки", через значні затрати часу і відсутність у цій місцевості інших туристичних об'єктів, видається досить сумнівним.

На жаль, значна кількість вітряків на Черкащині знаходяться у напівзруйнованому стані, а тому їх використання, як об'єктів відвідання туристами є малоімовірним. Наприклад, у селі Прохорівка Канівського району, де знаходяться ландшафтний заказник "Тарасів обрій", Михайлова гора з будинком-музеєм О.М. Максимовича, пам'ятник на могилі вченого 1873 р., та інші пам'ятки, є стовповий вітряний млин. Але він у занедбаному стані і мало цікавий для організованих груп туристів.

Отже, вітряні млини Черкащини можуть бути вагомим додатком до наявних використовуваних туристичних ресурсів краю. Вони добре вписуються у схему популярних маршрутів області і можуть використовуватися з максимальною ефективністю. Поряд з цим, недостатня увага з боку громадськості до таких об'єктів, відсутність популяризації відвідання їх туристами можуть призвести до їх занепаду та остаточної втрати.

1. <http://www.oda.ck.ua/index.php?lng=ukr&article=37>
2. <http://www.mills.org.ua/old/index.files/Page412.htm>

УДК 725.4(477.46):379.85

Дібрівна Світлана, студент
Березовий Олександр, студент
Черкаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького
м. Черкаси

МЛИНИ ЯК ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ (ПРИКЛАД ШПОЛЯНИНИ)

На прикладі Шполянщини автори доводять доцільність залучення пам'яток традиційного млинарства до числа популярних туристичних об'єктів, подається проект одного із таких маршрутів.

У часи, коли державі не допомагають подолати проблеми традиційні для неї галузі економіки та промисловості, актуальним стає питання альтернативних джерел поповнення держбюджету, особливо коли вони є потенційно прибутковими та фактично незадіяними. В Україні такою виступає сфера внутрішнього туризму.

У наш час туризм стає масовим явищем і має традиційно не тільки важливе пізнавальне і спортивно-оздоровче, а й значно ширше значення. Зараз це не просто вид рекреації, пов'язаний із виїздом за межі постійного місця проживання з пізнавальною, оздоровлювальною, спортивною, релігійною та іншою метою, без зайняття оплачуваною діяльністю на місці тимчасового перебування. Сучасний туризм – це особливий вид споживання матеріальних та духовних благ, послуг, товарів, що виокремлюється в самостійну галузь господарства та є ефективним засобом сприяння соціально-економічного зростання країни.

Розвиток туризму не тільки в нашій державі, а й в цілому в світі стає вседалі стрімкішим. Адже, туризм – це єдина виробнича галузь, про яку майже всі згадують із задоволенням, бо саме це слово асоціюється у людей з тим місцем, де вдалося побувати в минулому і, яке хочеться відвідати в майбутньому.

Туризм – це одна з найбільших і динамічніших галузей світової економіки, на яку припадає майже 6% світового валового національного продукту, 7% світових інвестицій і 5% усіх податкових надходжень [1, 28].

У багатьох країнах туризм перетворився в одну з провідних галузей економіки, став надійним джерелом

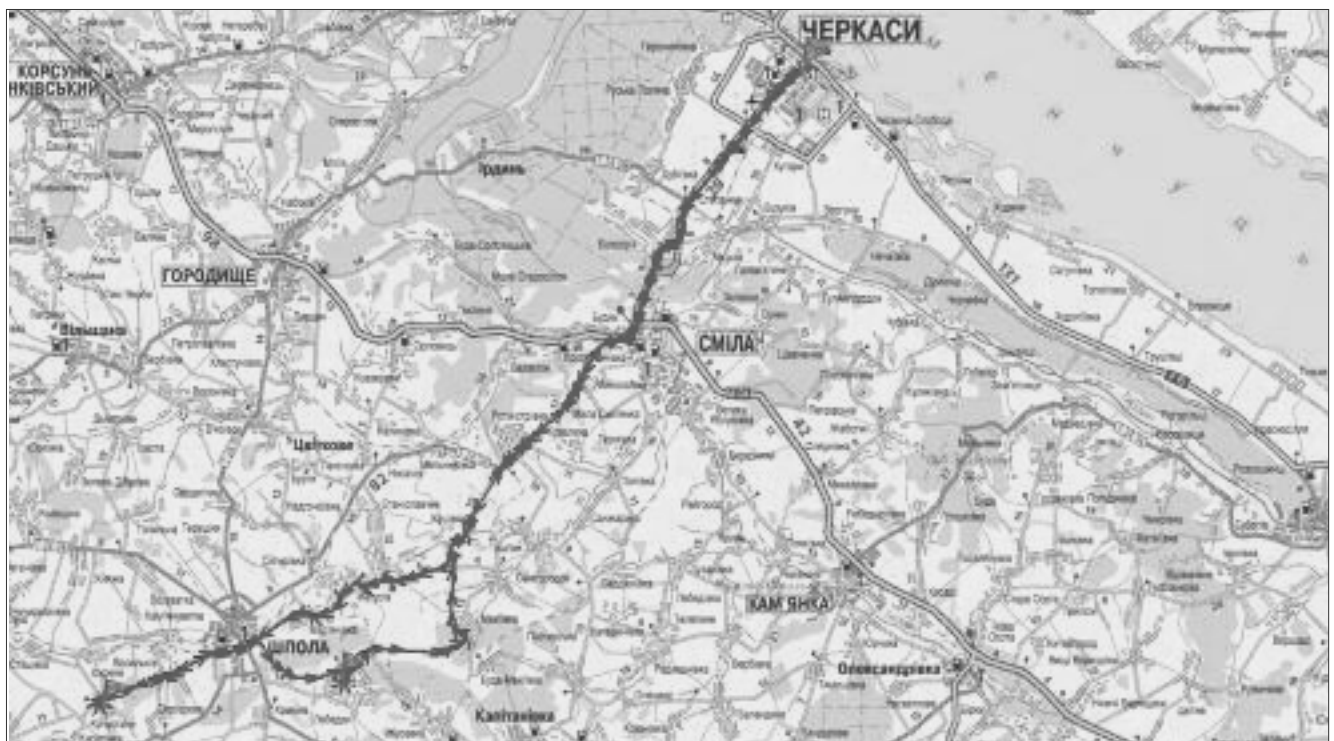
поповнення бюджету. У державах, що активно розвивають цю галузь, туризм дає змогу розв'язувати багато соціально-економічних проблем. Прибутки цих країн від туризму обраховуються мільярдами доларів США (США – 72,3 млрд. \$, Іспанія – 32,9 млрд. \$). Австрія, населення якої становить 8,6 млн. жителів, щорічно відвідують 18,2 млн. мандрівників, а надходження до бюджету перевищують 12 млрд. \$ на рік [1, 28].

У багатьох країнах світу експорт послуг сьогодні є найдинамічнішою статтею зовнішньоторговельної діяльності та складає 40% усього товарного експорту. Експерти вважають, що міжнародний туризм, беззаперечно, стане двигуном світової економіки.

Сфера туризму підтримує майже 50 суміжних галузей та створює додаткові робочі місця. Один турист дає роботу 10 особам. Створення одного робочого місця в туризмі в 20 разів дешевше, ніж у промисловості. Італія, Іспанія, Франція, Греція, Кіпр, а також Польща, яка вже в 1996 р. увійшла до десятки країн світу за рівнем розвитку туризму, завдяки розвитку туризму зуміли за досить короткий час подолати економічну кризу [2, 10].

На жаль, доходи в бюджет від туристичної діяльності в Україні становлять трохи більше 1% валового внутрішнього продукту держави. За цим показником вона перебуває в списку на кінці п'ятого десятку. Та вибраний Україною напрямок до інтеграції в Євросоюз і визнання її, як держави з ринковою економікою, змушують шукати свого місця у світовій туристичній індустрії.

Зростає значення України як транзитної держави і це позначається на кількості одноденних відвідува-

чів, чисельність яких упродовж останніх років стабільно збільшується, перевищуючи 50% всіх відвідувань. Особливо зріс транзитний потік через Україну з країн СНД (Туркменістану, Таджикистану, Росії, Білорусі, Вірменії, Грузії, Казахстану) [2, 10].

Розвиток внутрішнього туризму визначено Державною програмою розвитку туризму до 2010 р. як пріоритетний напрям туристичної діяльності і за останні три роки намітилась тенденція до зростання внутрішнього туризму та екскурсійної діяльності.

Національний туристичний ринок України належить до реформованого типу і є ринком країни перехідної економіки з середнім рівнем соціально-економічного розвитку, що формує ринкові структури та індустрію туризму відповідно до макрорегіональних (європейських) стандартів [4, 4]. Сучасний етап характеризується відносно незначною участю у світовому туристичному процесі і переважанням експорту туристичних послуг.

Туризм, згідно Закону України “Про туризм” (1995 р.) визнаний одним із пріоритетних напрямків розвитку господарства країни, що визначає державну увагу і проведення стимулюючої державної туристичної політики, спрямованої на розбудову індустрії туризму відповідно до європейських стандартів. Інституційно-організаційна підсистема індустрії туризму країни знаходиться в стадії перманентного реформування, що значно ускладнює проведення послідовної туристичної політики і не стимулює розвиток інвестиційного процесу [6, 241]. Державну туристичну політику на ринках міжнародного та внутрішнього туризму впроваджує Державна туристична адміністрація України шляхом координації інтересів державних і місцевих органів влади, некомерційних організацій та комерційних суб’єктів ринку. Розбудовується система підготовки кадрів для туризму і координуються зусилля в цьому напрямі.

Саме тому, для туристів є привабливими такі автентичні місця та об’єкти нашої Батьківщини, що виокремлюються із загального числа якраво вираженою етно-національною специфікою. Наприклад, у Черкаській області такою особливістю слугують вітрові млини, як ознака культури українського народу-хлібороба.

Розбудова індустрії туризму та формування національного ринку туристичних послуг позначиться на територіальній організації туристичного ринку країни процесами структуризації геопростору і диверсифікації місцевих ринків і сприятиме подальшій поляризації територіальної структури, ієрархізації територіальних ринків, що закріпиться процесами концентрації і спеціалізації. Зазначені процеси повинні оформитись у туристично-логістичну систему з розподільчими вузлами-координаторами внутрішніх і зовнішніх туристичних потоків (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Сімферополь, Одеса, Львів) [5, 21] і чіткою функціонально-територіальною диференціацією елементів територіальної структури.

Одним із перспективних і не розроблених напрямків окресленої діяльності є залучення збережених вітряків як об’єктів для геокешингу (різновид ігор на відкритій місцевості, метою якого є удосконалення навиків із спортивного орієнтування та виявлення заздальгеді обумовлених предметів за відомими географічними координатами). Оскільки, організатори цих ігор намагаються якомога більше використовувати об’єкти, які є цікавими для знавців історії, культури та етнографії.

Надзвичайно важливим моментом в цій справі є відновлення об’єктів млинарства саме на їх історичних місцях. Беручи до уваги, що велика кількість легендарних зразків знаходяться на території, добре всім відомих музеїв під відкритим небом, реконструкція цих вітряків проходить на високопрофесійному рівні в чітко визначені терміни. Поряд з цим, значна, а точніше – більша частина унікальних пам’яток й далі зазнає руйнівного впливу. В разі їх відновлення вони можуть стати неоціненним внеском як в культурно-історичну спадщину нашої держави, так і бути привабливими туристичними

об’єктами, а відповідно – формувати значні грошові надходження до місцевих бюджетів. Їх специфічність полягає в тому, що вони знаходяться саме на тих місцях, де їх було збудовано – фактор, який в туризмі та культурно-пізнавальній діяльності відіграє чи не найосновнішу роль. Це буде визначальним чинником, який змусить українські села розвиватися як привабливу для туристичного ока місцевість, а її жителі змінять ставлення до території, на якій вони проживають та об’єктів, які на ній знаходяться.

Якщо млини відбудуються саме таким чином, то вони будуть доступні не лише для екскурсійної діяльності, а й для автотуристів, велотуристів та туристів пішоходників. Це беззаперечно свідчить про широкий спектр використання зразків млинарства в туристичній, історико-культурній, економічній діяльності, які, в результаті комплексного застосування, утворюють чітко налагоджену систему замкнутого типу, тобто таку, яку порушити не так просто.

Відновлення занедбаної справи млинарства може відіграти позитивну роль у справі поширення етнотуризму. Зокрема, в центрі нашої держави можна і треба розвивати туристичний бізнес прив’язавши прокладення маршрутів до відновлених вітрових млинів, як специфічної родзинки нашого краю.

Отож, як приклад у цій справі ми хочемо запропонувати проект туристичного маршруту, який відповідно до свого змісту носить назву “Вітряки Шполянщини” [7]. Адже, на цій автентично українській землі знаходяться дуже рідкісні зразки млинобудування, які має відвідати кожен, хто цікавиться традиціями та історією нашого народу. Маршрут буде проходити через с. Капустине і с. Лебедин. Загальна довжина маршруту становить 189 кілометрів. Незважаючи на те, що маршрут розроблений за принципом найкоротшого шляху з усіх можливих, але він може бути доступний лише для тих, хто скористається автомобільним транспортом (Рис.1).

Відправним пунктом є Черкаси, як обласний центр і зручне місце для збору групи. Далі ми рухаємось по трасі Р 14 “Черкаси-Сміла” до самої Сміли (27 км), яку ми проїжджаємо і прямуємо до Шполи через такі населені пункти як: Констянтинівка, Ротмистрівка, Куцівка, Магусів, Мар’янівка, долаючи шлях у 47,5 км. Не доїжджаючи до Шполи, ми повертаємо в напрямку с. Капустине, яке знаходиться на відстані 13,5 кілометрів від районного центру. Саме там знаходиться один із основних об’єктів туристичного маршруту, який було розроблено з культурно-пізнавальною метою. На видному місці розташовані три чудові вітряки.

Роздивившись їх зі всіх сторін, ми продовжуємо нашу подорож у напрямку іншого села цього ж району – Лебедина, де зберігся і ще один зразок українського млинобудування (відстань складає 25 км) [3, 16]. Вдосталь налюбувавшись вітряком, ми повертаємось до нашого відправного пункту тією ж дорогою у зворотному напрямку.

Отож, вказаний проект туристичного маршруту буде цікавий всім, хто любить і шанує традиції свого народу, а також багатьом гостям нашої держави, що прагнуть збагнути етнічну специфіку українців.

1. Абетка сільського зеленого туризму (поняття і терміни) // Туризм сільський зелений. – 2006. – №1. – С. 28.
2. Науменко Г. Туризм – це обрій нової України // Культура і життя. – 2007. – № 29. – С.10.
3. Наш край – перспективний для туризму // Слово трудівника. – 2007. – 2 червня. – С.16-17.
4. Слівина А. Ресурси Інтернету для туристів // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2007. – № 44. – С.3-6.
5. Тимофеева Н. Формування колективу в туристсько-краєзнавчій діяльності // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2007. – № 48. – С.21-22.
6. Україна. Закон. Про туризм: Прийнятий 15 верес. 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 31. – Ст. 241.
7. “Млини України”. Офіційний сайт Української млинологічної асоціації <http://www.mills.org.ua>

УДК 725.4(477.46)+75

Колесник Лідія, студент
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
м. Черкаси

МЛИНИ У ТВОРЧОСТІ СУЧАСНИХ ЧЕРКАСЬКИ ХУДОЖНИКІВ

У статті досліджено використання художниками Черкащини образу млина. Відповідно до особливостей їх зображення запропоновано класифікацію робіт. Окремим аспектом дослідження є використання образу вітряка у Шевченкіані черкаських художників. У додатках до статті подано репродукції розглянутих творів.

“Млинок – Божий дарок”, казали у народі, вірячи, що Бог сотворив млин, щоб допомогти людям молоти зерно [1, 371]. Он стоїть млин на річці, ловить водяний струмок. Он кінь ходить колами, крутить жорна. А он, де вітру воля, височіє вітряк над усім селом. Про що думає людина, дивлячись на його могутні крила? Здається, от-от, і злетить із ним людська думка, мов птаха, над буденними турботами й жалями! Недивно, що до образу вітряка постійно зверталися українські митці.

Об'єктом нашого дослідження є млини у творчості черкаських художників. Їхні твори умовно можна поділити на три групи. До першої віднесемо роботи, в яких млин є центральним елементом композиції. До другої: твори, в яких млини доповнюють загальну композицію, створюючи при цьому настрої картини. І, нарешті, до третьої групи належать твори, в яких будівля із крилами наділена символічним, алегоричним змістом.

Вітряки виступають головними в композиції картини Заслуженого діяча мистецтв Віктора Клименка “Свідки історії” (1980) (див. дод. 1) [2, 15]. Чотири млини під вічним небом. Скільки днів, ясних, як на картині, і похмурих бачили вони. Чути зітхання їхніх крил. Кожен відає свою історію – історію свого села. Автор розповідає: “Ніна Михайлівна, дружина моя, в управлінні культури працювала. Знайде в Черкаській області хату, її розбирали по цеглині і в Пирогово везли, що під Києвом, там заново збирали. Так і церкву, і церковно-приходську школу перенесли. Так там черкаське село утворилося. І ці млини звідти” [3].

Вітряний млин є головним в композиції однойменної картини Василя Євича (див. дод. 2), жителя с. Лецьки, що поблизу Черкас. Із шестдесятих років ХХ ст., як відомо, заснувався рух “шістдесятників”. Всупереч диктату соцреалізму митці прагнули працювати в “ук-

Додаток № 2. Євич В.П. Вітряний млин. 1969 р.,

раїнському стилі”. Пошуки національної форми з огляду на спадщину бойчукістів ми бачимо на творчому прикладі Василя Євича [4, 39]. “Вітряний млин” – одна з ранніх робіт художника [5, 31]. До рожево-жовто-синього неба обернений крилами вітряк. Минає день. Прислухайтесь, і почуєте серед поля розмову мовою вітру старого млина із таким же самотнім деревом. На жаль, ми не знаємо, який млин зображено у творі. Можемо лише припустити, що це пейзаж в Маньківському, Звенигородському чи Лисянському районі, де по закінченні Одеського державного художнього училища 1959 р. Василь Євич викладав креслення і малювання в школах. “Вітряний млин” написаний 1969 р., а вже у 70х рр. художник переїхав у Черкаський район [6, 59].

У картині “Сільський вітряк” (див. дод. 3) художника М.Д. Савича, уродженця с. Домантів Золотоні-

Додаток № 1. Клименко В.І. Свідки історії. 1980 р.,
полотно/олія, 72х82.

Додаток № 3. Савич М.Д. Сільський вітряк, фрагмент.

Додаток № 4. Теліженко М.М. Вітряк. 2003 р.

Додаток № 7. Теліженко М.М. Місячне коло. 2003 р.

ського району млин також виступає головним елементом [7, 232]. Він стоїть на пагорбі, ніби пам'ятник, ніби нагадування людям про минуле.

Ще одним твором, віднесеним до першої групи, є малюнок Заслуженого художника України Миколи Теліженка (див. дод. 4). Вітряку вже півстоліття. Колись був володарем вітрів, тепер же вітрами побитий. Та ще стоїть, зіпершись на дерева, чекаючи нових випробувань. Це робота з пленеру із написом: “с. Івківці Чигиринщина Вітряк 1952 р. М. Теліженко 2003” [8, 109]. На щастя, на цей млин чекає щаслива доля. Сьогодні вже він живе своє друге життя, яке почалось після реставрації.

Друга група творів є найчисельнішою і поєднує роботи як професійних художників, які зверталися до народних джерел, так і самодіяльних митців. Зокрема, до неї відносяться пейзажі Віктора Клименка, сповнені замріяного затишку і тихої задуми. Такими є картини “На хуторі” (1998) (див. дод. 5) [9, 24] та “На світанку” (2001) (див. дод. 6) [2, 16], на яких митець оживив власний спогад про рідний хутір Веселий, що у Новоселківському районі на Донеччині. На першій – мати із немовлям на руках принесла чоловікові обід. Щаслива родина найбільш освітлена сонцем. За мить-другу батько сімейства підведеться і піде далі працювати в полі. Його вже чекають запряжені воли. На задньому плані – чепурненькі хати і вітряк, ніби відвернутий від глядачів. Він єдиний невдоволений спокоєм і затишком літньої днини – йому б грайливого вітру! “Пам'ятаю, як тільки ходити почав, мене на воза посадили і повезли, – згадує автор. – На краю села три млини стояли, крилами махали. Вже потім в районі парову мельницю поставили у 40-ві роки” [3].

У глибині другої картини хата, млин, на передньому плані – хлопець біля запряжених волів. У її основі – спогади автора: під час окупації із однолітками ловили бичків у степу, які одичали, поки були у німців, тоді запрягали їх у санчата і гнали, поки видохнуться. Через три дні приборканих бичків віддавали жінкам [3].

Додаток № 5. Клименко В.І. На хуторі. 1998 р.

Додаток № 6. Клименко В.І. На світанку. 2001 р.

Додаток № 8. Теліженко М.М. Там де дід ходив, і козу водив.

Неодноразово зустрічаємо зображення млинів, які разом із образами людей, птахів, риб, квітів, набувають декоративних форм і доповнюють орнаменти із стародавніх символів-сварг, геометричних елементів, меандру, спіралей, які зазвичай становлять основи композицій у витинанках Миколи Теліженка. Витинанкова графіка митця базується на основах народного орнаментально-декоративного малювання і є водночас рідкісним прикладом індивідуального стилю, що увібрав у себе щонайкращий досвід народного й орнаментального мистецтва [10, 5]. Так у творах “Місячне коло” (2003) (із циклу “Велесові перевесла”) (див. дод. 7) [10, 16], “Там, де дід ходив, і козу водив” (1999) (див. дод. 8) [10, 69] образи млинів допомагають передати прадавній дух України, її національну сутність. У витинанці “Село на нашій Україні” (див. дод. 9) саме писанка визначила форму твору, а вже її розписи – це люди, церква, хрест, могили, млини, жнива, полювання, випасання худоби – все різноманіття сільських сюжетів [10, 65].

Зустрічаємо млини у композиції роботи “Кришталева чара” (див. дод. 10) майстра монументального розпису Миколи Ткаченка, творчість якого є взірцем стильового, національно-самобутнього різновиду образотворчості покоління “шістдесятників” [8, 49]. Мимоволі згадуються слова козацької пісні: “Наливаймо, браття, доки є ще сили, доки до схід сонця сурма не сурмила”. Небо уже наливається червоним ранком, скоро збиратися в похід. Та поки козаки п’ють-гуляють. Дівчина із глечиком в руках, мабуть, думає про невідворотну розлуку з коханим, а жінка біля щедро накритого столу хоч ще всміхається, та знає, що скоро весь тягар буденних турбот ляже на жіночі плечі. Певно, тому біля млинів на дальньому плані – тополі – одвічні символи жіночності.

Провідною темою у творчості самодіяльних художників є сільські пейзажі. Не випадково ледь не на кожній картині із зображенням хат, ставків, полів бачимо і млини, як на роботі “Краєвид” (див. дод. 11) художника с. Вороненці Чорнобаївського району Петра Петриченка, написаній у 50-тих рр. ХХ ст. [11, 23].

Зустрічаємо зображення млинів і в пейзажах Андрія Бородай (1912-1995), уродженця с. Жовнино Черкаської області (колишня Полтавська), який у 1930-х рр. переїхав до Дніпропетровська, де прожив усе своє життя, зокрема, у роботах “Полтавські яри” (див. дод. 12), “Вечірній туман” (див. дод. 13) [12, 68], “На дні Кременчуцького моря” (див. дод. 14) [12, 69]. Не лише про сінокіс, а думою про країну є картина “Три вітряки” цього ж автора (див. дод. 15) [12, 69]. Тонка, епічна, глибока робота, яку можна довго, із щемливою утіхою розгадувати і нести із собою образ земних і небесних покосів [12, 68].

Теплотою, щирістю і таємничим замилуванням сповнені роботи Івана Лосенка (1921-1997) – художника с. Золотоношка. “Дівчина жене гусей” (див. дод. 16) [13, 86] і “Козак і дівчина” (див. дод. 17) [13, 87] – №сюжетні картини, події в яких розгортаються серед мальовничих сільських краєвидів.

Додаток № 9. Теліженко М.М. Село на нашій Україні. 1998 р., папір/витинанка.

Додаток № 10. Ткаченко М.В. Кришталева чара. 1987 р., полотно/олія, 200х300.

Додаток № 11. Петриченко П. Краєвид. Черкащина (історична Полтавщина), Чорнобаївський район, с. Воронезці. 1950-ті роки, полотно/олія.

Додаток № 12. Бородай А.С. Полтавські яри. 1979 р., картон/олія.

Додаток № 13. Бородай А.С. Вечірній туман. 1983 р., картон/олія.

Додаток № 14
Бородай А.С. На дні Кременчуцького моря.
1983 р., картон/олія.

Додаток № 15
Бородай А.С. Три вітряки. 1983 р.,
картон/олія.

Додаток № 16
Лосенко І.І. Дівчина жене гусей.

Додаток № 17
Лосенко І.І. Козак і дівчина.

Творчість черкаських самодіяльних художників – невичерпне джерело для досліджень. У цій статті подано лише невеличку частину їхніх робіт, в яких зустрічаємо зображення млинів.

У третій групі – твори, у яких образи млинів завдяки особливостям будови і призначенню наділені алегоричним змістом. Серед них – витинанки Миколи Теліженка “Млинок” (із серії “Автентичне”) (див. дод. 18) та “Вітрило часу” (див. дод. 19). Уміло використовуючи виражальні можливості лінії і контуру, художникові вдається образно передати атмосферу народних обрядів та легенд, символіку народного мистецтва [10, 5]. Такою є серія “Автентичне”, і зокрема, “Млинок” (2006) [10, 53]. У центрі композиції – сварга – символ чотирьох основних сил, чотирьох сторін світу, стихій, пір року. Від неї відповідно відходять чотири млинові крила. Навколо центру вісім дівчат-княгинь ведуть магичний хоровод. Сповнена алегоричного змісту композиція “Вітрило часу” (1998) [10, 62]. Основа композиції – вітряк, будівля і крила якого заповнені людськими постатями: старими і малими, веселими та засмученими, святкуючими та заклопотаними. Жорна магичного вітряка мелють і мелють: зміниться покоління – прийде нове.

Символом більшовизму, що перетворював на полове людей під час голодомору у 1932-1933 рр., є млин на картині Володимира Костогриза, у творчості якого напрочуд красномовно “співпрацюють” символіка, метафоричність, метафізика часу і простору [4, 59]. “Червоний млин” (див. дод. 20) – яскравий тому приклад [4, 58]. На жовтому тлі різних відтінків зображений вітряк, що стоїть наче на купі борошна, вкритого плямами крові. До крил вітряка прив’язані чотири людські фігури. У центрі цього символічного хреста – чоловіча голова із заплосченими навечно очима. На даху вітряка – червона зірка.

Символом села виступає млин у роботі Заслуженого художника України Івана Фізера “Володарі степу” (1989) (див. дод. 21). Йї, як і належить скульптурі, притаманний лаконізм: дві постаті – сліпий бандурист і хлопець-поводир, в першого за плечима бандура, у другого – торбинка, а за ними – вітряк – символ тих сіл, які вже пройдено і в яких ще почують їхню незнищенну пісню-думу. Твір виконаний у 1989 р. “В той час тема України, її долі не підіймалася, – пояснює автор. – Не просто було виконати таку роботу. А зараз це – кон’юнктура” [14].

Варто виділити ще одну групу поза запропонованою класифікацією – це твори Шевченкіани. Продовжуючи традиції Тараса Григоровича, який зображував млини у своїх роботах (згадаймо його картину “Катерина” (1842) [15, 1, №38], офорт “Казка” (1844) [15, 1, №96], акварельний малюнок “Чигирин з суботівського шляху” (1845) [15, 2, №224], малюнки “Подвір’я на селі” (1845) [15, 2, №304], “На Орелі” (1845) [15, 1, №117], “Хутір на Україні” (1845-1846) [15, 1, №116], сучасні черкаські художники також звертаються до образу вітряка при написанні робіт у вінок шани великому Кобзарю.

Зустрічаємо зображення млинів у роботах Шевченкіани художньої династії Клименків. Ясний день. Стежка веде глядача повз криницю, повз низькі хати під соломою, повертає у ліс. Іде жінка на гору, на вершечку якої млин. Таким є твір Віктора Клименка “Хата моя, біла хата” (1997) (див. дод. 22) [17, 9]. На роботі “Млин на долині” (2009) цього ж автора – сліпий бандурист із поводитирем ідуть стежиною у село (див. дод. 23) [16]. Хмарки на небі, спокій на долині. Млини. У них своя пісня, своя дума. За словами художника, це пейзаж с. Вереміївка Чорнобаївського району Черкаської області [3].

Близькі кожному українцю мотиви картини Оксани Клименко “На нашій Україні” (2000) (див. дод. 24) [16]. На передньому плані – поле, за ним ніби причаїлися хати поміж дерев, далі – церква. Стежка веде на гору, де млини, які наче вдвляються пильно вда-

лечінь, виглядаючи своїх мельників. А над селом – тихі хмарки. Краса і спокій на нашій Україні.

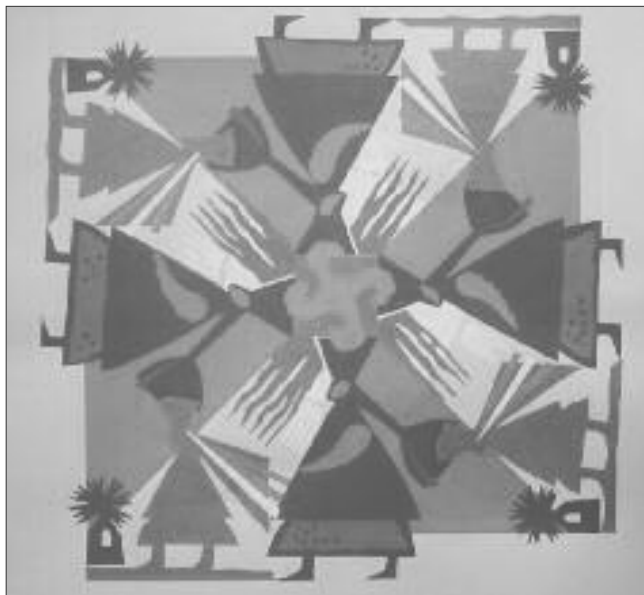
На роботі Анни Клименко “Проводи малого Тараса” (1994) (див. дод. 25) [17, 8] – вже відбулося прощання хлопця із дідом, сестрами, Керелівкою. Позаду рідні краєвиди: хати, церква, млин, а попереду – Київ, Вільно, Варшава, Петербург...

До теми українського села неодноразово звертається Володимир Мухов. Центральним елементом композицій картин “За що, не знаю, називають хатину в гаї тихим раєм” (див. дод. 26) [17, 17] та “Село Кирилівка” [16] є млин на горбочку серед села, огороженого тином. Вдалині ліс, сідає сонце. На передньому плані першої картини – малий Тарас пасе ягнята.

Млин є одним з елементів на картині Т. Куліша “Найдорожче”, поруч із хатами, церквою, полем, кобзою, рушниками, мальвами. А у центрі композиції – наш споконвічний символ – калина [16].

Мрію Шевченка про родину, про село зобразив у витинанці “Сім’я вечерея коло хати...” (2009) жашківський художник Тарас Крамаренко [16]. Картина виришена в радісних кольорах – червоному й жовтому. Перед нами хата, від якої, ніби від сонця, розходяться промені із циклом сюжетів: ось сім’я вечерея коло хати, мати гойдає колиску, співає радісне дівча. А десь і плугатарі з плугами йдуть, ведуть волів, стоять горді вітряки, летять, ніби мрії, птахи.

Хоча на сьогодні вітряк перестав бути годувальником усієї родини, але шана і любов до цієї магічної споруди живе у генетичній пам’яті українців. Підтвердження цього є образи млинів, які зустрічаємо у творчості черкаських художників. У їх роботах нерідко млин є центральним елементом композиції творів, подекуди його зображення наповнюється алегоричним змістом, але найчастіше він є доповнюючим компонентом сільського пейзажу.

Додаток № 18
Теліженко М.М. Млинок із серії “Автентичне”. 2006 р., папір/витинанка.

Додаток № 19
Теліженко М.М. “Вітрило часу”. 1998р., папір/витинанка.

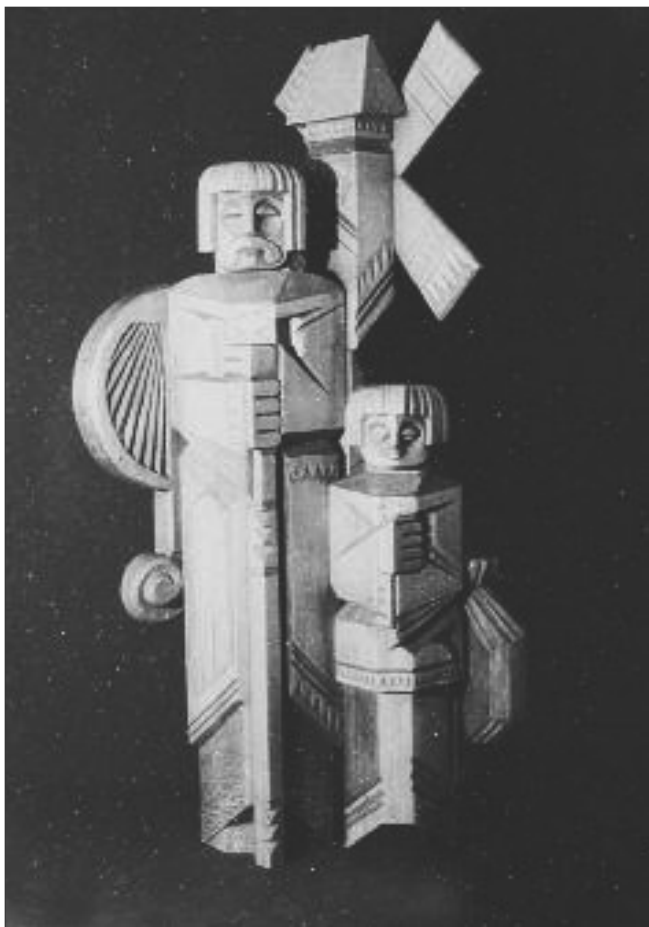

1. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
2. Клименко В. Свою Україну любіть. – Черкаси: Видавництво ЧДУ, 2003. – 114 с.
3. Польові дослідження автора: зап. від Заслуженого діяча мистецтв України Клименка Віктора Івановича, 2009 р.
4. Художники Шевченкового краю. – Черкаси: Брама-Україна, 2008. – 176 с.
5. Євич В.П. Живопис. Альбом репродукцій. – Черкаси, 2005. – 120 с.
6. Белень А.І. Пісенний пензель Василя Євича. //Педагогічний вісник. – №1. – 1999. – С. 58-61.
7. Голиш Г.М., Голиш Л.Г., Пономаренко М.Ф. Подорож Златокраєм. – Черкаси: Вертикаль, 2008. – 571 с.
8. Черкащина: історія, сучасність, люди. – Черкаси: Прес-Інформ, 2003. – 114 с.
9. Клименко В. Живопис. – Черкаси: Брама-Україна, 2007. – 28 с.
10. Теліженко М. Витинанки: Альбом. – К.: Народні джерела, 2007. – 120 с.
11. Найден О. Цар-Колос. Лісовий цар: просторова міфологія примітиву та авангарду. // Родовід. – №2 (16). – 1997. – С. 13-27.
12. Рак В. Андрій Бородай. // Родовід. – №2 (16). – 1997. – С. 68-69.
13. Марченко (Пошивайло) Т. Іван Лисенко: “Писав, як душа веліла” // Родовід. – №2 (16). – 1997. – С. 84-87.
14. Польові дослідження автора: зап. від Заслуженого художника України Фізера Івана Васильовича, 2009 р.
15. Тарас Григорович Шевченко. Мистецька спадщина. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – т. I. – кн. 2. – 64 с.; т. I. – кн. 1. – 110 с.
16. Експозиція виставки у Черкаському музеї “Кобзар”, присвячена Т.Г. Шевченку. 2009 р.
17. Черкаські художники у вінок шани великому Кобзареві. Каталог виставки. – Черкаси, 2008. – 36 с.

Додаток №20
Костогриз В.М. Червоний млин. 1999 р., папір/темпера, 33x47.

Додаток № 21
Фізер І.В. Володарі степену. 1989 р., липа/різьба.

Додаток № 22
Клименко В.І. Хата моя, біла хата. 1997 р.,
картон/олія, 40x50.

Додаток № 23
Клименко В.І. Млин на долині. 2009 р., полотню/олія.

Додаток 24. "На нашій Україні",
Оксана Клименко (2000).

Додаток № 25
Клименко А.В. Проводи малого Тараса. 1994 р.,
картон/олія, 45x80.

Додаток № 26
Мухов В.В.
За що, не знаю, називають
хатину в гаї тихим раєм.
2008 р., полотню/олія, 70x110.

УДК 725.4 (477)+75

Малаков Дмитро, історик
м. Київ

СТАРОВИННІ МЛИНИ НА МАЛЮНКАХ ГЕОРГІЯ МАЛАКОВА

У статті розповідається про видатного українського художника ХХ ст. Георгія Малалакова. Серед його творчої спадщини ми бачимо діючими вітряні та водяні млини Канівщини та Поділля. Акварелі Г. Малалакова, більшість з яких публікується вперше (село Полствин), становлять інтерес для всіх, хто цікавиться не тільки творчим доробком мистця, але й історією розвитку борошномельної справи в Україні.

Ім'я заслуженого художника України, киянина Георгія Васильовича Малалакова (1928-1979) пам'ятають не тільки мистецтвознавці та шанувальники українського образотворчого мистецтва, але й той широкий загал читачів, який виріс на художній літературі та ілюстрованій періодиці 50-70-і рр. ХХ ст. – таких тоді доступних за ціною та за багатотисячними накладками. Ілюстрації Георгія Малалакова до творів світової та української класики, до сучасних йому авторів завжди впізнавані – завдяки досконалому, впевненому й точному рисунку, вигадливій композиції, глибоким знанням деталей зображуваного сюжету. Це в рівній мірі стосується архітектури й історичного одягу, тваринного й рослинного світу, техніки й військової справи. Серед його робіт – серії ліногравюр, присвячених Києву часів Другої світової війни, подорожам до Західній Європі, романтиці середньовіччя та завойовників морів, ілюстрації до поезій Лесі Українки та “Декамерону” Дж. Боккаччо, до романів В. Скотта, Ш. де Костера і М. Булгакова, до дитячих казок Ш. Перро і братів Грім тощо.

Фахову освіту Георгій Малалаков отримав у Київській художній середній школі ім. Т.Г. Шевченка та в Київському державному художньому інституті (нині – Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури).

Щоразу, після закінчення чергового курсу в інституті, студенти-художники вирушали на навчальну практику в села і міста України. Малювали краєвиди, працю на ланах і заводах, все, що було до душі. Отак влітку 1951 р. Георгій Малалаков побував на практиці в селі Полствин Канівського району на Черкащині (тоді – Київська область). Тут він виконав серію акварелей, на яких – діючий дерев'яний млин на річці Росава, а також – вітряки в полі. Художника цікавило і мальовниче розташування споруди на річці чи в

полі, і технічні деталі – гребля, колеса, жорна тощо. Звичайно ж, він переймався не тільки млинами, бо малював і хати, клуні та абсолютні унікальні, як на тепер німецькі пересувні кулеметні броньковпаки, які ще залишалися в селі та поблизу села у полях від жорстоких боїв осені 1943 р. Але наразі розповідаємо саме про млини, з огляду на тематичну спрямованість видання.

Згодом, у 50-і рр. Георгій Малалаков зобразив аквареллю кілька старих млинів на Вінниччині – в Немирові, Сокільці, Тульчині. Більшість з них вже давно не діють, але на малюнках художника зберегся їхній вигляд більш як піввікової давнини.

Обидва немирівські млини, названі за відповідними ставками та напрямками шляхів Вороновицьким та Брацлавським, було споруджено, ймовірно, в середині ХІХ ст. у формах псевдоготики – зі стрільчастими вікнами та ступінчастими фронтонами, під червоною черепицею. До Брацлавського млина-крупушки-олійні, що стоїть попід греблею, близько

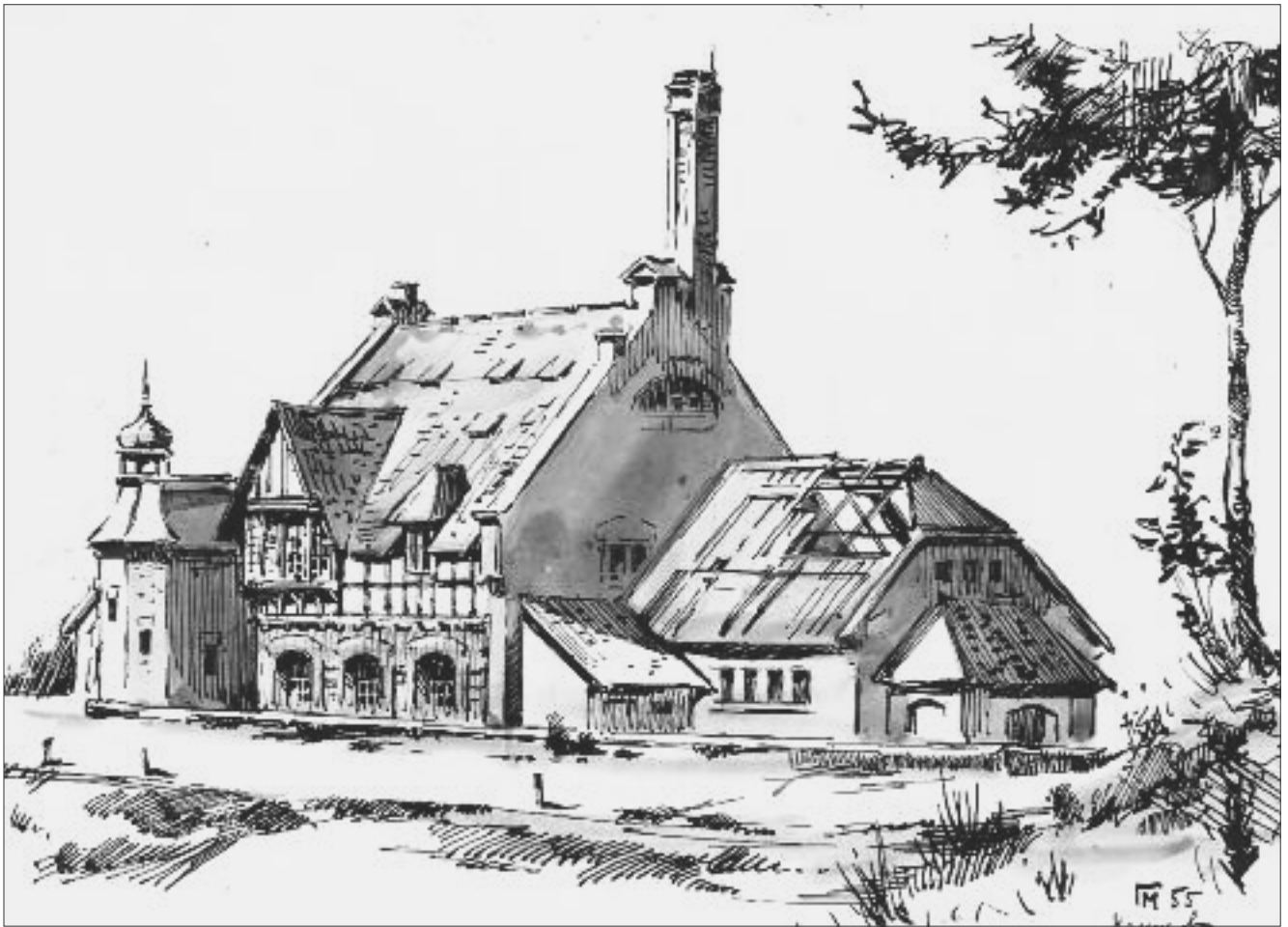
“Автопортрет”,
Георгій Малалаков, 1953 р.

“Вітряк поблизу с. Полствин, Канівський р-н.”, Г. Малалаков.

Старий млин у Тульчині, Г. Малалаков.

*“Водяний млин-електростанція у м. Немирів”,
Георгій Малаков, 1955 р.*

Невідомий млин по-під греблюю.

1901 р. за проектом чеського архітектора Їржі Стібрала було прибудовано парову електростанцію. Ця суто інженерна споруда не тільки добре спроектована в дусі чеського бароко, але й напрочуд майстерно збудована. Циклопічний мур із каменів сірого та чорного граніту на білому розчині, червона марсельська черепиця, гарна барокова вежечка сходів на другий, фахверковий поверх, мансардні вікна і... ясна функціональна технологічна об'ємно-просторова схема невеличкої електростанції. А маховик парової турбіни розкручувався накинутим пасом від енергії води, що падала з греблі. Станція живила електричним струмом палац графині Марії Щербатової, винокурний завод, дві гімназії, критий ринок тощо.

Георгій Малаков писав у листі додому: "Дорогою зайшли до крупорушки. На наших очах у напівтемному приміщенні, де приємно пахло олією, за допомогою машини BAUERWERKE 1886 та людей, схожих на типів з XIX сторіччя, вийшло відро соняшникової олії та шість коржів макухи. Це видовище привело мене у захват. Все це вдалося нам побачити завдяки привітності робітника Рувіма, який переддень дивувався, як гарно я намалював пером вікно місця його роботи".

Значно потужніший мурований водяний млин стояв на березі Південного Бугу, в селі Сокилець, що належав графам Потоцьким. Вважається, млин побудували німецькі майстри у 1894-1898 рр. Георгій змалював і цю будівлю, і зовсім архаїчний подільський млин у Тульчині.

Певна особиста цікавість Георгія до таких об'єктів, можливо, крилася й в родинних спогадах про діда, маминого батька, уродженця міста Афіни грека Костянтина Андрійовича Паппадопуло (1858-1930), досвідченого фахівця з борошномельної справи. Наприкінці XIX – на початку XX ст. він займався на

"Водяний млин-електростанція у м. Немирів", Г. Малаков.

Поділі модернізацією та переобладнанням водяних млинів з жорнових на вальцеві.

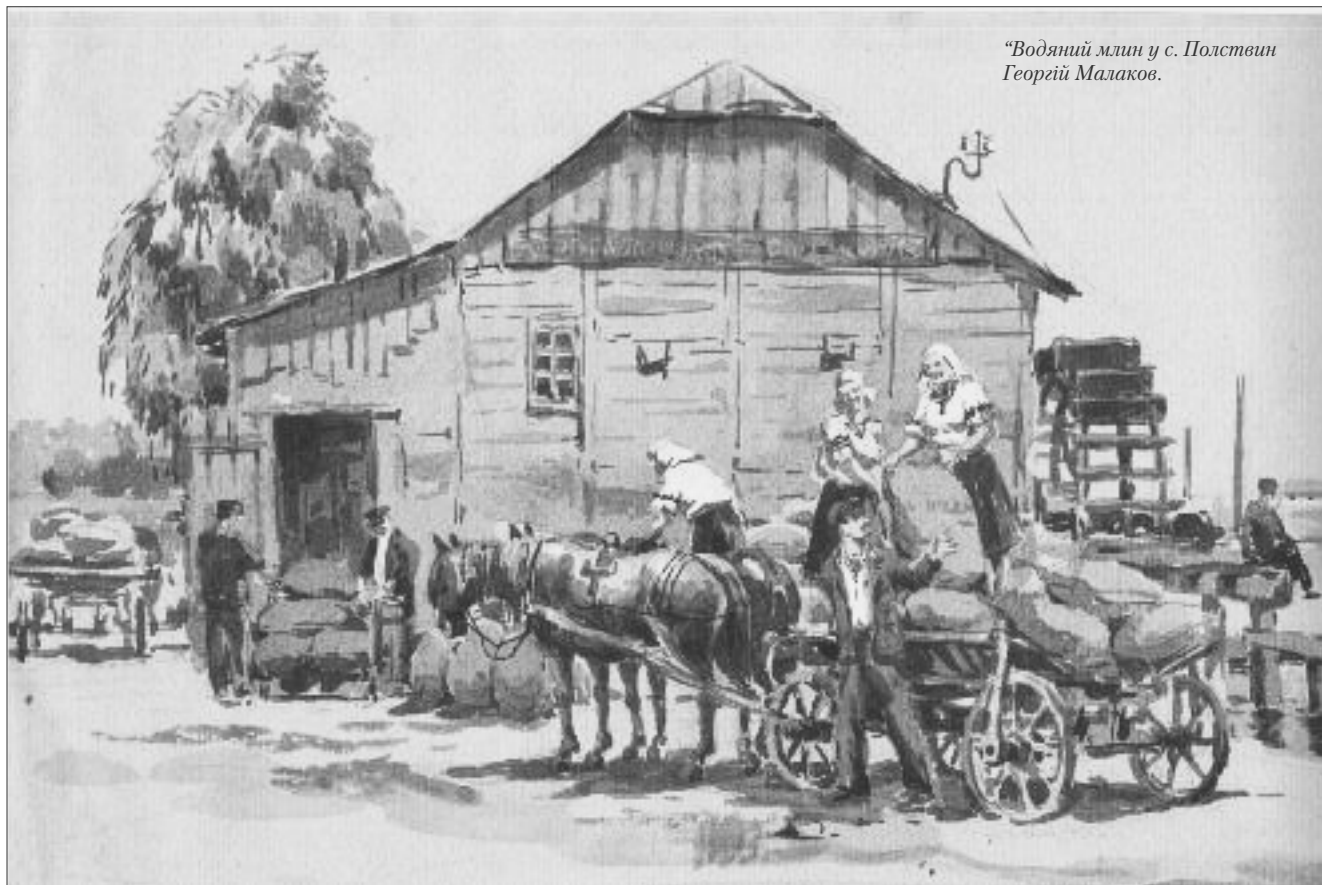
Перебуваючи влітку 1959 р. в туристичній подорожі у Нідерландах, Георгій не міг не звернути уваги на численні старовинні й новітні вітряки, якими славиться ця європейська країна. Потім зобразив такий вітряк в ілюстрації до відомої казки "Кіт у чоботях", де зав'язка сюжету починається якраз із поділу спадщини мельника.

А наші наддніпрянські вітряки пригадалися Георгію 1972 р., коли й потрапили на ліногравюру художника із серії "Маневри "Дніпро"". Аркуш символічно називається "Земля – повітря" – за класом сучасних ракет протиповітряної оборони, які художник показав на мобільній установці на тлі ... старих дерев'яних вітряків.

Сьогодні акварелі Георгія Малакова, більшість з яких публікується вперше (село Полствин), становлять певний інтерес для всіх, хто цікавиться не тільки творчим доробком мистця, але й історією розвитку борошномельної справи в Україні.

"Водяний млин у с. Полствин", Г. Малаков.

*“Водяний млин у с. Полствин
Георгій Малаков.*

*“Водяний млин у с. Полствин
Георгій Малаков.*

*“Водяний млин у с. Полствин
Георгій Малаков.*

*“Водяний млин у с. Полствин
Георгій Малаков.*

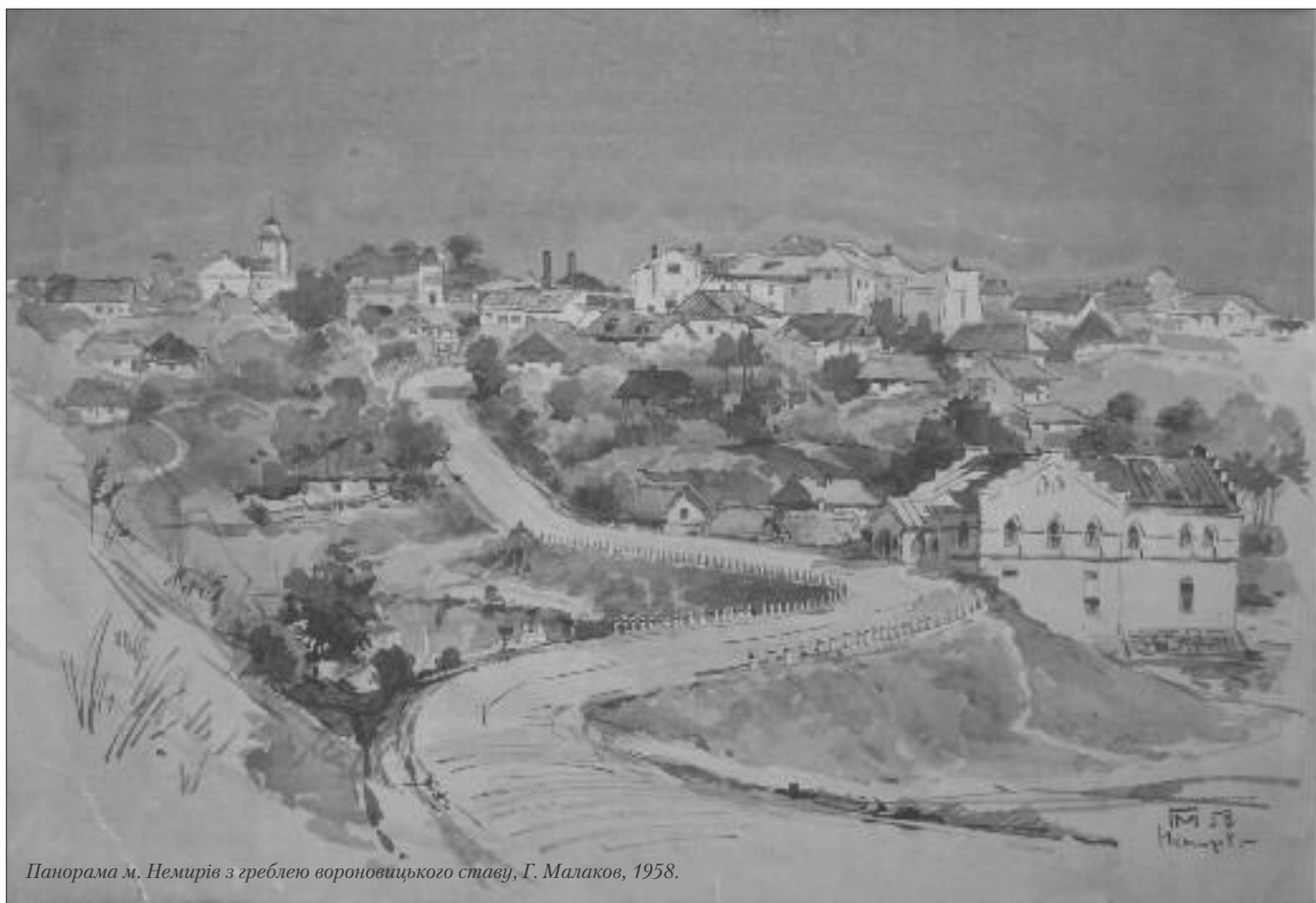
*“Водяний млин у с. Полствин
Георгій Малаков.*

Ілюстрація до казки "Кіт у чоботях", Георгій Малаков.

"Земля-Повітря", Георгій Малаков, 1972 р.

Панорама м. Немирів з греблею вороновицького ставу, Г. Малаков, 1958.

УДК 725.4(477.46)

Силка Оксана, к.і.н.,

Синявська Лариса, к.і.н.,

Черкаський національний університет
м. Черкаси

МЛИН У ГЕРБОВІЙ СИМВОЛІЦІ

Символізм млина, як уособлення віковичних традиційних занять населення, розвитку інженерної думки свого часу знайшов відображення у гербовій символіці. Автори наводять виявлені герби із млиною символікою на просторі України, Російської федерації та Казахстану.

Знайомство з новою країною чи регіоном можна розпочати різними шляхами. Наприклад, із вивчення змісту гербів. Він ніколи не буває випадковим: герби, ці давні культові символи, можуть багато розповісти про країну, регіон, знаками яких вони є.

Геральдика або гербознавство (від пізньолат. – *heraldus*, нім. – *heraldik*, від *herold* – герольд) – галузь спеціальних дисциплін історичного циклу.

Геральдика виникла зі звичаю перед початком лицарського турніру знайомити із зображенням гербів його учасників. Герольд (глашатий) – своєрідний управитель лицарськими турнірами – оголошував про всіх, хто з'явився на змагання, описуючи при цьому зовнішні прикмети учасників, зокрема, зображення на їхніх щитах. Саме герольди були першими офіційними особами, що тлумачили фігури на лицарських щитах. Завдяки їм виробились правила складання гербів, які, зрештою, стали загальноприйнятими для всіх і яких неухильно дотримувались.

Конкретним об'єктом дослідження геральдики є герб який відповідає світоглядним, історичним, пануючим політичним і моральним принципам епохи, слугує постійним знаком вирізнення особи, роду, товариства, установи, області, міста, держави. У відповідності до цього віддавна склалося кілька типів гербів: особові, родові, цехові (гільдій, братств), орденські (духовно-лицарських орденів), конфесійні, міські (муніципальні), територіальні (земельні) і державні, їхнім вивченням займаються відповідні галузі.

Впродовж століть герби становили та й продовжують становити частку європейської культури, закарбувавши елементи світогляду, мистецтва, науки. Бібліографія світової геральдики нараховує десятки тисяч книг, у яких описано і змальовано сотні тисяч особистих, родових, державних, земельних та міських знаків. Найдавніший з нині відомих гербовників укладений у Цюриху у 1320 р. Вже на середину XIX ст. перелік окремих видань з геральдики становив 5000 назв.

Геральдика сьогодні – не тільки наука, яка досліджує процеси герботворення в історичній ретроспективі, а й задовольняє потреби сьогодення. Українська геральдика увібрала в себе традиції племен, народів і держав, що існували на наших землях ще до утворення Київської Русі, згодом засвоїла культуру станових взаємин та шляхетського етикету європейського зразка; охопивши різні суспільні верстви. Геральдичне древо України поєднало розлоге віття шляхетської та церковної, цехової та міської, земельної та державної геральдики; національне обличчя української геральдики виразно окреслила і козацька доба, що слугувала не тільки джерелом формування національного (державного) герба, а й справила потужні емблематичні впливи на усі, без винятку, її складові. Хронологічно найпершим джерелом української геральдики є польські та литовські середньовічні гербовники.

Вивчення гербових емблем на науковому ґрунті розпочинається з середини XIX ст. У XX ст. дослідники української геральдики зосередили свою увагу

здебільшого на державному, шляхетських, останнім часом – міських гербах. За роки незалежності вітчизняна геральдика здобула нового рівня. У 1990 р. у Львові створено Українське геральдичне товариство (УГТТ), що має своє періодичне видання “Знак”. В Інституті історії України НАНУ існує відділ спеціальних історичних дисциплін, фахівці-вчені якого займаються розробкою питань української геральдики. На жаль, в сучасній історіографії нам не вдалося знайти спеціального дослідження, яке б аналізувало зображення “млина” чи його частин у гербовій символіці.

Зважаючи на це, метою представленого матеріалу є загальне (можливо вперше) ознайомлення з “млином” – як одним із зображень герба. Автори не ставили перед собою завдання всебічного та вичерпного дослідження вказаного питання; сподіваючись на конструктивні відгуки небайдужих, плануємо продовжити тему у наступних публікаціях.

Господарство багатьох країн та регіонів, особливо сільське, дістало своє відображення у державній символіці. Подекуди конкретні образи дуже влучно “розповідають” про господарську спеціалізацію тієї чи іншої країни, регіону. Для деяких народів поширеними і типовими зображеннями у гербах були знаки власності, якими вони первісно користувалися у побуті. За доби середньовіччя млини стали джерелом значних прибутків. Селяни і міське населення змушені були молоти зерно тільки на панських млинах, інакше накладався штраф. Та й донедавна вони становили невід'ємну частку сільського краєвиду. Загальноприйнятим є твердження, що герб, на якому зображений млин (вітряк, водяний млин, колесо), свідчить про те, що регіон нерозривно пов'язаний з хліборобством.

Пропонуємо кілька варіантів гербів, які представляють регіони України, Росії, Білорусії та Казахстану. З метою розширення наукового поля дослідження, вважаємо за потрібне показати зразки одного особового герба та два проекти сучасних гербів, в яких використана символіка “млина”.

УКРАЇНА ВОЛИНЬСЬКА ОБЛАСТЬ Селище міського типу Іваничі

Герб затверджений рішенням сесії селищної ради за №6/2 від 2 жовтня 1995 р. У червоному полі золотий млин і срібний з хрестом місяць над ним. Щит обрамований декоративним картушем.

Місяць із хрестом – герб Повня – був знаком волинської шляхетської родини Іваницьких, які володіли поселенням ще у XVI ст. та сприяли його розвитку. Вітряк указує на поширений давніше мірошницький промисел.

Джерело:

<http://heraldry.com.ua/index.php3?lang=U&id=192>

Іваничівський район

Вітряк, як центральний елемент Герба району, запозичений з родинного герба Іваницького – засновника Іванич, що тепер є адміністративним центром району. Крила вітряка повернуті таким чином, що одночасно мають вигляд хреста Волинської землі. Земля Іваничівська багата козацькими традиціями у минулому, козацький рух набрав широкого розвитку в районні у останні роки, тому шаблі є елементом відображення цих традицій – давнини і сучасності. Вони ж утворюють пагорб, на якому стоїть головний елемент Герба – вітряк. Крім того козацькі шаблі над снопом пшениці символізують постійну готовність захистити мирний труд хліборобів, які складають основу населення району. Сніп пшениці є узагальненим символом аграрного статусу Іваничівщини. Щит герба з трьома виступами угорі вибраний таким чином, щоб в його форму вписувався державний Герб України – Тризуб.

Джерело: <http://ivaadm.gov.ua/?tab=region>

мований декоративним картушем. Головна фігура – млин характеризує степову місцевість. Чорний колір – трагічні часи в історії села. Червоний колір – символ мужності та героїзму жителів села. Зелений свідчить про родючість землі. Три дерева означають старовинну назву – Три Байраки. Щит обрамований декоративним картушем і увінчаний сільською короною. Автори – А. Авдеев, М. Каніковська, В. Каніковський.

Джерело: <http://heraldry.com.ua/index.php3?lang=U&id=454>

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ місто Болград

Герб румунського періоду затверджений 1932 р. В червоному полі – срібний вітряк, справа від якого срібне дерево, а зліва – срібне гроно винограду. Над вітряком золотий зубчатий пояс. Щит увінчаний срібною міською короною з трьома вежами.

Джерело: <http://heraldry.com.ua>

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ село Дядьковичі, Рівненський район

Герб затверджений сільською радою 18 травня 2001р. У зеленому полі – золотий вітряк з чотирма крильми на чорній основі. Щит обрамований декоративним картушем та увінчаний сільською короною. Автори – Ю.Терлецький і В.Власюк.

Символи вказують на сільське господарство як основний вид заняття місцевих мешканців. Одна з ділянок орних ґрунтів ще й досі називається „Коло вітряка” – висота біля піщаного кар’єру, де в минулому стояв вітряк.

Джерело: <http://heraldry.com.ua>

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ місто Білопілля

Герб затверджений 21 травня 2004 р. рішенням XVII сесії міської ради XXIV скликання. У золотому полі три червоні водяні млини, два над одним. Щит обрамований декоративним картушем і увінчаний срібною міською короною з трьома вежами. Автор – Ю.Зарко.

Герб створений на основі давнього символу міста (1781р.), у якому млини вказували на розвиток млинарства – на той час у Білопіллі вже було 26 водяних млинів і 46 вітряків.

Джерело: <http://heraldry.com.ua>

місто Білопілля

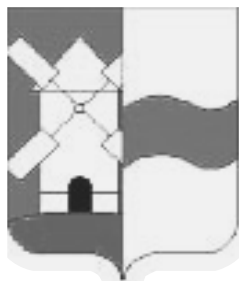

Герб затверджений 21 вересня 1781 р.

Опис: У верхній частині щита герб Харківський. У нижній – три водяні млини у золотому полі.

Джерело: <http://geraldika.ru/symbols/13222>

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ село Веселе, Великоново-сілківський район

Герб затверджений 21 серпня 1999 р. Щит розтятий; в першій частині – в лазуровому полі на зеленій землі срібний вітряк з лопатями того ж кольору і чорними дверима. У другій – лазурова ріка, що протікає в пояс в лазуровому полі.

Автор – О. Киричок.

Походження села пов’язане зі старим вітряком, який дав поштовх розвитку сільськогосподарського виробництва у Веселому, і яке й до сьогодні залишається основним видом діяльності місцевих жителів.

Лазурова стрічка означає ріку Каратиш, на якій розташоване село.

Джерело: <http://heraldry.com.ua>

КІЇВСЬКА ОБЛАСТЬ Селище Калита

Сучасний герб. В лазуровому полі на золотій базі золотий вітряк. Щит облямований декоративним картушем і увінчаний червоною міською короною.

Селище розташоване на вітряному підвищенні, зручному для побудови вітряків, а тому тут здавна процвітало мірошництво. Старожили розповідають, що іще на початку ХХ ст. тут діяло понад 60 вітряків.

Джерело: <http://heraldry.com.ua>

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ село Каніж, Новомиргородський район

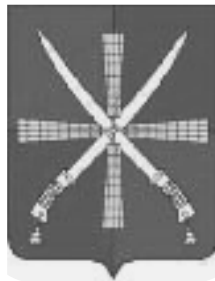
28 лютого 1997 р. рішенням 5 сесія Канізької селищної ради затвердила сучасний Герб: в чорному полі на зеленому горбі срібний вітряк. Глава перетяга хвилясто на червоне (з трьома зеленими деревами у вигинах) поле і зелене з трьома паростками. Щит обра-

РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ БІЛГОРОДСЬКА ОБЛАСТЬ Краснояржський район

Герб Краснояржського району: у лазуровому полі над срібним хвилястим горизонтом злотий вітряк на золотому пагорбі з червеною основою, який супроводжений з боків золотим листям дубу з жолудями. У вільній частині – Герб Білгородської області.

Джерело: <http://geraldika.ru/symbols/3398>

РОСТОВСЬКА ОБЛАСТЬ Кагальницький район

Герб Кагальницького району Ростовської області.

Дата затвердження: 29.08.2003 р.

Опис: На полі (розбите на чотири частини, на червень та зелень) золоті чотирьохкінечні крила млина у хрест поверх двох срібних шашок навхрест.

Зображення млина та зелений колір свідчать про основні галузі господарства району – землеробство та тваринництво.

Джерело: <http://geraldika.ru>

ВОЛОДИМИРСЬКА ОБЛАСТЬ Меленки

Герб міста Меленки (1781 р.)

Дата затвердження: 19.08.1781 р.

Опис: На блакитному полі злотий вітряк.

Джерело: <http://geraldika.ru/symbols/2967>

РЕСПУБЛІКА БАШКОРТОСТАН Давлеканівський район

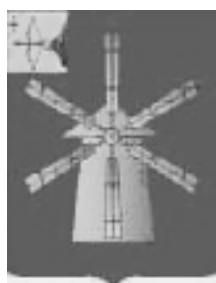
Герб затверджений 13.07.2006 р.

Опис: складається з двох смуг: верхньої червоного кольору (відокремлена хвилястими елементами), на якій три вітряка білого кольору з крилами зеленого кольору в ряд. У нижньому зеленому полі – срібний кінь (стоїть і обернувся в бік).

Обґрунтування: історія міста Давлеканово та однойменного району тісним чином пов'язана з розвитком землеробства та борошномельної промисловості.

Особливу роль відіграли в історії району першу круп'яні млини, побудовані у 1906 – 1915 рр.

Джерело: <http://geraldika.ru/symbols/19139>

КІРОВСЬКА ОБЛАСТЬ Котельницький район

Герб Котельницького району було затверджено 16.07.1998 р.

Опис: Герб являє собою зелений геральдичний щит, на якому зображений шестикрилий вітряк, які були характерними для даного району і є символом селянської працездатності.

У верхньому куті щита, зліва від глядача, у чотирьохкутному просторі відтворена символіка герба Кіровської області.

Джерело: <http://geraldika.ru>

КАЛНІГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ Місто Добровольськ

Герб міста Добровольськ.

Опис: Щит поділений. У верхньому червоному полі три золоті вітряки. У нижньому смарагдовому полі срібна стіна фортеці з зубцями та чорними швами. У стіні брама з напіввіднятою решіткою.

Джерело: <http://geraldika.ru/>

РЕСПУБЛІКА ТАТАРСТАН Смт. Камські Поляни

Герб селища прийнятий 01.03.2007 р.

Опис: У лазуровому полі злотий дерев'яний млин з чотирма крилами, основа млина – складені валуни з двостворчатими дверима.

Млин є символом плодороддя, вдачі, наполегливості, праці. Окрім того, млин у цьому гербі – образ насиченої історичної спадщини поселення.

Джерело: <http://geraldika.ru/symbols/18044>

МОСКВА Муніципальне об'єднання Бірюльово-Східне

Герб Бірюльово-східне.

Дата затвердження: 13.05.2004.

Опис: На зеленому щиті московської форми золотий млин, який супроводжується з обох сторін золотими, вузькими стовпами, кожен з яких прикрашений п'ятьма зеленими листками, які розташовані вертикально.

Млин вказує на головну сучасну особливість району – один з найбільших в місті московський комбінат хлібопродуктів. Листя та зелене поле вказують на єдиний у Москві самостійний дендропарк. Стовпи характеризують планування дендропарку як регулярне.

Джерело: <http://geraldika.ru>

САРАТОВСЬКА ОБЛАСТЬ Пітерський район

Герб Пітерського району Саратовської області. Дата затвердження: 24.02.2000 р.

Опис: У Гербі об'єднаного муніципального об'єднання Пітерського району зображений дерев'яний вітряк з чотирма крилами.

Здавна цей район виділявся великою кількістю вітряків, які свідчили про розвиток борошномельного виробництва на цій території. У вільній частині – герб Саратовської області (на лазуровому полі три срібні стерляді, які викладені у вилоподібний хрест).

Джерело: <http://geraldika.ru/symbols/1102>

ТЮМЕНСЬКА ОБЛАСТЬ місто Заводоуковськ

Герб міста Заводоуковськ.

Опис: У лазуровому полі срібне млинове колесо, яке пронизане двома золотими стрілами навхрест. Зверху над колесом алхімічний знак aqua vita останнього металу у вигляді тризуба з хрестовиною рукояткою, на кінцях якої та між ними розміщені кільця. Щит увінчаний короною встановленого зразка.

Млинове колесо символізує врожайність зернових та їхню переробку.

Джерело: <http://geraldika.ru/symbols/14968>

місто Ялуторовськ

Герб міста затверджений 17.03.1785 р.

Опис: У верхній частині щита герб Тобольський, внизу у синьому полі срібне млинарне колесо, як ознака наявності значної кількості вітряків.

Джерело: <http://geraldika.ru>

БІЛОРУСЬ Вітебська область, селище Ветрино

Герб селище Ветрино. Дата затвердження: 09.02.2004 р. Указом Президента Республіки Білорусь.

Опис: Зображення у блакитному полі іспанського щита золотого вітряка.

Джерело: <http://geraldika.ru>

КАЗАХСТАН місто Кустанай

Герб міста Кустанай. Дата затвердження: 1979 р. Автор герба: В. М. Тросиненко.

Опис: Герб міста являє собою зображення щита зі зрізаними кутами у верхній частині, увігнутими боковими сторонами та загостреною нижньою частиною. На двокольоровому

фоні (блакитному та жовтому) у центрі щита знаходиться плакетка у формі щита з прямими боковими сторонами. На плакетці зображений млин з чотирма крилами – символ переробної промисловості, історично пов'язаний з образом міста Кустаная. Вище плакетки знаходиться ранішнє сонце. З обох боків плакетки – два беркути, які підтримують у кігтях стрічку із зазначенням року заснування міста. Нижче стрічки геральдичне зображення елементів виробництва легкої та хімічної промисловості (два типи шпυльок з ниткою). Нижню частину щита обрамляє стрічка блакитного кольору зі згорнутими кінцями та написом – Кустанай (російською та казахською мовами).

Джерело: <http://geraldika.ru/symbols/4945>

ПРОЕКТИ село Івківці, Черкаська область

На червоному тлі, що символізує политу кров'ю землю, розміщено золотого вітряного млина – символ достатку та добробуту. Зброя символізує козацькі традиції та нагадує про видатного земляка Максима Залізняка – невтомного борця за права і вольності українського населення.

Джерело: <http://www.ivkivci.com.ua/>

с. Осикове

Герб села Осикове
Сонце – як символ
вогню

Став – як символ води
Поле – як символ землі
Осика – як символ де-
рева

Вітряк – як символ
неба і неблаганного часу,
символ людської праці і безмежності життя.

Автор герба Рудик Л. Є.

Джерело: <http://osikovo.do.am>

ОСОБОВІ СИМОВЛИ Володимир Георгійович ВІТРЯК (Кривий Ріг)

У синьому полі покладені в андріївський хрест золота козацька шабля вістрям вниз та стріла вістрям вправо догори, перед ними на вигнутій золотій основі стоїть облямований золотом синій вітряк із золотими сходами обабіч та облямованими золотом червоними крилами. Щит увінчує сталевий лицарський шолом, повернутий вправо, вкритий синім наметом, підбитим золотом. На шоломі – синьо-золотий бурелет.

Герб склав і виконав А. В. Дніпровський.

Джерело:

<http://uht.org.ua/ua/part/osobovi/article;378/>

Таким чином, герби, як носії важливої історичної інформації, вагоме місце в естетичній та історико-культурній спадщині суспільства і є цінним історичним джерелом. Геральдика являє собою своєрідне уособлення історичної пам'яті, за допомогою якої минуле перегукується з прийдешнім. Переконані, що тема зображення "млина" та його елементів на різних носіях (герби, прапори, хоругви, поштові марки, листівки тощо) є благодатною для науковців і чекає своїх дослідників.

1. Геральдика: зведений бібліографічний довідник-показчик / редкол.: М. Ф. Дмитрієнко (голова), В. Й. Бузало, М. Ф. Котляр [та ін.]. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 1998. – Чис. 3. – 71 с.

2. Українське геральдичне товариство. – Режим доступу: <http://uht.org.ua/ua/about/>

3. Село Осикове. – Режим доступу: <http://osikovo.do.am/publ/1-1-0-98>. – Назва з екрану.

4. Івківці. – Режим доступу: <http://www.ivkivci.com.ua/>. – Назва з екрану.

5. Українська геральдика. – Режим доступу: <http://heraldry.com.ua/>. – Назва з екрану.

6. Геральдика. Ру. – Режим доступу: <http://geraldika.ru/>. – Назва з екрану.

УДК 821.161.2.09

Гоцуляк Віктор, д.і.н.

Черкаський національний університет

ім. Б. Хмельницького

м. Черкаси

МЛИН У БАЙКАРСЬКІЙ ТВОРЧОСТІ ЄВГЕНА ГРЕБІНКИ

У статті аналізується вдале застосування образу млина та мірошника у байці “Мірошник”. Звертається увага на актуальність виховного моменту цього твору.

У цій розвідці хочеться звернути увагу на одну зі сторінок художнього хисту Євгена Гребінки, який, поруч з іншими поетами і письменниками, сприяв розвитку української літератури по шляху народності і реалізму, розширенні її проблемно-тематичних об'єктів, жанрово-стильового багатства, збагаченню художньо-зображувальних засобів. Варто зазначити, що на початку 1830-х рр. Є. Гребінка у своїй творчості звертається до байкарства, демонструючи тим самим, не стільки новизну сюжетів, а неповторність національного колориту, успадкування і творчий розвиток кращих фольклорних і літературних традицій рідного народу. Одночасно маніфестуючи специфічну сталість й традиційність основних сюжетів байок, в яких зображує героїв і характеризує мораль, часто застерігаючи від панської зажерливості та бездушного копіюванням тогочасних новацій у млинарстві.

Саме таку мету переслідує байка “Мірошник” [1] де йдеться про те, що млини бувають великі й малі. І ось на невеликій річечці стояв собі малий млинок. Незважаючи на те, що він був невеличкий однак – чепуренький. Раз у раз у день крутивсь, і гуркотів [1,152]. Мірошнику при тому вистачало й хліба чимало. Були у нього хліб і сіль і сало. Він також мав із маслом буханці, книші, вареники і всякі лагоминки. Все це лише у скоромний день. А як надійде п'ятниця, то мірошник частується – просолом, з олією млинцями, пампушками з часником, та гречаниками. Коли обідає то п'є горілку. У свята частується калганівкою. Одним словом мірошник паном жив. Отже, оповідаючи, про мірошника, який був не бідним, Є.Гребінка малює його достатки від млина.

Далі нас зацікавив сюжет про мірошника, який, подавшись у світ побачив на Десні та Сеймі багато потужних млинів, які “ревли несамовито” й ворочавши не п'ятдесят, а набагато більше млинів [1,152]. Повернувшись, мірошник ставить у церкві свічку Богу та молиться, щоб той надав річці бистрину та щоб млинок скоріше крутився. У цьому разі для нас важливо те, що автор знає млинарство, коли зазначає, що “...великою водою Ворочають великі млини” [1,153]. Є.Гребінка також зазначає, що ті млини німці будувати вміють і вже не зляпає наш брат. Млини самі товчуть і віють, і мелють борошно, і сіють [1,153].

Байкар навіть іронічно зазначає, що “здається, що самі й їдять” [1,153]. А млин хоч чепурний у мірошника, та не для бистрини, – застерігає Є.Гребінка. Однак мірошник зневажив застереженням сказавши, що – “Балакайте про себе!” [1,153].

Далі наведемо рядки цієї байки, яка привела до сумного фіналу:

*Його молитву бог почує:
По небу вітерок дмухнув –
Як ворон, небо почорніло;
Шваркнула блискавка – грім грюкнув і загув;
Із хмар, як з лотоків, водою зашуміло.
Маленька річечка, що так тихенько йшла,
Заклекотіла, заревла
І через греблю покотила.*

*Як на осиці лист, тремтить млинок од хвилі,
Вода напре, дивись, то вискочить гвіздок,
То паля тріснула, то заставку розбило,
А далі і знесло млинок.*

Схопивсь мірошник, да пізенько:

Що поки йшла вода маленька,

Щодня він хліба мав шматок. [1,153]

Літературна критика радянської доби оцінюючи байку “Мірошник”, вважала, що вона спрямована проти панської зажерливості, поєднаної з бездумними новаціями [2,20]. Погоджуючись з такою думкою зазначимо, що автор, до того ж, був добре обізнаний з станом тогочасного млинарства, технічними аспектами, статистикою, особливостями використання.

Варто також зазначити, що від мірошника, який хотів ще більше розбагатіти Є.Гребінка, переходить до ширших узагальнень та робить застереження й суддям. Один з них на прізвище Глива в гонитві за “ласим шматочком” десять років, обіймаючи посаду судді у провінції подався у Полтаву, де є пожива. Таких як він Є.Гребінка попереджає, вказуючи на те, що:

Велика там вода, хоч є й багато млива...

Глядіть, добродію, чи ваш міцний млинок? [1,153].

1. Євген Гребінка. Мірошник // Євген Гребінка. Поетичні твори. Повісті та оповідання. Бібліотека української літератури. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 152-153.

2. Федченко П.М. Вступна стаття Петро Гулак-Артемівський. Євген Гребінка // Євген Гребінка. Поетичні твори. Повісті та оповідання. Бібліотека української літератури. – К.: Наукова

Ілюстрація до казки “Кіт у чоботях”, Г. Малаков.

Джерельна база

Українська історіографія теми млинарства розрізнена та малочисельна. Одне із перших досліджень належить праця С.А. Таранушенка "Вітряки", опублікована 1958 року в журналі "Народна творчість і етнографія". Враховуючи її малодоступність для широкого кола читачів та дослідників, ми вважємо за доцільне для розвитку подальших млинологічних студій передрукувати вказану працю.

УДК725.42:621.927.3

Таранушенко С.А.

ВІТРЯКИ

Вітряки – важлива, цікава і своєрідна галузь народної архітектури. На Україні вони були поширені по всій території від Слобожанщини до Буковини і від північних етнічних кордонів до Чорного моря включно.

Найінтенсивніший розвиток будівництва вітряків припадає, треба думати, на XVIII-XIX ст. До того хліб мололи головним чином у водяних млинах, про які маємо згадки уже в XIII ст. Але такі млини можна було поставити не всюди, а тільки на чималих річках. До того ж будівництво їх вимагало великих коштів. Тому млинарство поступово зосереджується в руках феодалів, воно стає одним з важливих засобів визиску селян. Акти XVII-XVIII ст. рясніють судовими справами, що свідчать про суперечки між феодалами за право ставити млини; містять вони також величезну кількість скарг козаків та посполитих на старшину, яка силоміць або вдаючись до обманів, соціально-економічних утисків, змушувала козаків і селян відмовлятися від права на млини і забирала це право у свої руки.

Пізніше від водяних млинів з'явилися вітряки, що були новим явищем у розвитку млинарської техніки. Поширення їх зумовлювалося зародженням капіталістичних відносин на Україні та посиленням визиску селянства феодалами. Особливо поширилися вітряки в місцевостях, де не було умов для будівництва водяних млинів. Коли саме вони з'явилися на Україні, зараз важко сказати. Писані згадки про вітряки знаходимо у документах XVIII ст. В 1781 – 1782 рр. російський академік В. Зуєв подорожував від Петербурга до Херсона. Його шлях на Україні пролягав через Липці, Харків, Мерчик, Валки, Полтаву, Кременчук, Бородаївку, Кодак, Нікополь, Херсон. У 1788р. в Петербурзі вийшов з друку його звіт про цю подорож [1]. У звіті міститься багато цінних і цікавих спостережень та статистичних даних, є чимало відомостей про житлове будівництво українських міст і сіл, а також про вітряки. Найбільше вітряків Зуєв зустрів у степових місцевостях, де дуже рідко трапляються річки, на яких можна ставити млини. Вперше згадує Зуєв про вітряки, пишучи про район між Полтавою та Кременчуком. Тут вітряків він бачив "множество". Але, як зауважує Зуєв, вони недосконалі, "мають той недолік, що не при всякому вітрі можуть молоти, діють лише тоді, коли вітер дме з боку, з якого крила прироблені". Отже, В.Зуєв стверджує, що на Полтавщині у XVIII ст. вітряки були нерухомі, вони не мали пристрою для повертання крил до вітру. Цей тип вітряка згодом зник.

В.Зуєв описує й інший тип вітряків, які він бачив у с. Бородаївці (Дніпропетровська обл.). Ці вітряки, як зазначає вчений, "по способності своєї і уютности достойны примечания". Вітряк, як пише він, "представляет домик поставленный на столбу, коего нижний конец вставляется глухим гнездом в круг или колоду, в землю врытую и укрепленную, а около верхнего конца в твердый переклад на свободе вставляющегося, поворачивается весь домик. По сторонам нижнего круга или колоды положены брусья, по которым ходит клетка, служащая домику основанием, от которого под углы домика подставлены столбики, дабы ветром его в которую нибудь сторону с столба не

ломило. Таким образом, движение его производится на столбе и клеткою по брусьям круга. Сквозь домик проходит бревно, на котором с одного конца наруже приделаны крылья, а внутри оным поворачивается шестерня, вращающая далее по обыкновению жернова. С другой стороны сделаны двери и подвешена на свободе лестница. К клетке внизу прикреплен горизонтальный шест, у которого на конце надето для свободнейшего и ровнейшего ходу колесо. Когда надобно поставить на ветренную сторону, то один человек, пришед к сему шесту, поворачивает за оный все строение, сколько ему надобно, а чтоб переменою ветра мельница взад и вперед не шаталася, то привязывает веревкою по ту и по другую сторону шеста ко вбитим в землю кольшкам. Таковые мельницы весьма удобны ко всему, и хозяин в них не только мелет рожь, а где сделаны толчеи. там и толчет пшено, а если нужна востребуется, ее можно и перевозить с места на место... Она походит некоторым образом на голландскую ветренную мельницу, но легче, можно перевозить с места на место и ее все строение на столбе поворачивается, а не одна крышка, как у голландской".

До цього опису Зуєв додає схематичний рисунок зовнішнього вигляду вітряка. Це й є найдавніше відоме нам зображення вітряка. Опис і рисунок Зуєва зафіксували той тип вітряка, який на протязі XIX та XX ст. був поширений на значній частині України.

Роком пізніше після Зуєва (1783-1784) збирав матеріали для свого "Чернігівського наместничества топографического описания" А. Шафонський [2]. У цій праці ми знаходимо дані (правда лише статистичні) про вітряки саме тієї частини України, де Зуєв не був. Таким чином, праця Шафонського частково доповнює дослідження Зуєва.

Як свідчить Шафонський, у південній половині Чернігівщини та північній частині Полтавщини вітряки теж були дуже поширені. В 11 повітах наместничества він налічив їх близько двох з половиною тисяч: у Чернігівському – 326, Городницькому – 118, Березнянському – 400, Борзенському – 503, Ніжинському – 308, Прилуцькому – 139, Глинському – 245, Роменському – 130, Лохвицькому – 399, Гадяцькому – 79, Зіньківському – 115.

В "Топографическом описании Харьковского наместничества", виданому в Москві 1788 р., знаходимо вказівку на те, що "слобожанські переселенці ввели у Білгородській і Воронежській губерніях водяні і вітряні млини". Основну масу слобожан-переселенців становили селяни й козаки Правобережної України, які тікали від польсько-шляхетських гнобителів. Звідси виходить, що у XVII ст. вітряки були поширені і на Правобережній Україні.

Вітряк настільки міцно і органічно увійшов у народний побут українського населення, що та частина запорожців, яка після скасування Січі потрапила за Дунай, занесла з собою туди не тільки свій тип житла, а й вітряка [3, 770].

Приділяв увагу вітрякам І.Фундуклей. У своєму "Статистическом описании Киевской губернии" він зазначав, що водяні млини найбільш розповсюджені в Уманському та Сквирському повітах, а вітряки з Звенигородському (120), Чигиринському (344), Черкаському (210) та Канівському (128) повітах [4, 95].

Вітряк, як характерний компонент українського пейзажу, зокрема краєвиду села, як своєрідний вид народної архітектури, міцно увійшов у творчість багатьох письменників і поетів починаючи з М.Гоголя та Т. Шевченка. Так, багатогранність архітектурного образу вітряків і тих поетичних асоціацій та емоцій, що викликав їх вигляд, яскраво розкриває Т.Шевченко у своїх прозових творах. Змалювавши, наприклад, у повісті "Наймичка" вигляд с. Буртів на Полтавщині, він закінчує опис словами: "Таков вид почти всех сел Малороссии с большим или меньшим

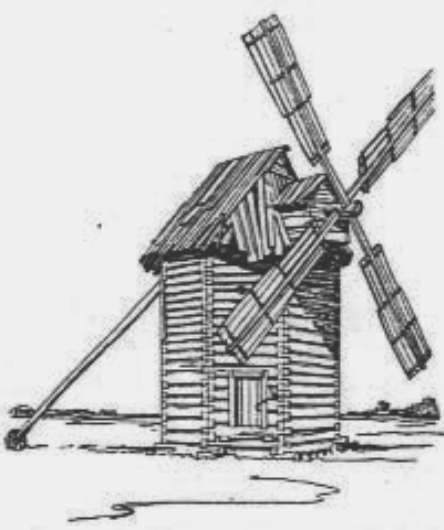

Рис. 1. С.Пакуль,
Чернігівська обл., фото 1928 р.

Рис. 2. С.Неданчичі,
Чернігівська обл., фото 1928 р.

Рис. 3. С.Синявка,
Чернігівська обл., фото 1931 р.

Рис. 4. Чернігівщина

Рис. 5. С.Холми,
Чернігівська обл., фото 1952 р.

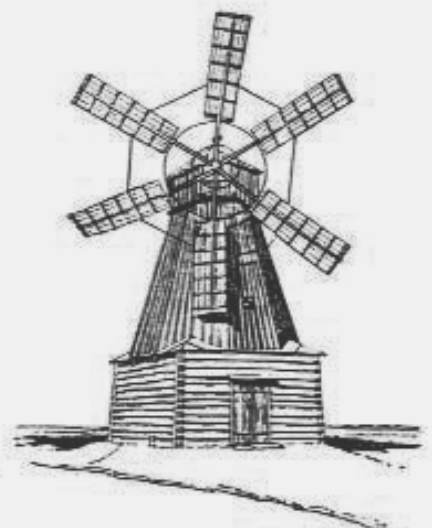

Рис. 6. Білопільський р-н,
Сумська обл., фото 1957 р.

Рис. 7. С.Мотронівка,
Чернігівська обл., фото 1928 р.

Рис. 8. С.Смолянинове,
Луганська обл., фото 1928 р.

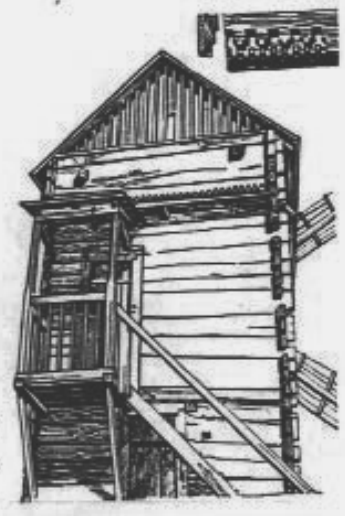

Рис. 9. С.Козіївка, Богодухівський р-н,
Харківська обл., фото 1914 р.

количеством ветряных мельниц. И как приветливо они машут своими крылами утомленному путнику...” [5, 6]. Інші асоціації викликають у письменника вітряки в повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали”. “За селом на отлогой возвышенности,— пише Шевченко,— махали крыльями, как будто жаркий спор вели между собой, две ветряные мельницы...” [5, 645].

Вводить Т. Шевченко вітряк і в свої живописні твори (“Катерина”, (1842 р.), “Казка” (1844 та ін.). Вітряк знаходить місце у творах багатьох художників. Чи не найпершим тонко відчув і зумів донести до глядача поетичну красу архітектурних форм вітряків художник В. Штернберг. Влітку 1836 – 1838 рр. він відвідував Київщину та Чернігівщину і на основі особистих вражень створив картину “Вітряк у степу”.

Вітряк як невід’ємна і характерна риса українського сільського краєвиду часто зустрічається у творах українських і російських майстрів пензля на протязі всього XIX – початку XX ст. (Айвазовський, Куїнджі, Ян Станіславський, Левченко, І. Шульга та ін.).

Важливим джерелом для вивчення зовнішнього вигляду вітряків різних повітів Київщини середини XIX ст. є альбом акварельних малюнків Деляфіза. Ці малюнки не становлять художньої вартості, але вони є цінним документально-етнографічним матеріалом.

Вітряками, через їх мальовничо-привабливий вигляд, давно вже зацікавилися художники та письменники, а дослідники народної творчості чомусь не звернули на них уваги. Досі не виявлено, не зібрано і не опубліковано в фотографіях чи рисунках навіть основних типів, які були характерні для тих чи інших районів, не кажучи вже про численні варіанти основних типів, які були характерні для тих чи інших районів, не кажучи вже про численні варіанти основних типів. Не маємо ми також спроб розібратись у дислокації та генезисі цих типів. Вся наукова література про вітряки обмежується коротенькими нотатками Ф. Вовка у його роботі “Етнографічні особливості українського народу” та одною побіжною фразою М. Сумцова в його “Слободанах”.

Ф. Вовк вважав простішою і старішою формою вітряка ту, де обертався увесь корпус, який має вигляд невисокого чотиригранного зрубу, іноді з невеличким балочником. Вітряки, де повертається лише верхня частина, що значно вищі за перші і мають шести чи восьмигранну форму, на його думку, новіші. М. Сумцов, навпаки, вважав старішим тип вітряків – “кругляків”, тобто восьмигранних [6][7]. Ні перший, ні другий дослідники свої твердження нічим не обґрунтували.

Спробуємо порушити питання про генезис деяких типів наших вітряків та визначити місце, яке посідають вітряки серед інших пам’яток української народної архітектури. Матеріал для цієї статті збирався автором протягом 1913-1933 рр., – під час експедицій по дослідженню народної житлової та монументальної архітектури у Харківській, Сумській, Полтавській, Чернігівській, Дніпропетровській, Луганській, Київській, Житомирській та Волинській областях. Використовуються тут також матеріали (фото), які експонувалися на виставці XII археологічного з’їзду у Харкові в 1902 р., та фото М. Рудинського, П. Жолтовського.

Використано нами також багато фото вітряків, зроблені архітекторами М. Буценко, Г. Логвином, Ю. Нельговським, В. Самойловичем та Ю. Хохлом в останні роки в межах Київської, Чернігівської, Ровенської, Черкаської, Кіровоградської, Полтавської та Сумської областей. (За дозволу використати ці фото складаю їм свою подяку. – С. Т). Зібраний нами матеріал ще дуже далекий від бажаної повноти, проте він дає вже змогу скласти уявлення про головні типи вітряків (які пощастило зафіксувати) та про їх дисло-

кацію. Одні види вітряків на практиці виявилися недосконалими і безслідно зникали (наприклад, тип вітряка, що не міг повертатися крилами до вітру, згаданий Зуєвим), а замість них і поряд з ними поступово утворювалися нові типи вітряних млинів – у різних районах відмінні. Величезна кількість вітряків зникла за останні півсотні літ у зв’язку з широким розповсюдженням млинів з паровими та дизельними двигунами, які не залежали від примх погоди, працювали незалежно від того, є вітер чи немає. Багато вітряків загинуло під час війни 1941–1945 рр. Процес розвитку і зникання вітряків ніким не вивчений і не зафіксований. Взагалі вітряками, як однією з галузей народної архітектури, ніхто не займався. Отже, в тому матеріалі, яким ми маємо змогу користатися, безперечно, бракує немало такого, що могло б повніше висвітлити історію розвитку вітряків. Поміж зниклими вітряками, як довели наші спостереження на місцях під час подорожей, могли бути і, без сумніву, були рідкісні споруди які несли я собі відгомін типів і форм вітряків, забутих новітніми майстрами житлового і господарського будівництва. В 1928 р. влітку П. Жолтовський та Д. Чукін здійснили подорож-розвідку за маршрутом Чернігівсько-Київсько-Волинське Полісся, починаючи з кол. Козлянського р-ну і кінчаючи районами Волині, що межували з тодішньою Польщею.

Внаслідок цієї подорожі було виявлено, що на Поліссі, від с. Пакулі, Козлянського р-ну, аж до с. Залісся, Народницького р-ну, панував один тип вітряків. Вони мали вигляд могутньої рубленої восьмигранної з вертикальними стінами башти (рис. 1). Зруб, складений з товстих брусів, підтримували ще товщі підвалини, які лежали на грубесних, тісно поставлених і закопаних в землю стовпах (рис. 2). Важкі за пропорціями, нічим не обшиті стіни зрубу вкривав стіжкової форми “дранний” дах. Вхід до вітряка знаходився внизу – просто знадвору. Ні ганочка перед дверима, ні піддашка над ними, як і в поліських хатах, немає. Освітлювався вітряк двома-чотирма круглими, високо прорізнаними віконечками, діаметром менше товщини бруса. Ціла будова має, як і вся поліська архітектура, суворий характер. На нашу думку, це є перший, один із найстаріших типів вітряка. Досі він зберігся лише в глухих закутках Полісся. Але вітряки, сфотографовані мною в с. Писарівці, Сумської обл., архітектором Г. Логвином – ус. Глушці, Білопільського р-ну, Сумської обл., а також опубліковане М. Сумцовим фото старого вітряка “кругляка” с. Боромлі, Сумської обл., який стояв поряд з вітряками новішого типу, – дають підставу гадати, що колись цей тип, очевидно, був поширений всюди.

Зрідка реліктової форми вітряки зустрічалися і поза межами Полісся. Так, наприклад, у 1931 р. на вигоні коло с. Синявки, Березнянського р-ну, Чернігівської обл., нами сфотографовано – і теж поміж новими – другий тип вітряка, який є чи не архаїчнішим за описаний вище. Синявський вітряк (рис. 3) зберіг характер поліського, але має і деякі відмінності: вкритий він не дранню, а соломою. Головна ж відміна полягає в тому, що нижня частина синявського вітряка в плані має форму квадратної призми і лише вгорі квадратний зруб переходить у восьмигранник з поперечником, що дорівнює стороні квадрата. Що цей вітряк не був поодиноким явищем, принаймні на Чернігівщині, свідчить і передане мені художником Панасом Сластьоном фото вітряка з Чернігівщини, вітряк цей має таку ж конструкцію, як і синявський, але вкритий не соломою, а дранню, а також має інші пропорції (рис. 4).

Назву села, звідки походить цей вітряк, Сластьон не міг пригадати, але відомо, що в 90-х роках XIX ст. він працював у селах Мороську (1894 р.), Мрині (1896 р.), Янівці (1896 р.), Анисові та Седневі (1904 р.), тобто в південних повітах Чернігівської губ.

Чи можна архітектурні форми поліського та синявського вітряків вважати специфічними, створе-

ними спеціально для вітряків? На це питання може бути тільки одна відповідь – ні. Таку форму, як у цих вітряків, мали дерев'яні башти замків, які у XVI-XVIII ст. будувалися майже в кожному більш-менш значному містечку, вже не кажучи про більші міста. Всі ці замки давно вже зникли, але до нас дійшли їх зображення.

Розгляньмо, наприклад, замок Білгорода XVII ст. [8, 15]. Увесь він збудований з дерева. В центрі замку – дерев'яна церква. Поряд з нею висока восьмигранна рублена башта, вкрита стіжковим дахом. Це – дзвіниця, що разом з тим правила за дозорну башту. У стінах замку є дві в'їздові вежі-брами, чотирикутні в плані. Вони мають навіс для ведення “навісного” бою і стіжкові дахи.

Чотиригранні дерев'яні вежі, вкриті стіжковими дахами, бачимо в орожі Межигірського (?) монастиря на рисунку Вестерфельда 1651 р. [9]. Ці ж форми пізнаємо і на гравюрі Дениса Сінкевича в будовах Крехівського монастиря [10].

Архітектурні форми, особливо конструктивні елементи усіх цих будов, мають багато спільного. І коли постало нове завдання – збудувати вітряк, теслям не треба було ламати собі голову, вигадувати нові форми і конструкції. Вони повторили у вітряках готові звичні форми, конструкції замкових чотири- або восьмигранних у плані башт. І повторили настільки точно, що перші, очевидно, найстаріші вітряки, про які згадував Зуєв, були збудовані нерухомими, тобто цілком так, як будувались замкові вежі. Лише згодом довелося подумати над тим, як зробити, щоб вітряк міг молоти при всякому напрямку вітру, а не лише при тому, що тут дув найчастіше, на який було орієнтовано нерухомий вітряк.

Чотиригранні у своєму плані будови в народному дерев'яному будівництві як житловому (хата), так і господарському (комора) мали споконвічні традиції. Восьмигранні зруби також мали значне поширення в селянському будівництві (гуцульські колиби, поліські клуні), не кажучи вже про широке застосування восьмигранних зрубів при будованні церков і дзвіниць. До речі, архітектурні форми і конструкції рублених дзвіниць також пов'язані з конструктивними особливостями й архітектурними деталями замкових веж. І тому цілком природно, що майстри, коли вони будували чотирикутні зруби вітряків (синявського типу), при переводі четверика у восьмерик жили конструктивний прийом поступового зрізання кутів щоразу все довгими брусами, тобто прийом, яким вони безліч разів користувалися при побудові церков і дзвіниць.

Третій тип вітряка має форму рубленої найчастіш восьмигранної башти, але стіни його утворюють не призму, а зрізану піраміду. При цьому верхній попережник зрубу на 1/3, а часом мало не на половину менший від основи вітряка. Вітряки цього типу значно вищі, ніж поліські. А завдяки своїй формі вони здаються ще вищими, ніж це є в дійсності. Нахил стін всередину та вертикальна обшивка зрубу надають вітряку характеру не лише монументальної, а й стрункої, з вишуканими пропорціями споруди (рис. 5). *В одних вітряках (с. Лемеші, Чернігів. обл.) зруб обшивали зверху донизу, до самої землі; в інших (с. Холми, Чернігів. обл. – рис. 5) обшивали більшу, верхню частину, низ же залишався необшитим.* В Білопільському р-ні Г. Логвин зафотографував варіант цього типу (рис. 6). Нижня частина його чотиригранна, як і у вітряка, зображеного на рис. 4, але на відміну від нього – невисока. Навпаки, верхня пірамідальна частина, як і у вітряка с. Холмів, висока.

Вітряки третього типу ще й зараз досить часто зустрічаються на Чернігівщині, від Остроушок та Ново-Ропська на півночі і до Козельця та до Чернечої Слободи на півдні. Крайнім пунктом на заході, де зафіксовано вітряки цього типу, є с. Матейки, Овруцького р-ну, на Волині. Отже, район розповсюдження

цього типу значний.

Як і перші два, третій тип зустрічається найчастіше в північній половині Чернігівської обл. та в межах колишньої Стародубівщини. Зуєв у своїх “Записках” ніде не згадує про те, що йому на шляху в районах лісостепу і степу доводилося зустрічати такі вітряки. Вітряки цього типу завжди будувалися з добірного лісу, а в роботі відчувається рука першорядного майстра. Можна припустити, що утворився цей тип на Чернігівщині в другій половині XVIII ст., тобто в той період, коли тут особливо гостро посилюється визиск селянства і за рахунок зростаючих панських доходів бурхливо розвивається поміщицьке житлове та промислове будівництво: будуються панські палаци, великі приміщення для полотняних, суконних, килимарських, фарфорових заводів, гут, рудень та інших підприємств з різними механізмами і технічним устаткуванням. Тоді ж на Чернігівщині та Стародубівщині міг виникнути український варіант так званого “голандського” вітряка, бо саме тут були найбільш придатні для цього умови.

Але одночасно треба підкреслити, що будівельні конструктивні особливості та архітектурні форми вітряків і третього типу мають глибокі коріння, знаходять аналогії в замковому і монументальному дерев'яному будівництві. Найхарактерніша риса вітряків цього типу – форма будівлі у вигляді високої рубленої восьмигранної башти з нахилом стін всередину зруба – є властивістю багатьох замкових веж і обов'язкова для сучасних церков та деяких дзвіниць. Ця риса має істотне, здобуте виробничою практикою багатьох поколінь теслів значення. Зруб з нахилом стін всередину тривкіший за зруб з вертикальними стінами. Коли з часом якась стіна, підтрухнувши, осідає, то центр ваги будови з похилими стінами все ж не виходить за межі внутрішнього периметру стін, і зруб, таким чином, не піддається руйнації. Ефективність цього типу конструкції забезпечила поширення його в усіх названих вище типах будов, а зрідка така конструкція спостерігалася і в житловому будівництві – хатах [11-12].

Вертикальна обшивка зрубу (разом з нахилом стін всередину) у вітряках, як і в церквах та дзвіницях, крім практичного, конструктивного, мала ще й естетичне значення: вона ілюзійно збільшувала дійсну висоту будови. В замкових баштах нахил стін мав ще одну вигоду – давав змогу вгорі робити нависаючий ганок (“підсябиття”) для навісного верхнього бою, чим забезпечувалась оборона підступів до підшви башти. Восьмигранність і нахил стін зрубу вітряка забезпечує більшу міцність, обтічність, а також кращу, ніж у вітряках поліського типу, стабільність рухомої верхівки. Вхід до вітряка третього типу такий, як і в перших двох: просто знавору, над дверима немає ніякого навісу, а перед ними – ганочка. Освітлений цей вітряк теж скупю.

Четвертий тип вітряка утворився теж давно; це той самий тип, який описав і зарисував ще у XVIII ст. В. Зуєв. Він значно відмінний від щойно розглянутих нами. В плані вітряки цього типу – квадратні або чотирикутні, близькі до квадрату. Стіни – вертикальні, часом рублені: з брусів – Мотронівка (рис. 7), з трохи обтесаних кругляків – Смолянинове (рис. 8), з пластин – Козіївка (рис. 9). Іноді стіни робилися в закидку між шулами – Козіївка (рис. 10).

Стіни вітряків четвертого типу (рублені, “у шули”) або залишалися незашитими (рис. 7, 10), або, частіш, обшивалися вертикально дошками (рис. 11 та ін.).

Зустрічаються також вітряки каркасної системи – Лебедин (рис. 11, 29), Козіївка (рис. 12) – обов'язково зашиті вертикально дошками.

Цей тип вітряка був поширений переважно у лісостепових та степових районах Харківської, Полтавської, Київської та південних областей України і мав багато варіантів. Слід зауважити, що різкої межі розповсюдження типів не було. Три вище описані типи

Рис. 10. С.Козіївка, Богодухівський р-н Харк. обл., фото 1914р.

Рис. 11. М.Лебедин, Сумська. обл., фото 1913 р.

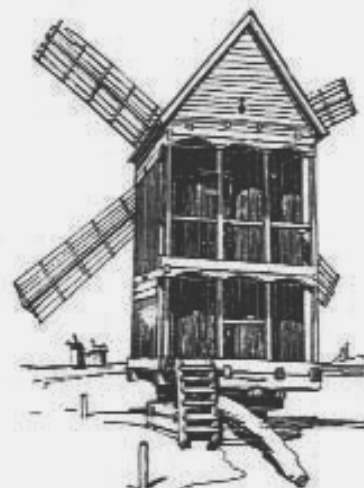

Рис. 12. С.Козіївка, Богодухівський р-н, Харк. обл., фото 1914р.

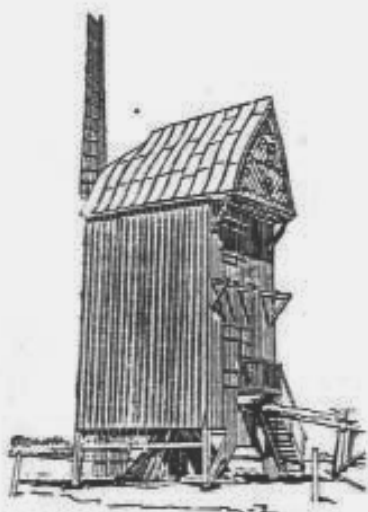

Рис. 13. С.Оженин, Ровенської обл., фото 1955 р.

Рис. 14. С.Макарів Яр, Луганська. обл., фото 1901 р.

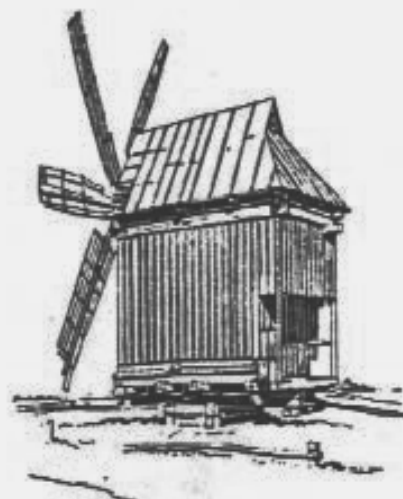

Рис. 15. С.Клочків, фото 1952 р.

Рис. 16. С.Кам'яне, Сумська. обл., фото 1913 р.

Рис. 17. С.Люботин, Харківська. обл., фото 1932 р.

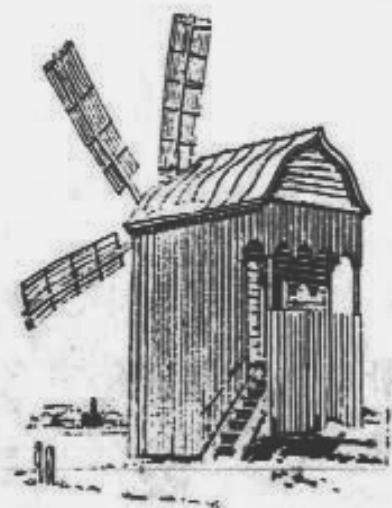

Рис. 18. С.Лютенські Будища, Полтавська. обл., фото 1952 р.

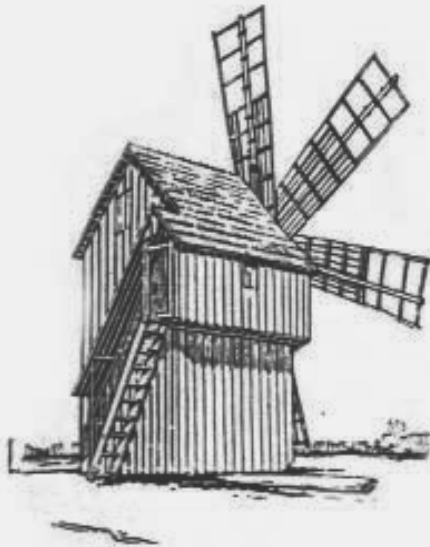

Рис. 19. С.Калинківці, Буковина, фото 1915-17 рр.

Рис. 20. С.Ломовате, Київська обл., фото 1947 р.

Рис. 21. Київщина.

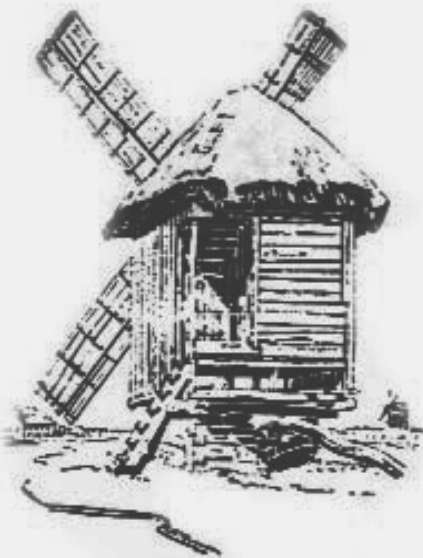

Рис. 22. Полтавщина.

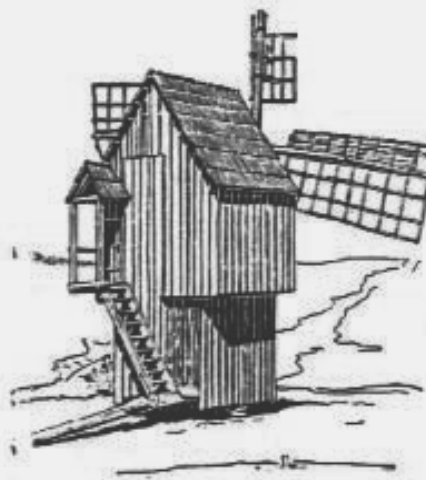

Рис. 23. С.Перебійківці, буковина, фото 1915-17 рр.

Рис. 24. С.Тулинці, Київська обл, фото 1947 р.

Рис. 25. Слов'яно-сербський р-н, Луганська обл., фото 1901р.

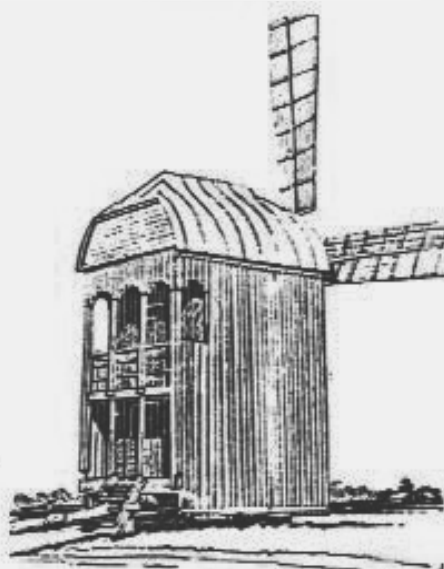

Рис. 26. М.Зіньків, Полтавська обл., фото 1952 р.

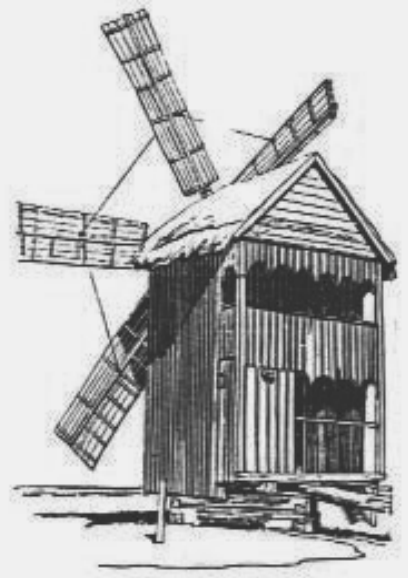

Рис. 27. С.Михайлівка, Дніпропетровська обл., фото 1901р.

вітряків, як ми вже згадували, часом заходили далеко на південь. Так само – четвертий тип можна було зустріти далеко на півночі на Поліссі – у с. Веледниках, Словчанського р-ну, с. Христинівці, Овруцького р-ну.

У вітряків четвертого типу обертається увесь корпус. Нерухомою лишається тільки база (поворотний восьмирік з віссю в центрі), більш чи менш заглиблена в землю. Ця база в різних районах має свої конструктивні особливості, неоднакову висоту і ширину (пор. вітряки Козіївки, Оженина, рис. 12, 13). Вона буває цілком відкрита – Мотронівка, Смоляниновка, Макарів Яр, Клочків (рис. 7, 8, 14, 15), іноді закрита обшивкою до половини зверху – Кам'яне (рис. 16), а часто обшивка спускається аж до самої землі – Люботин, Лютенські Будища, Калинківці, Ломовате (рис. 17, 18, 19, 20). В кожному випадку співвідношення висоти бази, корпусу і даху по-різному, але ритмічно ув'язані між собою.

Вкривалися вітряки четвертого типу соломою, дошками (а раніш, безсумнівно, дранню), гонтою і в останні часи залізом. Солом'яні, звичайно невисокі, дахи мали різну форму. На Київщині вони наближались до хатніх і крилися на три схили з маленьким “димничком” над чолом (рис. 21). На Полтавщині і Чернігівщині (рис. 22, 23, 7), Сумщині (рис. 16) вкривалися на три схили, подібно до того, як вкривалися комори. Найчастіше ж дахи мали два схили (рис. 8), як сараї.

Під гонтовим гострокутним двосхилим дахом вітряки збереглися на Буковині (Калинківці, Перебийківці – рис. 19, 23), де гонта віддавна була головним матеріалом для покрівлі будь-яких будівель – монументальних, житлових, господарських.

Найчастіше ж зустрічалися вітряки, криті дошками (або “дъором”). Такі дахи були практичніші за солом'яні – солому часто зривали вітри. Дошками крили найчастіше на два схили (рис. 9, 10, 12), рідше – на три схили з “димничком” (рис. 13, 15). Цікавим з погляду покриття є вітряк з Лебедина (рис. 11). Його дах має два довгі бокові і два крутіші й коротші (чільний та тильний) схили. Останні два обрізані вертикальними трапецевидними щитами. Майстер лебединського вітряка якимсь дивом зберіг у цьому вітряку форму даху житлових будинків типу барокко XVIII ст. Це дає підставу припускати, що таких вітряків раніше було немало і що в цьому районі такі дахи мали й житлові будівлі.

Дахи вітряків, криті залізом (бляхою), безперечно, наймолодші, їх форми нерідко повторюють форми дахів, критих дошками, на зміну яким вони прийшли: двосхилі, двосхилі з фронтончиком – “димничком” – з чола або тильної сторони (рис. 15, 13).

В окремих випадках двосхилий дах має (коли дивитися з чола) кільцевидну форму, яка є найбільш підходящою для заліза (рис. 18). Отже, у формах даху вітряків цього типу майстри використали форми покрівель житлових і господарських будівель.

Щодо пропорцій будови, то вітряки четвертого типу відзначаються великою різноманітністю, починаючи від кубічних, весь профіль яких (база, корпус і дах) вписується в квадрат (рис. 7), і кінчаючи високими стрункими конструкціями, у яких висота вдвоє більша ши рини (рис. 19, 24, 25). Пропорції інших вітряків відбивають різні градації між цими двома порогами. Неоднакові і відношення висоти корпусу вітряків до баз. Одні мають низеньку базу (рис. 12), інші, навпаки, дуже високу (рис. 8). У одних низ корпусу лежить прямо на поворотному восьмиріку – базі (рис. 8), у інших між низом корпусу і восьмиріком бази є значний по висоті просвіт (рис. 11), що надає таким будівлям легкості: здалеку здається, що вітряк ніби здіймається в повітря. У одних вітряків, як ми вже зазначали, обшивка закриває базу наглухо (рис. 17), в інших вона не тільки цілком відкрита, але й відіграє у

створенні архітектурного образу рівноцінну з корпусом роль (рис. 8, 11, 12, 14, 22).

Якщо у вітряків перших трьох типів двері не відіграють ніякої ролі в архітектурному оформленні будови, то у вітряків четвертого типу двері, вірніше двері разом з обов'язково доданими до них ганочком та піддашком, посідають значне місце в композиції чола вітряка. В одноповерхових вітряках двері прорізалися або посередині стіни (рис. 7), або скраю (рис. 11). У двоповерхових – двері розміщали (часом по одній осі) або посередині стіни (рис. 8), або трохи відступивши від середини вбік (рис. 12). Осі дверей верхнього і нижнього поверхів могли і не збігатися (рис. 9, 10).

Вікна у вітряках четвертого типу зустрічаються рідко. Майстри, як і в попередніх трьох типах, не надавали їм великого значення. Але коли їх робили, то це вже були не просто круглі або квадратні дірки (рис. 2, 3) чи “волокові” щілини (рис. 5), а справжні вікна, квадратні чи прямокутні, наближені до хатніх розмірів. Розміщувалися вони або вгорі чільної стіни (рис. 16, 20), або в фронтонах даху (рис. 10, 17, 19). Одні вітряки четвертого типу трактувалися майстром як одноповерхові будови (рис. 7, 18, 11, 14), в інших, навпаки, виразно виявлено, а у деяких навіть підкреслено, – то карнизом на межі поверхів, то двоярусністю танка, – їх двоповерховість (рис. 19, 17, 25, 8, 10, 12).

Від перших трьох четвертий тип вітряків різко відрізняється ще й тим, що в ньому чітко виявлено принцип фасадного рішення архітектурної форми будівлі. У вітряків четвертого типу обов'язково є одна головна грань – фасад, тоді як у вітряків, розглянутих вище, фасаду немає: в них усі грані однакові, рівноцінні. Фасадною у вітряків четвертого типу була стіна з дверима, яка майже завжди містилася навпроти стіни з крилами (Відомі також виключення з цього правила: вітряк с. Макарового Яру (рис. 15) та вітряк з-під Слав'янська, де вхідні двері прорізано в боковій стіні): двері (в одноповерхових і двоповерхових вітряках) неодмінно виходять на ганок. Найчастіше ці ганочки займали всю фасадну стіну і містилися під загальним з корпусом дахом, тобто становили собою інтегральну частину будови (рис. 18, 26, 24). Відомі також виключення з цього правила: вітряк с. Макарового Яру (рис. 15) та вітряк з-під Слав'янська, де вхідні двері прорізано в боковій стіні.

В одному маленькому вітряку з Полтавщини (рис. 22) ганочок займав не цілу, а половину чільної стіни. В окремих випадках ганочок довжиною на весь фасад мав свій, окремий від корпусу односхилий дашок (рис. 11). Так само вхід в нижній поверх вітряка с. Ломоватого мав свій окремий дашок. У вітряку с. Кам'яного (рис. 16) ганок займав не весь фасад, а лише середню його частину і мав над собою окремий двосхилий з фронтончиком дашок. У вітряка Козіївки (рис. 9) перед дверима верхнього поверху був висячий на консолях ганочок, над ним – окремий односхилий дашок. У вітряків Калинківців, Перебийківців (рис. 19, 23) висячі ганочки верхнього поверху мали над собою двосхилі дашки. У вітряку с. Макарового Яру (рис. 14) ганочок теж займав лише частину, але не чільної, а бокової стіни і мав також окремий односхилий дашок.

Як же в цілому розв'язували майстри проблему композиції чола вітряків четвертого типу? Таких рішень багато. Причому неможливо знайти навіть двох однакових. Розглянемо кілька типових рішень на конкретних прикладах. Один з найпростіших засобів композиційного вирішення спостерігаємо у вітряку з Полтавщини (рис. 22). Тут ліва половина чільної стіни відступає вглиб, утворюючи перед дверима ганочок. Це напівзатемнене заглиблення вносить оживлення в фасад, порушуючи його монотонність. Форми вітряка с. Ломоватого (рис. 20) взагалі стримані. Обшивка вертикальними планками тільки посилює спо-

Рис. 28. Лебединський р-н., Сумська обл., фото 1955 р.

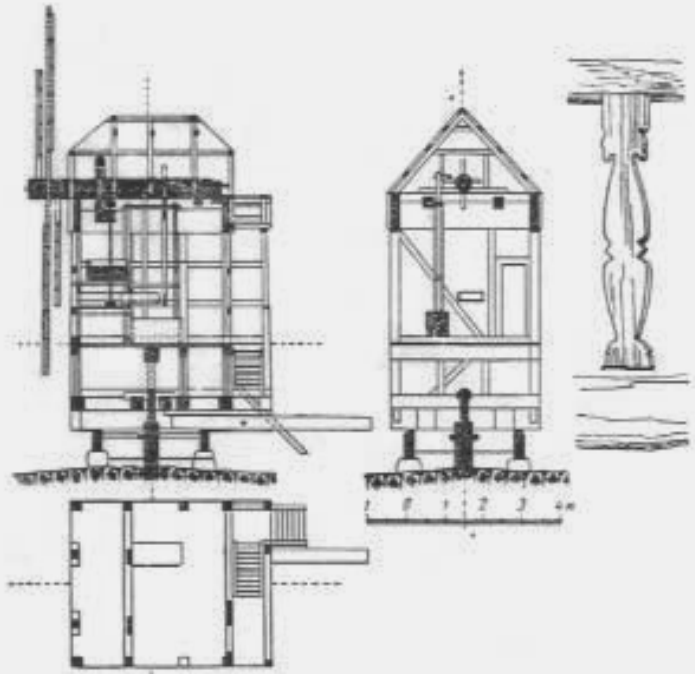

Рис. 29. Вітряк Северина у м.Лебедіні. Обмір С.Таранушенка, 1928 р.

кійну площинність бокових стін, приховуючи двоповерховість будови. Чільна стіна разом з фронтоном даху також в цілому трактована площинно, але цю площинність порушують нелике, завершене арочкою з плечиками вікно, розташоване вгорі, і ганочок з піддашком, що прикриває вхідні двері. Темні плями відкритих дверей і вікна та напівтінь від піддашка, що тягнеться на всю ширину чола, розбивають спокійну площинність чільної стіни, вносять елементи живописності.

Буковинський варіант вітряків характерний тим, що верхній поверх у них нависає над нижнім то з одного (рис. 19), то з двох (рис. 23) боків. Крім дверей верхнього та нижнього поверхів, гладь чільної стіни порушується висячим ганочком з піддашком, що виступає перед дверима верхнього поверху, та сходами до цього ганочка, які бувають прикриті зверху дашком. Асиметричне положення висячого ганочка і сходи, що, підходячи до нього, по діагоналі перетинають фасад вітряка, вносять у композицію чола вітряка елемент руху, динамічності. Чільна стіна вітряка Козіївки (рис. 9) теж має, як і буковинські, висячий ганочок, зовнішні похилі сходи до нього. Але тут ганочок міститься хоч і скраю, проте не виходить за межі зруба вітряка.

Фасад козіївського вітряка при асиметричному розв'язанні його композиції все ж спокійніший за буковинський. Цього досягає майстер широким нависаючим над стіною фризом, підшитим знизу різьбленою "лиштовкою", і завершеним фронтоном, зашитим дошками вертикально.

У вітряка с. Кам'яного (рис. 16), навпаки, чільну стіну скомпоновано послідовно симетрично. Симетрично, на одній вісі – посередині стіни – прорізано вгорі вікно, а внизу – двері. Симетрично – в центрі стіни – розміщено ганочок з двосхилим дашком. Колонки ганочка гармонують з вертикальною обшивкою, а його дашок ув'язаний теж ритмічно з дахом корпусу будови. Симетрично, у центрі, міститься ганочок і у вітряка с. Макарового Яру (рис. 14), але не чільної, а бокової стіни, хоч вікно прорізано і тут в чільному фронтоні.

Велика група вітряків має таку спільну рису: ганочок у них займає всю ширину чільної стіни. Ми вже

мали нагоду бачити вітряк з таким ганочком у с. Ломоватому (рис. 20). Але там ганочок разом з піддашком надто механічно "притулений" до корпусу і композиційно не ув'язаний з ним. У лебединського вітряка (рис. 11) ганочок теж не під загальним дахом з корпусом: його приточено до чільної стіни і він має свій окремий односхилий дашок. Але у лебединського вітряка ганочок (на відміну від ломоватського) органічно ув'язаний композиційно з фасадом будови. Верхня частина ганочка відкрита, нижня – вертикально зашита дошками. Отже, на фасаді вертикалі чергуються з горизонталями та похилими. Вгорі стіну вінчає вертикально зашита трапецевидної форми щит, який переходить у трикутний гостро озаломлений зріз даху. Поєднання на фасаді яскраво освітлених площин і затінених та напівосвітлених в сполученні з лінійною ритмікою створює фасадну архітектурну композицію, багату нюансами. Боковим стінам майстер приділив теж чимало уваги. Між важким монументальним восьмериком – базою та низом корпусу є незащита частина вітряка. Центр прольоту майстер прикрасив ефектно вирізьбленими по профілю стовпчиками (рис. 29). Над вертикально зашитими боковими стінами навколо широким поясом проходить зруб (ощепини), який у композиції відіграє роль фриза. Над боковою стіною підноситься крутозаломлений трапецевидний бік даху.

Значно більш поширений варіант вітряка, де ганок, займаючи всю широчінь чільної стіни, вкритий спільно з корпусом одним, найчастіше двосхилим, дахом. Зустрічаються між ними і одноповерхові (рис. 18), і двоповерхові (рис. 8). Різняться вони глибиною та засобами архітектурного оформлення ганочків. В одних з чола ми бачимо лише стовпчики (рис. 8), які в окремих випадках мають ще й подушечки – "капітелі" (рис. 10, 12). В інших між стовпчиками пропущено поручні (рис. 10). Часом прольоти нижче поручнів, між стовпчиками, заготовано планочками (рис. 9) або балаянками (рис. 13). Таке "прозоре" оформлення надає фасадам надзвичайну легкість. В інших вітряках прольоти між стовпчиками, нижче поручнів, зашито дошками (рис. 18). Таким чином утворюється "лоджія". Верхній ганок у двоповерхових вітряках най-

частіше також оформлено, як лоджію. Практичне значення такого ганка невелике, тому інші варіанти вітряків обходилися і без нього. Головне призначення верхнього ганочка – милувати око того, хто оглядає вітряк, і разом з тим він давав змогу милуватися красою навколишніх краєвидів тому, хто виходив на цю “лоджію”. Нижній ганок, навпаки, мав більш практичне значення, відігравав роль передсінечок. Тому часом верхній і нижній ганочки навіть не були між собою зв'язані, і вихід на верхній ганочок вів з середини верхнього поверху. В таких вітряках поверхи сполучалися внутрішніми сходами. Але були вітряки, у яких ганочки обох поверхів з'єднувалися надвірними сходами (рис. 10). Зустрічаються і такі вітряки, де не низ, а верх ганку наглухо зашито з усіх боків дошками (рис. 24, 15). Вони мають похмурий, непривітний вигляд.

У двоповерхових вітряках звичайно ганочки обох поверхів пов'язані між собою сішками – стовпчиками, колонками (рис. 10, 12). Але часом, як наприклад в Оженині (рис. 13), ганочки не зв'язані між собою, до того ж ганочок верхнього поверху займає усю ширину чола, а ширина нижнього дорівнює тільки ширині дверей.

Розв'язуючи проблему ошатності вітряка, майстри головну увагу приділяли виразності силуету всієї будови та пропорційності частин. Проте в окремих випадках вони не мало прикладали також зусиль, щоб надати особливо принадного вигляду фасаду. У Козіївці, наприклад, чимало фасадів вітряків угорі було оздоблено майстерно вирізьбленими “лиштовками” (рис. 9, 10). У Козіївці мало не кожна хата, кожний її ганочок, кожна комора були з великим смаком оздоблені різьбленими “лиштовками”. Прекрасно оформлялися також надвірні кінці сволоків, верхні кінці вуглів зрубу та підстрішні бруси – “бурлаки”.

На Полтавщині, Харківщині, Сумщині верхи щитків у ганочків вітряка (як одноповерхових, так і двоповерхових) оброблялися у вигляді “аркатури” (рис. 18). У Люботині і Зінькові (рис. 17, 26) такі “арочки” прикрашають тільки верхні ганочки, тоді як нижні завершуються горизонтальними сволочками. А у вітряка з Лебединського повіту на Сумщині (рис. 27) “аркатура” подвійна – у верхньому і в нижньому поверхах. У Люботині і Зінькові (рис. 17, 26) кожна арочка спирається на стовпчик, тоді як аркатура вітряка Сумського повіту та Лютецьких Будищ (рис. 27, 18) – “висяча”, бо тримається тільки на крайніх кутових стовпчиках. В Оженині (рис. 13) особливу увагу майстер вітряка приділив щитковій даху – зашив його “в ялинку” і прикрасив “зірками” та іншими фігурними накладками. Консоли верхнього ганку він оздобив профільною вирізкою, а нижній ганок обставив балясинками.

Якщо зацікавитися, з якими ж пам'ятками народного будівництва архітектурні форми вітряків четвертого типу мають найбільше спільного, з чим їх можна і потрібно зближати, то відповідь може бути тільки одна: з коморами (шпихлірами). Обидві ці групи пам'яток ріднять такі спільні риси: обов'язковий принцип фасадного рішення будови, обов'язкова наявність ганків з піддашками на фасадах, їх двоповерховість, в ряді випадків однакові засоби архітектурно-декоративного оформлення чола будови. Дійсно, кожна комора мала фасад і на фасаді обов'язково мала ганок з піддашком. В старовину немало було комор двоповерхових, і в таких випадках кожен поверх мав ганок. Згадаймо дерев'яні комори XVIII ст. на Покорщині, в Козельці, які дожили аж до 1941 р., зарисовану Т. Шевченком комору в Потоках. Численні згадки про двоповерхові комори з ганками знайдемо в інвентарях та описах старшинського майна XVIII ст. [13-14]. Стовпчики, часто фігурного профілю, та “лиштовки” вгорі над стовпчиками прикрашали як вітряки, так і комори. Навіть “арочки”, подібні до тих, які спостерігаємо на вітряках, ми побачимо на шпихлірі в тій же Покорщині,

хоч цей архітектурний мотив, очевидно, був поширений в різних типах будов, зокрема, дуже улюбленим він був в оздобленні церков і особливо дзвіниць.

У південних районах України створено ще один – п'ятий тип вітряка. Представником його може служити вітряк с. Михайлівни, колишньої Катеринославської губ. (рис. 28). Цей тип можна розглядати як “переклад” в камінь форм дерев'яного рубленого вітряка третього типу, з тою відміною, що михайлівський вітряк має форму не зрізаного піраміди, а зрізаного конуса. У всьому іншому ці два типи цілком подібні. Число крил у вітряків буває різне: чотири, шість, вісім, а іноді і десять.

Нам лишається ще зизначити, який характер має архітектура вітряків? До якої категорії їх слід зачислити? Незважаючи на їх суто утилітарне практичне призначення, оцінюючи архітектуру вітряків з погляду методу розв'язання архітектурних завдань, з погляду принципів організації архітектурних форм, беручи до уваги генезис типів вітряків, нарешті, враховуючи їх місце і роль в організації архітектурного обличчя села, ми прийдемо до висновку, що вітряки – це своєрідна галузь нашої народної монументальної архітектури.

1. Зуев В. Путешественные записки от С.-Петербурга до Херсона, СПб, 1788.
2. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание, сочиненное в Чернигове 1786 К., 1851.
3. Кондратович Ф. Задунайская Сечь, “Киевская Старина”, 1883, кн. IV, с. 770. Там же і рисунок вітряка.
4. Фундуклей И. Статистическое описание Кисвской губернии, ч. III, СПб, 1852, стор. 95.
5. Т. Шевченко Т., Повести. – К., 1956, -с.6.
6. Сумцов М. Слобожане. – Харків, 1918.
7. “Архітектура Радянської України” – 1941 – № 5 – С.86.
8. Багалій Д., Історія Слобідської України. Харків, 1918, – с.15.
9. “Труды XIV археологического съезда”, – т. 11, – М. 1908, – табл. XII.
10. “Нариси історії архітектури Української РСР”. – К., 1957, – рис. 285.
11. Таранушенко С. Хата по Єлизаветинському провулку в Харкові. – Харків, 1921;
12. Таранушенко С., Старі хати Харкова. – Харків, 1922.
13. “Опись дворам... чем владел гетман Д. Апостол по гетманству”, 1734;
14. Судієнко М., Матеріали для отечественной истории, т. I, – К, 1953.

УДК 930.2:621.926

Дорошенко Р, Безуглий А.

Черкаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького
м. ЧеркасиДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
МЛИНАРСТВА НА ЧЕРКАЩИНІ

Стаття присвячена джерельній базі для вивчення історії млинарства Черкащини, автори оприлюднюють власноруч отримані статистичні дані щодо кількості та типів пам'яток млинарства на теренах південних повітів Київської губернії та Золотоніського повіту Полтавської губернії кінця XIX – поч. XX ст.

Джерельна база складає основу для будь-якого наукового дослідження, а особливо історичного. При розробленні млинарської тематики ми розуміємо потребу використання відомостей про млинарські об'єкти минувшини, які безповоротно втрачено в колориті історії.

Якщо для збору інформації про млини, які існували ще 30-60 років тому, можна залучити спогади місцевих мешканців відповідного віку, то для більш ранніх періодів цей варіант унеможливлено термінами людського життя. Було б доцільно провести відповідні польові дослідження, які б зафіксували подібні спогади.

На поміч дослідникам млинарства часто приходять мистецькі твори, на яких зафіксовано ті чи інші об'єкти млинарства. Це, в першу чергу, твори образотворчого мистецтва та фольклору (пісні, казки, перекази, прислів'я, прикази та ін.). Чимало об'єктів млинарства потрапляли в об'єкти фото- та кінокамер, що також суттєво збагачує джерельну базу.

Та для істориків традиційним лишається й використання писемних джерел. Поряд із бездонними запасами архівосховищ, доступ до яких ускладнений вимогливими внутрішніми правилами роботи, цінні відомості, що опубліковані у різноманітних працях середини XIX – початку XX ст. Використовуючи подібні джерела дослідники можуть з легкістю простежувати динаміку розвитку і занепаду млинарської галузі того, чи іншого регіону.

При вивченні млинарства на теренах сучасної Черкащини можуть слугувати такі статистичні збірники, як "Статистическое описание Киевской губернии" І.Фундуклея, "Сказание о населенных местностях Киевской губернии" Л.Похилевича, "Алфавитный список городов, местечек, сёл, значительнейших деревень и хуторов Полтавской губернии", "Памятная книжка Полтавской губернии на 1863 г.", "Список населенных мест Киевской губернии 1900 г.", "Список населённых мест Полтавской губернии за 1900 г.", "Памятные книги Киевской епархии" (за 1882, 1910, 1913 pp.), "Третья подворно-хозяйственная перепись Полтавской губернии 1910 года, Золотоношский уезд.", "Список населённых мест Полтавской губернии с кратким географическим очерком губернии 1912 г.", "Памятные книги Киевской губернии 1857, 1890-1913 pp." та ін. [1-11]

Безперечно, що лише комплексне поєднання всього спектру джерел забезпечує отримання повноцінного бачення предмету дослідження. Ми ж, прагнучи полегшити роботу майбутніх дослідників, відібрали відомості про кількісні показники млинів початку XX ст. на просторах Чигиринського, Черкаського, Звенигородського Київської губернії та Золотоніського повіту Полтавської губернії. Території цих повітів становлять значну частину сучасної Черкаської області.

Ми опрацювали два із вище вказаних джерел ("Список населенных мест Киевской губернии 1900 г.", Третья подворно-хозяйственная перепись Полтавской губернии 1910 года, Золотоношский уезд) на предмет

	Вітряки	Водяні	Парові	Топчаки	Разом
Золот. (1910)	2342	123			2342
Звениг. (1900)	1139	56	2	20	1217
Черк. (1900)	1250	114	4	11	1265
Чигир. (1900)	1286	82	6	9	1374
Разом	6017	138	12	31	6198

виявлення вітряних, водяних, парових та гужових млинів.

У результаті ретельного опрацювання вказаних джерел, ми отримали дані зконцентровані у таблиці 1. та систематизовані у додатках. Їх аналіз дозволяє стверджувати, що на початок XX ст. на Черкащині домінували вітряні млини, чисельність яких у десятки разів перевищувала всі інші види млинів разом узяті. За отриманими даними на кожен водяний, паровий чи гужовий млин припадало по 33 вітряки. Цей дисбаланс був ще більший при співвідношення вітряних млинів із провими, чи водяними окремо!

Водночас, на основі опрацювання цих різночасових джерел, отримано далеко не ідеальний підбір даних, що говорить про не цілковиту відповідність отриманих кількісних показників тодішній реальності. Але це не спростовує очевидного із наших джерел домінування вітряного млинарства в досліджуваному регіоні. Також, порівнюючи кількісні показники по повітах, ми відмічаємо значу кількісну перевагу млинів у Золотоніському повіті. Враховуючи 10-тилітню розбіжність із правобережними повітами ми вправі припустити, що така перевага може свідчити не скільки про більшу економічну потужність Лівобережжя, скільки про динаміку до зростання кількості млинів на поч. XX ст.

- 1.Фундуклей Иван. Статистическое описание Киевской губернии
2. Л.Похилевич, "Сказание о населенных местностях Киевской губернии",
3. "Памятная книжка Полтавской губернии на 1863 г.", Пл., 1863 г., с. 1 – 900.
4. Список населённых мест Полтавской губернии за 1900 г. – Пл. : изд.губ.земства, 1904 г. – 1584 с.
5. Список населённых мест Полтавской губернии с кратким географическим очерком губернии. – Пл. : изд.губ.стат.комитета, 1912 г. – 517 с."
6. Список залюдненных місць Полтавської округи. – Пл. : 1927 р. – 192 с.
7. Список населенных мест Киевской губернии 1900 г.", К., 1986 с.
8. Третья подворно-хозяйственная перепись Полтавской губернии 1910 года, Золотоношский уезд. Полтава: Электрическая типография Г.И.Маркевича, 1913. -276 с. + 29 с.
9. Памятная книга Киевской губернии на 1857 г. – Киев, 1857.
10. Памятная книга Киевской губернии на 1890 г. – Киев, 1890.
11. Памятная книга Киевской губернии на 1913 г. – Киев, 1913.

Додаток 1.

Млини на території Золотонішського повіту.
Зформовано авторами на основі Третья подворно-хозяйственная перепись Полтавской губернии 1910 года, Золотоношский уезд. Полтава: Электрическая типография Г.И.Маркевича, 1913. -276 с. + 29с.

Населений пункт	Вітряки	Водяні млини	Парові млини	Топчаки
Золотонішський повіт				
Вол. Білоусівка	48			
Хрестителеве	32			
Митлашівка	20			
х. Нерозлико-Павликовський	19			
д. Козацька	11			
д. Бойківщина	34			
Деркачівка	22			
х. Деркачівський	9			
х. Шульгин	2			
д. Мехедівка	0			
д. Чернетчина	13			
х. Карповичівка	1			
х. Кандибівка	16			
х. Гегушівка	4			
Сизонівка	8			
<i>Разом</i>	239			
Вол. Васютинці	43	1		
Старе	3			
Москаленки	21	4		
Котлів	6	2		
<i>Разом</i>	67	7		
Вол. м. Велика Бурімка	30			
д. Мохнач	13			
Мала Бурімка	17			
д. Лукашівка	8			
х. Новоселиця	3			
Ляцівка	55			
д. Михайлівка	2			
<i>Разом</i>	128			
Вол. Великий Хутір	66			
д. Гайворонщина	3			
д. Жидівка	3			
д. Львівка	6			
хх. Миколаївка, Галатівка	6			
Скориківка	9			
д. Сотницька Гребля	1			
д. Ашаниківка	2			
Драбівці	16			
Сенківці	2			
<i>Разом</i>	114			

Вол. Вознесенське	14			
д. Пальмира	4			
Богуславець	24			
д. Манжаківка	2			
Синьооківка	8			
х. Гришківка	7			
хх. Згарь та Суха згарь	3			
д. Хрущівка	9			
х. Траущина	10			
Лукашівка	14			
Кривоносівка	24			
д. Мелясівка	22			
д. Сотниківка	2			
д. Зорівка	11			
Благовіщинське	13			
<i>Разом</i>	167			
Вол. Гельмязів	35			
Коврай	12			
Коврай-Левада	7			
Плешкані	22			
Каленики	28			
хх. Кротів, Стріховець	7			
Богдани	23			
д. Софіївка	6			
х. Дубина	2			
хх. Броварки, Озерище	8			
<i>Разом</i>	150			
Вол. Драбів	51			
Олімпіадівка	9			
д. Дунишівка	15			
Михайлівка	18			
д. Павлівщина	8			
д. Рождественське	4			
х. Вершино-Згарський	9			
<i>Разом</i>	114			
Вол. Вереміївка	79	12		
д. Погоріле	6	2		
д. Митлашівка	3	2		
<i>Разом</i>	88	16		
Вол. Жовнин	60	5		
хх. Жовнинські	13			
д. Воїнська Гребля	4	1		
Кліщинці	19	2		
Матвіївка	35			
хх. Козирів, Горбівка	1			
<i>Разом</i>	132	8		
Вол. м. Золотоноша	114			
Навколишні хутори	16			
д. Сльозчина Слобідка	15			
Антипівка	8			
Мицелівка	14			
Ковтуни	7			
Вільхи	1			
Коробівка	34			
х. Бурданосів	5			
Домантове	29			
д. Снігурівка	0			
д. Хрести	2			
Липівське, х. Кедина Гора	8			
д. Железки	1			
<i>Разом</i>	254			

Вол. Іркліів	8			
д. Загородище	10			
д. Семеногірка	1			
Скородистик	16			
хх. Коврайські	6			
Троїцьке	6			
Старий Коврай	10			
Лихоліти	27			
х. Павленків	6			
хх. Комариха, Орлась	3			
Ревбинці	26			
х. Григорівка	3			
<i>Разом</i>	<i>122</i>			
Вол. Кропивна	15	1		
д. Маліївка	1			
х. Щербинівка	5			
Крупське, х. Тимківщина	22			
х. Згарь	2			
Деньги	26			
хх. Сокин, Пияїв	3			
Богушкова Слобідка,	36			
х. Чобітки				
<i>Разом</i>	<i>110</i>	<i>1</i>		
Вол. Лялинці	24	5		
Гусине	9			
<i>Разом</i>	<i>33</i>	<i>5</i>		
Вол. Мельники	43			
Крутьки	24			
Воронинці	10			
Чехівка	16			
Дубинка	1	3		
Панське	3	29		
<i>Разом</i>	<i>97</i>	<i>32</i>		
Вол. Мойсинці	22			
Бузьки	20	1		
Демки	15			
Митьки	19	1		
д. Красюхинці	3			
Пищики	5			
д. Білики	3			
Самовиця	10			
Мутьки	1	6		
Налесни		9		
<i>Разом</i>	<i>98</i>	<i>17</i>		
Вол. Піщане	101			
хх. Коврайські	9			
х. Моцаківка	4			
д. Гладківщина	11			
д. Нова Гребля	5			
Шабельники	19			
Дмитрівка	32			
д. Матвіївка	6			
<i>Разом</i>	<i>187</i>			
Вол. Прохорівка	19			
Сушки	15			
Бубнівська Слобідка	35			
Бубнов	7	16		
Келеберда	22	2		
Леплява з хуторами	27			
д. Решотки	2	19		
<i>Разом</i>	<i>127</i>	<i>37</i>		
Вол. Чорнобай	63			
д. Константинівка	2			
Малі Канівці	19			
Великі Канівці	26			
Іванове	5			
<i>Разом</i>	<i>115</i>			
Разом по повіту	2342	123		

Додаток 2.

*Млини на території Звенигородського повіту
Складено авторами на основі Списку населених
мест Киевской губернии. – 1900 – 1896 с.*

Населений пункт	Вітряки	Водяні млини	Парові млини	Топчак
Звенигородський повіт				
Вол. Боярка	4	2		3
д. Бродок	2			
Дашуківка	5			
Довга Гребля	4			
Камяний Брід	8	1		
Писарівка	6			
д. Побережка	13			
д. Погибляк	5			
д. Порадівка	6			
д. Семенівка-Рідкодубів	3	1		
д. Франківка	8			
д. Щенсівка	5			
<i>Разом</i>	<i>96</i>	<i>4</i>		<i>3</i>
Вол. Виноград	8			
Босівка	22			
Вотилівка	9			
Павлівка	9			
Ріпки	6			
д. Товсті Роги	7			
Шубині стави		2		
<i>Разом</i>	<i>61</i>	<i>2</i>		
Вол. Гусакове	15			
Гуляйки	7	1		
Заліське	14	1		
Кобринове	11	1		2
Вільховець	22	4		
Розсоховатка	10	1		1
<i>Разом</i>	<i>79</i>	<i>8</i>		<i>3</i>
Вол. Єрки	21			
Богачівка	17		1	
Залізничка	5			
Скалюватка	12			
Стебне	17	1		
Юрківка	23	2		
<i>Разом</i>	<i>85</i>	<i>3</i>	<i>1</i>	
Вол. Катеринопіль	33			
Вербовець	13			
Гуляйполе	3	2		
Кайтанівка	5	1		
Колодисте	15			
Любомирка	4	1		
Новоселиця	15			
Радчиха	5			
Романівка	3			
Шостаківка	8			
<i>Разом</i>	<i>104</i>	<i>4</i>		
Вол. Журжинці	10			
д. Буда Журжинська	1			

д. Гута Журжинська	1			
Почапинці	10			
Хижинці	9			
Шестеринці	8			
Щербачинці	10	2		
<i>Разом</i>	49	2		
Вол. Козацьке	31			
Зелена Діброва	19			
Княжа	29			
Лозоватка	15			
Павлівка	5			
Топильна	23			
<i>Разом</i>	122			
Вол. в. Лисянка	6	3		3
Будища	2	2		
Бужанка	7	6		
д. Ганжалівка	2			
д. Дубравка	5			
Жабянка	5			
д. Монастирьок	7			
д. Орли	5			
Смольчинці	4			
<i>Разом</i>	43	11		3
Вол. м. Мокра Калигірка	9			
Антипівка	6			
д. Глиняна Балка	2			
Єлизаветівка	7			
Кавунівка	5			
Коротино	3			
Соболівка	33			
Ступична	16			
Суха Калигірка	7			
Товмач	13			
Ярославка	3	1		
Ярошівка	6			
<i>Разом</i>	110	1		
Вол. Неморозь	1	1		
Д. Олександрівка	1			
Водяники	11	1		
Мизинівка	3	1		
Мурзинці	2			
Озірна	12			
Попівка	15			
Стара Буда	4	1		
<i>Разом</i>	49	4		
Вол. м. Вільшана	19	2		5
Вербівка	16			
Воронівка	15			
Петрики	12			
Товста	24	1		
<i>Разом</i>	86	3		5
Вол. Пединівка	15			
Будища	2			
Гнилець	10			
Журавка	14			
Майданівка	4			
Моринці	13			
Сегединці	2			
<i>Разом</i>	60			
Вол. Петрики	8	1		
Бродецьке	3	1		
д. Гончариха	7			
д. Кобилянка	3			
д. Красний Брід	1			
д. Лисяча Балка	5			
Лоташеве	2			
д. Луківка	1	1		
Пальчик	7	1		
Пісчана	1	2		
д. Петрівка	3			
д. Потік	1			
Ромейківка	1			
д. Соколівка	0			
д. Стойківка	3			
Ямпіль	2	1		
<i>Разом</i>	48	9		
Вол. Стецівка	24	2		2
Іскрине	17			
Каміноватка	3			
Капустине	22			1
Кисилівка	4			
Окнине	6	1		1
Рушківка	5			
Скотареве	10			
Чичиркозівка	15			
<i>Разом</i>	106	3		4
Вол. Тарасівка	34			2
д. Гудзівка	2			
Кирилівка	19			
д. Михайлівка	8			
Хлипнівка	1	1		
<i>Разом</i>	64	1		2
Вол. м. Чижівка	13			
Кобиляки	4			
д. Кучківка	3			
д. Павлівка	1			
м. Рижанівка	10	1		
Чемериське	7			
Яблунівка	5			
<i>Разом</i>	43	1		
Вол. м. Шпола			1	
Васильків	15			
Водяна	6			
Кримки	7			
Марянівка	10			
Сигнаївка	24			
Терешки	9			
д. Устинівка	1			
д. Холківка	2			
<i>Разом</i>	74		1	
Разом по повіту	1139	56	2	20

Додаток 3.

Млини на території Чигиринського повіту
Складено авторами на основі Список населенных
мест Киевской губернии. – 1900 – 1896 с.

Населений пункт	Вітряки	Водяні млини	Парові млини	Топчаки
Чигиринський повіт	25			
Олександрівка	8			5
Бандурівка	8			
Другі Бірки	4			
Голикова	7			
Івангород	23			
Несватківа	4			
Перші Бірки	11			
Стринівка	12			
Тадеушівка	2			
Тимошівка	20			
<i>Разом</i>	124			5
Вол. Голоківська	14			
Зам`ятниця	4			
Куликівка	2			
Лубенці	6			
Матвіївка	8		1	
Скаржинка	1			
Мельники	15	9	1	
Медведівка	11	1		2
Медведівський монастир	1			
Деменці	5			
<i>Разом</i>	67	10	2	2
Вол. Златопіль		1	1	
Веселий кут	3	1		
Лип`янка	40			
Листопадово	4			
Маслово	7			
Межигірка	5			
Нечаєво	12	1		
Розлива	2			
Юзефівка	11	1		
Янопіль	11	1		
<i>Разом</i>	89	5	1	
Вол. Кам`янка		1		
Грушківка	1		1	
Копійчино	2	1		
Косарі	27	2		
Пляківка	13	1		
Ребедайлівка	20			
Ревівка	7		1	
Ярове	2	1		
Юрчиха			1	
<i>Разом</i>	72	6	3	
Вол. Лебедин	43			1
Буда-Макіївська	6			
Журавка	33	1		
Лебединський Монастир				1
Хутір Тартак		1		
Турія	22	1		
<i>Разом</i>	104	3		2

Вол. Оситняжка	33	1		
Буртки	6			
Хутір Василівка	3			
Хутір Донцов	1			
д. Каменовата	4			
Капітанівка	7			
Писарівка	3			
Рейментарівка	17			
Росоховатка	3			
Тишківка	17			
Ульянино	8	1		
<i>Разом</i>	102	2		
Вол. Подорожнянська	11			
Андрусівка	1			
д. Вороновка		10		
д. Ветровка	6			
Калабарок	8			
Крапов	4			
Липово	14	5		
Чаплище	14	10		
<i>Разом</i>	58	25		
Вол. Рацево	14			
Адамівка	28			
Войтово	19			
Гушівка	4			
Калантаєво	4			
Кожарки	15			
Тіньки	17			
<i>Разом</i>	101			
Вол. Ставидлянська	6	1		
Болтишка	30	1		
Реброве				
Ерезіновка	13			
Краснолівка	30			
Крамки	6			
Хайновка	2			
Янки	1			
д. Ясиноватка	1			
<i>Разом</i>	89	2		
Вол. Суботів	21			
х. Вдовичино	2	3		
Івківці	7			
Новоселиця	12			
Полуднівка	4	8		
Рублівка	1	1		
Херсонка	6	1		
Янич	3	1		
<i>Разом</i>	56	14		
Вол. Телепніо	14			
Болоцідино	9			
Баландино	15			
Вербівка	16			
Катеринівка	5			
Коханівка	6			
Лебедівка	6	1		
Пастирське	21			
Радиванівка	6	1		
<i>Разом</i>	98	2		

Вол. Триліси	5			
Антонівка	2			
Вищі Верещі (пом.)	5			
Вищі Верещі (каз.)	12			
Китайгород	4			
Любомирка	6			
Нова Осота	17			
Северинівка	4			
Стара Осота	18			
Янівка	9			
<i>Разом</i>	88			
Вол. Трушівці	37			
Мордва	9			
Мудрівка	10			
Погорільці	5			
Розсошенці	9			
Топилівка	23			
Худолівка	18			
<i>Разом</i>	111			
Вол. Цвітна	28			
д. Нижчі Верещаки	7			
с. Нижчі Верещаки	4			
д. Омельгород	5			
Соснівка	10			
Тирнівка	3			
Форпост(Рексена)	4			
<i>Разом</i>	61			
Вол. Шабельники	24	3		
Боровиця	31	4		
Бужин	3	2		
Тарасівка	8	5		
<i>Разом</i>	66	14		
Разом по повіту	1286	82	6	9

Вітряк у с. Трушівці, фото 1989 р.

Додаток 4.

Млини на території Черкаського повіту
Складено авторами на основі "Список населенных мест Киевской губернии".

Населений пункт	Вітряки	Водяні млини	Парові млини	Топчаки
Черкаський повіт				
Черкаси	26			
Білозіря	32			6
Дубівка	14			
Фурма Отрадное	1			
Руська Поляна	25			
<i>Разом</i>	98			6
Вол. Вергуни	25			
Бозуків	9			
Думанці	3		1	
Нечаївка	14			
Степанки	19			
Чорнявка	20			
Хацьки	15			
<i>Разом</i>	105		1	
Вол. Вязівок	48	2		
Бурти	10			2
Надточаївка		13		
Сердегівка	6			
<i>Разом</i>	64	15		2
Вол. Городище	30	3		
Мліїв	38	5		
<i>Разом</i>	68	8		
Вол. Дахнівка	3	2		
Василиця		3		
Геронимівка	2			
Свидівок	6			
<i>Разом</i>	11	5		
Вол. Деренківець	14			
Драбівка	10	5		
Завадівка	6	4		
Миропілля	18			
Ольговчин	3			
Черепин	3			
<i>Разом</i>	54	9		
Вол. Леськи				
Змагайлівка	9	7		
Червона Слобода	16	25		
<i>Разом</i>	23	32		
Вол. Магусів	23	1		
Куцівка	11	1		
Макіївка	3			
Станіславчик	9			
<i>Разом</i>	46	2		2
Вол. Межирич	4			
Бабичі	2			
Буда Горобіївська	2			2
Горобіївка	9			
д. Гамарня	6	1		
Кононча	3			
Гута Межирицька	0			
Слобода Лука	5			
Слобода – Миронівка	0			
Пекарі	6			
Друга Попівка	12			
Хмільна	12	3		
<i>Разом</i>	61	4		2

Вол. Мошни	27			
х. Бобринка	0			
Будище	6			
Елисаветівка	1	2		
Лозівок	5	1		
х. Мошногори	0			
Монастир	1			
Сокирна	-	2		
Чернище	0			
<i>Разом</i>	<i>40</i>	<i>5</i>		
Вол. Орловець	38	1	1	
Буда- Орловецька	4			
Ксаверівка	11			
Теклена	7			
<i>Разом</i>	<i>80</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	
Вол. Пруси (Михайлівка)	37			
Березняки1	14			
Березняки2	7			
х. Бочковий Яр	0			
х. Вали	0			
м. Жаботин	12			
Монастир		1		
Завадівка	8	3		
х. Мар`янівка	0			
х. Песляк	0			
Плескачівка	14			
Райгород	16			
х. Сокирна	1			
д. Флярківка	6			
д. Губівка				
<i>Разом</i>	<i>119</i>	<i>4</i>		
Вол. Ротмистрівка	20			
Калинівка	17			
Мельниківка	6	1		
Носачів	17		1	3
<i>Разом</i>	<i>60</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>3</i>
Вол. Сміла	5	1		
Балаклея	0			
Константинівка	17			
Мале Старосілля	4			
Могилівка	0			
Миколаївка	3			
Раф.Завод	1			
<i>Разом</i>	<i>30</i>	<i>1</i>		
Вол. Старосілля	20			
Байбузи	0			
Білозіря	42			
<i>Разом</i>	<i>62</i>			

Вол. Сунки	23			
Бузоковець	0			
Головатин	5			
Гречківка	4			
Гуляйгородок	0			
Залевки	9			
Малосмільнка	7			
Попівка			1	
Ферма Репяшна	1			
Яблунівка	14			
<i>Разом</i>	<i>63</i>		<i>1</i>	
Вол. Ташлик	23			
Ковалиха	8			
Лузанівка	15	2		
Попівка	4			
Санджариха	3			
Самгородок	11	1		
Сердюківка	6			
Тернівка	11	1		
<i>Разом</i>	<i>82</i>	<i>4</i>		
Вол. Хлестунівка	30	1		
Валява	28			
Свинарка	24			
<i>Разом</i>	<i>82</i>	<i>1</i>		
Вол. Худяківська	19	7		
Ломовате	18			
Сагунівка	28	7		
Талдики	10	2		
<i>Разом</i>	<i>75</i>	<i>16</i>		
Вол. Шелепухи	9			
Березняки	4			
Кумейки	6			
Михайлівка	4			
Плавики	3			
Софіївка	6			
Тубільці	11			
Хрищатик	2	5		
<i>Всього</i>	<i>45</i>	<i>5</i>		
Разом по повіту	1250	114	4	11

МЕЦЕНАТ ПРОЕКТУ

ОБОЛОНЬ -
пиво твоєї Батьківщини

В. Недяк в пошуках стародавніх вітряних млинів для музею-скансену "Козацькі землі України". Вітряний млин кінця XVIII століття, с. Чайківка, Радомишльського р-ну, Житомирської обл. Фото - літо 2010 р.